

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
ELM VƏ ALİ TƏHSİL ÜZRƏ DÖVLƏT AGENTLİYİ
AZƏRBAYCAN TEXNİKİ UNİVERSİTETİNİN NƏZDİNDƏ
BAKİ TEXNİKİ KOLLECİ PUBLİK HÜQUQİ ŞƏXSİ

"Humanitar elmlər" fənn birləşməsi

Azərbaycan tarixi

(60 saat)

(Kredit qruplar üzrə)

BAKİ – 2025

M Ü N D Ə R İ C A T

1. İbtidai icma cəmiyyəti. Erkən dövlət qurumları. Manna, Atropatena, Albaniya dövlətləri.....	34-44
2. Azərbaycan III-VII əsrlərdə. Azərbaycanın Ərəb Xilafətnin tərkibinə daxil olması. Azadlıq hərəkatı. Babək.....	45-85
3. Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətləri. Atabəylər dövləti.....	86-110
4. Azərbaycan monqol yürüşləri dövründə. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri.....	111-154
5. Səfəvilər dövləti. Nadir şah Əfşar.....	155-199
6. Quba, Şəki, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları. Car-Balakən camaatlığı.....	200-207
7. Təbriz, Qaradağ, Urmiya, Xoy xanlıqları. Ağa Məhəmməd şah Qacarın mərkəzləşdirmə siyasəti.....	208-217
8. I və II Rus-İran müharibələri. Komendant idarə üsulu.....	217-237
9. XIX əsrin 30-cu illərində üsyanlar. XIX əsrin 40-70-ci illərində islahatlar.	238-272
10. Şimali Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində.....	273-283
11. Cənubi Azərbaycan XIX-XX əsrlərdə.....	284-317
12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Sovet totalitar rejiminin təşəkkülü. Kütləvi repressiyalar.....	318-346
13. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsi illərində və müharibədən sonrakı illərdə (1945-1980-ci illər).....	347 -371
14. Birinci Qarabağ müharibəsi. Xocalı soyqırımı. Dövlət müstəqilliyinin bərpası. Milli Qəhrəmanlarımız.....	372-399
15. İkinci Qarabağ (Vətən) müharibəsi. Vətən müharibəsi qəhrəmanları.	400-430
16. Ədəbiyyat.....	431

1. İbtidai icma cəmiyyəti. Erkən dövlət qurumları.

Manna, Atropatena, Albaniya dövlətləri

Cəmiyyət tarixində ən uzun sürən mərhələ ibtidai icma quruluşudur. Yaşı milyon illərlə ölçülən bu zaman kəsiyində Azərbaycanın da öz yeri vardır. Ölkəmizin ərazisində bütün tarixi dövrlərə aid yaşayış məskənlərinə rast gəlmək mümkündür. Bu qəbildən olan Azıx, Qobustan, Kültəpə, Göytəpə və digər abidələr dünyanın elmi mərkəzlərində yaxşı tanınır.

✧Azıxdan başlanan həyat✧

Azərbaycan ərazisində insanlar ən qədim zamanlardan yaşayırlar. Təsadüfi deyildir ki, ölkəmizdə ilk insanın təşəkkülündən e.ə. XII

minilliyədək olan mərhələni əhatə edən

Paleolit (Qədim Daş) dövrünə aid 40-a

yaxın abidə aşkar edilmişdir. Qarabağda Azıx və Tağlar,

Qazaxda Damcılı və Daşsalahlı, Lerikdə Buzeyir, Naxçıvanda

Qazma, Kəlbəcərdə Zar, Mingəçevirdə Qaraca və b. abidələrdəndir. Füzuli

şəhərinin yaxınlığında, Xocavənd rayonu ərazisində yerləşən

Azıx mağarası dünyanın ən qədim mağara

düşərgələrindəndir. Nəhəng qayaların altında olan mağara

şimaldan cənuba doğru 250 metrədək uzanır. Görkəmli alim

Məmmədəli Hüseynovun 20 ilə yaxın apardığı tədqiqatlar

göstərmişdir ki, Azıx mağarasında və onun ətrafındakı Quruçay dərəsində həyat

təxminən 2 milyon il əvvəl başlanmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx

mağarasında böyük ocaq yeri aşkar edilmişdir. Bu, Qədim Daş dövründə

insanların oddan istifadə etmə bacarıqlarını göstərir. Işıq və istilik mənbəyi olan

odun köməyi ilə qədim insanlar qida hazırlayır, soyuqdan qorunur, vəhşi

heyvanları mağaralardan çıxarır, onların yaşayış məskənlərinə soxulmasının

qarşısını alırdılar. 1968-ci ildə Azıx mağarasında 350–400 min il bundan əvvəl

yaşamış ibtidai insanın (azixantropun, yeni Azıx adamının) daşlaşmış alt çənə

sümüyü tapılmışdır.

Bu tapıntı dünyanın ən qədim insan məskənlərindən birinin Azərbaycan

olduğunu təsdiq edir. Azıx mağarasından tapılan kobud çapaçaqlar arasında çay

daşlarından hazırlanmış və ağırlığı 4–5 kq olan iri alətlər vardır. Belə alətlər

parçalamaq və doğramaq üçün əlverişli idi.

****Ovculuq və alətlərin hazırlanması****

Ovçuluqla əlaqədar çaxmaqdaşı və vulkanik şüşədən (obsidian) itiuculu silahlar düzəldilirdi. Paleolit dövrünün ortalarında Azıx və Tağlar mağaralarının sakinləri məhz bu silahların köməyi ilə 25 növdən çox heyvan ovlaya bilmişlər. Daha çox maral, ayı və dağ keçisi ovlanırdı. Xırda kəsici alətlərdən sümük və ağac işləmədə, qaşovlardan isə gön işləmədə istifadə edilirdi.

❖Cəmiyyətin təşkili və ulu icma❖

Cəmiyyət tarixinin erkən pillələrində ibtidai insanlar ayrı-ayrı birliklər halında yaşayırdılar. “Ulu icma” adlanan belə kollektivlər möhkəm, daimi deyildi. Qədim insanlar gündəlik tələbatlarını ödəmək, vəhşi heyvanlara qarşı mübarizə aparmaq üçün birgə yaşamağa məcbur idilər. Uzun müddət davam edən Ulu icmanı Qədim Daş dövrünün sonlarında (Üst Paleolit) qəbilə icması və ya nəsil icma əvəz etdi. Bu, alimlərin “ağıllı adam” (Homo sapiens) adlandırdıqları yeni insan növünün meydana gəlməsi ilə bağlı idi. İnsanların qan qohumluğuna əsaslanan və ana xətti ilə müəyyən edilən birliyi qəbilə icması özünü təkmilləşdirərək daha yüksək forması Tunc dövründə ortaya çıxmış əmlak bərabərsizliyi, əkinçilik və heyvandarlığın hakim olduğu bir yaşayış mərhələsinə keçid etmişdir.

On minillik tarixi yaşadan abidə – Qobustan❖

Azərbaycan ərazisindəki dünya əhəmiyyətli qədim insan düşərgələrindən biri də **Qobustandır**. Bu abidə Bakı şəhərindən 55 km cənubda, Xəzər dənizinin sahillərində yerləşir. **Mezolit – Orta Daş** dövründən (e.ə. XII–VIII minilliklər)

başlanan həyat on min ildən artıq davam etmişdir. Qobustanı dünyaya tanıdan qayalar üzərinə həkk edilmiş minlərlə təsvirlərdir. Onların arasında insan və heyvan rəsmləri, ov və müasir “Yallı” oyununu xatırladan rəqs səhnələri vardır. Mezolit dövrünün ən böyük kəşfi olan ox və kamanla silahlanmış ovçu təsvirləri də diqqəti cəlb edir. Qədim Qobustan sakinləri ovçuluq və yığıcılıqla bərabər, balıqçılıqla da məşğul olur, ağacın içini oyaraq qayıqlar düzəldirdilər.

Qobustanda içərisində adamlar, burun hissəsində isə günəş təsviri olan qayıq rəsmləri var. Bu rəsmlər gəmiçiliyin təsdiq nişanəsidir. Bu səbəblə məşhur norveçli alim Tur Heyerdal Azərbaycana səfər edərək Qobustanda tədqiqatlar aparmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir: **“Azərbaycan gəmiçiliyin meydana gəldiyi ən qədim diyardır”**.

✱Neolit inqilabı✱

Mezolit dövründən sonra gələn mərhələ Neolit – Yeni Daş dövrü adlanır. E.ə. VIII minilliyin sonlarından VI minilliyin ortalarına qədər davam edən bu dövrdə ibtidai cəmiyyətin təsərrüfat həyatında çox mühüm yeniliklər baş vermişdir. Naxçıvanda, Gəncə-Qazax bölgəsində, Təbriz ətrafında, Qobustanda, son illər isə Tovuz rayonundakı Göytəpə, Ağcabədi rayonundakı Kamiltəpə yaşayış yerlərində Neolit dövrünə aid sümükdən və daşdan düzəldilmiş toxalar, oraq dişləri, çəkic, balta və s. alətlər tapılmışdır. Bu alətlər təsərrüfatın yarandığını, əkinçilik və maldarlığın meydana gəldiyini göstərir. Təsərrüfatın inkişafı ilə əlaqədar ailənin böyük bir hissəsinin oturaq həyata keçməsi onların arasında müxtəlif sənət sahələrinin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışdır. Saxsı qabların hazırlanması Neolit dövrünün ən böyük nailiyyətlərindən idi. Bu dövrdə insanlar daş alətləri cilalayır və deşməyi öyrənir, toxuculuqla məşğul olmuşdular. Bütün bunlar ibtidai cəmiyyət tarixində əsl inqilabi dəyişikliklər idi.

✧Metalla ilk tanışlıq✧

Dulusçuluq sənətinin yaranması, saxsı qab istehsalı Azərbaycanda metallurgiyanın meydana gəlməsində mühüm rol oynadı. Gil qab düzəldən ustalar getdikcə daha yüksək istilik əldə etməyi öyrəndilər. Mis onların diqqətini cəlb edən ilk metal oldu. Gədəbəy və Daşkəsən rayonlarında, Qarabağın dağlıq hissəsində zəngin mis yataqları aşkarlandı. Ocaqdakı istinin təsirindən tez əriyən və yeni forma alan mis yumşaq materialların (parça, dəri) emalında istifadə olunan alətlərin düzəldilməsi üçün əlverişli idi. Misdən iynə, biz, balıq tutmaq üçün qarmaqlar hazırlanır, muncuq, üzük, qolbaq kimi müxtəlif bəzək əşyaları düzəldilirdi. Mis emalının başlanması ilə seçilən yeni tarixi mərhələ mis-daş mənasını verən Eneolit dövrü adlanır.

Azərbaycanda bu dövrə – e.ə. VI–IV minilliklərə aid çoxlu yaşayış məskənləri aşkar edilib öyrənilmişdirki, evlər çiy kərpic və möhrəddən tikilirdi. Eneolit dövründə torpağı toxa ilə yumşaldırdılar. Buna görə də o dövrün əkinçiliyini “toxa əkinçiliyi” adlandırırlar. Taxıl dişləri dənəvər göstərilmiş və çaxmaqdaşlı lövhələrindən düzələn oraqlar biçilməsi üçün idi.

✧Tunc dövrü✧

E.ə. IV minilliyin ikinci yarısından Eneolit dövrünü Tunc dövrü əvəz etdi. Bu, tuncun – yeni metalın adı ilə bağlı idi.

Tunc dövrünün mərhələləri

Təxminən iki min il davam etmiş Tunc dövrü üç mərhələyə ayrılır: **Erkən, Orta və Son Tunc dövrü.**

Erkən Tunc dövrü.

Azərbaycanda Kür-Araz mədəniyyəti kimi də səciyyələnir. Bu dövrdə toxa əkinçiliyi xış əkinçiliyi ilə əvəz olundu. Köçmə (yaylaq) maldarlığı meydana gəldi. Əkinçiliyin maldarlıqdan ayrılması ilə Birinci böyük ictimai əmək bölgüsü baş verdi. Təsərrüfatda kişi əməyi ön plana keçdi və ana xaqanlığın yerini ata xaqanlığı tutdu. Tunc dövrü məskənlərində bir neçə qəbilənin birləşdiyi tayfalar yaşayırdı. Evlər çiy kərpicdən və daşdan inşa olunurdu. Baba dərvişi (Qazax), Kültəpə (Naxçıvan), Sərkərtəpə (Xaçmaz) yaşayış yerlərində xüsusi ibadət evlərinin tikildiyi müəyyən edilmişdir.

Orta Tunc dövrü.

Azərbaycanda e.ə. III minilliyin axırlarından başlayan Orta Tunc dövrü 600 ilə yaxın davam etmişdir. Bu dövr:

- Əmlak və sosial bərabərsizliyin artması,
- Möhkəmləndirilmiş yaşayış yerlərinin yaranması,
- Zəngin avadanlıqlı dəfn abidələrinin meydana gəlməsi,
- Böyük tayfa ittifaqlarının formalaşması ilə səciyyələnir.

Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü.

Son Tunc dövrü e.ə XIV –XII əsrləri əhatə edir. Son Tunc dövründə cəmiyyətin həyatında yaranmış mühüm yeniliklər e.ə XI – VIII əsrləri əhatə edən Erkən Dəmir dövründə daha güclü şəkildə inkişaf etdi. Buna görə də Azərbaycanda Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü bir yerdə öyrənilmişdir. Tunca nisbətən daha möhkəm keyfiyyətli dəmirin kəşfi, ondan hazırlanan əmək alətləri və silahlar yeni yüksəlişə səbəb oldu. Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə:

- Müdafiə tikililəri hesab olunan siklopik qalalar meydana gəldi.

- Daha davamlı yaşayış və təsərrüfat binaları tikilir, binaların bünövrəsi çaydaşları və ya qaya parçalarından qoyulur, divarları isə çiy kərpicdən hörülür, düşmənin hücumundan qorunmaq üçün yaşayış məskənlərinin ətrafına qalın müdafiə divarları çəkilirdi.
- Atndan minik və qoşqu vasitəsi, dəvədən minik vasitəsi və yük daşınmasında geniş istifadə edildi, at insanların həyatında böyük rol oynadığı üçün ata sitayiş ayini meydana gəldi.
- Əkinçilikdə buğda, arpa, darı və.s bitkilərin bir neçə növü becərilir, taxıl tunc və dəmir oraqlarla biçilir, dən daşları ilə üyüdülmür, iri küplərdə və quyularda saxlanılırdı
- Süni suvarma sayəsində bağçılıq, bostançılıq, üzümçülük və şərabçılıq daha da inkişaf etdi.
- Dulusçuluq xüsusi yer tutdu, saxsı qabların istehsalında ayaqla hərəkətə gətirilən dulus çarxından istifadə olundu.
- Üçüncü ictimai əmək bölgüsü nəticəsində sənətkarların içərisindən sənətkar-tacirlər qrupu ayrılaraq sonralar hazır məhsulların satışı ilə məşğul olan peşəkar tacirlərə çevrildilər.
- Tayfa başçılarının hakimiyyətinin qüvvətlənməsi, dini və hərbi rəhbərliyin onların əlində cəmləşməsi – bu şəxslərin ilahiləşdirilməsinə gətirib çıxartdı.
- Dini etiqadlar və mərasimlər içərisində oda, suya, dağa, meşələrə və heyvanlara inam geniş yayıldı və səma cisimlərinə (Günəşə, Aya, ulduza) inam dərin kök saldı
- Tayfalar qonşu ölkələrlə xammal və hazır məhsullarla geniş ticarət apardı (Ölkənin zəngin filiz yataqları, cins at növləri, sənətkarlıq nümunələri ticarətdə böyük rol oynayırdı).
- Azərbaycan Ön Asiya, Yaxın Şərq, xüsusilə Assuriya ilə quru və su yolları (Kür-Araz çayları və Xəzər dənizi) vasitəsi ilə geniş ticarət əlaqələri saxlayırdı.

Azərbaycandan tapılmış Assuriya istehsalı olan şirli gil qablar, möhürlər, silahlar və bəzək əşyaları Azərbaycanın Assuriya ilə ticarət əlaqələrini sübut edir. Onlardan biri də Xocalıdan tapılan, üzərində mixi xətlə Assuriya padşahı Adadnirarinin adı yazılmış muncuqdur. Qobustan qayaları üzərində həkk edilmiş müxtəlif gəmitəsvirləri də Azərbaycanın ticarət əlaqələrini əyani sübut edir. İbtidai icma quruluşu dağılmağa başladı.

. Tunc və dəmir alətlərdən istifadə ibtidai icma quruluşunun dağılmasını sürətləndirmişdi.

e.ə III minillik Azərbaycanın cənubunda erkən dövlət qurumlarının meydana gəlməsi.

e.ə III minilliyin I yarısı Aratta dövlət qurumunun mövcud olması.

e.ə III minilliyin II yarısı Lullubi tayfa ittifaqının mövcud olması. Lullubilərin Akkad dövlətinin işğalçı siyasətinə qarşı ittifaq yaratması.

e.ə XXIII– XXII əsrlər Urmiya gölünün cənubunda Lullubi dövlət qurumlarının meydana gəlməsi.

e.ə III minilliyin II yarısı Urmiya gölünün cənub-qərbində Kuti dövlət qurumunun meydana gəlməsi.

e.ə XXII əsr Kutilərin Mesopotamiyaya hücumu. Akkad dövlətinin süquta uğradılması və kutilərin Mesopotamiyada 100 illik hakimiyyətinin başlanması.

e.ə XXII əsrin sonları Kuti hökmdarı Tirikana qarşı üsyan baş verməsi. Kutilərin Mesopotamiyada 100 hakimiyyətinə son qoyuldu və Mesopotamiyada III Ur Şumer sülaləsinin hökmranlığının bərqərar olması.

e.ə III minilliyin sonu Kuti və Lullubi dövlət qurumlarının süquta uğrayaraq xırda vilayətlərə parçalanması.

e.ə III minilliyin sonu Turukki tayfalarının Şuşarra vilayətini tutması.

e.ə 2003 Su tayfalarının III Ur sülaləsini devirməsi və Su ölkəsinin müstəqil olması.

e.ə II minilliyin əvvəli Kuti, lullubi və turikkilərin yeni tayfa birliyi yaratması.

e.ə II minillik Turukki, lullubi, kuti və şubar tayfalarının Assuriyaya qarşı üsyan qaldırması.

Azərbaycan ərazisində ilk tayfa ittifaqları və dövlət qurumları.

İlk tayfa birlikləri.

İlk tayfa birliklərinin meydana gəlməsi. Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində bir-biri ilə qohum olan qədim tayfalar yaşayırdı. Urmiya, Naxçıvan, Gəncəçay və.b ərazilərdə kiçik tayfalar vahid mərkəz ətrafında birləşərək iri tayfa ittifaqı yaratmışlar. Həmin tayfa ittifaqları qala şəhərləri salmışdılar. Urmiyada – Göytəpə, Həsənlı, Naxçıvanda II Kültəpə, Şahtaxtı, Oğlanqala, Sədərək, Qarabağda Üzərliktəpə, Qaraköpəktəpə belə qədim qala şəhərlərindən olmuşdur. E.ə III-II minillikdə, Tunc dövründə Azərbaycanda meydana gəlmiş qədim tayfa və tayfa birliklərinə aiddir:

- Nisbətən zəif tayfalara basqınlar edərək özünə birləşdirir, iri tayfa ittifaqları yaradırdı.
- Təsərrüfatında əkinçilik və maldarlıq mühüm yer tuturdu.
- Əkinçi tayfalar məhsuldar çay vadilərində, maldar tayfalar isə dağlıq və dağətəyi ərazilərdə məskunlaşmışdı.
- Aralarında yeni otlaq sahələri ələ keçirmək uğrunda mübarizə gedirdi.
- Mesopatomiya ilə sıx mədəni-iqtisadi əlaqədə saxlayırdılar.

QEYD: E.ə III-II minillikdə yaşamış qədim Azərbaycan tayfaları haqqında ilk yazılı məlumat şumer dastanlarında və mixi yazılarında verilmişdir.

E.ə III-II minilliklərdə yaşamış Azərbaycan türk tayfaları. E.ə III-II minilliklərdə türk tayfaları Azərbaycanın əsas yerli sakinləri olmuşdu. Bu dövrdə yaşamış həmin tayfaları aşağıdakılar idi:

- Kutı - Urmiya gölünün qərbində məskunlaşmışdılar.
- Lullubi - Urmiya gölünün cənubunda məskunlaşmışdılar.
- Turukki - Urmiya gölünün cənubunda məskunlaşmışdılar.
- Su - Urmiya gölünün cənubunda məskunlaşmışdılar.

Kutu hökmdarının
tuncdan büstü
(e.ə. XXIII əsr)

Kutu hökmdarı Lışir-pirininin
qayaüstü rəlyefinin təsviri

- Naxç - Naxçıvan və Mil-Qarabağda yaşayırdılar.
- Gərgər - Naxçıvan və Mil-Qarabağda yaşayırdılar.

Lullubi tayfa ittifaqı.

E.ə III minilliyin II yarısında Lullubi tayfa ittifaqı (birliyi) yaranmışdır. Lullubi tayfa birliyinə - lullubi, su və turukki tayfaları daxil idi. Lullubi tayfa birliyi:

- Ön Asiyada igid, döyüşkən və cəsur tayfa birliyi kimi tanınırdı.

- Əsasən maldarlıqla məşğul olurdular.

- Mesopotomiya ilə ticarət əlaqələri saxlayır, mal-qaranı taxıla dəyişirdilər.

- Assuriyanın Nuzu şəhərində məskunlaşmış və buranın hurri tayfaları ilə yaxın əlaqədə olmuşdular.

Şumer bazarına mal aparanlar
(e.ə. III minilliyin ortaları)

- Hurri və het dövlət idarələrində işə cəlb olunur, muzzdlu döyüşçü kimi orduda xidmət edirdilər.
- Hurrilər nullu – “özgə, yadelli” adlandırırırdılar.
- Səma Allahlarına (Günəş, Ay və s) və məhəbbət, məhsuldarlıq ilahələrinə sitayiş edirdilər.

QEYD: Gərgər tayfaları haqqında mənbələr geniş məlumat vermişdi. Həmin mənbələrə görə Araz çayının ətrafındakı ərazilərin hökmdarları gərgər tayfasından olmuşdur. E.ə 836-cı ildə III Salmanasar qələbə çalaraq gərgər ölkəsinə gəlib çıxması, e.ə 716-cı ildə II Sarqonun Mannaya hücumu və onun qala və istehkamlarını ələ keçirdiyini mənbələrə qeyd edir. Gərgərlər zaman keçdikcə Araz çayının sağ və sol sahilində sakin olmuş, kuti, lullubi tayfa ittifaqı və Mesopotamiya

ilə iqtisadi və mədəni əlaqələr yaratmışlar.

Azərbaycanın cənubunda erkən dövlət qurumlarının meydana gəlməsi.

E.ə III minillikdə Azərbaycanın cənubunda Aratta, Lullubi və Kuti dövlət qurumları meydana gəlmişdi. E.ə III minillikdə dövlət qurumlarının meydana gəlməsi Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin qədim köklərə malik olmasını sübut edir. Həmin dövlət qurumlarının Mesopotamiyanın şəhər-dövlətləri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri var idi. Azərbaycanın cənub, xüsusilə cənub-qərb torpaqları Mesopotamiyanın quldar cəmiyyətinə yaxın olduğu üçün Mesopotamiyada baş vermiş dəyişikliklər buraya da təsir göstərmişdi. Beləliklə, erkən dövlət qurumlarının Azərbaycanın cənubunda yaranması Mesopotamiyanın quldar cəmiyyətinə yaxın olması ilə bağlı olmuşdur.

Aratta dövlət qurumu:

- Azərbaycan ərazisində yaranmış türk mənşəli ilk dövlət qurumu idi.
- E.ə III min illiyin I yarısında mövcud olmuşdur.
- Mesopotamiya ilə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr saxlayırdı.
- Ölkəni en (ensi) rütbəsi daşıyan türk mənşəli hökmdar idarə edirdi.
- Dini idarələrə məşməş adlanan kahin başçılıq edirdi.
- “En Merkar və Aratta hökmdarı” dastanında Arratta ilə Şumer arasında əlaqələr barədə məlumat verilir.
- Çoxallahlılıq mövcud idi (əhali Şumerdə məhəbbət və bərəkət ilahəsi olan İnannaya və.b tanrılara sitayiş edirdilər).

Kuti dövlət qurumu:

- E.ə III minilliyin II yarısında, Urmiya gölünün cənub-qərbində meydana gəlmişdi.
- Türk mənşəli olub, sərhədləri şimalda Urmiya gölünün qərbindən, cənubda İran körfəzinə çatırdı.
- Mesopotamiyada türk mənşəli şumerlərlə dostluq münasibəti saxlayır, akkadlarla rəqabət aparırdılar.

- Akkad dövləti ilə hərbi münaqişəyə girərək ordusunu məğlub etmişdi.
- E.ə XXII əsrdə Mesopotamiyaya hücumları nəticəsində Akkad dövlətini süquta uğratmışdı.
- Mesopotamiyada 100 ilədək kalimiyyətdə olmuşdu. Kutı ölkəsində hakimiyyətə gələn hökmdar, eyni zamanda İki çayarasını da idarə edirdi.

Kutilərin Mesopotamiyada 100 ilədək kalimiyyəti dövründə:

- a) Şəhərlərarası toqquşmalara son qoyuldu.
- b) Ticarət yollarında əmin-amanlıq yarandı.
- c) Xarici hücumların arası kəsildi.
- d) Dövlət quruluşunda əsaslı dəyişikliklər etməyərək, ölkəni əsasən yerli şumer və akkad nümayəndələrindən təyin edilmiş canişinlər vasitəsilə idarə edirdilər.

Lullubi dövlət qurumu.

Lullubilər dövlət qurumu yaratmadan əvvəl tayfa birliyi yaratmışdılar. Lullubi tayfa birliyində hakimlər (padşahlar) mövcud idi. Lullubi dövlət qurumuna aiddir:

- E.ə III minilliyin II yarısında mövcud olmuş türk mənşəli dövlət qurumu idi.
- E.ə XXIII əsrdə, Azərbaycanın cənubunda lullubi, su, turukki tayfa birliyi tərəfindən yaradılmışdı.
- Yazılı mənbələrdə Lullubi hökmdarını «padşahlar padşahı» adlandırırdılar.
- Lullubilər ölkəsi inzibati cəhətdən vilayətlərə bölünürdü və bu vilayətləri hakimlər idarə edirdi.
- Hökmdar Anubaninin dövründə daha da qüvvətlənmiş və ölkənin ərazisi daha da genişlənmişdi.
- Ərazisi şimaldan Urmiya gölü, cənubdan Diyala çayına qədər çatırdı.
- İkiçayarası (Mesopotamiya) ilə ticarət əlaqələri saxlayırdı.
- İkiçayarasının Nuzi şəhəri ilə mal mübadiləsi edir, mal-qaranı taxıla dəyişirdilər. Akkad dövlətinin işğalçılıq siyasətinə qarşı ittifaq yaratmışdı.
- İki çayarası mədəniyyətinin lullubilərə böyük təsiri olmuşdu. Onlar İki çayarası əhalisindən mixi yazı sistemini mənimsəmişdilər.
- E.ə. III minilliyin sonlarında Lullubi dövlət qurumu xırda vilayətlərə parçalandı. Anubaninin uğurları “Daş sütun” üzərində mixi yazılarla həkk olunmuşdur. “Daş sütun” Lullubilər Səma, Bərəkət, Məhəbbət, Ay, Günəş tanrılarına sitayiş edirdilər.

Bakı Texniki Kolleci

- e.ə III minillik Manna ərazisində ilk dövlət qurumlarının meydana gəlməsi
- e.ə II minillik Manna ərazisində yerli türkdilli etnosların yaşaması
- e.ə I minilliyin əvvəlləri Urmiya gölü ətrafında mərkəzləşmiş dövlətin meydana gəlməsi üçün əlverişli şəraitin yaranması
- e.ə 843 III Salmanasarın mixi yazılı kitabəsində ilk dəfə Manna adına rast gəlinməsi
- e.ə IX əsrin əvvəlləri Manna vilayətlərinin ayrı ayrı hakimlər tərəfindən idarə olunması
- e.ə IX əsr Urmiya gölü ətrafında mərkəzləşmiş Manna dövlətinin yaranması
- e.ə IX-VIII əsrlər Urmiya gölü ətrafında Mannanın güclü dövlətə çevrilməsi
- e.ə VIII əsrin II yarısı III Tiqlatpalasarın Mannanın Mazamua vilayətini tutaraq Assuriyaya birləşdirməsi
- e.ə 740-719 İranzunun hakimiyyəti. Mannanın Urmiya gölü hövzəsində qüdrətli dövlətə çevrilməsi
- e.ə 719 Mannanın Şuandahul və Durdukka şəhərlərinin əhalisinin İranzuya qarşı üsyan qaldırması
- e.ə 718-716 Azanın hakimiyyəti
- e.ə 716 Azanın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi
- e.ə 716-680 Ullusunun hakimiyyəti
- e.ə 716 II Sarqonun Mannaya ilk yürüşü
- e.ə 715 Manna canişini Dayaukkunun qiyam qaldıraraq mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxması
- e.ə 715 II Sarqonun Mannaya ikinci yürüşü
- e.ə 715 II Sarqonla I Rusa arasında döyüş baş verməsi
- e.ə 714 II Sarqonun Manna, Midiya və başqa ölkələrə “böyük yürüşü”
- e.ə 714 Ullusunu ilə II Sarqon arasında Sirdakka şəhərində sövdələşmə imzalanması
- e.ə 714 Mannanın Uişdiş vilayəti yaxınlığında döyüş
- e.ə VIII əsrin I yarısı Mannada hakimiyyətin irsi olaraq atadan oğula keçməyə başlaması
- e.ə VII əsrin I rübü Kimmer, skif və sak tayfalarının Mannada məskən salması
- e.ə 675-650 Aşşerinin hakimiyyəti
- e.ə 650 Assuriya hökmdarı Aşşurbanipalın Mannaya hücumu
- e.ə 650 Aşşeriyə qarşı Mannada üsyan baş verməsi
- e.ə 650-630 Uallinin hakimiyyəti
- e.ə 616 Midiya və Babilistan ilə mübarizədə Mannanın hərbi dəstələrinin Assuriyaya kömək etməsi
- e.ə 590 Mannanın Midiya dövləti tərəfindən süquta uğradılması

Manna dövləti

Manna dövlətinin təbiəti, əhalisi və təsərrüfatı.

E.ə I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölü ətrafında mərkəzləşmiş Manna dövləti yarandı. Mannanın təbiətinə aiddir:

- Dağlıq ölkə olub, müxtəlif böyüklüklərdə suvarma üçün çoxlu çaylar var idi.
- Urmiya gölünün suyu çox duzlu olduğu üçün suarmaya yaramırdı.
- Çay vadiləri çox məhsuldar olduğundan əhali sıx məskunlaşmışdı.
- Ölkə faydalı qazıntılarla zəngin olub, dəmir, mis, gümüş, qızıl, qurğuşun yataqlarına malik idi.

Mannanın əhalisi:

- Əsasən türk mənşəli tayfalardan ibarət idi.
- Oturaq həyat sürürdü.
- Düzən və dağətəyi yerlərdə yaşayanlar əkinçiliklə məşğul olurdu.

Mannanın təsərrüfatına aiddir:

- Torpağı dəmir toxa və xışla şumlayır, taxılı dəmir oraqla biçirdilər.
- Bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmiş, üzümdən şərab hazırlayırdılar.
- Təsərrüfatda dəvədən istifadə edirdilər.
- Dövlətə, yaxud hökmdara məxsus taxıl anbarları var idi (quraqlıq, yaxud aclıq vaxtı dövlət anbarlarından əhaliyə taxıl paylanılırdı).
- Təsərrüfatda atçılıq mühüm yer tutmuş və geniş yayılmışdı (məsələn, Mannanın Subi vilayəti öz at ılxıları ilə fərqlərdi, Bara (Sanqibuti) vilayətində isə hökmdar sürüləri saxlanılırdı. Mannada xırda dövlət birləşmələri E.ə IX əsrdə Manna ərazisində müstəqil siyasət yürüdən – Zamua, Gilzan, Alateye, Surikaş, Gizilbunda, Uışdiş, Zikirtu, Andia vilayətləri meydana gəlmişdi. Mannanın ən böyük vilayətlərindən biri Zamua vilayəti idi. Zamua vilayəti:
- Mannanın əsas hissəsini təşkil edirdi.
- Urmiya gölünün cənubunda yerləşirdi.
- Əvvəllər lullubilərin ölkəsi olmuşdur.
- E.ə IX əsrdə ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə edilirdi.

QEYD: E.ə IX əsrdə Zamua vilayətinin ayrı-ayrı hakimlər tərəfindən idarə edilməsi nəticəsində xarici hücumların qarşısını almaq mümkün olmurdu. Ümumiyyətlə, bu dövrdə Manna vilayətlərinin hər biri Assuriya ordusuna qarşı tək başına mübarizə aparmalı olur, yaxud xərac göndərməklə Assuriya ilə müstəqil siyasi əlaqə yaradırdılar.

Manna dövlətinin yaranması.

E.ə I minilliyin başlanğıcında Azərbaycanın cənubunda – Urmiya gölü ətrafında mərkəzləşmiş dövlətin meydana gəlməsi üçün əlverişli şərait meydana gəlmişdi. E.ə IX əsrdə (Urmiya gölü ətrafında) Manna dövləti yaranmışdı. Lakin həmin dövrdə Manna hələ bütün Cənubi Azərbaycan torpaqlarını əhatə edə bilməmişdir. Manna adına ilk dəfə e.ə 843-cü ildə, III Salmanasarın mixi yazılı kitabəsində rast gəlinmişdir. Manna - Azərbaycanın ilk qədim dövləti idi. E.ə IX-VIII əsrlərdə Manna güclü bir dövlətə çevrildi.

Mannaya qarşı Assuriya və Urartunun işğalçılıq siyasəti.

Manna zaman-zaman Assuriyanın, Urartunun və Midiyanın işğalçı hücumlarına məruz qalmışdı. Manna hökmdarları ölkəni vahid mərkəzdə birləşdirib xarici hücumların qarşısını almağa çalışsalar da, buna uzun müddət nail ola bilməmişdilər.

Bundan istifadə edən Assuriya Mannaya qarşı müntəzəm hücumlar təşkil edirdi. Urartu dövləti də Mannaya qarşı daimi işğalçılıq və ya təcavüzkarlıq siyasəti

yürüdü. Odur ki, e.ə IX-VIII əsrlərdə Manna dövləti özünü qorumaq üçün Assuriya və Urartuya qarşı mübarizə aparırdı.

E.ə VIII əsrin II yarısında Assuriya hökmdarı III Tiqlatpalasar Manna və başqa ölkələrdə təsirini artırmaq üçün Urartu ilə vuruşdu. III Tiqlatpalasarın Mannaya yürüşü nəticəsində:

- Mannanın Mazamua vilayəti tutuldu və Assuriyaya birləşdirildi.
- Urmiya gölü hövzəsində yaşayan bir sıra tayfalar başqa əraziyə köçürüldü.

Lakin, III Tiqlatpalasar Mannanın başqa vilayətlərinə toxunmadı. O, əsasən Urartu və Midiya ilə müharibələr apardı. Bu zaman Manna Assuriyaya müttəfiq kimi baxırdı. Manna hökmdarları Assuriya və digər dövlət arasında çəkişmə meydanında qalarkən müəyyən mövqe tutmağa çalışırdılar.

İranzunun hakimiyyəti (e.ə 740-719).

Manna hökmdarı İranzunun hakimiyyəti dövründə:

- Assuriya ordusunun Urartuya qarşı uğurlu müharibələrindən istifadə edərək mərkəzləşmə siyasəti yürütdü.
- Urartunun işğal etdiyi Manna torpaqlarını geri qaytardı və Manna vilayətlərini mərkəzi hakimiyyətə tabe etdi.
- Ölkədə canişinlik sistemi yaratdı və canişinləri mərkəzi hakimiyyətdən asılı vəziyyətə saldı.
- Xarici siyasətdə Assuriya ilə ittifaqa və müttəfiqliyə meyl edərək onun siyasi üstünlüyünü tanıdı.
- Manna Urmiya gölü hövzəsində qüdrətli dövlətə çevrildi, İzurtu paytaxt şəhəri oldu.
- Mannanın ərazisi şimalda Araz çayına, cənubda və cənub şərqdə Kassi ölkəsi, Parsua və Midiya ilə həmsərhəd oldu.

VIII əsrdə Mannanın xarici siyasətində iki meyil var idi:

- Birinci qrup - Assuriya ilə ittifaqa meyl göstərməklə Manna torpaqlarının

bütövlüyünü qoruyub saxlamağa çalışırdı. Bu siyasətə başçılıq edən İranzu Urartu hücumlarına qarşı mübarizə aparmaq və Mannada əmin-amanlığa nail olmaq üçün Assuriyaya qarşı müttəfiq kimi baxır və onun siyasi üstünlüyünü tanıyırdı.

- İkinci qrup - Urartu ilə ittifaqın tərəfdarı olub, onların siyasəti Manna vilayətlərinin mərkəzi dövlət ətrafında birləşməsinə mane olur, ölkənin parçalanmasına, torpaqların isə Urartu tərəfindən işğalına şərait yaradırdı.

Mannada İranzuya qarşı üsyan baş verməsi (e.ə 719-cu il).

Mannanın Assuriyaya olan meyili ölkəni Urartu işğalından xilas etmiş və onun birləşməsi üçün şərait yaratmışdı. Lakin, İranzunun mərkəzləşdirmə siyasəti Mannanın bəzi Urartu meyilli hakim və canişinlərinin xoşuna gəlmirdi. Eyni zamanda da Urartu Mannanın daxili işlərinə qarışır, canişinləri mərkəzi hakimiyyətə qarşı qaldırırdı. Belə ki, Urartu hökmdarı I Rusa belə bir işğalçılıq siyasətini həyata keçirmək məqsədi ilə Mannanın Zikurtu vilayətinin canişini və bir sıra şəhərlər ilə ittifaqa girdi. E.ə 719-cu ildə Mannanın Şuandahul və Durdukka şəhərlərinin əhalisi İranzuya qarşı üsyan qaldırdı. E.ə 719-cu ildə İranzuya qarşı üsyan baş verərkən Assuriya hökmdarı II Sarqon (e.ə 722-706) Manna ilə ittifaqa sadıq qalaraq üsyanı yatırırdı.

QEYD: Lullubi hökmdarı Anubani və Manna hökmüdarı İranzunun hakimiyyəti dövrünə aid oxşar cəhəti onların dövründə ölkələrində hakimiyyətin daha da qüvvətlənməsi olmuşdur.

Azanın hakimiyyəti (e.ə 718-716).

İranzunun vəfatından sonra onun oğlu Aza hakimiyyətə gəldi. Azanın hakimiyyəti dövründə:

- Mannada daxili çəkişmələr yenidən gücləndi.
- Dövlətin parçalanmaq qorxusu yarandı.

Manna Urmiya gölü hövzəsində qüdrətli dövlətə çevirildi. Mərkəzləşmə siyasəti yürütdü. Şuandahul və Durdukka şəhərlərinin əhalisi üsyan qaldırdı Assuriyanın

siyasi üstünlüyünü tanıdı. İzurtu Manna dövlətinin paytaxt şəhəri oldu ilə ittifaqa meyil etdi. I Rusa Mannaya qarşı işğalçılıq siyasətini həyata keçirdi. Ölkədə canişinlik sistemi yaratdı.

- Urartunun kömək göstərdiyi mərkəzdən ayrılmaq istəyən qüvvələr fəallaşdı.
- E.ə 716-cı ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü.

Ullusunun hakimiyyəti (e.ə 716-680).

Azanın vəfatından sonra Ullusunun hökmdarı oldu. Mixi yazılarındakı məlumatlara görə onun hakimiyyətə gəlməsində Urartu hökmdarı I Rusa kömək etmiş və bunun qarşılığında Ullusunun 22 Manna qalasını almışdı. Ullusunun hakimiyyəti dövründə:

- Hakimiyyətə gələrkən Assuriya ilə ittifaqdan üz döndərdi.
- Assuriya əsarətindən azad olmaq üçün Urartu ilə ittifaqa girdi.
- Manna Urartu ilə Assuriya arasında mübarizə meydanına çevrildi.
- Ölkədə tam sabitlik yaranmadı, daxili çəkişmələr yenə davam etdi.
- Manna Assuriya hökmdarı II Sarqonun hücumuna məruz qaldı.
- Manna Assuriyanın siyasi ağalığını yenidən tanıdı.

II Sarqonun Mannaya e.ə 716-cı il yürüşü.

Ullusunun hakimiyyəti dövründə Mannanın Assuriya əsarətindən azad olmaq üçün Urartu ilə ittifaqa girməsi Assuriya hökmdarı II Sarqonu qəzəbləndirdi. Odur ki, II Sarqon e.ə 716-cı ildə Mannaya yürüş etdi. II Sarqonun bu yürüşü nəticəsində:

- Sarqon paytaxt İzurtunu və bir neçə Manna şəhərini tutaraq yandırdı, Ullusunun dağlara qaçdı.
- II Sarqon Azanın qatillərindən birini tutaraq cəzalandırdı.
- Ullusunun II Sarqonun yanına gələrək ondan mərhəmət diləməsi qarşılığında hakimiyyətdə qaldı.

- Ullusunu Assuriyanın siyasi ağalığını tanıdı və II Sarqonun şərəfinə yazılı abidə qoydurdu.
- II Sarqon bütün Manna torpaqlarını Ullusununa tabe etdi.

II Sarqonun Mannaya e.ə 715-ci il yürüşü.

II Sarqonun e.ə 716-cı il yürüşündən sonra Urartu hökmdarı I Rusa Mannaya qarşı təcavüzdən yenə də əl çəkməyərək onun bəzi canişinləri ilə əlaqəyə girdi. Manna canişini Dayaukku I Rusanın fitnəsinə uyaraq mərkəzi hakimiyyətə tabelilikdən çıxdı. Belə olduqda, II Sarqon Ullusunu ilə ittifaqa sadıq qalaraq e.ə 715-ci ildə Manna canişini Dayaukkuya və I Rusaya qarşı yürüşə çıxdı. I Rusa ordu toplayaraq II Sarqonu qarşıladı. E.ə 715-ci ildə II Sarqonla I Rusa arasında baş vermiş döyüş nəticəsində:

- Urartu hökmdarı məğlub olaraq döyüş meydanından qaçdı.
- II Sarqon döyüşdə qalib gəldi.

Beləliklə, II Sarqonun e.ə 715-ci il yürüşü nəticəsində Mannanın Urartu tərəfindən işğal edilmiş torpaqları geri qaytarıldı. Lakin ölkədə tam sabitlik yaranmadı, daxili çəkişmələr yenə də davam etdi.

QEYD: Mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam baş verməsi Manna dövlətinin e.ə 719-cı və 715-ci illər tarixi üçün oxşar cəhət təşkil edir. E.ə 714-cü ildə II Sarqon Manna, Midiya və başqa ölkələrə böyük yürüş təşkil etdi. Böyük yürüş zamanı II Sarqonun Manna ilə əlaqədar üç məqsədi var idi:

1. Mannanı Urartunun təcavüzündən tamamilə azad etmək.
2. Mannada Assuriyanın mövqeyini möhkəmləndirmək.
3. Mannadan Assuriyaya vaxtlı-vaxtlı xərac göndərilməsini təmin etmək.

E.ə 714-cü ildə yürüş zamanı Ullusunu ilə II Sarqon arasında Sirdakka şəhərində sövdələşmə oldu. Ullusunu Sarqondan Urartu hökmdarı I Rusanı məğlub etməsini və başqa ərazilərdəki mannalıları öz ərazilərinə qaytarmasını istədi. Sarqon da öz

növbəsində bu diləyi yerinə yetirəcəyinə söz verdi. II Sarqonun E.ə 714-cü ildə baş vermiş böyük yürüşünə aiddir:

- Yürüş zamanı Ullusunu II Sarqonu təmtəraqla qarşıladı, ordusunu ərzaqla təchiz etdi və ona xərac verdi.
- Ullusunu II Sarqonun şərəfinə yazılı abidə qoydurdu.
- II Sarqon xərac toplaya toplaya Mannadan cənubda yerləşən Parsua vilayətinə gəldi.
- Midiya və bir çox başqa ölkələr II Sarqona vergi verdilər.
- Urmiyanın cənubunda yerləşən və Urartu tərəfindən tutulan Mannanın Uışdış vilayəti yaxınlığında döyüşdə I Rusa və onun köməyinə gəlmiş Manna canişinləri məğlub oldu.
- II Sarqon döyüşdən sonra yürüşü davam etdirərək Urartu ərazisinə daxil oldu və bir çox vilayətləri ələ keçirərək talan etdi, I Rusa isə müqavimət göstərə bilməyərək özünü öldürdü.
- II Sarqon “düşmənin ayağını Mannadan kəsdi” Beləliklə, II Sarqonun e.ə 714-cü il yürüşü nəticəsində:

☐ II Sarqon Urartu tərəfindən tutulmuş Uışdış və Subi vilayətlərini azad edərək verdiyi vədinə əməl etdi.

☐ Bundan sonra Urartu zəiflədi və bir daha Mannanın daxili işlərinə qarışa bilmədi, Manna qüdrətli dövlət oldu.

Ahşerinin hakimiyyəti (e.ə 675-650)

Ahşerinin hakimiyyəti dövründə:

- Manna kimmer, skif və sak tayfalarına arxalanaraq Assuriya ilə olan ittifaqı pozdu.
- Manna müstəqil xarici siyasət yürütməyə başladı.
- Manna Assuriya tabeliyindən çıxdı və tam müstəqil oldu.
- Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal Mannaya qarətçi yürüş etdi.

E.ə VII əsrin I rübündə kimmer, skif və sak tayfaları Qara dəniz sahillərindən hərəkət edərək Mannanın şimal-qərb və cənub-qərb vilayətlərində məskunlaşdılar. Həmin tayfaların gəlişi ilə Assuriya sərhədlərində böyük təhlükə yarandı. E.ə VII əsrin I rübündə kimmer, skif və sak tayfalarının Mannada məskənlər salmasından istifadə edən Manna dövləti Assuriya tabeliyindən çıxdı və tam müstəqil oldu. VII əsrin ortalarında Assuriya ilə ittifaqı pozduğuna görə Assuriya hökmdarı Aşşurbanipal (e.ə 668-626) Mannaya hücum etdi. E.ə 650-ci ildə tərəflər arasında baş vermiş döyüş nəticəsində:

- Manna hökmdarı Ahşeri məğlub oldu.
- Aşşurbanipal İzurtunu və bir çox Manna şəhərlərini tutaraq dağıtdı.

E.ə 714-cü il II Sarqon Manna, Midiya və başqa ölkələrə böyük yürüş təşkil etdi. Ullusunu II Sarqonla Sirdakka şəhərində sövdələşmə imzaladı. Uşdiş yaxınlığında II Sarqonla I Rusa arasında döyüş baş verdi. Urartu tərəfindən tutulmuş Uşdiş və Subi vilayətləri geri qaytarıldı.

- Mannanın əhalisi, mal-qarası və at ilxılarının bir qismi qənimət kimi aparıldı.

E.ə 650-ci ildə Ahşeri döyüşdə məğlub olduğuna görə əhali üsyan qaldıraraq onu öldürdü.

Uallinin hakimiyyəti (e.ə 650-630)

Ahşeri üsyançılar tərəfindən öldürüldükdən sonra hakimiyyətə onun oğlu Ualli gəldi. Uallinin hakimiyyəti dövründə:

- Aşşuriya ilə ittifaq bərpa olundu.
- Manna Assuriya ilə ittifaqa sadıq qaldı.
- Manna müstəqil dövlət kimi öz varlığını qoruyub saxladı.

E.ə 616-cı ildə Assuriya Midiya və Babilistan ilə mübarizə apararkən Mannanın hərbi dəstələri ona müttəfiq kimi kömək etdi. Qaynaqların məlumatına görə e.ə 593-cü ildə Manna müstəqil dövlət kimi öz varlığını qoruyub saxlayırdı. E.ə 590-cı

ildə isə İranın mərkəzində yaranmış Midiya dövləti tərəfindən süquta uğradıldı və Mannanın müstəqil dövlətçiliyi sona çatdı. VI əsrin əvvəllərində Manna dövlətinin süqutunun əsas səbəbi aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- Daxili çəkişmələr.
- Arasıkəsilməz müharibələr.
- Xarici hücumların güclənməsi.

Mannada idarəetmə sistemi

E.ə III minillikdə Manna ərazisində dövlət qurumlarının meydana gəlməsi (Aratta, Lullubi, Kutu) Mannada dövlətçilik ənənəsinin qədim köklərə malik olduğunu göstərir. Mannanın idarəetmə sisteminə aiddir:

- Quldarlıq istehsal formasına əsaslanan dövlət olmuşdur.
- Dövlətə türk mənşəli sülalə başçılıq edirdi.
- Manna mərkəzləşmiş dövlət idi.
- Dövləti qeyri-məhdud hakimiyyətə malik hökmdar idarə edirdi.
- Vilayətləri mərkəzi hakimiyyətə tabe olan canişinlər idarə edirdi.
- Hökmdardan asılı olan “ağsaqqallar şurası” fəaliyyət göstərirdi.
- Dövlətin idarəsində hakim ailənin üzvləri iştirak edirdi.
- E.ə VIII əsrin I yarısında hakimiyyət irsi olaraq atadan oğula keçməyə başladı.
- Dövlətin idarə işində müxtəlif məmur və əyanlar çalışırdılar (Məmurlar mixi qaynaqlarda əyan, ağsaqqal, məsləhətçi, başçı və canişin adlandırılırdı).

QEYD: Lullubi dövlət qurumu ilə Manna dövləti oxşar cəhətlərə malik idi. Belə ki hər iki dövlət Azərbaycanın cənub hissəsində yaranmışdı, türk mənşəli sülalələr tərəfindən idarə olunurdu, hakimiyyət hökmdara məxsus idi.

Mannada sənətkarlıq.

Mannalıların təsərrüfat həyatında əkinçilik və maldarlıqla yanaşı sənətkarlıq da mühüm yer tuturdu. Mannada sənətkarlığın inkişafını Cənubi Azərbaycanda yerləşən qədim Həsənli və Ziviyə yaşayış məskənləri də sübut edir. Mannada

sənətkarlığın metalişləmə, toxuculuq və boyaçılıq sahələri inkişaf etmişdir. Həsənli və Ziviyə tapıntıları Mannada metalişləmə sənətinin yüksək inkişaf etdiyini göstərir. Mannada metalişləmənin inkişafına aşağıdakı amillər kömək etmişdir:

- Mannanın ərazisinin dəmir filizi ilə zəngin olması.
- Mannada qiymətli daş yataqlarının mövcud olması.

Mannanın peşəkar sənətkarlar qızıl, gümüş, tunc və misdən bəzək əşyaları, qab-qacaq və.s hazırlayırdılar. Həsənli qazıntılarından tapılan müxtəlif parça qalıqları toxuculuqda qoyun yunundan və keçi qəzilindən istifadə edildiyini göstərir. Ziviyədən tapılmış müxtəlif daş qəliblər və qızıl cam Mannanın nadir sənət nümunələridir. Manna sənətkarları əridilmiş metalı həmin qəliblərə tökərək - ora, toxa, balta, xəncər, ox ucları, dəbilqə, bəzək əşyaları, qab-qacaq və.s hazırlayırdılar.

E.ə VIII-VII əsrlərə aid Mannanın Ziviyə qalasından aşağıdakı zəngin sənətkarlıq nümunələri aşkar edilmişdir:

- Qızıl və gümüşdən hazırlanmış döşlük.
- Dəmir qılınclar, qılınc qını və dəstəyinin hissələri.
- Gümüş sini və buynuzvari qədəhlər.
- At qoşqu ləvazimatı və.s

Memarlıq və incəsənət.

- Əcdadlarının qədim memarlıq ənənələrini davam və inkişaf etdirmişdilər.
- Yadellilərin hücumlarının qarşısını almaq üçün müdafiə qalaları və qala şəhərlər tikilirdi.
- Paytaxt İzurtu və başqa şəhərlər möhtəşəm qala divarları ilə əhatə olunmuşdur.
- Həsənli qala-şəhərində iki-üç mərtəbəli binalar, məbədlər tikilmişdir.

Mannada incəsənət də inkişaf etmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış əşyalar üzərindəki şəkil və naxışlar Manna təsviri sənətinin gözəl

nümunələrindəndir. Ümumiyyətlə, Mannada təsviri sənətinin iki gözəl nümunəsi aşkarlanmışdır:

1. Ziviyədən tapılmış qızıl və gümüş qədəhlər – ritonlar.
2. Həsənlidən tapılmış qızıl cam.

Ziviyə abidəsindən tapılmış müxtəlif əşyaların üzərində “ Həyat ağacı”nın ətrafında keçi və qanadlı öküz, şiri yaralayan hökmdar, dizi bükülmüş maral və dağ qoçu və.s təsvir olunmuşdur.

Mannada din və əfsanələr.

Mannalıların dini görüşləri üçün çoxallahlılıq səciyyəvi idi. Onlar Günəş, Ay, külək-yağış və.b tanrılara sitayiş edirdilər. Mannada məbədlərdə allahlara heykəl qoyulurdu. Müxtəlif əşyalar üzərində Manna əfsanələri əsasında səhnələr təsvir olunmuşdur. Manna əsatirlərində iki əfsanəvi varlıq mühüm yer tuturdu:

1. Qrifon – şir bədənli, qartal qanadlı, şir və ya qartal başlı əfsanəvi heyvan.
2. Sfinks – şir bədənli, insan başlı əfsanəvi varlıq.

Həsənlidən tapılmış qızıl camın üzərindəki təsvirlər mannalıların dini dörüşləri ilə bağlı idi. Camın yuxarı hissəsində döyüş arabası üstündə üç Allah – Günəş, Ay külək-yağış allahları təsvir edilmişdir.

QEYD: Həsənli abidəsindən tapılan qızıl camdan başqa, iki-üç mərtəbəli binalar, məbəd qalıqları, müxtəlif parça qalıqları və.s aşkar edilmişdir.

Mannada yazı və dil.

E.ə III minillikdə Azərbaycanın cənubunda əhali mixi yazı ilə tanış idi. Mannada yerli yazı növü də olmuşdur. Ziviyədən tapılmış gümüş sini üzərində həkk edilmiş işarələr Mannada yerli yazı növünün olduğunu və onların heroqlif yazıdan istifadə

etdiyini göstərir. Heroqlif işarələrinin çoxluğu və müxtəlifliyi göstərir ki, bunların müəyyən oxunuşu olmuşdur. Bəzi işarələr rəqəm bildirmişdir. Mannada türk, hürri,

iran dillərinin işləndiyi söylenilir. Əhalinin əsas dili isə türk dili olmuşdur. Manna ilə bağlı yer və şəxs adları türk tayfalarının yaşadığını sübut edir.

Bakı Texniki Kolleci

- e.ə III minillik Manna ərazisində ilk dövlət qurumlarının meydana gəlməsi
- e.ə II minillik Manna ərazisində yerli türkdilli etnosların yaşaması
- e.ə I minilliyin əvvəlləri Urmiya gölü ətrafında mərkəzləşmiş dövlətin meydana gəlməsi üçün əlverişli şəraitin yaranması
- e.ə 843 III Salmanasarın mixi yazılı kitabəsində ilk dəfə Manna adına rast gəlinməsi
- e.ə IX əsrin əvvəlləri Manna vilayətlərinin ayrı ayrı hakimlər tərəfindən idarə olunması
- e.ə IX əsr Urmiya gölü ətrafında mərkəzləşmiş Manna dövlətinin yaranması
- e.ə IX-VIII əsrlər Urmiya gölü ətrafında Mannanın güclü dövlətə çevrilməsi
- e.ə VIII əsrin II yarısı III Tiqlatpalasarın Mannanın Mazamua vilayətini tutaraq Assuriyaya birləşdirməsi
- e.ə 740-719 İranzunun hakimiyyəti. Mannanın Urmiya gölü hövzəsində qüdrətli dövlətə çevrilməsi
- e.ə 719 Mannanın Şuandahul və Durdukka şəhərlərinin əhalisinin İranzuya qarşı üsyan qaldırması
- e.ə 718-716 Azanın hakimiyyəti
- e.ə 716 Azanın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi
- e.ə 716-680 Ullusunun hakimiyyəti
- e.ə 716 II Sarqonun Mannaya ilk yürüşü
- e.ə 715 Manna canişini Dayaukkunun qiyam qaldıraraq mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxması
- e.ə 715 II Sarqonun Mannaya ikinci yürüşü
- e.ə 715 II Sarqonla I Rusa arasında döyüş baş verməsi
- e.ə 714 II Sarqonun Manna, Midiya və başqa ölkələrə “böyük yürüşü”
- e.ə 714 Ullusunu ilə II Sarqon arasında Sirdakka şəhərində sövdələşmə imzalanması
- e.ə 714 Mannanın Uişdiş vilayəti yaxınlığında döyüş
- e.ə VIII əsrin I yarısı Mannada hakimiyyətin irsi olaraq atadan oğula keçməyə başlaması
- e.ə VII əsrin I rübü Kimmer, skif və sak tayfalarının Mannada məskən salması
- e.ə 675-650 Aşşerinin hakimiyyəti
- e.ə 650 Assuriya hökmdarı Aşşurbanipalın Mannaya hücumu
- e.ə 650 Aşşeriyə qarşı Mannada üsyan baş verməsi
- e.ə 650-630 Uallinin hakimiyyəti
- e.ə 616 Midiya və Babilistan ilə mübarizədə Mannanın hərbi dəstələrinin Assuriyaya kömək etməsi
- e.ə 590 Mannanın Midiya dövləti tərəfindən süquta uğradılması

Atropatena dövləti

Atropatena dövlətinin yaranması.

E.ə 323-cü ildə Makedoniyalı İsgəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya ayrı ayrı dövlətlərə parçalandı, Azərbaycanın cənubunda Atropatena dövləti, şimalında isə Albaniya dövləti yarandı. Atropatenanın ilk hökmdarı Atropat olmuş və dövlət onun adıyla adlandırılmışdı. E.ə 328-ci ildə Makedoniyalı İsgəndər Atropatı Midiyanın satrapı (canişini) təyin etmişdi. Atropat İsgəndərə qarşı baş vermiş Barikəs üsyanını yatırmış, öz qızının İsgəndərin nüfuzlu sərkərdəsi Perdikkəyə əvə verərək mövqeyini daha da gücləndirmişdi. İsgəndərin ölümündən sonra onun imperiyasını müvəqqəti idarə etmək üçün Perdikkəyə tapşırılmışdı. Perdikkə ilə qohumluq Atropatın mövqeyini daha da möhkəmləndirdi və o, Midiya satrapı vəzifəsində qaldı. E.ə 321-ci ildə Perdikkənin ölümündən sonra Atropatena müstəqil dövlətə çevrildi. E.ə IV əsrin 20-ci illərində Artopat yeni müstəqil dövlətin hökmdarı oldu. Atropatena quldar dövlət idi. Dövlətləri qeyri-məhdud hakimiyyətə malik padşah idarə edirdi. Padşah həm də ordunun baş komandanı idi. Atropatenada cəmiyyətin yuxarı təbəqəsini nəslə zadəganlar, varlı quldarlar və dövlət məmurları təşkil edirdi.

Atropatenanın ərazisi.

Atropatenanın ərazisi əsasən indiki Cənubi Azərbaycan və Azərbaycan Respublikasının bəzi cənub rayonlarını əhatə etmişdir. Atropaenanın mərkəzi Qazaka şəhəri idi. Atropatenanın coğrafi şəraiti aşağıdakı kimi idi:

- Ölkənin qərbində Zaqros dağ silsiləsi uzanırdı.
- Ən böyük düzənlik ərazisi Urmiya gölündən cənubda idi.
- Şimalda Qaradağ silsiləsi yerləşirdi.
- Dağların çoxu sıx meşələrlə örtülmüşdü.

Qədim qaynaqlarda Azərbaycanın ilkin adı onun cənubu ilə bağlı olan Atropatena, Aturpatakan, Artabazan, Adirbacan və.s kimi işlənmişdi. Azərbaycan coğrafi adının yaranması Atropatena ilə bağlayırlar. Azərbaycan adının ilkin forması Azərbaycan

kimi işlənmişdi. Bu torpağın Atropatena adlanması Midiya satrapı (canişini) Atropatın adı ilə bağlı olmuşdur. Yalnız VII əsrdə ərəb mənbələrində bu ərazi Azərbaycan adlandırılmağa başlanmışdı. Bu zaman Azərbaycan adı onun həm

şimalına, həm də cənubuna aid edilirdi. Hər bir xalq müəyyən tarixi ərazidə yaranmışdı. Azərbaycan qədim əhalisinin məskunlaşdığı ərazi şimalda Dərbənddən, cənubda Zəncan və Qəzvin bölgəsi daxil olmaqla, şərqdə Xəzər dənizinə qədər, qərbdə Tiflis, İrəvan və Urmiya gölünün qərb sahilini əhatə edirdi.

Atropatenanın əhalisi.

Atropatenanın əhalisi müxtəlif tayfalardan ibarət olmuşdu. Antik dövr müəlliflərinə görə e.ə IV-I əsrlərdə Atropatenada kaspilər, kadusi, müq, azəri və b. tayfalar yaşamışdılar. Kaspilər və müq tayfaları həm Cənubi Azərbaycanda - Atropatenada, həm də Şimali Azərbaycanda - Albaniyada yaşamışdılar. Kadusilər döyüşə 20 min piyada və 8 min atdan ibarət hərbi qüvvə çıxara bilirdilər. Ərəbdilli qaynaqlar Atropatena əhalisinin bir hissəsinin azərilər olduğunu qeyd edir. Yerli əhaliyə qohum olan etnoslar (kimmer, iskit, sak, hun və səlcuqlar) buraya sonralar gəlmişdilər. Atropatenada yaşayan maq tayfaları isə Midiya tayfaları hesab olunur. Onlar Midiya tayfaları arasında xüsusi yet tutmuşdu. Atropatenada maqlar atəşpərəstlik dini ayinlərinin əsas icraçısı kimi böyük nüfuza malik idilər. Atəşpərəstlik dininin kahini də maq adlanırdı. Atropadena dövlətində əhalinin sayının artmasına ərazisinin təbii zənginliyi və münbit torpaqların bolluğu şərait yaratmışdı. E.ə IV əsrdə Atropatena və Albaniya dövlətlərinin meydana gəlməsindən sonra Azərbaycanda vahid xalqın yaranması prosesi başladı. Ərəblər dövründə isə Azərbaycan ərazisinin vahid dövlətdə birləşdirilməsi vahid xalqın formalaşması prosesi sürətləndirdi. XI əsrdə Səlcuqların yürüşü nəticəsində isə vahid Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başa çatdı.

Atropatenanın Selevkilər dövlətindən asılı vəziyyətə düşməsi (e.ə 223-190).

Makedoniyalı İsgəndərin imperiyası dağıldıqdan sonra onun imperiyası Misir, Makedoniya və Selevkilər (Suriya) dövlətinə parçalandı. Selevkilər dövləti qısa zamanda Mesopotamiya, İran, Mərkəzi Asiya və Qafqazı özünə birləşdirməyə başladı. Selevkilər dövlətində hakimiyyətə III Antiox gəldikdən sonra e.ə 223-cü ildə Atropatenaya hücum etdi. III Antioxun Atropatenaya hücumu nəticəsində:

- Atropatena hökmdarı Artabazan məğlub oldu.
- Atropatena Selevkilərdən asılı vəziyyətə düşdü.

Atropatenanın Selevkilər dövlətindən asılılığı cəmi 33 il çəkdi. Belə ki, Aralıq dənizi hövzəsində qüdrətli dövlətə çevrilən Roma dövləti e.ə 190-cı ildə Maqneziya döyüşündə Selevki hökmdarı III Antioxu məğlub etdi. Maqneziya döyüşü nəticəsində:

- Selevkilər dövləti məğlub oldu və parçalanması gücləndi.

- Atropatena dövləti yenidən müstəqil oldu.

Atropatenanın Parfiya dövləti ilə münasibətləri .

Selevkilər dövlətinin parçalanması nəticəsində Mərkəzi Asiyada Parfiya dövləti (e.ə 247 – e.ə 224-cü illərdə mövcud olmuşdur) yarandı. E.ə II əsrin ikinci yarısında Parfiya dövləti Roma dövləti ilə Ön Asiyada ağalığ uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu zaman Selevkilər dövləti zəifləyərək bir neçə xırda dövlətlərə parçalanmışdı. Parfiya və Atropatena dövlətləri Romanı özlərinin müstəqilliyi üçün təhlükə hesab edirdilər. Romaya qarşı mübarizə Parfiya və Atropatena dövlətlərini bir biri ilə yaxınlaşdırırdı. E.ə I əsrin ortalarında Parfiya dövləti Şərqdə Romanın ən güclü rəqibi idi. E.ə 53-cü ildə Parfiya romalıları məğlubiyyətə uğratdı. Bu zaman Atropatena dövləti Parfiyanı müdafiə edirdi. E.ə 38-ci ildə romalıları parfiyalıları ağır məğlubiyyətə uğratdı və Roma sərkərdəsi Antoni Atropatenaya yürüş etdi. Bu hadisədən sonra Parfiyanın Atropatenanı bütövlükdə özünə tabe etməyə çalışması Atropatena ilə Parfiya arasında münasibətləri pisləşdirdi. Bu zaman Atropatena müstəqilliyini saxlamaq məqsədi ilə Roma ilə dostluq münasibətləri yaratmağa səy göstərdi. Bütün səylərə baxmayaraq Atropatena müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmədi. Belə ki, eramızın 20-ci ilində Atropatenanın sonuncu hökmdarı Ariovastın ölümündən sonra Atropatena Parfiyanın Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti altına düşdü və Parfiya dövlətinin süqutuna qədər (20-ci ildən-224-cü ilədək) Parfiya dövlətinin tərkibində qaldı.

Atropatenanın Roma ilə münasibətləri.

E.ə I əsrin Birinci yarısında Romanın işğalçılıq siyasəti gücləndi, sərkərdə Likkul və Pompeyin başçılığı ilə romalıları Şərqə hərbi yürüş etdilər. Likkul və Pompeyin Şərqə hərbi yürüşü nəticəsində:

- Qafqaz və bir sıra qonşu ölkələr Romadan asılı vəziyyətə düşdü.
- Atropatena Romadan asılı vəziyyətə düşsə də ondan tam asılı olmadı və müstəqilliyini qoruyub saxladı. E.ə I əsrin birinci yarısında ölkənin yerli hökmdarlar vasitəsi ilə idarə olunması Atropatenanın öz müstəqilliyini saxladığını göstərir. E.ə I əsrin ikinci yarısında Roma sərkərdəsi Antoninin başçılığı ilə romalıları regiona yeni yürüşə başladılar.

E.ə 38-ci ildə romalıları parfiyalıları məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Antoni Atropatenanın mərkəzi şəhərlərindən biri olan Fraaspaya hücum etdi. E.ə 38-ci ildə Antoninin Fraaspa şəhərinə yürüşü nəticəsində:

- Şəhər yaxşı müdafiə olunduğundan romalıların uzun sürən mühasirəsi bir nəticə vermədi.
- Romalılar Fraaspa şəhərini tuta bilməyərək geri çəkildi.
- Antoni geri çəkilərkən 35 minə yaxın əsgərini itirdi.
- Atropatenalılar böyük qənimət ələ keçirdilər.

Atropatena Roma ilə dostluq münasibətləri də yaratmağa çalışmışdı. Məsələn, E.ə 20-ci ildə Atropatenada hakimiyyətə gəlmiş II Ariobarzan 10 ilə qədər Roma yaşamışdı. Bu zaman Romada Oktavian Avqust hakimiyyətdə idi. Atropatena Selevki, Roma və Parfiyanın yürüşündən başqa alan tayfalarının dağıdıcı yürüşlərinə də məruz qalmışdı. Belə yürüşlərdən biri 72-74-cü illərdə olmuşdu. Bu yürüş nəticəsində alanlar Atropatenanın bir sıra ərazilərini qəribə etmiş, Atropatena padşahı Pakor öz ölkəsini başsız qoyaraq təhlükəsiz yerə qaçmış, ailəsi isə alanlara əsir düşmüşdü. Sonra, o, çoxlu pul verərək, ailə üzvlərini geri almışdı.

Fraaspanın müdafiəsi

Atropatenanın təsərrüfat həyatı.

- Əhali müxtəlif təsərrüfat sahələri ilə məşğul olurdu.
- Çay vadilərində, Urmiya gölü ətrafında əkinçilik, bağçılıq və üzümçülük inkişaf etmişdi.
- Əkinçilikdə buğda və arpa üstünlük təşkil edirdi.
- Dağlıq ərazilərdə maldarlıq inkişaf etmişdi.

- Zəngin faydalı qazıntı yataqlarının olması sənətkarlığın yerli xammal əsasında inkişafına şərait yaratmışdı.
- Ölkədə zəngin neft yataqları var idi.
- Nefti “Midiya yağı” adlandırırdılar (neftdən hərbi işdə istifadə olunurdu).
- Sənətkarlar yüksək keyfiyyətli metal və gil qablar, müxtəlif silahlar, toxuculuq məhsulları istehsal edirdilər.
- Ərazisindən tapılmış pullar ticarətdə puldan istifadə edildiyini göstərir.
- Atropatena ərazisindən tapılmış ən qədim pullar İsgəndərin adından kəsilmişdir.
- Təsərrüfatda qul əməyindən istifadə olunurdu.

Atropatenada qul əməyindən istifadə olunması.

Atropatenada təsərrüfatda qul əməyindən istifadə edilsə də, istehsalın bütün sahələrində qul əməyindən istifadə olunmamışdır. Atropatenalılar qul əməyindən əsasən aşağıdakı sahələrdə istifadə olunurdu:

- Filiz mədənlərində
- Kənd təsərrüfatı işlərində
- Sənətkarlıq emalatxanalarında

Atropatenada daha çox azad adamların əməyindən istifadə olunurdu. Atropatenada azad adamlar dövlətin idarə işlərində, kənd təsərrüfatında və ticarət sahələrində işləyirdilər. Eranın II-III əsrlərində Atropatenada qullara natamam azadlıq verilir, onlar istehsal etdikləri məhsulun müəyyən hissəsini özlərinə götürürdülər. Bunun əsas səbəbləri əsasən aşağıdakılardır idi:

- Quldarlıq quruluşunun böhran keçirməsi.
- Qul əməyinin özünü doğrultmaması.
- Qul əməyinin cəmiyyətin inkişafına mane olması.

Atropatena mədəniyyəti

Qədim Azərbaycanın (Atropatena və Albaniyanın) tarixi və mədəniyyəti iki əsas mənbə əsasında öyrənilmişdir:

- 1) Arxeoloji mənbələr.
- 2) Antik müəlliflərin yazılı mənbələri.

Antik müəlliflərin (Yunan və Roma müəllifləri olan Strabon, Plutarx, Ptolomey və.b) əsərlərində Atropatenanın tarixi, mədəniyyəti, şəhərləri haqqında bir çox dəyərli məlumatlar verilmişdir. Atropatenanın paytaxtı Qazaka şəhəri arxeoloji cəhətdən daha yaxşı öyrənilmişdir. Qazakadan aşkar edilmiş memarlıq abidələri, məbədlər, şəhərsalma mədəniyyəti, dini-ideoloji görüşlər haqqında təsəvvürlər

yaratmışdır. Atropatenanın özünəməxsus şəhərsalma mədəniyyəti olmuşdu. Artopatena şəhərlərinin səciyyəvi xüsusiyyətləri bunlardı:

- Şəhərlər karvan yolları üzərində və böyük məbədlərin ətrafında yaranırdı.
- Qazaka, Fraaspa, Fanaaspa, Aqnazana adlı şəhərləri var idi.
- Bəzilə şəhərlər hökmdarlar tərəfindən salınırdı.
- Şəhərlərdə müdafiə qalaları və ictimai binalar var idi.
- Şəhərlərin ərazisi böyük və əhalisi çox idi.
- Şəhər əhalisi əsasın sənətkarlıq və ticarəti, qismən əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Atropatenada memarlıq da inkişaf etmişdir.

Atropatena memarlığına aiddir:

- Qonşu ölkələrin memarlığı ilə yaxşı tanış olan memarları möhtəşəm binalar inşa etmişdilər.
- Memarlar tikinti materialı kimi daşdan, çiy və bişmiş kərpicdən, ağacdən istifadə etdirdilər.
- Möhkəm ağac sütunlardan ictimai binaların tikintisində daha geniş istifadə olunurdu.
- Binaların üstü yastı və iri tağ şəklində olurdu.
- Dam örtüyündə ağac materiallardan və üstü saxsı kirəmitlərdən istifadə edilirdi.

Yunan mədəniyyətinin Atropatena mədəniyyətinə təsiri. Kerifto abidəsi.

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşü nəticəsində Ellin mədəniyyəti yaranmış, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində yunan mədəniyyəti yerli xalqlarla yanaşı Atropatena mədəniyyətinə də təsir etmişdir. Yunan mədəniyyətinin Atropatena mədəniyyətinə təsiri memarlıqda, əhalinin məişətində və dini görüşlərində özünü göstərir. Atropatenada yerləşən möhtəşəm Kerifto abidəsi Yunan mədəniyyətinin Atropatena mədəniyyətinə təsiri daha aydın sübut edir. Kerifto abidəsi:

- Qayada oyulmuş memarlıq abidəsi olub, yunan əsatirinin qəhrəmanı Herakla məxsus məbəddir.
- Abidənin giriş hissəsinin üstündə yunan dilində yazı həkk olunmuşdur.

Atropatenada din.

Atropatena əhalisi təkəllüflük dini olan Zərdüştlük dininə sitayiş edirdilər. Zərdüştlükdə oda sitayiş olduğundan bu dinə atəşpərəstlik də deyilir. Həmin din Zərdüştin adı ilə bağlıdır. Onun e.ə VII əsrin ikinci yarısı VI əsrin əvvəllərində yaşadığı güman olunur. Zərdüştlük dininə Atropatenadan başqa İran və Orta Asiyada da sitayiş olunurdu. Zərdüştlüyün müqəddəs kitabı “Avesta”dır. Rəvayətə görə “Avesta”nın ilkin variantı e.ə 330-cu ildə Makedoniyalı İsgəndər Əhəmənilərin Persopol sarayını yandırarkən məhv olmuşdu. Avestanın dövrümüzə gəlib çatmış hissələri Sasanilər dövründə (III-VII əsrlərdə) yenidən toplanmışdı. Avropanı ilk dəfə “Avesta” kitabı ilə 1771-ci ildə fransız alimi Anketil Düperon tanış etmişdi.

Həmin ildə o, bu kitabı fransız dilində çap etdirmişdi. Atəşpərəstlik dininə görə od, su və torpaq müqəddəs sayılırdı. Zərdüştlüyün ən başlıca məbədlərindən biri Atropatenanın paytaxtı Qazaka şəhərində yerləşirdi. Sasani şahlarının tacqoyma mərasimi Novruz bayramı günündə Qazaka məbədində keçirilirdi. Qazaka məbədi islam dini yayılana qədər öz əhəmiyyətini saxlamışdı. İslam dini yayıldıqdan sonra bu din zərdüştlük dinini sıxışdırmışdı. Hazırda bu dinə inananların İran və Hindistanda dini icmaları vardır.

Bakı Texniki Kolleci

e.ə VII-VI əsrlər Zərdüştlük dininin yaranması
e.ə 330 Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən “Avestanın” ilkin variantının məhv edilməsi
e.ə 328 Makedoniyalı İsgəndərin Atropatı Midiya satrapı təyin etməsi
e.ə IV əsr Azərbaycanın cənubunda Atropatena dövlətinin yaranması
e.ə 321 Perdikkinin ölümündən sonra Atropat Midiyasının müstəqil dövlətə çevrilməsi
e.ə IV əsr Azərbaycanda vahid xalqın yaranması prosesinin başlanması
e.ə 223 Selevki hökmdarı III Antioxun Atropatenaya hücumu
e.ə 223-190 Artopatenanın Selevkilər dövlətindən asılı vəziyyətdə qalması
e.ə 190 Maqneziya döyüşü. Romalıların III Antioxu məğlubiyyətə uğratması
e.ə I əsrin I yarısı Roma sərkərdəsi Lukkul və Pompeyin Şərqə yürüşü
e.ə 53 Parfiyalıların romalıları məğlubiyyətə uğratması
e.ə I əsrin II yarısı Roma sərkərdəsi Antoninin başçılığı ilə romalıların Şərqə yürüşü
e.ə 38 Romalıların parfiyalıları məğlubiyyətə uğratması
e.ə 38 Antoninin Atropatenanın Fraaspa şəhərinə hücum etməsi. Fraaspa döyüşünün baş verməsi
e.ə 20 Atropatenada hakimiyyətə gələn II Ariobarzanın on ilə qədər Romada yaşaması
20 Atropatenanın Parfiyanın Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti altına düşməsi
20-224 Artopatenanın Parfiyanın (Arşakilər sülaləsinin) hakimiyyəti altında qalması
227 Atropatena torpaqlarının sasanilərin hakimiyyəti altına düşməsi
II-III əsrlər Atropatenada quldarlıq quruluşunun böhran keçirməsi
III-VII əsrlər Sasanilər dövründə “Avesta”nın yenidən toplanaraq yazıya alınması
1771 Anketil Düperonun ilk dəfə avropalıları “Avesta” ilə tanış etməsi

Albaniya dövləti

Albaniya dövlətinin yaranması Azərbaycanın cənub bölgəsinə nisbətən şimalında dövlət qurumu bir qədər gec yaranmışdı. Belə ki, e.ə III minillikdə Azərbaycanın cənubunda dövlət qurumları yarandığı halda, şimalında e.ə IV əsrdə yaranmışdı. Makedoniyalı İsgəndərin Şərqi yürüşü zamanı e.ə 330-cu ildə Əhəmənilər imperiyasının dağılması nəticəsində müstəqil Albaniya dövləti (e.ə IV əsrin sonu – III əsrin əvvəllərində) yarandı. Albaniya dövlətinin ərazisinə aşağıdakı torpaqlar daxil idi:

- İndiki müstəqil Azərbaycan Respublikasının ərazisi
- Gürcüstanın Alazan vadisi və Dağıstanın cənub rayonları
- Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) torpaqları
- İberiya (Gürcüstan) ilə Xəzər dənizi arasındakı torpaqlar Albaniyanın sərhədləri müxtəlif vaxtlarda dəyişilmişdir. Albaniya Şimalda Qafqaz dağları, cənubda Atropatena, cənubqərbdə Ön Asiya, şərqdə Xəzər dənizi ilə həmsərhəddi idi. Albaniyanın ərazisi və sərhədləri haqqında antik müəlliflərin əsərlərində bir çox məlumatlar verilmişdi. Onlardan yunan tarixçisi Strabon Kür çayının Albaniya ərazisi ilə axaraq dənizə töküldüyünü və Kaspiana vilayətinin Albaniyanın tərkibinə daxil olduğunu qeyd edir. Kaspiana vilayəti Kür çayının aşağı axarında, dəniz sahilinə qədər olan ərazidə yerləşirdi. Albaniyanın ilk paytaxtı Qəbələ (Kabala) sonra isə Bərdə şəhəri olmuşdu. Albaniyanın yaşayış məntəqələrinin sayı İberiya və Atropatenaadakı yaşayış məntəqələrinin ümumi miqdarından çox olmuşdur. Albaniya tayfaları Hələ alban tayfaları Azərbaycan Əhəmənilər imperiyasının tərkibində olarkən vahid bir ad altında birləşmişdilər. Qaynaqlara görə albanlar 26 dildə danışan tayfalardan ibarət olmuşdu. Alban tayfalarının ən böyüyü alban adı daşınırdı. Hətta Xəzər dənizinin qədim adlarından biri də Alban dənizi olmuşdur. Mənbələrdə Albaniya ərazisində, kaspi, kadusi, leq, amard, uti və qarqarların adı çəkilir. Onlar Türkdilli, Qafqazdilli və İrandilli tayfalar idi. Qədim alban tayfalarının soykökü əsasən türk mənşəli olmuşdu. Mənbələr bu tayfalar içərisində kaspi tayfaları haqqında daha geniş məlumat vermişdi. Yunan tarixçisi Herodot "Tarix" əsərində Əhəmənilər imperiyasına daxil olan xalqlardan bəhs edərkən Azərbaycanın şimalında yaşayan kaspi tayfalarının adını çəkir. O, kaspi tayfaları adı altında albanları nəzərdə tuturdu. Kaspilər e.ə V əsrin əvvəllərində İran şahı I Dara və Kserksin Yunanıstana hərbi yürüşlərində iştirak etmişdilər. E.ə 331-ci ildə Qavqamela döyüşündə də albanlar İran şahı III Daranın ordusunun tərkibində Makedoniyalı İsgəndərə qarşı vuruşmuşlar. Bu gün Qafqazdilli tayfaların nəslindən olan udilər – Qəbələ rayonunun Nic kəndində, xınalıqlar – Quba rayonunun Xınalıq kəndində, buduqlar – Quba rayonunun Buduq kəndində yaşamaqdadırlar.

Albaniyanın Roma dövləti ilə münasibətləri. Pompeyin Albaniyaya yürüşü (e.ə 66-65) E.ə II əsrdə Romanın Aralıq dənizi hövzəsində güclü dövlətə çevrilməsi və Şərqə doğru hərəkət etməsi Qafqaz, o cümlədən Albaniynın müstəqilliyi üçün təhlükə yaratmışdı. E.ə I əsrin ikinci yarısında Roma sərkərdəsi Pompey İberiya və Albaniyaya hücumla başladı. Roma sərkərdəsi Pompeyin Albaniya və İberiyaya hücum etməkdə aşağıdakı məqsədləri var:

1. Xəzər dənizinin sahillərini tutmaq.
2. Hindistanla Qara dəniz sahillərinə gedən ticarət yolunu ələ keçirmək.

Pompey Albaniya və İberiyaya hücum edərkən həmin dövlətlərin hökmdarları onu öz ərazilərinə buraxmadılar. Soyuqlar düşəndən sonra, Pompey Kür vadisində qışlamağı qərara aldı. Bu zaman alban padşahı Oroys Roma düşərgəsinə hücum etməyi qərara gəldi. Bu döyüşdə albanların 40 minlik qoşunu var idi. Beləliklə, E.ə 66-cı ildə Kür şayı sahilində Pompey ilə Oroys arasında döyüş baş verdi. Döyüş nəticəsində Roma ordusu qalib gəldi. Kür sahilində Roma ordusunun qalib gəlməsinin səbəbi daha güclü və təcrübəli olması idi. Döyüşdən sonra Pompey Albaniya ilə sülh bağlayaraq İberiyaya doğru hərəkət etdi. Lakin albanların romalıları izləyərək onlar üçün təhlükə yaratdığına görə Pompey yenidən onlara qarşı yürüşə başladılar. Bu zaman albanlar romalıları Qanix çayı sahilində qarşıladılar. Albanların 60 min piyada, 12 min süvari qoşununa Oroysun qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Albanlar romalıların qarşısını kəsib onları ölkənin içərilərinə buraxmaq istəmirdilər. E.ə 65-ci ildə

Qanix (Alazan) çayı sahilində baş vermiş döyüşdə Kozis Pompeyi nizə ilə vursada zireh onu ölümdən xilas etdi, Kozis isə onun cavab zərbəsi ilə ölümcül yaralandı. Qanix döyüşü nəticəsində romalıları yenə də qalib gəldilər. Pompeyin Qanix çayı sahili döyüşündə albanlar üzərində qələbə çalmasının əsas səbəbi isə hərbi hiylə işlətməsi olmuşdu. Qanix döyüşündən sonra meşəyə çəkilən albanların taleyi faciəli oldu. Beləki, romalıları meşəyə od vuraraq onları yandırdılar. Ormandakı alban döyüşçüləri isə həlak oldular. Qanix döyüşündə albanların qoşununun əsasını süvari dəstəsi, romalıların qoşununun isə piyada qoşun təşkil etmişdi. Bu döyüşdə romalıları qarşı alban qadınları da vuruşmuşlar. Hətta, döyüşdə alban qadınlarının cəsrəti romalıları heyretə gətirmişdi. Döyüşdən sonra albanların əsas qüvvələri

Kozis və Pompey döyüş zamanı

dağlara çəkildi. Pompey isə Alban padşahı Oroysu romalıların düşərgəsinə gəlməyi tələb etdi. Oroys isə romalıların düşərgəsinə gəlməyərək, ona məktub və hədiyyələr göndərərək sülh təklifi etdi. Pompey bu barışıq təklifini qəbul etsə də az sonra ölkənin içərilərinə doğru hərəkət etdi. Lakin Pompey Xəzər sahilinə qədər getmək məqsədindən əl çəkdi və albanlarla yenidən sülh bağladı. Pompeyin Xəzər sahilinə qədər getmək məqsədindən əl çəkməsinin və albanlarla yenidən sülh bağlamasının səbəbi aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- Albanların güclü müqavimət göstərməsi.
- Yolun çətinliyi və yürüşün təhlükəli olması.

Pompeyin Şərqə hərbi yürüşü nəticəsində Qafqaz və bir sıra qonşu ölkələr Romadan asılı vəziyyətə düşdü.

QEYD: Pompeyin Albaniyaya yürüşü barədə Antik müəlliflərdən Plutarx və Appian geniş məlumat vermişdi.

Kanidinin Albaniyaya yürüşü (e.ə 36-cı il).

E.ə 36-cı ildə romalıları Antoninin başçılığı ilə Şərqə böyük yürüş təşkil etdilər. Bu yürüşdə ümumi sayı yüz min nəfər olan 13 legion iştirak edirdi. Lakin Antoni Parfiyanın təzyiqi altında geri çəkilərək Misirə getdi, sərkərdəsi Kanidini İberiya və

Albaniyanı itaətə gətirmək üçün Azərbaycanın cənub-qərb torpaqlarında saxladı. Plutarx yazır ki, “Kanidi... iber və alban hökmdarlarına qalib gəldi və Qafqaza çatdı”. Beləliklə, Kanidinin yürüşü nəticəsində İberiya və Albaniya romalılarından asılılığı qəbul etdilər.

Eramızın ilk əsrlərində Albaniya-Roma münasibətləri

Eramızın I əsrində Albaniyada hakimiyyət artıq Aranilər sülaləsindən olan yerli hökmdarların əlində idi. Bu dövrdə Albaniya hökmdarları:

- Roma imperiyası ilə diplomatik əlaqələr saxlayırdılar.
- Xarici siyasətdə Romaya meyl edirdilər.

I əsrdə Oktavian Avqustun adına tərtib edilmiş kitabı - Albaniyanın Roma ilə diplomatik əlaqələr saxladığını sübut edir. Oktavian Avqustun adından tərtib edilmiş kitabədə yazılmışdır: “Bizim dostluğumuzu alban, iber və med (Atropatena) hökmdarları istəyirdilər”. Eramızın 68-ci ilində Roma imperatoru Neron Albaniyaya böyük yürüşə hazırlaşdı. Neronun Albaniyaya nəzərdə tutulan bu yürüşü Dərbənd keçidinə qədər olmalı idi. Lakin Romada üsyan zamanı Neronun öldürülməsi səbəbi ilə yürüş baş tutmadı. Bir müddət sonra imperator Domisianın (81-96) Roma hərbi dəstəsi regionu təxminən 84-96-cı illərdə Xəzər sahillərinə, indiki Abşeron yarımadasına gəlib çatmışdı. Bunu Qobustanda üzərində latın dilində yazı olan daş kitabə də sübut edir. “İmperator Domisian

Sezar Avqust Germanik. Lyusi Yuli Maksim, ildırımsaçan XII legionunun senturionu”. Aydın olur ki, Qobustan kitabəsi kiçik hərbi dəstə tərəfindən müşayiət olunan Roma nümayəndəliyinin Albaniya ərazisinə səfəri ilə bağlı yaranmışdı. İmperator Adrianın dövründə (117-138) Roma ilə Albaniya arasında yaxın əlaqələr mövcud olmuşdu. Adrian Albaniya hökmdarları ilə dostluq əlaqələri saxlamış, onlara qiymətli hədiyyələr göndərmişdi. Albaniyanın Roma ilə diplomatik əlaqələri III əsrin ortalarına qədər davam etmişdi. Bundan sonra Albaniya Roma ilə yalnız iqtisadi və mədəni əlaqələr saxlamışdır. Alan tayfalarının Azərbaycana yürüşləri Böyük Qafqaz dağlarından şimalda yaşayan tayfalar, o cümlədən alanlar qənimət əldə etmək məqsədi ilə Dərbənd keçidi vasitəsilə Cənubi Qafqaza Albaniyaya və Ön Asiyaya dəfələrlə yürüşlər etmişdilər. Bu zaman Xəzər dənizinin qərb sahili və Dərbənd keçidi şimal ölkələri ilə Ön Asiya arasında körpü rolunu oynayır. Alan

Qobustan kitabəsi

tayfalarının Azərbaycana yürüşləri eramızın I-III əsrlərində başlamış və müntəzəm xarakter almışdı. Alan tayfalarının Azərbaycana ən böyük yürüşlərindən biri eramızın 72-74-cü illərində olmuşdur. Bu yürüş zamanı onlar qənimət əldə etmək üçün cənuba doğru üz tutmuş, yol boyu bir çox ölkələri qarət edərək Atropatenaya daxil olmuşlar. Bu yürüş nəticəsində alanlar Atropatenanın bir sıra ərazilərini qarət etmiş, Atropatena padşahı Pakor öz ölkəsini başsız qoyaraq təhlükəsiz yerə qaçmış, ailəsi isə alanlara əsir düşmüşdü. Sonra, o, çoxlu pul verərək, ailə üzvlərini geri almışdı. Mədəni inkişaf səviyyəsinə görə albanlardan aşağı olan alanların Azərbaycana yürüşləri sonrakı əsrlərdə də davam etmişdir. Alan tayfalarının Azərbaycana yürüşlərini onlara məxsus katakomba qəbirləri (yeraltı sərdabələr) də sübut edir. Albaniya ərazisində alan tayfaları ilə əlaqələndirilən həmin katakomba qəbirləri Mingəçevirdə və Qəbələdə öyrənilmişdir. Bu abidələr eramızın I-III əsrlərinə aiddir.

QEYD: Karakomba qəbirlərində ölümlər iri küplərdə və ya taxta qutularda dəfn edilirdi. Belə qəbirlərə alanlara məxsus silahlar (ox ucları, xəncər, qılınc), məişət əşyaları, əmək alətləri və bəzək əşyaları qoyulmuşdur. Arxoloji materiallara əsasən məlum olur ki, Albanlar şimal tayfalarına, o cümlədən alan tayfalarına güclü mədəni təsir etmişlər.

Albaniyanın ictimai və dövlət quruluşu.

Albaniyada əhali arasında əmlak bərabərsizliyi var idi. Albaniyanın ictimai quruluşu və əhalisi arasında əmlak bərabərsizliyinin mövcud olmasını aşağıdakı faktlar sübut edir:

- Arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş yaşayış binalarındakı fərqlər.
- Qəbir abidələrindən tapılmış əşyalar.
- Yunan və Roma nüəlliflərinin əsərləri.

Bəzi yaşayış binaları geniş olub, tikintisində çiy və bişmiş kərpicdən, yonulmuş daşdan istifadə olunurdu. Varlıların evlərinin üstü kirəmitlə örtülürdü. Yoxsulların evləri isə çiy kərpicdən və möhrədən (qat-qat qoyulan palçıqdan) tikilmiş, damı torpaq və qamışla örtülmüşdü. Albaniyada varlı və yoxsul qəbirlərini də tapılmış geyim, qab-qacaq, əmək alətləri, silah, bəzək əşyalarına əsasən bir-birindən asan fərqləndirmək olur. Albaniyada dövlətə Atropatenada olduğu kimi padşah başçılıq edirdi. Strabon da bunu təsdiq edir. Əvvəllər hər tayfanın başında bir padşah var idi. Albaniyada padşahdan sonra ən hörmətli adam Ay məbədinin kahini hesab olunurdu. Ay məbədinin kahini əhalisi sıx olan müqəddəs əyalətə başçılıq edirdi. Məbəd qulları da onun ixtiyarında idi.

Albaniyada əhali təbəqələri.

Albaniyada əhali dörd təbəqəyə bölünürdü:

- Birinci təbəqəyə - padşah, ordu başçısı və hakim daxil idi.
- İkinci təbəqəyə - din xadimləri (kahinlər) daxil idi.
- Üçüncü təbəqəyə - hərbiçilər və əkinçilər daxil idi.
- Dördüncü təbəqəyə - təsərrüfatda işləyən adi adamlar daxil idi.

Albaniyada azad adamlar əsasən kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq və ticarətlə məşğul olurdular. Azad adamlar ölkədə maddi və mənəvi nemətlərinin yaradıcıları hesab olunurdu. Atropatenada və Albaniyada qul əməyindən istifadə olunsada qədim Şərqi quldar dövlətlərinidəki qədər geniş istifadə olunmamışdı. Ölkədə qul əməyindən aşağıdakı sahələrdə istifadə olunurdu:

- Kənd təsərrüfatında
- Sənətkarlığın bəzi sahələrində.
- Padşah mülklərində və malikanələrində.
- Yuxarı təbəqələrini təsərrüfat sahələrində.

Albaniya ordusu .

Albanlar cəsur döyüşçülər hesab olunurdular. Vətən təhlükədə olarkən əli silah tutan bütün kişilər müdafiəyə qalxırdı. Albanlar döyüş vaxtı zirehli paltar geyir, dəbilqə qoyur, nizə, ox və mizraqla silahlanır, qalxanlardan istifadə edirdilər. Arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu belə silah nümunələri tapılmışdır. Antik müəlliflər qeyd edir ki, Roma sərkərdəsi Pompeyin Albaniyaya yürüşü zamanı albanlar romalılara qarşı 60 min piyada, 22 min atlı döyüşçü çıxarmışdılar. Albanlar hərbi işdə istifadə etmək üçün çoxlu at ilxıları saxlayırdılar. Mənbələr qeyd edirdi ki, albanlar öz qonşusu olan iberlərdən daha böyük ordu təşkil edə bilirdilər.

Albaniyanın təsərrüfatı .

Yunan-Roma müəllifləri Albaniya torpaqlarının çox bərəkətli olduğunu yazırlar. Düzenlikdəki əkin sahələri yaxşı suvarılırdı. Ümumiyyətlə, qədim Albaniya təsərrüfatına aiddir:

- Əkinçiliklə, maldarlıqla, bağçılıqla, üzümçülüklə məşğul olur, buğda, arpa və darı yetişdirirdilər.
- Taxılı dəmir oraqla biçir və xırmanda ağac vəllə döyür, sonra iri xüsusi quyularda və saxsı küplərdə saxlayırdılar (Qəbələ, Mingəçevir və Şamaxıda belə taxıl quyuları və dəmir oraqlar aşkar olunmuşdu).
- Eramızın ilk əsrlərində su dəyirmanlarından istifadə edirdilər.

- Bağçılıq və bostançılıq inkişaf etmiş, təsərrüfatda üzümçülük və şərabçılıq xüsusi yer tutmuşdu (Qəbələ və Şamaxıdan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkarlanmış şərab istehsalı emalatxanalarının qalıqları və şərab saxlamaq üçün istifadə edilən iri küplər bunu təsdiq edir).
- Ölkədə maldarlığın inkişafı üçün əlverişli şərait var idi (albanlar at ilxıları, ağ keçi və dəvə saxlayırdılar).
- Balıqçılıq da təsərrüfatda mühüm yer tutmuşdu (yunan müəllifi Elian albanların balıq piyindən sürtkü yağı, içalatından isə yapışqan hazırlamasını qeyd etmişdir).

Sənətkarlıq.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Albaniyada yerli sənətkarların hazırladığı silahlar, məişət avadanlıqları, bəzək əşyaları və.s aşkar edilmişdi. Qədim Albaniya sənətkarlığına aiddir:

- Sənətkarlığın metalışləmə, dulusçuluq və toxuculuq sahələri inkişaf etmişdi.
- Sənətkarlığın müxtəlif sahələri ilə şəhər əhalisi ilə yanaşı kəndlilər də məşğul olurdu.
- Dulusçuluq başqa ölkələrə təsir göstərmişdi.
- Şəhər emalatxanalarında istehsal edilən sənətkarlıq məhsulları qonşu ölkələrə aparılırdı.
- Zəngin filiz yataqlarının olması metalışləmə sənətkarlığının inkişafına şərait yaratmışdı.
- Sənətkarlar metal əritmək, qəlibə tökmək, kəsmək və döymək üsullarını mənimsəmişdilər.
- Böyük yaşayış yerlərinin hamısında dulusçuluq sənəti inkişaf etmişdi.
- Eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq sənətkarlar yerli şüşə qablar hazırlamışdılar.
- Zərgərlər qızıl, gümüş, mis, şüşə və rəngli daşlardan müxtəlif bəzək əşyaları hazırlamışdılar.
- Toxuculuqda qoyun və dəvə yunundan istifadə olunurdu.
- Sənətkarlar rəngli daşlardan, şüşə və metaldan möhrlər düzəldirdilər.
- Sənətkarlar gildən tikinti materialları, müxtəlif qablar, insan və heyvan fiqurları hazırlayırdılar (Bunu Mingəçevrdə arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş dulus küpələri də təsdiq edir).
- Sənətkarlar rəngarəng naxışlarla bəzədilmiş zərif quş və heyvan fiqurları formasında gil və metal qablar, istehsal etmişdilər (Bu qablarda başqa ölkələrin təsiri görünür).
- Əhali sənətkarlığın boyaqçılıq, dabbaqlıq, dülgərlik, dərzilik, çəkməçilik və.b sahələri ilə də məşğul olmuş və bu sahələr əsasən əhalinin daxili tələbatınının ödənilməsinə yönəldilmişdi. Albaniyada e.ə IV əsrdə dövlətin yaranması ilə eyni vaxtda möhrlər meydana gəlmişdi. Möhürlərin əksəriyyəti üzük formasında

düzəldilmiş və bəzək əşyası kimi barmağa taxılmışdır. Möhür üzüklərin qaş hissəsində dini məzmunlu rəsmlər həkk olunmuşdu. Albaniyada möhürlərdən aşağıdakı sahələrdə istifadə olunurdu:

- Müxtəlif məhsulla doldurulmuş qabları möhürləyəndə.
- Sənədləri təsdiqləyəndə.

Ticarət və pul.

Albaniya dövlətinin ərazisindən mühüm karvan yollarının keçməsi daxili və xarici ticarətin inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Bu baxımdan Xəzər dənizi sahili boyu şimala cənuba birləşdirən quru ticarət yolu xüsusi rol oynamışdır. Antik müəlliflərin Albaniyadan keçən beynəlxalq su yolu haqqında məlumatına görə Oka (Amudərya,) Hirkan (Xəzər) dənizi və Kür çayı vasitəsilə, bir qədər də quru yolla Hindistan məhsulları Qara dənizə çıxarılırdı. Albaniya dövləti yarananadək əsasən mal mübadiləsi ilə ticarət aparılırdısa, dövlət yarandıqdan sonra isə puldan geniş istifadə etməyə başlandı. Albaniyada ticarətdə puldan geniş istifadə edildiyini və özlərinin pul kəsdiyini arxeoloji qazıntılar zamanı 1958-ci ildə Şamaxıdan və 1966-cı ildə Qəbələdən tapılmış pul dəfinələri sübut edir. Albaniyanın yerli pullarından əlavə, başqa dövlətlərin də pullarından istifadə edilmişdi. Albaniya ərazisində tapılan ən qədim gümüş pullar Makedoniyalı İsgəndərin adından kəsilmişdir. Albaniyada e.ə III əsrin birinci yarısında İsgəndərin pullarına oxşar pulların kəsilməsi kənardan gətirilən pullar ticarətdə tələbatı ödəməməsi ilə bağlı olmuşdu.

Albaniya şəhərləri.

Albaniya ərazisində şəhərlər hələ e.ə I minilliyin ortalarında meydana gəlmişdi. Qədim Albaniyada şəhərlərin yaranması sinifli cəmiyyətin və dövlətin yaranması ilə bir vaxtda meydana gəlmişdi. Şəhərlərin yaranmasında sənətkarlıq və ticarət mühüm rol oynamışdı. Albaniyada şəhərlər Atropatenada olduğu kimi dini mərkəzlərin (məbədlərin) ətrafında yaranmış və ayrı-ayrı hökmdarlar tərəfindən salınmışdı. Onlar düşməndən müdafiə olunmaq üçün şəhərin ətrafına möhkəm qala divarları və xəndəklər çəkilirdi. E.ə IV əsrin axırlarından başlayaraq Albaniyada:

- Şəhərsalma gücləndi.
- Mühüm ticarət yolları üzərində yerləşən məskənlər şəhərlərə çevrildi.

Albaniya şəhərləri haqqında ilk yazılı məlumatlar eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq verilmişdi. Eramızın I əsridə yaşamış Strabon əsərində Uti (Udi) vilayətində Ayniana və Anariaka, Roma müəllifi Böyük Plini isə Albaniyanın başlıca şəhəri adlandırdığı Kabalaka (Qəbələ), e.ə II əsrdə yaşamış Klavdi Ptolomey Albaniyanın 29 şəhər və yaşayış məntəqələri sırasında Qəbələ və Şamaxının adlarını çəkir. Albaniya şəhər mədəniyyəti Mingəçevir, Qəbələ, Şamaxı, Dərbənd, Torpaqqala şəhərlərində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı

aşkarlanmış zəngin materiallar əsasında öyrənilmişdir. Albaniya şəhərləri ölkənin inzibati, iqtisadi, mədəni və ideoloji mərkəzləri idi. Antik müəlliflərin qeydlərinə görə şəhər əhalisi əsasən sənətkarlıq və ticarətlə, şəhər ətrafı torpaq sahələrində əkinçilik və maldarlıqla məşğul olmuşdu. Albaniya mədəniyyətinin öyrənilməsi üzrə mənbələr Qədim Albaniyanın tarixi və mədəniyyəti arxeoloji mənbələr və antik müəlliflərin yazılı məlumatları əsasında öyrənilmişdi. Albaniyanın mədəniyyəti arxeoloji cəhətdən Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, İsmayılı (Mollaisaqlı) abidələri əsasında öyrənilmişdir. qazıntılar zamanı müxtəlif tikinti qalıqları, qəbirlər və.b. məmulatlar aşkar olunmuşdur. Bu məmulatlar göstərir ki, e.ə I minilliyin ortalarından başlayaraq Albaniyanın özünəməxsus mədəniyyəti yaranırdı. Qazıntılar zamanı tapılmış on minlərlə maddi-mədəniyyət nümunələri albanların mədəni səviyyəsinin yüksək olduğunu və özünəməxsus mədəniyyət yaratdığını göstərir. Albaniyanın mədəniyyəti arxeoloji cəhətdən Qəbələ, Şamaxı, Mingəçevir, İsmayılı (Mollaisaqlı) abidələri əsasında öyrənilmişdir. Memarlıq Albaniya memarları iri ictimai binalar və müdafiə qalaları tikmişlər. Ölkənin paytaxtı Qəbələ, Təzəkənd və Torpaqqala şəhər yerləri ətrafında belə müdafiə qalaları tikilmişdi. Qəbələdə şəhər yerində aşkar edilmiş bir çox böyük ictimai və başqa binaların bünövrəsi çay daşlarından hörülmüş, divarları isə çiy kərpicdən tikilmişdi. Albaniyada memarlıqda yerli tikinti materiallarından istifadə olunmuşdur. E.ə III əsrdən başlayaraq Alban memarlığında kirəmitdən istifadə edilmişdir. Kirəmit istehsalı yunan mədəniyyətinin təsiri nəticəsində meydana gəlmişdi. Yazı Albaniya əhalisi hələ e.ə I minilliyin ortalarında Əhəmənilər dövlətinin tərkibində olarkən yazı ilə tanış idi. Qədim Albaniya əhalisinin yazı ilə tanış olmasını aşağıdakı faktlar da sübut edir:

- E.ə I minilliyin sonları – eranın I əsrinə aid bəzi saxsı nümunələri üzərində yazı işarələri.
- E.ə I əsrin 60-cı illərində Alban hökmdarı Oroysla Roma sərkərdəsi Pompeyin məktublaşması.

Albanlar antik dövrdə yunan, latın və Yaxın Şərqdə istifadə edilən başqa yazılarla da tanış olmuşlar. 1902-ci ildə Şəkimin Böyük Dəhnə kəndində üzərində II əsrinə aid yunan dilində tapılmış yazı bunu göstərir. Bu kitabədə yazılmışdır: “Aylı Yason öz himayədarı Evnona xatirə olaraq”. Məzmunundan da görünür ki, bu daş gəlmə yunanlar tərəfindən qoyulmuşdu və yunanlara məxsusdu.

Albanların dini görüşləri.

Qədim albanlar çoxallahlı bütpərəstlik dininə inanırdılar. Səma cisimlərinə sitayiş geniş yayılmışdı. Strabon yazırdı ki, albanlar Zevs (Göy), Helios (Günəş) və Selena (Ay) allahlarına sitayiş edirdilər. Albanlar Ay allahına daha çox sitayiş edirdilər. Albanlarda əcdadlarına inam da olmuşdu. Tapılmış insan formalı böyük daş heykəllər yerli əhəlinin dini görüşləri ilə bağlı olmuşdu.

Atropatena ilə Albaniya arasında əlaqələr

Atropatena ilə Albaniya arasında geniş mədəni əlaqələr olmuşdu. E.ə IV əsrdə bu dövlətlərin yaranmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Beləki, bu dövlətlərin yaranması nəticəsində:

- Azərbaycanda qədim dövlətçilik ənənələri bərpa olundu.
- Azərbaycan xalqının formalaşması prosesi başladı.

Bakı Texniki Kolleci

e.ə I minilliyin ortaları Albaniyada özünəməxsus mədəniyyətin və şəhərlərin meydana gəlməsi üçün ilkin şəraitin yaranması.

e.ə I minilliyin ortaları Albaniya əhalisinin Əhəmənilər imperiyasının tərkibində olarkən yazı ilə tanış olması

e.ə VI-V əsrlər Əhəmənilər dövründə alban tayfalarının vahid ad altında birləşməsi

e.ə V əsr Yunan tarixçisi Heredot tərəfindən albanlar haqqında məlumat verilməsi

e.ə IV-III əsrlər Albaniya dövlətinin yaranması. Albaniyada dövlətin yaranması ilə möhürlərin meydana gəlməsi

e.ə IV-III əsrlər Albaniyada ticarətdə puldan geniş istifadə olunması. 1958-ci ildə Şamaxıda, 1966-cı ildə Qəbələdə

tapılmış gümüş pul dəfinələri albanların özlərinin pulu olduğunu sübut edir

e.ə III əsrin I yarısı Albaniyada Makedoniyalı İsgəndərin pullarına oxşar pulların kəsilməsi

e.ə III əsr Alban memarlığında kirəmitdən geniş istifadə olunmağa başlanması

e.ə II əsr Aralıq dənizi hövzəsində Romanın ən güclü dövlətə çevrilməsi

e.ə I əsrin II yarısı Roma sərkərdəsi Pompeyin Albaniya və İberiyaya hücum etməsi

e.ə 66 Kür çayı sahilində döyüş. Roma ordusunun albanları məğlub etməsi

e.ə 65 Alazan (Qanıx) çayı sahilində döyüş. Pompeyin albanları məğlub etməsi

e.ə II əsr Şəkimin Böyük Dəhnə kəndində yunan dilində yazı olan daş kitabənin hazırlanması

e.ə 36 Antoninin sərkərdəsi Kanidinin başçılığı ilə romalıların Albaniya və İberiyaya yürüşü. İberiya və Albaniyanın romalılardan asılılığı qəbul etməsi

68 Roma imperatoru Neronun Albaniyaya böyük yürüşə hazırlaşması

84-96 Domnisiyanın dövründə Roma ordusunun Albaniyaya və Xəzər sahillərinə gəlib çatması

117-138 Roma imperatoru Adrianın alban hökmdarları ilə dostluq əlaqələri saxlaması

72-74 Alan tayfalarının Albaniya və Atropatenaya ən böyük yürüşü

eramızın ilk əsrləri Albaniyada su dəyirmanlarından istifadə olunması

eramızın ilk əsrləri Albaniya sənətkarlarının yerli şüşə qablar hazırlaması

I əsr Albaniyada hakimiyyətin yerli hökmdarların əlində olması

I-III əsrlər Alan tayfalarının Dərbənd keçidi vasitəsilə Albaniyaya yürüşlər etməsi

I-III əsrlər Albaniyada Kabalaka, Şamaxı, Ayniana və Anariaka şəhərlərinin mövcud olması

I-III əsrlər Albaniya hökmdarlarının Roma ilə diplomatik əlaqələr saxlaması

II-III əsrlər Atropatenada qullara nataman azadlıq verilməsi. Albaniyada quldarlıq quruluşunun böhran keçirməsi

III əsr Albanların Romaya yazılı məlumat göndərməsi

III əsrin ortaları Albaniya hökmdarlarının Roma ilə diplomatik əlaqələrinin kəsilməsi

- Feodaldan asılı olsada, təhkimli deyildilər.
- Onların istismar edilməsinin əsas forması vergilər və dövlət mükəlləfiyyətin icrası idi.
- Feodalın torpağını becərir, məhsulun müəyyən hissəsini ona vergi verirdilər.
- Feodala xaraq (torpaq) və gezit (can) vergisi ödəyirdilər.
- Feodala vergini, əsasən məhsul (natural) formasında verirdilər.
- Məcburi mükəlləfiyyətlər (qalalar, yollar və körpülər inşa etməsi və.s) yerinə yetirirdilər.
- Xüsusi mülkiyyətə (ev, həyətyanı torpaq, mal-qara, əmək alətləri və s.) malik idilər.
- Əsas gəlir mənbəyi becərdiyi torpağı ilə bağlı idi.
- Feodala və onun dəstəsinə minik vasitəsi verir, səfər vaxtı onları ərzaqla təmin edirdi.

Feodallar.

- “Feod” sözündən olub torpaq sahibi deməkdir.
- Dövlət torpaqlarının bir hissəsi onların mülkiyyəti sayılırdı.
- Azərbaycanda onların şəxsi təsərrüfatı yox idi.
- İki yerə - iri (patrik) və xırda - orta feodallara (dehqan) bölünürdü.

QEYD: Azərbaycanda feodal münasibətlərinin inkişafı Avropadakı kimi feodalizmin ümumi qanunlarına əsaslanırdı. Lakin Azərbaycanda yeni yaranmış feodal münasibətləri Qərbi Avropa ölkələrindən kəskin fərqlənirdi.

Sasanilər dövründə torpaq mülkiyyət formaları və vergilər.

Sasani ağalığı dövründə (III-VII əsrlərdə) Azərbaycanda iki əsas torpaq mülkiyyət forması mövcud idi:

- Dastakert – irsən keçən torpaq mülkiyyət forması idi. İri feodal və Zərdüşd dininin kahinlərinə verilirdi
- Xostak - şərti torpaq mülkiyyət forması idi. Xostaqın əsas sahibi xırda və orta feodallar idi. Belə torpaqlar vassal xidməti müddətində dövlət tərəfindən müvəqqəti istifadə üçün verilirdi.

Sasani ağalığı dövründə Azərbaycanda (Atropatena və Albaniyada) iki vergi növü mövcud idi:

- Xaraq - məhsul vergisi idi. Hər bir mahalın əkin sahəsinin məhsuldarlığından, habelə onun şəhərə yaxın və ya uzaqlığından asılı olaraq alınırdı. Xaraq məhsulun 1/3-dən 1/6-nə qədərini təşkil edirdi.
- Gezit - can vergisi idi. Sasani imperiyasının ərazisində yaşayan bütün əhalidən, xüsusilə xristianlardan və sənətkarlardan ildə bir dəfə toplanılırdı

I Xosrov
Ənuşirəvanın
metal pulu

I Xosrovun vergi islahatı. Sasani şahı I Xosrov vergi sahəsindəki nöqsanları qaldırmaq məqsədi ilə islahat keçirdi. I Xosrovun vergi islahatı keçirməkdə iki məqsədi var idi:

1. Vergi yığan məmurların özbaşınalığına son qoymaq.
2. Toplanmış vəsaitin xəzinəyə daxil olmasını təmin etmək.

Bu islahat Atropatənada da tətbiq edildi. I Xosrovun vergi islahatına əsasən:

- Bütün torpaqlar ölçüldü, zeytun və xurma ağacları hesaba alındı.
- Vergilərin miqdarı və can vergisi verməli olan adamların sayı dəqiqləşdirildi.
- Kahinlər, məmurlar, mirzələr, uşaqlar, qadınlar və 60 yaşına çatmış kişilər can vergisindən azad edildi.
- Vergilər hissələrə bölünərək ildə üç dəfəyə alınmağa başlandı.
- Vergi alınarkən əvvəlki kimi məhsulun həcminə görə deyil, torpağın sahəsi əsas götürülürdü.
- Torpaq vergisi arpa, buğda, düyü, yonca əkinlərindən, xurma, zeytun ağacları və üzümlüklərdən alınır.
- Vergilər bar verən ağacların sayı, torpağın məhsuldarlığı və əhalinin sıxlığı nəzərə alınmaqla mahallar və məntəqələr üzrə bölündü. I Xosrovun vergi islahatının əhali üçün ağır nəticələri oldu. Belə ki, indi əvvəlki kimi məhsulun həcmi deyil, torpaq sahəsi əsas götürüldüyündən quraqlıq illərində kəndlilərin vəziyyəti son dərəcə ağırlaşdı. Beləliklə Sasanilərin vergi islahatı Azərbaycanda əhalinin geniş təbəqələrinin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.

Azərbaycanda Sasani zülmü. Manilik və Məzdəkilər hərəkatı

Erkən Orta əsrlərdə İranda, o cümlədən Azərbaycanda Sasani zülmünə qarşı Manilik və Məzdəkilər hərəkatı baş verdi. Sasanilərə qarşı mübarizənin səbəbləri aşağıdakılar idi:

- Sasani şahlarının ağır vergi siyasəti.
- Atəşpərəstliyin zorla yayılması.
- Sasanilərin köçürmə siyasəti.

Sasani dövlətində Maninin əsasını qoyduğu hərəkat III əsrdə genişləndi. Bu hərəkat yüksək zümrələrin ağalığına qarşı yönəlmişdi. Mani təlimi məzdəkilər hərəkatına da güclü təsir göstərdi. 481-529-cu illəri əhatə edən Məzdəkilər hərəkatına Məzdək başçılıq edirdi. Məzdək təliminin əsas ideyası ədalətli cəmiyyət qurmaq, insanlar arasında əmlak bərabərliyi yaratmaq idi. Məzdək təliminə görə:

- Mübarizə yolu ilə ədalətli cəmiyyətin qurulması mümkün hesab edilirdi.
- Xeyrin Şər üzərində qələbəsini Allahın və işıqlı qüvvələrin köməyi ilə təmin etmək olardı.
- Xeyrin Şər üzərində qələbəsinin mümkünlüyünü inkar edən maniçilərdən fərqli olaraq son anda Xeyrin qələbəsinə inanırdılar.

I Qubadın (488-531) hakimiyyəti illərində məzdəkilər hərəkatı geniş vüsət aldı. Bu xalq hərəkatı Cənubi Azərbaycanda, həmçinin Albaniyada da geniş yayılmışdı. I Qubad mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən iri feodallara qalib gəlmək üçün özünə sosial dayaq axtarırdı.

Bu məqsədlə **I Qubad:**

- Məzdəkiləri himayə etməyə başladı
- Onların böyük qüvvəsindən və Məzdəkin nüfuzundan bəhrələndi
- Aclıq zamanı Məzdəkin məsləhətilə dövlət taxıl anbarlarını əhali üçün açdı I Qubad bir müddətdən sonra taxtdan salındı və o, Mərkəzi Asiyaya Ağ Hun hökmdarının yanına qaçmalı oldu. Bu zaman Məzdəkin köməkliyi ilə I Qubad hakimiyyətini yenidən bərpa etdi. Artıq onun məzdəkilərin köməyinə ehtiyacı olmadığından 529-cu ildə Məzdək edam edildi. Qubadın oğlu Xosrov (531-579) isə məzdəkilərə qanlı divan tutdu. Məzdəkilərdən 80 mindən artıq adam isə öldürüldü. Bu hərəkat aşağı sosial təbəqələrə mənsub əhalinin mənafeyini müdafiə edir və onların maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına çalışırdı.

Atropatena Erkən Orta əsrlərdə

Atropatenanın Sasanilər imperiyasının tərkibinə qatılması. Sasanilər sülaləsinin nümayəndəsi Ərdəşir Babəkan (224-241) Parfiya dövlətini süquta uğrataraq 226-cı ildə Sasanilər dövlətinin (226-650) əsasını qoydu. Bu zaman Azərbaycanın cənubunda Atropatena, şimalında isə Albaniya dövləti mövcud idi. Atropatenada Sasani işğalından əvvəl Parfiyanın Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti altında idi, Albaniyada isə yerli Aranilər sülaləsi hakimiyyətdə idi. Sasanilər sülaləsi asılı dövlətlər sistemini mərkəzləşmiş dövlətlə əvəz etdilər və öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədi ilə yeni işğallara başladılar. Bu vaxt Parfiya dövlətindən asılı olan Atropatena yenidən öz müstəqilliyini itirərək, 227-ci ildə Sasanilər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Atropatenanın işğal edilməsinin Sasanilər üçün əhəmiyyəti bunlar idi:

1. Atropatena öz iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə qonşu ölkələrdən xeyli irəlidə gedirdi.
2. Atropatena əlverişli strateji mövqeyə malik idi (Sasanilər bu əraziyə gələcəkdə Roma imperiyası ilə baş verə biləcək döyüşlər üçün mühüm strateji meydan kimi baxırdılar).

Atropatenanın iqtisadi yüksəlişi.

IV əsrdən etibarən Atropatena iqtisadi yüksəliş keçirir, əmtəə istehsalı genişlənirdi. Ölkədə kənd təsərrüfatı mallarına və bədii sənət məmulatlarına tələbat artırdı. Sasanilərə, Çin və Hindistana gedən ticarət yolları yenə də Atropatenadan keçirdi. Ordbil (Ərdəbil), Tavreş (Təbriz), Qazaka, Fraaspa, Aqnazana, Marağa kimi iri ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzləri olan şəhərlər var idi. Bu şəhərlərin ticarət yolları üzərində yerləşməsi nəticəsində dünya ticarətinə cəlb edilmələri onların iqtisadi yüksəlişinə mühüm təsir göstərən amillərdən biri idi.

Buna görə də Sasani imperiyasının şimal mərzbanları dövrünə görə böyük ticarət mərkəzləri olan Ərdbil və Tavrəş şəhərlərinin özlərinə iqamətgah etmişdilər. Sasanilər Atropatenadan öz orduları üçün əsgər də toplayırdılar. IV əsrdən etibarən Atropatenanın iqtisadi yüksəliş keçirirdi. Atropatenanın iqtisadi yüksəliş keçirməsini aşağıdakı faktlar da sübut edir:

- İran, Çin və Hindistana gedən ticarət yollarının Atropatenadan keçməsi.
- Kənd təsərrüfatı məhsullarına və bədii sənət məmulatlarına tələbin artması.
- Əmtəə istehsalının genişlənməsi .

Sasani hökmranlığı dövründə Atropatena ərazisi Sasanilər imperiyasının şimal mərzbanlığını təşkil edirdi. Bu zaman Muğan və Gilanın əraziləri Atropatena ərazisinə daxil idi. I Xosrov Ənuşirəvanın (531-579) dövründə həyata keçirilmiş inzibati islahata görə Sasani imperiyasının şimal mərzbanlığına İberiya, Albaniya və Atropatena daxil idi.

Atropatenada feodal münasibətlərinin inkişafı

VI əsrin əvvəllərində feodal münasibətlərinin inkişafı daha da sürətləndi. Əgər əvəllər Atropatenanın ictimai quruluşunda kənd icmaları üstünlük təşkil edirdisə, sonralar feodallar icma torpaqlarının çox hissəsini əllərinə keçirməsi nəticəsində torpaqsız icma üzvləri feodallardan asılı olan kəndlilərə çevrildilər. Şahənşah I Xosrov Ənuşirəvanın feodallarla ittifaqı onların mövqeyini daha da möhkəmləndirdi. I Xosrov özünü sahibsiz qalmış torpaqların bilavasitə varisi elan edərək çox hissəsini öz sərkərdələri arasında bölüşdürdü. Bununlada onlar şahın hərbi-siyasi dayağına çevrildilər. Beləliklə, Atropatenada şərti torpaq mülkiyyəti forması qəti bərqərar oldu (şərti torpaq mülkiyyəti müəyyən dövr üçün xidmət müqabilində verilmiş torpaq sahibliyi idi). Bu vaxt iri feodalların mülkiyyəti xeyli azalır, xırda və orta feodalların sayı isə artırdı. Onlar Atropatenada öz xidmətləri müqabilində bütöv kəndlər alırdılar. Əvvəllər “azad icmaçı” mənasını verən dehقان sözünün özü belə artıq torpaq sahibi mənasında işlədilir. Formal olaraq azad olan kəndlilər əkinçilər, əslində dövlət, əyan və məbəd torpaqlarına bağlı idilər. Kəndlilərin torpaqsız və ya aztorpaqlı olmasından istifadə edən feodalların əksəriyyəti torpaqları onlara icarəyə verirdilər. Zərdüşt kahinləri Sasanilər dövlətinin həyatında çox mühüm rol oynadıqları üçün onların ixtiyarında çoxlu torpaq sahələri var idi. Təkcə Qazakadakı baş məbəddə 10 min nəfər adam işləyirdi. Məbədlərdə çoxlu qul var idi. Bu malikanələrdən çoxlu miqdarda gəlir əldə edilirdi.

Zərdüştliyin Sasanilər dövlətinin rəsmi dini elan olunması

Sasanilərin hakimiyyəti dövründə Zərdüştlik bütün ölkədə hakim dinə çevrildi. Sasanilərin Zərdüştlik dinini dövlət dini etməkdə məqsədi aşağıdakılar idi:

- Öz hakimiyyətlərini möhkəmləndirmək.

İsa peyğəmbər 12 həvarisi (apostol) ilə

- Xristianlığın yayılmasının qarşısını almaq.
- Əsarət altına aldıkları xalqları itaətdə saxlamaq.

Şahənşah I Şapur (241-272) itaət altına alınmış ölkələrdə Zərdüştliyi zorla yaymaq haqqında əmr verdi. Bu işə maneçilik törədənlər amansız təqiblərə məruz qalırdılar. Bu dövrdə ən mühüm Zərdüştlik məbədləri yenədə Atropatenada yerləşirdi. Sasanilər dövründə Atropatenanın dini mərkəz kimi şöhrətli yer tutduğunu aşağıdakı faktlar da sübut edir:

- Qazaka şəhərindəki məbədin yenə də ölkədə baş məbəd hesab edilməsi.
- Atropatenanın Zərdüşt dininin ideoloji və təlim mərkəzi olaraq qalması.
- Şahənşahlar taxta çıxdıqdan sonra dövlətin paytaxtından Qazakaya piyada ziyarətə getmələri.
- Zərdüşt rühanilərinin (kahinlərinin) Qazakadakı baş məbəddə dini təlim aldıqdan sonra imperiyanın başqa dini mərkəzlərinə göndərilməsi və.s.

Albaniya Erkən Orta əsrlərdə

Erkən Feodalizm dövründə Albaniyanın ərazisi və əhalisi

IV əsrdə Albaniya dövlətinin ərazisi şimalda Qafqaz dağlarından Araz çayınadək, qərbdə İberiyadan Xəzər dənizinədək uzanırdı. İnzibati bölgü baxımından isə Albaniya vilayətlərdən ibarət idi. Erkən Orta əsrlərdə Albaniya aşağıdakı

vilayətlərdən ibarət idi:

- Çola vilayəti indiki Dərbənd şəhərinin yerləşdiyi ərazidən Beşbarmaq dağına qədər Xəzər dənizi boyunca uzanırdı. “Dəmir qapı” və yaxud alban qapıları adlanan keçid bu vilayətdə yerləşirdi. Dərbənd keçidi şimaldan müxtəlif xalqların Albaniyaya soxulmasının qarşısını almaq üçün etibarlı müdafiə səddi rolunu oynayır. Vilayət üzüm, meyvə və taxılla zəngin idi.
- Şəki vilayəti - Albaniyanın şimal-qərbində yerləşirdi və ölkənin əsas toxuculuq mərkəzi hesab olunurdu. ipək parça istehsalı üçün xammal mənbəyi olan tut ağacları yetişdirilirdi.
- Lipina vilayəti Çola ilə Şəki arasında yerləşirdi. Bu vilayətdə Albaniyanın paytaxtı Qəbələ şəhəri yerləşirdi. Vilayət qoz-fındıq ağaclarından ibarət olan meşələrlə əhatə edilmişdir.
- Paytakaran vilayəti indiki Azərbaycan Respublikasının cənub-şərq hissəsində yerləşirdi və Xəzər dənizinin sahillərini, Mil və Muğan düzlərinin bir hissəsini əhatə edirdi. Qışda böyük qoyun sürüləri saxlanılır, yayda isə Qarabağ yaylaqlarına köçürülürdü. Vilayətin əhalisi balıq saxlayır və xaricə ixrac edirdilər.
- Arsax vilayəti sahsahil Albaniyasını, indiki Qarabağın dağlıq hissəsini və Mil düzünü əhatə edirdi. Bu vilayətin əhalisini türksoylu albanlar, qarqarlar, hunlar və xəzərlər təşkil edirdi.

- Uti vilayəti Kürün sağ sahilində yerləşirdi. Şərqdə Paytakaranla, cənubda Arsaxla, qərbdə isə İberiya ilə həmsərhəd idi. Uti vilayətində meyvəsindən yağ alınan çoxlu zeytun ağacı bitirdi.

Albaniyanın təsərrüfatı.

Albaniyanın zəngin və çoxsahəli təsərrüfatı haqqında məlumatları yalnız arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş maddi mənbələr vasitəsi ilə əldə edilmişdir. Erkən Orta əsrlərdə Albaniyanın təsərrüfatına aiddir:

- Məhsuldar düzənliklərdə və çay vadilərində dənli və texniki, bostan və tərəvəz bitkiləri becərilirdi.
- Üzümçülük yaxşı inkişaf etmişdi.
- Zəfəran, tut ağacı və kətan yetişdirilirdi.
- Kənd təsərrüfatında şərabçılıq mühüm rol oynayır.
- Kür çayı sahilində pambıq yetişdirilirdi.
- Kür sahillərində çoxlu tut bağları çəkilişlər ipəkçiliyin inkişafını təmin edirdi.
- Keçi, qoyun, qaramal, at və dəvə sürüləri saxlanılırdı.
- Şəhərlərdə əkinçiliklə əlaqəsini kəsmiş azad sənətkarlar meydana gəlmişdi.
- Sənətkarlıqda toxuculuq, metalışləmə, ağac, dəri emalı və daşyonma sənəti yüksək inkişaf etmişdi.
- Ölkənin zəngin xammal və zəruri ehtiyac malları ilə bol olması sənətkarlığın inkişafına imkan yaratmışdı.
- Dağlıq ərazilərin otlaqlarla zəngin olması və Xəzərlə Kür-Araz ovalıqlarının geniş çölləri köçmə maldarlığın inkişafına şərait yaratmışdı

Albaniyanın Sasanilər imperiyasının tərkibinə qatılması.

260-cı ildə Sasani şahı I Şapur (241-272) Roma ordusunu məğlubiyyətə uğradaq imperator Valerian əsir tutduqdan sonra qonşu ölkələrə ona tabe olmaq üçün məktublar göndərdi. Bu zaman albanlar və iberlər şahın məktubunu qəbul etmədilər. Həmin dövrdə Albaniyada hakimiyyətdə olan I Vaçə (255-262) Roma ilə ittifaqı Sasanilərə tabe olmaqdan üstün tutmuşdu. Buna baxmayaraq, 262-ci ildə Albaniya Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Albaniyanın Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi I Şapurun 262-ci ildə Nəqşi-Rüstəmdəki məbədin divarında həkk etdiyi yazı da sübut edir. Nəqşi-Rüstəmdəki məbədin divarındakı yazıda Sasani dövlətinə daxil olan ölkələr arasında Albaniyanın da adı qeyd edilmişdir. 272-ci ildə, I Şapurun ölümündən sonra Albaniya yenə də əvvəlki kimi müstəqil xarici siyasət yeritməyə başladı. Albaniya dövlətinin idarə olunması Albaniya Erkən Orta əsrlərin başlanğıcından etibarən Sasani və Roma dövlətinin maraq obyektinə çevrilsədə müəyyən vaxtlarda öz müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdir. Mənbələrin məlumatına görə Albaniyada ilk əvvəl yerli Aranilər sülaləsi

hakimiyyətdə olmuşdur. Sonralar isə ölkəni Sasani sülalələrinə yaxın yerli nümayəndələr idarə etmişdilər. Ümumiyyətlə, Albaniyada ardıcıl olaraq üç sülalə hakimiyyətdə olmuşdur:

1. Yerli mənşəli Aranilər sülaləsi.
2. Türk mənşəli Arşakilər sülaləsi.
3. Sabir türklərindən olan Mehranilər (Girdiman) sülaləsi.

II əsrin əvvəllərində bir sıra qonşu dövlətlər Romanın təsiri altına düşsə də Albaniya müstəqilliyini qoruyub saxlaya bilmişdi.

III əsrdə alban Arşaki nümayəndəsi I Cəsur Vaçaqan (215-255) hakimiyyəti dövründə:

- Albaniyanın bütün vilayətlərini birləşdirdi.
- Albaniyanı vahid güclü dövlətə çevirdi.

Arşakilər sülaləsi VI əsrin əvvəllərində də Albaniyanın daxili müstəqilliyini əsasən qoruyub saxlamağa nail oldu. Albaniyanın Sasani və Roma imperiyaları arasında mübarizə meydanına çevrilməsi IV əsrdə, Sasani şahı II Şapurun hakimiyyəti (309-379) dövründə Albaniyada daxili vəziyyət mürəkkəbləşdi və Cənubi Qafqaz, o cümlədən Albaniya torpaqları Sasani və Roma imperiyaları arasında mübarizə meydanına çevrildi. Kiçik Asiyada Van gölünün qərbində mövcud olan kiçik erməni çarlığı bu mübarizədə Roma ilə müttəfiqlik edirdi. Kiçik erməni çarlığı Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək üçün xristianlığı yaymağı bir vasitəyə çevirdi. Bu məqsədlə Albaniyaya xristian təbliğçiləri göndərilirdi. Xristianlıq, əsasən Albaniyanın Paytakaran vilayətində təbliğ olunurdu.

Sanatürkün erməni çarlığı üzərinə yürüşü.

Paytakaran vilayətinin hakimi Sanatürk (290-338) xristianlığın yayılmasına qarşı bir sıra tədbirlər həyata keçirərək Van gölü istiqamətində erməni çarlığı üzərinə yürüş etdi. Sanatürkün bura yürüş etməkdə məqsədi aşağıdakılar idi:

- Paytakaran vilayətində xristianlığın yayılmasının qarşısını almaq.
- Albaniyanın müstəqilliyini qorumaq.
- Ölkənin ərazi bütövlüyünü təmin etmək.

337-ci ildə Sanatürkün erməni çarlığı üzərinə hücumu nəticəsində:

- Erməni çarlığının paytaxtını ələ keçirilərək bir il ərazini öz əlində saxlamağa nail oldu.
- Ermənilərin xristianlığı yaymaq yolu ilə Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək planlarını birdəfəlik iflasa uğratdı.

Lakin erməni çarlığının işğalı Sasani şahı II Şapurun mənafeyinə uyğun gəlmədiyi üçün Sanatürk kömək göndərmədi. Eyni zamanda ermənilər Sanatürkə qarşı Roma və iberlərdən ibarət ittifaq yaradırlar. 338-ci ildə Sanatürk ermənilərlə döyüşlərin birində həlak oldu. Sanatürk hunları, basilləri və digər qardaş türk tayfalarını ittifaqa cəlb etmişdi. Bundan sonra həmin tayfalar Dərbəndi keçərək

Ablaniyada məskən saldılar. Həmin tayfalar Sanatürklə bağladığı sazişə sadıq qalaraq Albaniyada 4 il qalaraq ölkəni xarici təcavüzlərdən qorudular.

Albaniyada Urnayrın hakimiyyəti (343-371)

Albaniya ilə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verən Sasani hökmdarı II Şapur 343-cü ildə öz qohumu, Arşaki nümayəndəsi Urnayr (343-371) hakimiyyətə gətirdi. Urnayrın hakimiyyəti dövründə:

- Albaniya, əsasən müstəqil siyasət yeritdi.
- Albaniya torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub saxlamağa çalışdı.
- Sasani şahı II Şapurla müttəfiqlik münasibətləri saxladı.
- II Şapur Albaniyada xristian dininə qarşı təqibləri gücləndirdi.
- Ön Asiya uğrunda mübarizədə Albaniya Romaya qarşı Sasanilərin müttəfiqi kimi çıxış etdi.
- Amid və Dizirav döyüşlərində Albaniya Sasanilər tərəfindən Romaya qarşı vuruşdu.
- Albaniya Uti, Şakasen, Kolt vilayətlərini və Girdiman vadisini itirdi.

Amid döyüşü (359-cu il)

IV əsrin ikinci yarısında Ön Asiya uğrunda Sasanilərlə Roma arasında mübarizə yenidən başladı. Ön Asiya uğrunda mübarizədə onlar arasında iki mühüm döyüş - Amid və Dizirav döyüşləri baş vermişdi. Roma ilə Sasani arasında Amid yaxınlığında döyüş 359-cu ildə başladı. Döyüşdə Albaniya hökmdarı Urnayr sasanilər tərəfindən vuruşurdu. Sasani qoşunu Ağrıdağ vilayətini tutmuşdu. Döyüş zamanı Naxçıvan şəhəri Sasani ordusunun düşərgəsinə çevrildi. Amid döyüşü nəticəsində:

- Sasani şahı II Şapur qələbə qazanaraq xristian dininə qarşı təqibi gücləndirdi.
- Albaniyanın Arsax (Ərsaq), Kaspiana, Marlər ölkəsi (indiki Naxçıvan) vilayətləri geri qaytarıldı.

Dzirav döyüşü (371-ci il)

Dzirav döyüşü Roma-Sasani qoşunları arasında 371-ci ildə baş verdi. Bu döyüşdə Albaniya (Urnayr) yenə də Sasanilər tərəfindən iştirak edirdi. Urnayrın Sasanilər tərəfində vuruşmasında iki məqsədi var idi:

- Albaniya torpaqlarının bütövlüyünü qoruyub saxlamaq.

- Van gölünün qərbində yerləşən erməni çarlığının Azərbaycana qarşı qəsbkarlıq yürüşlərinə son qoymaq. Dzirav döyüşü nəticəsində:
 - Sasanilərlə albanların birləşmiş qüvvələri məğlub oldular.
 - Albaniya Uti, Şakasen, Kolt vilayətlərindən və Girdiman vadisindən məhrum oldu 387-ci ildə Roma ilə Sasanilər arasında sülh müqaviləsi bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə əsasən:
1. Albaniyanın Dzirav döyüşündə itirdiyi vilayətləri geri qaytarıldı.
 2. Van gölü sahilindən qərbdə yerləşən kiçik erməni çarlığının ərazisi Roma ilə sasanilər arasında bölüşdürüldü və erməni çarlığı süqut etdi.

Albaniya ərazisində xristianlığın yayılması

IV əsrin əvvəllərində Albaniyada xristianlıq dini yayılmağa başladı. Lakin bu dini yalnız Albaniyanın kiçik bir ərazisində, Qarabağın dağlıq hissəsində yaşayan feodal əyanları qəbul etdilər.

Sasani şahı I Yezdəgerd (379-421) hakimiyyətinin ilk illərində:

- Xristian dini etiqadına imkan verdi.
- Xristianların xidmətindən istifadə etdi.

Şahənşah I Yezdəgerddən fərqli olaraq, II Yezdəgerdin (438-457) dövründə sasani mərzbanları xristianlığa qarşı mübarizəni gücləndirdilər. II Yezdəgerd Albaniyanın və ona qonşu olan ölkələrin hakimlərini Ktesifona çağırırdı, onları atəşpərəstliyi qəbul etməyə məcbur etdi. Lakin, vilayət hakimləri atəşpərəstliyi qəbul etsələr də, gizli şəkildə xristianlığa etiqad edirdilər. Albaniyanın geniş xalq kütlələri isə xristianlığı tam qəbul etməmişdilər və köhnə dini etiqadlarını saxlayırdılar.

Yezdəgerdin bacısı oğlu olan alban hökmdarı II Vaçe (440-463) dayısının təzyiqi nəticəsində xristianlıqdan imtina edib, atəşpərəstliyi qəbul etdi. Sünik hökmdarı Vasak isə siyasətində Albaniyada Sasani dini ideologiyasını möhkəmləndirmək uğrunda mübarizə aparmışdı.

Albaniyada feodal və kəndli qrupları.

Feodal torpaq sahibiliyi

Albaniyada da Sasanilər dövlətində olduğu kimi feodallar iki qrupa bölünürdü:

1. Patriklər - iri feodallar.
2. Azadlar - orta və xırda feodallar.

Azadlar:

- patriklərin vassalı hesab olunurdular.
- hökmdarlara qoşun verir, sarayda müəyyən vəzifələr tuturdular.
- müharibə vaxtı alban və sasani qoşunlarının tərkibində vuruşmalı idilər.
- kahinlər kimi can vergisindən azad idilər.
- alban və sasani hökmdarlarına xidmətə görə torpaq payı alırdılar.

Sasanilər dövlətində dehqan adlanan xırda və orta feodallar Albaniyada azadlar adı kimi qeyd olunur. Albaniyada əhalinin əsas hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Albaniyada kəndlilər də iki qrupa bölünürdü:

- Azad icma üzvlərinə.
- Torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilərə.

Feodal münasibətlərinin dərinləşməsi kəndlilərin bir hissəsinin kasıblaşmasına səbəb olurdu. Bu dövrdə Albaniyada qullar da qalmaqda idi. V əsrdə əsirlərlə yanaşı, canilər də qula çevrilirdi. V-VII əsrlərdə Albaniyada feodal münasibətləri hakim mövqe qazandı və feodal torpaq sahibliyi formalaşdı. Albaniyada da torpaq mülkiyyət formaları sasanilər dövlətində olduğu kimi dastakert və xostak idi.

Sasanilərin köçürmə siyasəti

Sasanilər dövləti ona tabe olan ərazilərə tədricən fars mənşəli əhalini strateji əhəmiyyəti olan ərazilərdə köçürdü. Sasani şahlarının köçürmə siyasətində iki məqsəd var idi:

1. Etnik dayaq yaratmaq.
2. Torpaqsız İran kəndlilərini münbit torpaq sahələri ilə təmin etmək.

Azərbaycanın şimalına köçürülən fars mənşəli əhali tatlar adı ilə məlumdur. Azərbaycanın şimalında Abşeron, Şamaxı, Dəvəçi, Quba bölgələrində İrandan çıxmış və müxtəlif etnik mənşəli tat əhalinin məskənləri yaranırdı. Azərbaycanın indiki Lahıc kəndində yaşayanlar İranın Lahıc kəndindən köçürülmüş tatların nəsiləridir.

QEYD: Sasanilər dövründə Azərbaycanda bütün inzibati və məhkəmə hakimiyyəti Sasani mərzbanlarının canişinlərinin əlində cəmlənmişdi. Onların əhali haqqında ölüm hökmü çıxarmaq hüququ var idi. Canişinlər vergilərin toplanmasına, Sasani hakimiyyəti əleyhinə üsyanların qarşısını almağa nəzarət edirdilər.

Albaniyada hökmdar hakimiyyətinin yenidən bərpa olunması (493-510)

Alban hökmdarı III Mömin Vaçaqan Albaniyada hökmdar hakimiyyətini bərpa etməyə cəhd göstərdi. Nəhayət, Sasani şahı Balaş (484-488) III Mömin Vaçaqanın Albaniyada hökmdar olmasına razılıq verdi. Tezliklə Sasani taxt-tacına I Qubad (488-531) çıxdı. 493-cü ildə Mömin Vaçaqan (493-510) Albaniyada tam hakimiyyətə sahib oldu. III Mömin Vaçaqan hakimiyyəti dövründə:

- Albaniyada xristianlıq dinini fəal təbliğ edən məktəblər açdırdı.
- Xristianlıqdan başqa dinləri təqib etdi.
- “Cadugər, rəmmal və kahinlərin çoxuna xəsarət yetirmək, qovmaq, qula çevirmək” əmrini verdi.
- 498-ci ildə Aquen (Aqvan) kilsə məclisini çağırdı. Aquen (Aqvan) kilsə məclisi:
 - xristian dininə aid qanunlar qəbul etdi.

- vergilərin miqdarını müəyyənləşdirdi.

Lakin xristianlıq Albaniyada dərin kök sala bilmədi.

510-cu ildə Sasanilər Cənubi Qafqazda müstəqil dövlət qurumlarını ləğv etdilər. Bununlada Albaniyada Arşakilər sülaləsinin hakimiyyəti başa çatdı və sasanilər mərzbanlarının uzunmüddətli hökmranlığı dövrü (510-629) başlandı.

QEYD: Xristian dini etiqadlarını təbliğ etmələri Alban hökmdarları II Vaçə və III Mömin Vaçaqanın siyasi fəaliyyətində oxşarlıq təşkil edir.

Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi. Girdiman dövləti (629-705)

VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hökmranlığı dövrü başladı. Bu sülalə Albaniyanın Girdiman vilayətində (indiki Şəmkir-Qazax bölgəsində) yaranmışdı. Sonralar bu sülalənin və dövlətin mərkəzi Partav (indiki Bərdə şəhəri) oldu. Mehranilər sülaləsinin banisi Mehran olmuşdur. Musa Kalankatlının “Albaniya tarixi” əsərindən Mehran (570-590) Sasanilər şahı II Xosrovun (591-628) qohumu idi. II Xosrovun atasının ölümündə təqsiri olduğu üçün onun qəzəbindən qorxaraq İrandan qaçıb Albaniyanın Uti vilayətinə gələrək xəzərlərlə birləşmək istəyirdi. II Xosrov xəzərlərlə birləşməsindən qorxdığı üçün Mehranı bağışladı və onu Girdiman vilayətinin hakimi kimi tanıdı. Mehranın düşmənlərlə birləşməsini istəməyən II Xosrov əyanların məsləhəti ilə ona belə bir məktubla müraciət etmişdi: “Mənim əziz qardaşım! Sən məni kinlə tərk etmə. Əgər sən mənim yanımda yaşamaq istəmirsənsə, onda mənim məktubum sənə yetən yerdə ayaqla keçə bildiyin qədər özünə mülk götür”. Mehran bundan sonra Girdiman vilayətində onunla gələn ailələrlə birlikdə məskən saldılar. Girdiman vilayətində o zaman türk mənşəli sabir tayfaları məskunlaşmışdılar. 574-cü ildə Bizans ordusu Albaniyaya daxil olarkən Kür çayı sahilində sabirlər və albanlardan ibarət məskunlara rast gəlmişdi. Bizans və Sasanilər sabir türklərinin hərbi qüvvəsindən istifadə edirdilər. Mehranilər sülaləsinin əsasını sabir türkləri təşkil edirdi. Mehran sasanilər şahı Xosrovla qohum olsa da, o, sabir türklərinin nəslindən idi. Girdiman ərazisi ilk vaxtlar Qazax-Şəmkir bölgəsini əhatə edirdi. Sonralar Kür çayının sol sahilinə doğru irəliləyən Mehranilərin hakimiyyəti Göyçay çayı və Girdiman çayı hövzələri də daxil olmaqla bütün Albaniyada yayıldı. 630-cu ildə Mehranilər nəslindən olan Varaz Qriqorun (630-642) Albaniyada hakimiyyətə gəlməsi ilə:

- Albaniyada 510-cu ildən bəri davam edən sasanilər mərzbanlığına son qoyuldu.
- Albaniyada Mehranilər sülaləsinin rəsmi hakimiyyəti (629-705) başladı.
- Sasanilər Mehranilərin müstəqilliyini tanımağa məcbur oldu.

Ərəblər sasanilərin ərazisinə hücum edərkən Varaz-Qriqor oğlu Cavanşiri sasanilərə köməyə göndərdi. Varaz Qriqorun hakimiyyəti dövründə Girdiman dövlətinin siyasi vəziyyəti gərgin idi. Odur ki, sasanilərdən asılı olan Varaz-Qriqor ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün oğlu Cavanşiri hakimiyyətə gətirdi.

Sasani–Bizans müharibəsi

Albaniya hökmdarı Cavanşirin hakimiyyəti (642-681)

Cavanşirin hakimiyyətinin ilk dövrü mürəkkəb siyasi şəraitə ərəblərin hücumu ərəfəsinə təsadüf etdi. “Alban tarixi”ndə və Orta əsr müəlliflərin əsərlərində hökmdar və sərkədə kimi Cavanşirin İber sərhədlərindən Hun qapılarına (Dərbənd) və Araz çayına kimi ərazinin mütləq hakimi olması təsdiq edilir. Cavanşirin hakimiyyəti dövründə (642-681) onun dövlətçilik fəaliyyətinə aşağıdakılar daxil idi:

1. Ölkənin daxili sabitliyini təmin etmək.
2. Ərəb, Bizans və Xəzər dövlətləri ilə münasibətləri qaydaya salmaq.

Cavanşirin Albaniyada hakimiyyəti dövründə:

- ❖ Ölkədə dinc quruculuq işlərinə başlamaq üçün şərait yarandı.
- ❖ İberiya sərhədlərindən Hun keçidinə və Araz çayına qədər ərazidə hökmranlıq etdi.
- ❖ Albaniya bir sıra xarici dövlətlərlə diplomatik münasibətlər qurdu.
- ❖ Müstəqilliyə can atan iri feodal əyanlara qarşı ciddi mübarizə aparıldı.
- ❖ Şimaldan Albaniyaya hücum etmiş xəzər türklərini geri oturtdu.
- ❖ Cənubdan gələn təhlükəni Albaniyadan sovuşdurmaq və Albaniyanın bütövlüyünü saxlamaq məqsədi ilə Ərəb xilafətinin asılılığına keçdi.
- ❖ Cavanşir paytaxt Bərdənin abadlığına, gözəl sarayların tikilməsinə xüsusi diqqət yetirdi, alimləri, şairləri və mahir sənətkarları öz sarayına toplayıb himayə etdi.

Erkən Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti

Azərbaycanın Sasanilər imperiyasının tərkibində olmasının əhəmiyyəti

Azərbaycanın torpaqlarının vahid dövlətin Sasanilər imperiyasının tərkibində olmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Belə ki, Azərbaycanın Sasanilər imperiyasının tərkibində olması nəticəsində:

- Mədəniyyət inkişaf etdi.

- Tarixən mövcud olmuş sosial-iqtisadi və mədəni əlaqələr daha da inkişaf etdi.
- Sasani imperiyasına daxil olan xalqlarla mədəni əlaqələr daha da gücləndi.
- Azərbaycan mədəniyyəti Sasani mədəniyyətinin inkişafına güclü təsir göstərdi.
- Azərbaycanın cənub və şimal bölgələri arasında etnik-siyasi birlik yarandı.

III-VII əsrlərdə Azərbaycanın bütöv halda Sasani imperiyasının tərkibində olması mütərəqqi hadisə idi. Çünki bütün Azərbaycan torpaqlarının Sasani imperiyasının tərkibində olması nəticəsində:

- Vahid Azərbaycan xalqının yaranması prosesi sürətləndi.
- Ölkənin bütün bölgələri arasında daxili əlaqələr, ilk növbədə ticarət əlaqələri genişləndi.
- Etnik-siyasi və mədəni birləşmənin yaranması yolunda mühüm irəliləyiş baş verdi.
- Sasani əsarətinə qarşı uzun sürən azadlıq mübarizəsi ölkənin türk və qeyri-türk əhalisini daha sıx birləşdirdi, onların qanayıb-qarışmasında müsbət təsir göstərdi.

Alban yazısı Atropatenada Sasani dövlətində tətbiq olunan pəhləvi yazı sistemindən istifadə edilirdi. Azərbaycanın şimalında isə mənbələrə və arxeoloji materiallara görə V əsrin əvvəllərində 52 işarədən ibarət Azərbaycan-alban əlifbası mövcud idi. 1948-ci ildə Mingəçevirdə qazıntılar zamanı aşkar edilmiş qismətli epigrafik abidələr bu yazının bir növü kimi qəbul edilə bilər. Mingəçevirdə qazıntılar zamanı aşkar edilmiş yazı 21 işarədən və 4 sətirdən ibarətdir. Üzərində alban yazısı olan dördkünc ştamp da tapılmışdır. İslam dininin Azərbaycanda yayılması alban əlifbasının çıxmasına səbəb oldu. İslam dinini qəbul etmiş Azərbaycan əhalisi ərəb əlifbasından istifadə etməyə başladı. Ümumiyyətlə, Albanların öz yazısının olması aşağıdakı faktlar sübut edir:

- ❖ III əsrdə albanların Romaya yazılı məlumat göndərməsi.
- ❖ V əsrdə alban dilində fərman tərtib olunması.

Alban memarlığı. Şəhərlər

Erkən Orta əsrlərdə Alban memarlığını xarakterizə edən torpaq sədlər, qalalar və məbədlər geniş yayılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanın şimala gedən yolları üzərində torpaq sədlər tikilmişdir. Bir qoşa divar Beşbarmaq dağından dənizədək uzanırdı. Şirvan sədi (Gilgilçay boyu) Beşbarmaq divarından 23 km şimalda çəkilmişdir. Çıraqqala bu səddin başlanğıcında dağ zirvəsində yerləşirdi. Digər sədd Samur çayından şimalda inşa edilmişdi. Ən əzəmətli divar səddi Dərbənd yanında tikilmiş Dərbənd səddi (V-VII əsrlər) yüksəklikdən dənizin içində tikilmişdi. Bu sədlər Şimaldan gələn hücumların qarşısını almaq üçün tikilmişdir.

III-VII əsrlərdə Alban memarlıq abidələri hesab olunan aşağıdakı qalalar inşa olunmuşdur:

- Torpaqqala (Alazan çayı sahilində).

Cavanşir

- Çarabkert qalası (Ağdərə rayonunda).
- Govurqala (Ağdam rayonunda).
- Cavanşir qalası (İsmayilli rayonunda).
- Dərbənd qalası.

Albaniyada məbədlər xristianlığın yayılması ilə əlaqədar tikilirdi. Alban məbədlərinin qalıqlarına Qəbələ, Qax, Yuxarı Qarabağ, Şəki, Zaqatala, Mingəçevir, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və s. yerlərdə rast gəlinir. Azərbaycanda şəhərsalma ənənəsi qədim zamanlarda meydana gəlmiş və Erkən Orta əsrlərdə davam etdirilmişdi. Bu dövrün mənbələri bir çox yeni şəhərlərin adını çəkir. Dərbənd, Partav (Bərdə), Çola, Hunarakert (Hun şəhəri), Paytakaran, Təbriz, Siz, Ərdəbil, Naxçıvan, Gəncə, Şəki, Şəmkir, Şabran, Xalxal, Beyləqan və s. şəhərlər həmin dövrlərdən mövcud olmuşdur. Erkən Orta əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin dini görüşləri Erkən Orta əsrlərdə Azərbaycan əhalisi qədim dini etiqadlarını qoruyub saxlayırdı. Bütlərə, oda, müxtəlif göy cisimlərinə, təbiət hadisələrinə ibadət və cürbəcür əşyalara inam hələ də mövcud idi. Tək Allaha ibadət ilk dəfə Zərdüştilik dininin ehkamı kimi yayılırdı. Lakin Zərdüştilik dini dünyəvi dinə çevrilmədi. Onun təkallahlığa çağırışı Azərbaycanda (eləcə də Sasaniyədə) atəşpərəstlik dini ehkamına qarışdı. Sasani hakimiyyəti illərində xalq kütlələrinin yaxşı və xoşbəxt həyat arzularına uyğun gələn Mani və Məzdək təlimi Xeyirlə Şərin mübarizəsi ideyası Zərdüştlük dininin təsiri altında meydana gəlmişdir. İranda və başqa yerlərdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əhali sosial və iqtisadi çətinliklərdən qurtuluşu köhnə dinlərdə görürdü. Buna görə də Zərdüştilik Sasani imperiyasında dövlət dini səviyyəsinə qaldırılmışdı. Azərbaycan əhalisi arasında da Zərdüştilik geniş yayılmışdı. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanda əhali nəzir deyir, pirlərə, sehrbaz və rəmmallara gedirdilər. Bunlara inam o qədər dərin imiş ki, Azərbaycanda xristianlığı yayanlar, ilk növbədə sehr, cadu və rəmallıqla məşğul olanları cəzalandırırdılar. III Mömin Vaçaqan “cadugər, rəmmal və kahinlərin çoxuna xəsarət yetirmək, yaxud qovmaq, ya da qula çevirmək” əmrini vermişdi. Əhali isə köhnə dinlərə sitayiş qorunub saxlamış, nəticədə Albaniya xristian ölkəsinə çevrilməmişdi. Ərəb işğalı ərəfəsində Azərbaycanda xristianlığın mövqeyi zəif idi və dərin kök salmışdı. Qədim türklərin tək Allahı olan Ulu tanrıya sitayiş – tanrıçılıq Azərbaycan ərazisində başqa təkallahlı dinlərdən daha tez yayılmış olsa da, bu din hələ də başqa dini görüşləri sıxışdırıb aradan çıxara bilməmişdi.

Türk tayfalarının Azərbaycan xalqının təşəkkülündə rolu

Erkən Orta əsrlərdə Azərbaycanda alban, kəsp, müq, qarqar, udin, girdiman tayfaları yaşayırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda yaşayan etnosların əksəriyyəti türk mənşəli idilər. Girdiman dövlətinin əhalisinin əsasını da türklər təşkil edirdi.

Qədim və Erkən Orta əsrlər dövründə türklərin Azərbaycana üç böyük etnik axın olmuşdur:

- Birinci etnik axında Azərbaycanda türk mənşəli kimmer, iskit, sak tayfaları məskunlaşmışdılar.
- İkinci etnik axında Azərbaycanda türk mənşəli hun tayfaları məskunlaşmışdılar.
- Üçüncü etnik axında Azərbaycanda türk mənşəli səlcuq tayfaları məskunlaşmışdılar. Bu axınlarda gələn türk tayfaları içərsində oğuz türkləri üstünlük təşkil edirdi. İlk oğuzlar ümumtürk məkanının tərkib hissəsi olan Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycan ərazisinə - Dərbənd keçidi və Böyük Qafqazın başqa dağ aşırımlarından keçərək yayılmışdır.

I-V əsrlər Hun, xəzər, sabir və başqa türk tayfalarının Azərbaycanda məskunlaşması
 I əsr – 510 Türk mənşəli Arşakilər sülaləsinin Albaniyada hakimiyyəti
 215-255 Alban hökmdarı I Cəsur Vaçaqanın hakimiyyəti
 226 Ərdəşir Babəkanın Parfiya dövlətini süquta uğratması və Sasanilər dövlətinin əsasını qoyması
 227 Atropatena dövlətinin öz müstəqilliyini itirərək Sasanilər dövlətinin tərkibinə qatılması
 255-262 Alban hökmdarı I Vaçenin hakimiyyəti
 260 I Şapurun Roma ordusunu məğlubiyyətə uğradaraq imperator Valerianı əsir alması
 262 Albaniyanın Sasani imperiyasının tərkibinə daxil edilməsi
 272 I Şapurun vəfat etməsi və Albaniyanın yenidən müstəqil xarici siyasət yeritməyə başlaması
 290-338 Paytakaran vilayətinin hakimi Sanatürkün hakimiyyəti
 III əsr İranda yüksək zümrələrin ağalığına qarşı Manilik hərəkatı baş verməsi
 IV əsr Albaniyada xristianlığın yayılmağa başlaması
 IV əsr Atropatenanın iqtisadi yüksəliş keçirməsi və əmtəə istehsalının genişlənməsi
 337 Sanatürkün erməni çarlığı üzərinə hücum etməsi
 338 Ermənilərin Roma və iberlərlə ittifaq yaradaraq Sanatürkü məğlub etməsi
 343-371 Alban hökmdarı Urnayrın hakimiyyəti
 359 Amid döyüşünün baş verməsi
 371 Dzirav döyüşünün baş verməsi
 387 Roma ilə Sasanilər arasında sülh müqaviləsi bağlanması
 440-463 Alban hökmdarı II Vaçenin hakimiyyəti
 457 II Vaçenin atəşpərəstlik dinindən imtina edərək xristian dinini qəbul etməsi
 462 Şahənşah Firuzun təkidilə Hoylandur (Onoqur) hunlarının Albaniyaya hücum etməsi
 463-493 Albaniyada Sasani mərzbanlarının qısamüddətli hökmranlığı dövrü
 481-529 İranda Məzdəkilər hərəkatı baş verməsi
 493-510 Albaniyada III Mömin Vaçaqanın hakimiyyəti
 498 Aquen (Aqvan) kilsə məclisinin çağırılması V əsr Alban dilində fərman tərtib olunması V-VII əsrlər Albaniyada feodal münasibətlərinin hakim mövqə qazanması
 510 Sasanilərin Cənubi Qafqazda müstəqil dövlət qurumlarını ləğv etməsi və Albaniyada uzunmüddətli sasani mərzbanlığı dövrünün başlanması
 510-629 Albaniyada Sasani mərzbanlarının uzunmüddətli hökmranlığı dövrü
 529 Məzdəkin şahənşah I Qubad tərəfindən edam edilməsi
 570-590 Albaniyanın Girdiman vilayətinin hakimi Mehranın hakimiyyəti dövrü
 603-629 Bizans və Sasani imperiyaları arasında müharibənin son mərhələsi
 623 Bizans imperatoru II İraklinin sasanilər üzərinə hücumu keçməsi
 629-705 “Mehranilər (Girdiman) sülaləsi”nin Albaniyada hakimiyyəti dövrü
 630-642 Varaz Qriqorun Albaniyada hakimiyyəti

Azərbaycanın Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil olması. Azadlıq hərəkatı.Babək

Ərəb işğalları ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət

Ərəb işğalları (Xilafətin ordularının hücumları) ərəfəsində Azərbaycanda siyasi vəziyyət aşağıdakı kimi idi:

- Daxili siyasi vəziyyət mürəkkəb idi.
- Cənubi Azərbaycan Sasanilərdən tam asılı vəziyyətdə olsada Albaniya daxili müstəqilliyini saxlayırdı.
- Cənubi Qafqaz uğrunda Bizans və Sasani imperiyaları arasında müharibələr, bağlanan sülh müqavilələri uzunmüddətli və sabit olmaması səbəbi ilə fasilələrlə davam edirdi.
- Bizans və Sasani imperiyaları arasında hərbi əməliyyatlar əsasən Azərbaycan ərazisində gedirdi.
- İşğalçılar ölkənin sərvətini talayır, sənətkarları əsir aparır, əhalinin sayı azalır, ölkənin inkişaf ahəngi pozuldu.
- VII əsrin əvvəllərində Bizans və Sasani imperiyaları arasında müharibənin son mərhələsinin başlamasından istifadə edən Albaniya əhalisi sasanilərin əsarətinə qarşı üsyana başlasada şahənşahın qoşunları tərəfindən amansızlıqla yatırıldı və üsyançılara divan tutuldu.

Bizans və Sasani imperiyaları arasında müharibənin son mərhələsi (603-629)

Cənubi Qafqaz uğrunda Bizans və Sasani imperiyaları arasında müharibənin son mərhələsi 603-cü ildə Sasani hökmdarı Xosrov Pərvizin (591-628) hücumu ilə başladı və 25 il davam etdi. Müharibənin əvvəlində:

- Sasani qoşunu üstünlüyü ələ alaraq əhəmiyyətli qələbələr qazandı və Misiri tutdu
- Bizansın paytaxtı Konstantinopol təhlükə qarşısında qaldı. Lakin sasanilər bu üstünlüyü axıracan əllərində saxlaya bilmədilər. 623-cü ildə 120 minlik qoşunla Bizans imperatoru II İrakli (610-641) sasanilər üzərinə hücumla keçdi. Bu hücum zamanı II İrakli:
- Dəbili və Naxçıvanı qarət etdi.
- Atropatənin paytaxtı Qazaka şəhərini tutaraq atəşpərəstlərin baş məbədgahını dağıtdı.
- Qazakadan xeyli əsir və qənimət ələ keçirdikdən sonra şimala hərəkət etdi.
- Bərdə yaxınlığında Tərtər çayı sahilində düşərgə saldı.
- Xəzərlərə böyük miqdarda xərac və hədiyyələr verərək, onları köməyə çağırırdı.
- Xəzərlərin köməyi ilə Sasani ordularına ağır zərbələr endirdi.
- Paytaxt Mədain (Ktesifon) şəhərini tutaraq şahənşahın sarayını yandırdı.
- Xosrov Pərviz hakimiyyətdən salınaraq edam edildi.

Müharibə Bizansın qələbəsi ilə başa çatdı. 629-cu ildə tərəflər arasında bağlanan müqavilənin şərtinə görə -Albaniya yenə də Sasanilərin hakimiyyəti altında qaldı.

Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət

Ərəblərin hücumu ərəfəsində Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində canlanma, sənətkarlığın təkmilləşməsi və genişlənməsi diqqəti cəlb etməkdə idi. Azərbaycan Sasanilərdən asılı olduğundan, torpaq üzərində mülkiyyət münasibətləri, vergi sistemi, dini ayinlər və idarəçilik ümumimperiya qanunları ilə idarə olunurdu. Sasanilərin Azərbaycandakı mərzbanı qanunların icrasına, vergi və mükəlləfiyyətlərin vaxtında yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edirdi. Əlverişli strateji mövqedə yerləşən Albaniya imperiyaya daxil olan yolları şimal tayfalarının və qərbdən Bizansın basqınlarından qoruyurdu. Buda təsərrüfatda canlanmaya kömək edirdi. Sasanilər sarayına və müəyyən vaxtlarda isə xəzərlərə töycü verilməsinə baxmayaraq Albaniyada istehsalın inkişafına imkan vardı. Albaniyanın əlverişli iqlimi, şirinsulu çayları, münbit və bərəkətli torpağı qədim zamanlardan əkinçiliyin inkişafına şərait yaratmışdı. Kür-Araz vadisində dənli bitkilər becərilirdi. Azərbaycan Şərqdə pambıq əkilən ölkələrdən idi. Pambıq Mildə, Muğanda, Şirvanda, Qarabağda becərilirdi. Azərbaycanda tarixən ipəkçilik də geniş yayılmışdı. Əkinçilik kimi maldarlıq da əhalinin qədimdən əsas məşğuliyyət sahəsi idi. Şirin suyun, habelə yaylaqların və qışlaqların olması maldarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Kürdən ovlanan balıqlar qurudularaq xarici ölkələrə aparılırdı. Azərbaycan faydalı yeraltı sərvətlərlə də zəngin idi. Girdimanda dəmir filizi, Gədəbəydə mis, Abşeronda neft, Naxçıvanda duz yataqları var idi. Azərbaycanda qızıl, gümüş, qurğuşun, cıvə, arsen və s. metallar çıxarılırdı. Metal emalının inkişafı müxtəlif sənət növlərinin yaranmasına təkan verirdi. Orta əsr ərəb müəllifləri şəhərlər haqqında ətraflı məlumatlar vermişdilər. Mənbələr Yaxın və Orta Şərqdə "İraqla Təbəristan arasında Rey və İsfahandan sonra ən böyük şəhər kimi "Arranın anası" Bərdə" şəhərinin adını qeyd etmişdi. Bir sıra əsas ticarət yollarının Azərbaycan ərazisindən keçməsi ticarətə maraq yaradırdı. Bərdə, Varsan, Təbriz şəhərlərində hazırlanan gözəl sənətkarlıq məmulatları dünya bazarlarına çıxarılırdı. Bu dövrdə Azərbaycandan xarici ölkələrin bazarlarına ipək, pambıq parça, boyaq maddələri, neft, təzə və qurudulmuş meyvə, balıq, cins atlar ixrac edilirdi. Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarətində Hinditan və Çin xüsusilə fərqlənirdi. Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət Ərəblərin hücumu ərəfəsində Azərbaycanda iqtisadiyyatın bütün sahələrində canlanma, sənətkarlığın təkmilləşməsi və genişlənməsi diqqəti cəlb etməkdə idi. Azərbaycan Sasanilərdən asılı olduğundan, torpaq üzərində mülkiyyət münasibətləri, vergi sistemi, dini ayinlər və idarəçilik ümumimperiya qanunları ilə idarə olunurdu. Sasanilərin Azərbaycandakı mərzbanı qanunların icrasına, vergi və mükəlləfiyyətlərin vaxtında yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edirdi. Əlverişli strateji mövqedə

yerləşən Albaniya imperiyaya daxil olan yolları şimal tayfalarının və qərbdən Bizansın basqınlarından qoruyurdu. Bu da təsərrüfatda canlanmaya kömək edirdi. Sasanilər sarayına və müəyyən vaxtlarda isə xəzərlərə töycü verilməsinə baxmayaraq Albaniyada istehsalın inkişafına imkan vardı. Albaniyanın əlverişli iqlimi, şirinsulu çayları, münbit və bərəkətli torpağı qədim zamanlardan əkinçiliyin inkişafına şərait yaratmışdı. Kür-Araz vadisində dənli bitkilər becərilirdi. Azərbaycan Şərqdə pambıq əkilən ölkələrdən idi. Pambıq Mildə, Muğanda, Şirvanda, Qarabağda becərilirdi. Azərbaycanda tarixən ipəkçilik də geniş yayılmışdı. Əkinçilik kimi maldarlıq da əhalinin qədimdən əsas məşğuliyyət sahəsi idi. Şirin suyun, habelə yaylaqların və qışlaqların olması maldarlığın inkişafına şərait yaradırdı. Kürdən ovlanan balıqlar qurudularaq xarici ölkələrə aparılırdı. Azərbaycan faydalı yeraltı sərvətlərlə də zəngin idi. Girdimanda dəmir filizi, Gədəbəydə mis, Abşeronda neft, Naxçıvanda duz yataqları var idi. Azərbaycanda qızıl, gümüş, qurğuşun, civə, arsen və s. metallar çıxarılırdı. Metal emalının inkişafı müxtəlif sənət növlərinin yaranmasına təkan verirdi. Orta əsr ərəb müəllifləri şəhərlər haqqında ətraflı məlumatlar vermişdilər. Mənbələr Yaxın və Orta Şərqdə “İraq ilə Təbəristan arasında Rey və İsfahandan sonra ən böyük şəhər kimi “Arranın anası” Bərdə” şəhərinin adını qeyd etmişdi. Bir sıra əsas ticarət yollarının Azərbaycan ərazisindən keçməsi ticarətə maraq yaradırdı. Bərdə, Varsan, Təbriz şəhərlərində hazırlanan gözəl sənətkarlıq məmulatları dünya bazarlarına çıxarılırdı. Bu dövrdə Azərbaycandan xarici ölkələrin bazarlarına ipək, pambıq parça, boyaq maddələri, neft, təzə və qurudulmuş meyvə, balıq, cins atlar ixrac edilirdi. Azərbaycanın xarici ölkələrlə ticarətində Hindistan və Çin xüsusilə fərqlənirdi.

İsfəndiyar ibn Fərruxzad Ərdəbildə döyüşə başladı. Ərdəbil yaxınlığında döyüş nəticəsində:

- Güclü və təcrübəli ərəb ordusu qalib gəldi.
- İsfəndiyar ibn Fərruxzad ərəblər tərəfindən əsir alındı.

Bundan bir qədər sonra İsfəndiyarın qardaşı Bəhram ibn Fərruxzad qoşun toplayaraq ərəblərlə döyüşü davam etdirdi. Lakin onun cəhdi də uğursuz oldu. Sonra ərəb sərkərdəsi Bukeyr İbn Abdullahın yanında əsir olan İsfəndiyar 644-cü ildə onunla sülh bağlamağa məcbur oldu. Ərəblərin İsfəndiyarla bağladığı sülhün şərtlərinə əsasən:

1. Əhali ərəblərə tabe olmalı, nəzərdə tutulan vergini verməli idi.
2. Azərbaycan əhalisi “imkanları daxilində” ərəblərə can vergisi - cizyə verməli idi.
3. Qadınlar, uşaqlar can vergisindən azad edildilər.
4. Ərəblər əhalinin dininə, adət-ənənələrinə və məişət işlərinə qarışmamağı öhdələrinə götürdü.
5. Könüllü olaraq ərəb ordusunda qulluq edənlər bütün vergi və mükəlləfiyyətlərdən azad edildi.
6. Ərəblər onlara tabe olmayıb ölkəni tərk etmək istəyənlərə imkan yaratdılar.

Ərəblər müqavilə bağlayaraq Ərdəbili tərk etdikdən sonra əhali düşmənlə bağlanan sazişin şərtlərindən imtina edib, 645-ci ildə yenidən üsyan qaldırdı. Lakin, 646-cı ildə yeni ərəb qoşununun Azərbaycana hücumu nəticəsində:

- Xalqın müqaviməti qırıldı.
- Ərdəbil əhalisi ilə yeni müqavilə imzalandı.

646-cı ildə imzalanan müqavilənin şərtlərinə görə vergilərin miqdarı əvvəlkinə nisbətən xeyli artırıldı. Beləliklə, Cənubi Azərbaycan torpaqları tamamilə Ərəb qoşunları tərəfindən işğal olundu.

Ərəblərin Albaniyaya hücum etməsi

Cənubi Azərbaycanı tutduqdan sonra ərəb qoşunu Bukeyr ibn Abdullahın başçılığı ilə Gilana və Muğana doğru hərəkət etdi və buranı çətinliklə işğal etdi (642-ci ildə). Sonra ərəblər Xəzərin qərb sahili ilə şimala doğru irəliləyərək Dərbəndə çatdılar. Mənbələrin məlumatına görə, “ərəblər Şirvana çatıb hökmdar Şəhriyarla sülh bağladılar”. Sülhün şərtlərinə görə:

1. Əhali ərəblərə xərac və cizyə verməli idi.
2. Bu vergilər şimaldan hücum edən xəzər və müxtəlif din sahiblərinin hücumlarını dəf etmək üçün Şirvanda saxlanılacaq qoşuna sərf edilməli idi. Bu dövrdə Xəlifənin göndərdiyi Əbdürrəhmanın başçılığı ilə yeni ərəb qoşunu Dərbəndə gəlib, Bukeyrin ərəb qoşunu ilə birləşdi. 646-cı ildə ərəblər sərkərdə Salman ibn Rəbiənin başçılığı ilə Naxçıvanı işğal etdikdən sonra, Şəki və Gorus istiqamətində hərəkət edərək, oranı işğal edib əhali ilə müqavilə bağladılar. Bundan sonra

Beyləqanı tutub, Bərdəyə gəldilər. Bərdə əhalisi ciddi müqavimət göstərsə də sonra ərəblərlə müqavilə bağladı və xərac verməyə razı oldu. Bir-birinin ardınca ərəblər Qəbələ, Şəmkir, Şəki, Şirvan və Şabranı tutdular. Albaniya torpağına basqın edən ərəblər ciddi müqavimətlə qarşılaşdılar. Hər iki tərəfdən xeyli itkilər baş verdi. Ərəblər Azərbaycanda olduğu qədər heç bir yerdə güclü müqavimətə rast gəlməmişdilər. Xalqın mübarizə əzmi və vətən eşqi onları heyrətə gətirmişdi.

Cavanşirin Bizans imperiyası ilə yaxınlaşması

Cavanşir Sasanilərlə birlikdə ərəb ordularına qarşı yeddi ildən artıq vuruşub Albaniyaya qayıtdıqdan sonra:

- Hökmdar paltarında taxtda çıxaraq ölkənin vacib işləri ilə məşğul oldu.
- İber sərhədlərindən Hun qapılarına (Dərbən) və Araz çayına qədər ərazinin mütləq hakimi oldu.
- Əvvəlcə Albaniyaya soxulub qarətçiliklə məşğul olan sasanı feodalları ilə mübarizə apardı.

Ərəb qoşunlarının ilk dəstələri Albaniyaya soxulduqda Cavanşir onlara qarşı birlikdə mübarizə aparmaq üçün Bizans imperatoru ilə ittifaqa girdi. 654-cü ildə Bizans imperatoru II Konstantin və Cavanşir görüşüb hər iki tərəfi maraqlandıran məsələləri müzakirə etdilər. Bundan 6 il sonra 660-cı ildə II Konstantin və Cavanşir ikinci dəfə görüşdülər. Müttəfiqlər birlikdə ərəblərə qarşı müqavimət göstərmək qərarına gəldilər.

Cavanşirin Xəzərlərlə mübarizəsi

VII əsrin 30-cu illərində xəzərlər Albaniyaya hücum etdilər. Hücum nəticəsində:

- Xəzərlər Albaniyanı işğal edərək Qəbələdə möhkəmləndilər.
- Albaniya xəzərlərə xərac verməli oldu.

VII əsrin 60-cı illərində xəzərlər yenidən Albaniyaya hücumla başladılar. 662-ci ildə Albaniyaya hücum edən xəzərləri Cavanşir Kür çayı yaxınlığında döyüşdə məğlubiyyətə uğratdı. Bu məğlubiyyətdən sarsılmayan xəzərlər üç ildən sonra 665-667-ci ildə daha böyük qüvvə ilə yenidən Albaniyaya hücumla keçdilər. Hücum nəticəsində xəzərlər:

- Araz çayı sahillərinə qədər irəlilədilər.
- Albanlardan xeyli əsir tutub, qənimət ələ keçirdilər.

Həmin ildə Cavanşir xəzərlərin hücumlarının qarşısını almaq üçün Xəzər xaqanı ilə sülh bağlayıb qohum oldu. 665-ci ildə Cavanşir ilə Xəzər xaqanı arasında bağlanan sülhün şərtinə əsasən:

1. Albanlar hər il xəzərlərə xərac verməyə razı oldular.
2. Bunun müqabilində bütün əsirlər və qarət olunmuş mal-qara albanlara geri qaytarıldı.

Cavanşirin Xəlifə ilə yaxınlaşması.

VII əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Xilafətdə hakimiyyət Əməvilər sülaləsinin (661-750) əlinə keçdikdən sonra Cavanşirin Xilafətə qarşı münasibəti dəyişdi. Cavanşirin Xilafətə münasibətinin dəyişməsinin səbəbi aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

1. Albaniyanın müttəfiqi olan Bizans Ərəb Xilafəti ilə müqayisədə çox zəif idi.
2. Albaniya təkliddə özünü qorumaq qabiliyyətində deyildi.
3. Şimaldan xəzərlərin, cənubdan İran feodallarının hücumundan qorunmaq üçün Albaniyaya güclü bir dövlətin himayəsi lazım idi. Beləliklə, Cavanşir Xilafətlə münasibətləri diplomatik yolla nizama saldı və bu məqsədlə 667-ci və 670-ci illərdə iki dəfə Xilafətin paytaxtı Dəməşq şəhərinə gedərək xəlifə Müaviyə ilə görüşdü. Cavanşir ilə Xəlifə arasında danışıqlar nəticəsində:

- Xəlifə Albaniyanın daxili müstəqilliyinə toxunmadı.
- Cavanşirin xahişi ilə Xəlifə Albaniya əhalisindən alınan vergiləri üçdə bir qədər azaltdı.
- Xəlifə Cavanşirə Hindistandan gətirilmiş və yaxşı təlim görmüş bir fil, iti yerişli 52 at və Sünik knyazlığının hakimliyini bağışladı.

Xəlifənin Cavanşirə belə güzəştə getməsinin aşağıdakı səbəbləri var idi:

- Albaniyanın strateji-coğrafi mövqeyi və zəngin sərvətləri.
- Alban hökmdarı Cavanşirin şəxsi nüfuzu.

Beləliklə, Cavanşirin ağıllı və uzaqgörən siyasəti nəticəsində:

- Albaniya ərəblərin, yunanların, farsların və xəzərlərin hücumlarından xilas oldu.
- İlk ərəb işğallarından sonra Azərbaycanın cənub hissəsi müstəqilliyini tamamilə itirsə də, şimalı Albaniya daxili müstəqilliyini saxlaya bildi.
- Albaniya Xilafətin vassalı kimi ancaq vergi ödəmək şərti ilə ondan asılı vəziyyətə düşdü.
- Təsərrüfatın, sənətkarlığın, ticarətin, mədəniyyətin inkişafına şərait yarandı.
- Əhali əmin-amanlıq şəraitində təsərrüfat və abadlıq işləri ilə məşğul oldu.

Albaniyanın müstəqilliyinə son qoyulması.

Cavanşir Albaniyanın daxili müstəqilliyini qoruyub saxlamağa nail oldu, iri feodal əyanlara qarşı mübarizə apardı. 681-ci ildə ölkə daxilindəki bizanspərəst feodalların sui-qəsdinə nəticəsində Cavanşir qətlə yetirildi. Cavanşirin ölümündən sonra:

- Varaz Trdat (681-705) hakimiyyətə keçsə də, Cavanşirin siyasətini davam etdirə bilmədi.
- Xilafət Albaniyanın daxili müstəqilliyini tədricən ləğv etdi.
- Cavanşirin qatillərindən intiqam almaq bəhanəsi ilə xəzərlər Albaniyaya hücum etdilər.

Xəzərlərin Albaniyaya 681-ci ildə yürüşləri zamanı Qəbələ və Bərdəyə qədər şəhər və kəndlər soyub talandı, adamlar əsir götürüldü. Varaz Trdat sülh bağlayıb onları

çətinliklə geri qaytardı. VIII əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazdakı Bizans tərəfdarlarını cəzalandırmaq məqsədi ilə buraya ərəb qoşunu göndərildi.

Həmin qoşunların bir hissəsi 705-ci ildə Albaniyaya yürüş etdi. Ərəblərin Albaniyaya bu yürüşü nəticəsində:

- Cavanşirin sonuncu varisini, ailəsi ilə birlikdə Dəməşqə aparıb edam etdilər.
- Albaniyada Mehranilər sülaləsinin hakimiyyəti sona çatdı.
- Albaniyanın idarə olunması xəlifənin canişininə tapşırıldı.

Azərbaycan uğrunda ərəb-xəzər müharibələri.

VII əsrdə ərəblərlə xəzərlər arasında müharibələr təsadüfi hallarda baş verirdi. Lakin VIII əsrdə müharibə kiçik fasilələrlə əsrin sonuna qədər davam etdi. Bu müharibə Azərbaycan uğrunda gedirdi. Ərəblər Azərbaycanda möhkəmləndikdən sonra xəzərlərlə daha mütəşəkkil müharibəyə başladılar. Döyüşlərdə tərəflərdən heç birisi mütləq hərbi üstünlüyü uzun müddət əldə saxlaya bilmirdi. 643-cü ildə Dərbənddən şimalda ərəblərlə xəzərlər arasında I Bələncər döyüşü baş verdi. I Bələncər döyüşü nəticəsində:

- Ərəblər məğlub oldular.
- Sərkərdə Əbdürrəhman öldürüldü.

Beləliklə, Xilafətin Dərbənddən şimala ilk hücumu uğursuzluqla nəticələndi.

Çətinliklə yenidən Dərbəndə daxil olan ərəb qoşunu 653-cü ildə ərəblərlə xəzərlər arasında II Bələncər döyüşü baş verdi. II Bələncər döyüşü nəticəsində:

- Xəzərlər parlaq qələbə qazandı.
- Ərəb sərkərdəsi Salman döyüşdə öldürüldü.

730-cu ildə 300 minlik ordu ilə əks hücumla başlayan xəzərlər düşməni sıxışdırma-sıxışdırma Ərdəbilə yaxınlaşdılar. Həmin ildə Savalan dağı yaxınlığında döyüşdə xəzərlər ərəb ordusu üzərində parlaq qələbə çaldı. Bundan sonra xəzərlər döyüşü davam etdirərək Diyarbəkərə və Mosula çatdılar. Ərəblər Van gölü yaxınlığındakı Hilat şəhəri ətrafında xəzərlərin hücumunu çətinliklə dayandıra bildilər. Bundan sonra qüvvələrini səfərbər edən ərəblər böyük ordu ilə hücumla keçdilər. Bu hadisədən sonra ərəblərlə sülh bağlayan xəzərlərin bir hissəsi İslam dinini qəbul etdi.

VIII əsrin 90-cı illərində, Xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə xəzərlər 100 min nəfərlik qoşunla Azərbaycanın şimalına hücum etdilər. Hücum nəticəsində ölkə qarət olundu və minlərlə adam əsir aparıldı. Beləliklə, bir əsrə qədər davam edən xəzər-ərəb müharibələri nəticəsində:

- Azərbaycan hədsiz dağıntılar və fəlakətlərə məruz qaldı.
- Ərəblərlə sülh bağlayan xəzərlərin bir hissəsi İslam dinini qəbul etdi.

Azərbaycan xilafətin tərkibində

İslam dininin Azərbaycanda yayılması

Ərəblər xalqın mübarizə əzmini qırmaq üçün əhali ilə mülayim rəftar etməyə və lazım gəldikdə güzəştə getməyə məcbur olurdular. Xəlifə Azərbaycanda vuruşan ərəb sərkərdələrinə aşağıdakı göstərişləri vermişdi:

- Adamları şikəst etməsinlər, qocaları, uşaqları və qadınları öldürməsinlər.
 - Yerli əhalinin əvvəlki adət-ənənələrini davam etdirmələrinə imkan yaratsınlar.
- Azərbaycan əhalisinin İslam dinini könüllü qəbul etməsinin səbəbləri bunlar idi:

- Xəlifənin göstərişlərinə əməl edilərək adamların şəxsiyyətinin və mülkiyyətinin qorunması.
- Xilafətin toplağıdı vergi və töycülərin miqdarı Sasanilər dövründəkindən dəfələrlə az olması.
- Xalqın İslam dini zəminində səadət və əmin-amanlıq tapacaqlarına ümid bəsləməsi.
- Başqa dinlərdən fərqli olaraq yeni dinin daha humanist, ümidverici, obyektiv və ədalətli olması.
- Əhalinin yadellilərin dağıdıcı basqılarından, Bizans-Sasani müharibələrindən hədsiz dərəcədə əziyyət çəkməsi və s. Ərəblərin hücumu ərəfəsində Azərbaycanda müxtəlif dini etiqadlar mövcud olduğu üçün siyasi sabitlik mümkün deyildi. Müdrik adamlar hesab edirdilər ki, Azərbaycanda İslam dinini yayılması siyasi sabitlik və milli birlik üçün təminat verə bilər. İslam dini Azərbaycanın cənub hissəsində, Muğanda, Mildə, Xəzər sahilində, Kür və Araz çayları boynunda, xüsusilə şəhərlərdə nisbətən sürətlə yayıldı. Lakin xristian dininin sabitləşdiyi dağlıq və dağətəyi yerlərdə İslam dininə müqavimət güclü idi. Bəziləri isə mövcud imtiyazlarını və mülklərini saxlamaq məqsədi ilə İslamı qəbul edirdi. Yoxsullar təbəqəsindən olanlar isə İslamı, demək olar ki, tərəddüdsüz və könüllü qəbul edirdilər. Azərbaycanda İslam dininin yayılmasının əhəmiyyəti aşağıdakılar idi:
- Xalqın taleyində misilsiz dönüş yaratdı.
- Xalqın mənəvi inkişafı üçün əsas oldu.
- Ölkədə mədəni yüksəlişinə təkan verdi.
- İslamaqədərki mədəniyyət məzmununu dəyişərək yeni keyfiyyət kəsb etdi.

"Qurani-Kərim"

Ərəblərin hakimiyyəti dövründə inzibati və idarəetmə sistemi

Ərəblər Asiya, Avropa və Afrikanın onlarla ölkəsini işğal etsələr də, onların dövlət təşkilatçılığı cəhətdən vərdişləri olmadığına görə ilk vaxtlar Sasani imperiyasının idarə sistemindən istifadə etməyə məcbur oldular. Ərəblər əsarətə aldığı geniş

əraziləri idarə etmək üçün Sasani mərzbanlıqlarına bənzər əmirlik sistemi yaratdılar.

Əmirlik sisteminə aiddir:

- Abbasilər dövründə əmirliklərin sayı 14-ə çatdı.
- Azərbaycan əvvəlcə dördüncü, sonra isə üçüncü əmirliyin tərkibinə daxil idi.
- Əmirliyi xəlifə tərəfindən təyin edilən əmir idarə edirdi.
- Əmirliklər özləri də daha kiçik inzibati vahidlərə mahal və məntəqələrə bölünürdü.
- Hər bir mahal 12 məntəqədən, hər məntəqə isə 12 kənddən ibarət idi.
- Marağa, Ərdəbil, Təbriz, Mərənd, Beyləqan, Şamaxı, Bərdə, Naxçıvan, Dərbənd və Qəbələ şəhərləri mahal mərkəzləri idi Azərbaycanda xilafətin əsas dayaqı məmurlar aparatı və silahlı qüvvələr idi. Əmirin rəhbərliyi altında müxtəlif vəzifələr

icra edən məmurlar aparatı yaranırdı. Ərəblər dövründə məmurlar aparatına aşağıdakılar daxil idi:

- Əmir - əmirliyin bütün mülki və hərbi hakimiyyəti onun əlində idi.
- Amil - mülki işlərlə məşğul olur, vergilərin toplanmasına nəzarət edirdi.
- Qazi - məhkəmə idarəsinə başçılıq edir, vəqf işlərinə nəzarət edirdi.
- Yerli əyanlar - məmur aparatında İslamı qəbul edərək ərəblərə xidmət edən şəxslər idi.

QEYD: Ərəblər dövlət idarəçiliyinin mürəkkəb mexanizminə yiyələndikcə, yerli əyanları inzibati idarə aparatından uzaqlaşdırdı.

Ərəb Xilafətində ordu və rabitə sistemi

Ərəb xilafətində ordu quruluşca üç yerə bölünürdü:

1. Ərəblər - mənşəcə ərəblərdən ibarət qoşun idi.
2. Mövlalar – ərəb ordusunda islamı könüllü qəbul etmiş əhali idi.
3. Zimmilər - ərəb ordusunda könüllü xidmət edən xristianlar idi.

Xilafət orduda mənşəcə ərəblərdən ibarət qoşunla yanaşı, mövlalardan və zimmilərdən geniş istifadə edirdilər. Ərəblər Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Təbriz, Beyləqan, Bərzənd, Dərbənd, Naxçıvan və.s strateji əhəmiyyətli şəhərlərində hərbi dəstələr saxlayırdılar. Bu hərbi dəstələrdən aşağıdakı məqsədlərlə istifadə olunurdu:

- Asayışı qorumaqda, Xilafətə qarşı başlayan üsyanları yatırmaqda.
- Bizans və xəzərlərin hücumlarını dəf etməkdə.

Xilafətin paytaxtı ilə əyalətlər arasında rabitəni qaydaya salmaq üçün “Bərid” adlanan rabitə mərkəzi (poçt) yaradılmışdı. Ərəblər rabitə işində təlim görmüş göyərçinlərdən də istifadə edirdilər.

Ərəblərin köçürmə siyasəti.

Sasanilər kimi ərəb xəlifəsi də etnik siyasət həyata keçirərək Azərbaycana Ərəbistandan, Bəsrədən, Kufədən, və Suriyadan on minlərlə ərəb ailəsi köçürmüşdü. Ərəblərin Azərbaycana köçürməkdə xəlifənin iki məqsədi var idi:

1. Əhalini ərəbləşdirmək.
2. Özlərinə etnik dayaq yaratmaq.

Ərəbistandan Azərbaycana köçürülən əhaliyə geniş hüquqlar və imtiyazlar verilir, onlar torpaqla təmin edilirdilər. Zaman keçdikcə gəlmə ərəblər yerli əhalinin içərisində əriyib yox oldular. Onların izi ancaq bəzi kəndlərin adında qalmışdır. Xəlifə Əlinin (656-661) hakimiyyəti illərində Bəsrə və Kufənin bir-çox ərəb tayfaları Azərbaycanın cənub rayonlarında, o cümlədən Ərdəbil bölgəsində məskunlaşdırılmışdır. Onlardan biri Əzdilər nəslidir. Əzdilər nəslinin banisi ər-Rəvvad əl-Əzdi idi. Onlar mənşəcə Rəbiə adlı ərəb tayfasından idilər. Xəlifə Osmanın dövründə (644-656) Arranı işğal edərək Azərbaycanda möhkəmlənmiş Salman ibn Rəbiə də bu tayfanın nümayəndəsi idi.

Xilafət dövründə vergi sistemi işğalçı dövlətlər kimi, Xilafətin də əsas ideali mümkün qədər daha çox torpaq ələ keçirmək və vergi toplamaq idi. Xilafət sarayına əhali çoxsaylı vergilər və sənətkarlıq məhsulları göndərməli idi. Azərbaycanda əhali əsasən aşağıdakı vergiləri ödəyirdilər:

- Xərac - torpaq vergisi idi.
- Cizyə – müsəlman olmayan əhalidən alınan can vergi idi.
- Xüms - adamların faydalandığı bütün sahələrdən, daşına bilən əmlakdan alınan vergi idi.
- Zəkat (sədəqə) - mal-qara, becərilən məhsullardan, meyvədən, qızıl, gümüş və sənətkarlıq məmulatlarından alınan vergi idi. “Zəkat” ruhanilərin, yetimlərin, şikəstlərin və əlacsızların ehtiyacına sərf olunurdu. Ərəblər dövründə Abşeronun neft mənbələri və duz gölləri üzərində də vergi qoyulmuşdur. Ərəblər Azərbaycanda vergiləri qaydaya salınması və toplanmasını nizamlamaq məqsədi ilə bir çox tədbirlər həyata keçirdilər:
- Azərbaycan əhalisi siyahıya alındı (725-ci ildə).
- Azərbaycanın sərhədləri dəqiqləşdirildi.
- Şimal sərhəd Dərbənd, cənub sərhəd Həmədan şəhəri müəyyən edildi. Mənbələrdə xilafətin Azərbaycandan aldığı vergilərin ümumi məbləği təxminən hesablamalara görə ildə 8 milyon dirhəmə yaxın idi. Yəqin ki, bu rəqəm özü də sabit deyildi və tez-tez dəyişirdi. Xilafətə kömək etdiyini görə kilsə vergidən azad edilərək dövlət tərəfindən himayə olunmuşdu.

Ərəblərin vergi siyasəti

Ərəb xilafətində, ilk xəlifələrin, Əməvilər və Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə fərqli vergi siyasəti həyata keçirilmişdi. İlk Ərəb xəlifələri zamanı (630-661) nisbətən

Ərəb xilafətinin 707–708-ci ildə
Arranda zərb edilmiş
gümüş dirhəmi

yumşaq vergi siyasəti aparıldı. Belə ki, Xəlifə Əlinin həyata keçirdiyi ədalətli vergi islahatına əsasən:

- Əsas diqqət torpağın səmərəli əkib-becərməyə yönəldildi.
- Əkilməyən torpaqlardan xərac alınmırdı.

Əməvilər sülaləsi dövründə (661-750) vergilərin alınması qaydasında aşağıdakı dəyişikliklər edildi:

- 725-ci ildə Azərbaycanda əhali, mal qara, torpaq siyahıya alındı.
- Vergilərin ümumi məbləği artırıldı.
- Əvvəllər ləğv edilmiş bəzi vergilər bərpa edildi.
- Üzüm, meyvə bağları, dəyirmanları və emalatxanaları olanlar əlavə vergi ödəməli idi.
- Bir sıra sənət məmulatı, kəbin vəsiqəsi və.s adda yeni vergilər tətbiq olundu.
- Rahiblərdən cizyə vergisi alınmağa başlandı.

Əməvilərin ağır vergi siyasəti nəticəsində yoxsullarla yanaşı orta və iri feodallar da müflisləşdi. Abbasilər sülaləsinin dövründə (750-1258) vergilərin alınması qaydasında aşağıdakı dəyişikliklər edildi:

- Vergilər daha da artırıldı, 15 yaşına çatan hər bir şəxs vergi verməli idi.
- Vergi torpağın əkilib-əkilməməsindən asılı olmayaraq alınmağa başlandı.
- Alınan verginin miqdarı suvarma texnikasından asılı olaraq məhsulun $\frac{1}{4}$ -in yarısına qədər müəyyən edildi. Açıqlığına görə Abbasilər sülaləsinin nümayəndəsi xəlifə əl-Mənsur xalq arasında “pul atası” ləqəbi qazanmışdı. Xəlifələr içərisində qəddarlığı ilə seçilən digər Abbasilər sülaləsinin nümayəndəsi xəlifə Harun-ər-Rəşidin (786-809) dövründə vergilər daha da artırıldı, on beş yaşına çatan hər bir şəxs vergi verməli idi. Azərbaycanın cənub hissəsindən ildə 4 milyon dirhəm, təkcə Muğandan 300 min dirhəm vergi alınırdı. Abbasilər sülaləsinin vergi siyasəti nəticəsində kəndlilərin vəziyyəti daha da ağırlaşdı.

Ərəb ağalığı dövründə torpaq mülkiyyət formaları

Azərbaycan ərəblər tərəfindən istila olunduqdan sonra yararlı torpaqların xeyli hissəsi Xilafətin mülkiyyəti elan edildi. Ərəb ağalığı dövründə Azərbaycanda beş əsas torpaq mülkiyyət forması mövcud idi:

1. Dövlət torpaqları – divan və ya sultan (xəlifə) torpaqları adlanırdı və gəlirləri birbaşa xəzinəyə daxil olurdu. Dövlət torpaqları Xilafətdə feodal torpaq mülkiyyətinin əsas forması idi.
2. İqta – Ərəblər dövründə meydana gəlmiş, dövlət tərəfindən orduda göstərdiyi hərbi hünərə və sədaqətli xidmətə görə verilən və daha geniş yayılmış torpaq mülkiyyət forması idi. İqta divan torpağından verilirdi. Xilafətdə iqta sahibi

məcburi hərbi mükəlləfiyyət daşımır, xəzinəyə müəyyən miqdarda vergi verirdi. İqtanın iki forması geniş yayılmışdı:

- a) Bağışlanan iqta - sahibinin şəxsi mülkiyyətinə çevrilir və nəsildən-nəsilə keçirdi
- b) İcarə edilən iqta - hərbcilərə verilsə də, irsən keçə bilməz, lazım gəldikdə, hətta geri alına bilərdi

3. Mülk - yerli feodalların mülkiyyətində olan torpaqlar idi. Mülk sahibi malik adlanırdı. Mülk sahibi torpaqdan istədiyi şəkildə istifadə edə bilərdi.

4. Vəqf - müsəlman aləmində müqəddəs şəhərlər, pirlər, din uğrunda mühacidlər və şəhidlər üçün nəzərdə tutulurdu. Həmin torpaqlarda məscidlər və müqəddəslər üçün türbələr tikilirdi. Vəqf torpaqları müsəlman dini idarələrinin ixtiyarında idi. İcarəyə verilməsinə baxmayaraq, vəqf torpaqlarını almaq, satmaq və xüsusi mülkiyyətə çevirmək olmazdı.

5. İcma - kəndlərdə əhaliyə məxsus əkin yerləri, biçənəklər, otlaqlar, meşələr, qəbiristanlıqlar və.s daxil idi. Vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı bu torpaqların üzərinə düşürdü.

VII əsrdə ərəblərdə möhkəmlənmiş feodal münasibətləri təşəkkül tapsa da istehsalatda hələ də qul əməyindən geniş istifadə edilirdi. Məsələn, Muğan işğal olunduqda on mindən çox adam qul kimi ərəb sərkərdələrinə bağışlanmışdı.

Azərbaycanda ərəb əsarətinə qarşı azadlıq hərəkatı **Əhalinin Xilafətdən narazılığının səbəbləri**

VIII əsrin ortalarında Əməvilər sülaləsinin siyasətinə qarşı xilafətin mərkəzində və asılı ölkələrdə mübarizə kəskinləşdi. Xilafətin mərkəzdəki üsyanın əsas iştirakçıları xaricilər deyilən dini təriqətin tərəfdarları idi. Xaricilər xəlifənin xalq tərəfindən seçilməsini tələb edirdilər. Çıxışlar bir neçə ölkədə eyni vaxtda başlandığı üçün onun öhdəsindən gəlmək mümkün olmadı.

Azərbaycanda ərəb əsarətinə qarşı çıxışların səbəbləri aşağıdakılar idi:

- Məmurların özbaşınalığı
- Xilafətin soyğunçu vergi siyasəti
- Yerli feodal əyanların vəzifələrindən uzaqlaşdırılması
- Yerli feodalların mülk və imtiyazlarının məhdudlaşdırılması

Xalq azadlıq hərəkatının başlanması. Xilafətə qarşı Azərbaycanda ilk çıxışlar 748-752-ci illərdə baş verdi. Azərbaycanda ərəb əsarətinə qarşı çıxışlara yerli feodal əyanlar başçılıq etsədə demək olar ki, əhalinin bütün təbəqələri iştirak edirdi. Əməvilərin siyasətindən narazı qalan ərəb mənşəli mənəb sahiblərinin bəzisi də üsyançılara qoşulmuşdur. 748-ci ildə Beyləqanda başlanan üsyan tezliklə digər əyalətlərə və şəhərlərə, xüsusilə Bərdəyə və Ərdəbilə yayıldı. 748-752-ci illərdə baş verən Beyləqan üsyanına aiddir:

- Üsyana Müsafir adlı qəssab başçılıq edirdi
- Üsyançı dəstələr şəhər əhalisinin köməyi ilə Beyləqan şəhərini tutdular

- Xalq hərəkatı bütün Azərbaycana yayıldı
- Üsyançılar ərəblərin Beyləqanda olan hərbi dəstələri qılıncdan keçirildilər
- Qələbədən sonra üsyançılar Bərdə üsyançılarına köməyə getdilər
- Xəlifənin köməyə göndərdiyi yeni ordunu üsyançılar məğlubiyyətə uğratdılar.
- Xilafətdə hakimiyyəti yeni ələ keçirən Abbasilər sülaləsi (750-1258) üsyanı amansızlıqla yatırdı VIII əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda xilafətə qarşı çıxışlar yenidən gücləndi. Təkcə xəlifə Harun ər-Rəşidin (786–809) hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda 15-dən artıq üsyan baş verdi. Bu üsyanlar hər dəfə amansızlıqla yatırıldı. Azərbaycanda xilafətə qarşı üsyanların əsas mərkəzi yenə də Beyləqan və Bərdə şəhərləri idi. Üsyan Şirvanı, Dağıstanı və Azərbaycanın digər əyalətlərini də bürüdü. Üsyanlarda Dərbənd əhalisi xüsusilə fərqləndi. Dərbənd üsyançıları xəzərlərlə hərbi əlaqəyə girərək ərəblərə güclü müqavimət göstərmişdilər.

Xilafətə qarşı mübarizənin ən yüksək forması. Xürrəmilər hərəkatı. Azərbaycanda ərəb xilafətinə qarşı mübarizənin ən yüksək forması olan Xürrəmilər hərəkatı - İslamın bəzi ayinlərinə, feodal zülmünə və ərəb əsarətinə qarşı çevrilmiş xalq hərəkatı idi. Xürrəmilərin sosial bərabərlik uğrunda mübarizəsinin məqsədi maddi nemətləri insanlar arasında bərabər bölüşdürmək idi. Bu ideyalar xürrəmiləri məzdəkilərin təlimi ilə yaxınlaşdırırdı. Xürrəmilərin ərəblərə qarşı ilk çıxışları Xürrəmilərin Xilafətə qarşı bir neçə dəfə üsyanı baş vermişdi:

- İlk, birinci üsyan - 778-ci ildə başlasada tezliklə yatırıldı.
 - İkinci üsyan - 808-ci ildə xəlifə Harun ər-Rəşidin dövründə baş verdi.
- Xürrəmilərin ikinci üsyanına Cavidan başçılıq edirdi. Üsyançıların sayı 100 mindən artıq idi. Xəlifə onlara qarşı böyük nizami ordu göndərdi. Beləliklə, xürrəmilərin 808-ci ildə baş verən üsyanı nəticəsində:
- Üsyan çətliliklə də olsa amansızlıqla yatırıldı, 10 minlərlə adam isə əsir aparıldı.
 - Xəlifənin göstərişi ilə əsir kişilər öldürüldü, qadın və uşaqlar isə qul bazarında satıldı.
 - Xürrəmilərin sırası seyrəlsə də onların mübarizə əzmi sönmədi.
 - Xürrəmilərin düşməyə qarşı döyüş təcrübələri zənginləşdi.

İlk üsyanların uğursuzluğu göstərdi ki, Xürrəmilər (Cavidanla, Əbu İmran) arasındakı şəxsi ixtilaflar ərəblərə qarşı mütəşəkkil mübarizəni zəiflədir, üsyanlar arasında 10 illərlə fasilə yaranmasına səbəb olurdu. Elə buna görə də xürrəmilər xilafət üçün ciddi təhlükə yarada bilmirdi.

Xürrəmilərin azadlıq müharibəsinə Babəkin başçılıq etməsi (816-837)

Azərbaycanda xürrəmilərə başçılıq edən Cavidan və Əbu İmran arasındakı ixtilaflar xilafətə qarşı xürrəmilərin mübarizə aparmasını çətinləşdirirdi. O zaman Cavidan:

- Bəzz qalasının sahibi və xürrəmilər icmasının başçısı idi.
- Babəki (798-838) ilk dəfə Bəzz qalasına gətirmişdi.

Babək

816-cı ildə döyüşlərin birində Cavidan və Əbu İmran bir-birini öldürdülər. Bundan sonra Cavidanın dul qadınının təşəbbüsü ilə xürrəmilər icmasına rəhbərlik Babəkin əlinə keçdi. 816-cı ildən etibarən Babəkin xürrəmilər hərəkətinə başçılıq etməsi vəziyyəti tamamilə dəyişdi və xalq azadlıq hərəkətinin yeni mərhələsi başladı. Babək xürrəmilərin başına keçən kimi aşağıdakı tədbirləri həyata keçirdi:

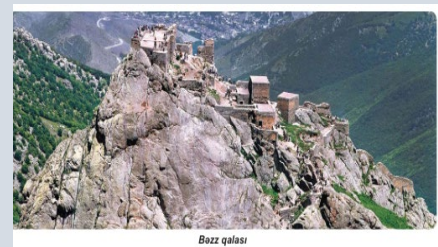
- Bu vaxta qədər baş vermiş xürrəmi üsyanlarını təhlil etdi.
- Azərbaycanın hər tərəfinə öz adamlarını göndərərək onları ərəblərə qarşı müharibəyə çağırırdı.
- Orduya Müaviyə, Abdulla Tarxan, Adin, Rüstəm, İsmə əl-Kürdü sərkərdə təyin etdi

Döyüşlərdə xürrəmilərə Müaviyə, Abdulla (hər ikisi Babəkin qardaşları idi), Tarxan, Adin (Aydın), Rüstəm, İsmə əl-Kürdü və b. başçılıq edirdilər. Bu hərəkətdə müxtəlif tayfalar, xüsusilə türk tayfaları yaxından iştirak edirdilər. Azadlıq ordusunun əsas hərəkətverici qüvvələrini kəndlilər təşkil edirdi. Hərəkətdə əhalinin müxtəlif təbəqələri şəhər yoxsulları, sənətkarlar, iri və orta feodallar iştirak edirdi. Azadlıq hərəkəti bir çox ərəziləri bürüsə də, xürrəmilərin mərkəzi Azərbaycan idi. İran tarixçisi Səid Nəfisnin fikrinə görə, “Xürrəmiddin Babəkin hökmranlıq etdiyi və öz məzhəbini yaydığı yer bugünkü İranın şimal-qərbində yerləşən geniş bir ölkədir”. Bu ərazinin bir hissəsi hazırda Cənubi Azərbaycan, digər hissəsi isə Azərbaycan Respublikasıdır.

Babəkin qələbələri

Xürrəmilər mütəşəkkil döyüşlərə başlamazdan əvvəl Azərbaycanın şəhər və kəndlərindən minlərlə yadelli qəsbkarı qovdular. Azadlıq müharibəsinin birinci üç ilində xəlifə xürrəmilərə qarşı nizami ordu göndərməyib Azərbaycandakı ərəb hərbi hissələrinin qüvvəsindən istifadə etməklə kifayətləndi. Xürrəmilərin əsas mərkəzi Bəzz qalası idi. Babəkin başçılığı ilə xürrəmilərə qarşı 819-cu ildə xəlifə ilk nizami ordu göndərdi. Üsyançılar həmin ordunu əzdilər. Bu qələbədən sonra 10 ilə yaxın müddətdə xürrəmilər Xilafətin bir-neçə nizami ordusunu darmadağın etdilər. Xürrəmilər Sünik, Şəki, Beyləqan, Arsax və s. vilayətlərdə daha əzmlə vuruşurdular. IX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərində Babəkilər düşməni məğlub edərək, Sünik, Bərdə, Beyləqan, Qarabağ və Arranın bir sıra şəhərlərini ərəblərdən azad etdilər. Bu hərəkətdə Babəkin əsas müttəfiqi alban knyazları idi. IX əsrin 20-ci illərinin sonuna doğru azadlıq müharibəsi daha da genişlənərək Xilafəti sarsıtdı. Xəlifə özünün ən etibarlı sərkərdəsi olan Məhəmməd əl-Tusini Babəkə qarşı göndərməyə məcbur oldu. 829-cu il iyun ayında xürrəmilərlə ərəblər arasında I Həşdadsər döyüşü baş verdi. Ərəblərin böyük ümid bəslədiyi I Həşdadsər döyüşü nəticəsində:

- Xürrəmilər parlaq qələbə qazandılar.

- 150 minlik ərəb ordusundan 30 min nəfəri məhv edildi.
- Xəlifənin sevimli sərkərdəsi Məhəmməd əl-Tusi öldürüldü.
- Ərəblərin Bəzz qalasını ələ keçirmək məqsədi baş tutmadı.

830-cu ildə Xürrəmilərlə ərəblər arasında I Həmədan döyüşü baş verdi. I Həmədan döyüşü nəticəsində:

- Xürrəmilər ərəblər üzərində daha bir parlaq qələb çalaraq Həmədan şəhərini tutdular.
- Həmədanın tutulması ərəblərin vəziyyətini daha da ağırlaşdırdı.

I Həmədan döyüşü - nizami ərəb orduları üzərində sayca beşinci qələbə idi.

IX əsrin 30-cu illərinin əvəlləri azadlıq müharibəsinin uğurlu dövrü idi. Bu zaman Xürrəmilərin uğurlu qələbələrinin səbəbi əsasən aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- Xalqın birliyinin olması
- Suriya və Misirdə eyni vaxtda üsyanların başlaması.
- Ərəblərin Bizansla müharibəni davam etdirməsi.
- Xürrəmilərin ərəziyə və dağ yollarına yaxşı bələd olması.

Ərəblər çox çalışsalar da, xürrəmilərin zərbələrini dəf edə bilmirdilər. Babəkin adamları pusqu dəstələri təşkil edərək silahı, pulu və ərzağı ələ keçirirdilər. Qəfil hücumlarla ərəb döyüşçüləri arasında vahimə və çaşqınlıq yaradırdılar. Müharibə İranın da bir sıra vilayətlərini və şəhərlərini bürümüşdü. Hərəkətin belə genişlənəcəyindən qorxan Xəlifə Məmun (813 - 833) ölərkən varisi Mötəsimə Babəkilərə qarşı amansız olmağı vəsiyyət etdi: “Xürrəmilərə qarşı müharibəyə qətiyyətli və rəhmsiz adam göndər. Əgər xürrəmilərə qarşı mübarizə uzansa, onda onların üzərinə bütün dostları ilə və köməkçilərlə özün get”.

Xürrəmilər hərəkətinin zəiflənməsi

Yeni xəlifə seçilən Mötəsim (833 - 842) sələfinin vəsiyyətinə əməl edərək, xürrəmilərə qarşı güclü ordu göndərirdi. 833-cü il, dekabrın 25-də ərəblərlə xürrəmilər arasında II Həmədan döyüşü başladı. II Həmədan döyüşü nəticəsində:

- Xürrəmilər ilk dəfə ağır məğlubiyyətə uğrayaraq böyük itkilər verdilər .
- Qələbə xilafətin başçılarına və ərəb sərkərdələrinə bu vaxta qədərki səhvlərini anlatdı. II Həmədan döyüşündən sonra Xəlifə xürrəmilərə qarşı mübarizədə qalib gəlmək üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirdi:

1. Bizansla müharibəni dayandırdı, orduda intizam möhkəmləndirildi .
2. Ordunun təchizinə, təcrübəli və səriştəli sərkərdələrlə möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirdi.
3. Dövlətin fəaliyyətini, bütün ordunu, maddi və hərbi sursatı Babəkilərə qarşı müharibəyə yönəltdi.
4. Yollar sahmana salındı və təhlükəsizlik üçün keşikçi məntəqələri yaradıldı .

5. Məşhur sərkərdə Afşini Xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusuna baş komandan təyin etdi. Müharibə uzandıqca qüvvələr nisbətindəki fərq ərəblərin xeyrinə dəyişdi. Ərəb ordusu yeni qüvvələr hesabına gücləndiyi halda, xürrəmilərin sırası seyrəlirdi. Bununla belə, Xürrəmilər hələ də xilafət ordularına rahatlıq vermirdilər. Babək hərbi manevrləri ilə düşmənin planlarını pozur və onları çıxılmaz vəziyyətə salırdı. Xürrəmilər 836-cı ildə II Həşdadsər döyüşündə xüsusi məharət göstərdilər. Babək ilə ərəb sərkərdəsi Buğa arasında baş verən II Həşdadsər döyüşü nəticəsində:

- Xürrəmilər ərəblər üzərində parlaq qələbə çaldılar.
- Düşmənin xeyli canlı qüvvəsi məhv edildi.
- Ərəb sərkərdəsi Buğa döyüş meydanından qaçmaqla ölümdən xilas oldu.
- Xürrəmilər çoxlu qənimət (silah, ərzaq və pul və.s) ələ keçirdilər.

Xəlifənin Afşini xürrəmilərə qarşı sərkərdə təyin etməsi

Türk mənşəli sərkərdə olan Afşin xəlifə tərəfindən, 835-ci ildə Xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusuna baş komandan, həmçinin İranın mərkəzi vilayətlərinin və Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Xəlifənin müstəsna səlahiyyətlər verdiyi Afşin Babəklə əsas döyüşə girməzdən əvvəl aşağıdakı taktiki və təşkilati tədbirləri həyata keçirdi:

1. Öz qərargahını xürrəmilərin istehkamına yaxın olan Bərzəndə köçürdü.
2. Ərdəbildən Bərzəndə qədər olan qalaları və yolları bərpa edib möhkəmləndirdi.
3. Kəşfiyyat əməliyyatına əhəmiyyət verərək onu gücləndirdi, Babəkin ən yaxşı sərkərdələrini qaldırdı.
4. Xürrəmilər arasında təfriqə salmağa başladı, Babəkin casuslarını öz tərəfinə çəkdi.
5. Babəkin döyüş planı, qalaları, canlı qüvvəsi və cəbhəxanası haqqındageniş məlumat topladı. Afşin özünə lazım olan qədər məlumat topladıqdan sonra xürrəmilərlə həlledici döyüşə başladı. Onlar döyüş gedən yerlərə və yollara yaxşı bələd olduğu üçün tez-tez hücumla keçərək ərəblərə gətirilən ərzağı, silahı və pulu ələ keçirir, adamlarını öldürürdülər. Xürrəmilər də tədbirli fəaliyyət göstərirdilər. Lakin azadlıq müharibəsinin illərlə uzanması və geniş əraziləri əhatə etməsi ona rəhbərliyi çətinləşdirirdi. Afşinin tədbirlərindən qorxuya düşən yerli iri feodallar, o cümlədən Babəkin sabiq tərəfdarları və müttəfiqləri olan Səhl ibn Sumbat, ibn Bəis, Əbu Musa və b. tədricən ondan uzaqlaşdı. İsmə əl-Kürdi, Tarxan və b. sərkərdələrin Afşin tərəfindən aradan götürülməsi Babəkə ağır zərbə oldu. Bəzz qalasının tutulması. Xürrəmilər hərəkətinin süqutu 837-ci ildə xəlifə Afşinin köməyinə iki böyük ordu və 30 milyon dirhəm pul göndərdi. Hazırlıq işləri başa çatdıqdan sonra Afşinin qoşunu həmin ilin yayında Bəzz qalasına yaxınlaşaraq qalanı mühasirəyə aldı. Afşin nəhaq yerə qan tökülməsini istəmədiyinə görə, döyüşə başlamazdan əvvəl Babəkə sülh təklif etdi. Afşin Babəki inandırmağa çalışırdı ki, bağışlanması haqqında xəlifədən fərman alacaqdır. Afşinin fikrincə,

belə sülhə nail olunsa, xəlifə Babək kimi nüfuzlu sərkərdəni öz tərəfinə çəkər və onunqüvvəsindən Bizansa qarşı müharibədə istifadə edərdi. Lakin Babək əqidəsindən dönmədi. Tərəflər arasında son döyüş daha yaxşı silahlanmış və təchiz olunmuş düşmən üçün əlverişli bir vaxtda, 837-ci il avqustun 26-da Bəzz qalası yaxınlığında başladı:

- Bəzz qalasının müdafiəsinə Babəkin sərkərdəsi Adin, ərəblərə isə Afşin başçılıq edirdi.
- Düşməndən dəfələrlə az olmalarına baxmayaraq döyüşdə xürrəmilərin igidliyi ərəbləri heyretləndirdi.
- Ərəblər Bəzz qalasının divarlarını dağıtmaq üçün neftlə isladılmış oxlardan istifadə etdilər.
- Ərəblər Bəzz qalasını çətinliklə tutaraq, Afşinin göstərişi ilə üç gün yandırdılar və 8 min əsir götürdülər.
- Ərəblərdən 100 min, xürrəmilərdən 80 min nəfər həlak oldu.
- Babəkin müttəfiqi Bizans imperatorunun arxadan ərəblərə qarşı hücum cəhdi Bəzz qalası müdafiəçilərinin taleyinə təsir göstərə bilmədi Bəzz döyüşü Orta əsrlərin çoxsaylı müharibələri tarixində ən çox insan qırğınına səbəb olan savaşlardan biridir.

Babəkin ələ keçirilərək edam olunması

Bəzz qalasının süqutundan sonra Babək Arrana gəldi. Onun Arrana gəlməkdə məqsədi Bizans imperatorunun yanına gedərək yeni qüvvə toplayıb müharibəni davam etdirmək idi. Bəzz döyüşündən sonra Afşin Babəkin bağışlanması haqqında xəlifədən razılıq məktubu aldı. Lakin, Babək yenə də fikirindən dönmədi. Babək Bazarçayın sol sahilində Şəki qalasında keçmiş müttəfiqi Səhl ibn Sumbatla qarşılaşdı. Səhl ibn Sumbat Babəki aldadıb xəyanət yolu ilə onu ərəblərə təhvil verdi. Babəki Afşinin Bərzənddəki düşərgəsinə apardılar. Babək xilafət sarayına yola düşməzdən əvvəl Afşindən sonuncu dəfə Bəzz qalası ilə vidalaşmağı xaiş etdi. Afşin Babəkin bu xaişini yerinə yetirdi. Xəlifə Mötəsimin əmri ilə Babək 838-ci il martın 14-də Samirə şəhərində edam edildi. Xəlifə üsyançıları qorxutmaq üçün onun kəsilmiş başını Xorasana göndərdi. Bu qayda ilə ərəblər Babəkin qardaşı Abdullanı da Bağdad şəhərində edam etdilər. Xürrəmilər hərəkətinin məğlubolma səbəbləri və əhəmiyyəti Orta Əsrlərdə baş verən digər kəndli müharibələri kimi, xürrəmilər hərəkəti də məğlubiyyətə uğradı. Lakin xürrəmilər hərəkəti həmin müharibələrdən fərqli olaraq, hər şeydən əvvəl istiqlaliyyət uğrunda azadlıq müharibəsi idi və miqyasına görə daha böyük idi. Xürrəmilər hərəkətinin məğlub olma səbəbləri aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- Tərəflər arasındakı qüvvələr nisbəti.
- İmtiyazlı təbəqələrin dönüklüyü.
- Xristian dininə mənsub iri əyanların xəyanəti .

- Xilafət tərəfindən türk mənşəli sərkərdələrin xürrəmilərə qarşı müharibəyə cəlb edilməsi.

Uğursuzluqla nəticələnməsinə baxmayaraq Xürrəmilər hərəkatının böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. İllərlə davam edən müharibədə xürrəmilər ərəblərə saysız hesabsız zərərlər yetirdi, ərəblər yarım milyona qədər əsgər itirdi və onlarla məşhur sərkərdəsi öldürüldü.

QEYD: Bəziləri Babəki Karfagen sərkərdəsi Hanniballa müqayisə edirlər. Bir müəllif yazırdı ki, “Babəkin üzərində çalınan qələbə İslam dövlətinin ən böyük qələbəsi idi”.

Azərbaycanda Xilafətə qarşı Əbu Musa üsyanı

IX əsrin 30-cu illərinin sonu-40-cı illərin əvvəllərində Varsan, Bərdə, Mərənd və Kür-Araz vadisində ərəb əsarətinə qarşı güclü çıxışlar baş verdi. Kür-Araz vadisindəki üsyana Babəkin keçmiş müttəfiqi Əbu Musa rəhbərlik edirdi. Üsyançıların iqamətgahı Qarabağda yerləşən Ktiç qalası idi. Düşmən qalaya bir il müddətində 28 dəfə hücumla keçdi. Lakin məqsədlərinə nail ola bilmədi. Belə olduqda ərəb sərkərdəsi Buğa hiyləyə əl atıb Əbu Musa başda olmaqla üsyanın rəhbərlərini danışıq aparmaq bəhanəsilə öz qərargahına dəvət edərək təhlükəsizliklərinə təminat versədə sonradan andını pozaraq onları girov götürüb xilafətin paytaxtına göndərdi. Beləliklə bu üsyan da çətinliklə də olsa yatırıldı. Lakin, Azərbaycandakı üsyanlar nəticəsində:

- Xilafət əsaslı şəkildə sarsıldı.
- Xilafət əvvəlki mövqeyini bir daha bərpa edə bilmədi.

IX əsrin ikinci yarısından etibarən xilafətdən asılı olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda bir sıra müstəqil dövlətlər meydana gəldi. Bundan əlavə, xilafətə tabe olan iri ölkələrdə milli-azadlıq hərəkatları başlandı.

Xilafət dövründə Azərbaycanın təsərrüfat həyatı

Ticarət

Xilafət dövründə (VII-IX əsrlərdə) əvəllər Azərbaycanda təsərrüfatın, sənətkarlığın, ticarətin, şəhərlərin və ümumiyyətlə, məhsuldar qüvvələrin inkişaf ahəngi bir qədər ləngisədə tədricən ərəblərə tabe olan digər ölkələrin xalqları ilə Azərbaycan arasında iqtisadi və mədəni sahədə qarşılıqlı əlaqələr gücləndi. Azərbaycan tacirləri təkcə xilafətə tabe olan ölkələrlə deyil, onların təsirindən kənarda olanlarla da ticarət əlaqələrin saxlayırdı. Bu dövüdə Bərdə, Ərdəbil və Gülsurə bazarları əsas ticarət mərkəzlərindən hesab edilirdi. Bərdədə yerləşən “Kürki bazarı” zəngin Gülsurə bazarı ilə rəqabətə girirdi. Azərbaycana çoxsaylı tacirləri malların bolluğu, və gözəlliyi, ticarətin rəvan getməsi, həmçinin ucuzluq cəlb edirdi. Azərbaycan şəhərləri ənənəvi əmtəə-mal istehsalı ilə bir-birindən

fərqlənirdi. Bu dövrdə yerli və dünya bazarlarında aşağıdakı məhsullar göndərilirdi:

- Bərdədən - ipək, pərdə, paltar.
- Dərbənddən - kətan parça, şirli və şirsiz saxsı qablar.
- Dəbildən - yun paltar, xalça, balıq, örtük, qaytan.
- Bakıdan neft, zəfəran.

Digər şəhərlərdən isə zəngərlik məmulatı, şüşə qablar, zinət əşyaları, təzə və qurudulmuş meyvələr, qaxac edilmiş balıq və.s aparılırdı.

Şəhərlər. Sənətkarlıq

Azərbaycan şəhərləri xilafətlə Şimal-Şərqi Avropa və Asiya ölkələri arasında ticarətdə vasitəçilik edirdi. Azərbaycan şəhərlərindəki zərbxanalarda kəsilən sikkələr Slavyan və Avropa ölkələri ilə, həmçinin Şərq ölkələri ilə ticarətdə istifadə olunurdu. Xəzər sahilindəki Dərbənd, Bakı, Abaskun, Astrabad limanları; xilafətin Şimal və Şərq ölkələri ilə ticarətdə başlıca mərkəzlər idi. Şimaldan Xəzər dənizi ilə mal gətirən əcnəbi və yerli tacirlərin toplanan yeri Dərbənd bazarı idi. Azərbaycanda şəhər həyatına ticarətin və sənətkarlığın inkişafı müsbət təsir göstərirdi. Ərəb istilasının nəticəsində dövlətlərarası iqtisadi və siyasi münasibətlərdə ciddi dəyişikliklər yarandı, dünya ticarət yollarının bir hissəsi öz istiqamətini dəyişdi. Ərəblər Bizansın Qara dənizdən keçən əsas ticarət yolunun istiqamətini dəyişərək, onu Şərqə-Xəzər dənizi tərəfə keçirdilər. Bunun nəticəsində ərəblər dövründə Azərbaycan şəhərlərinin fəaliyyəti canlandı. Ön Qafqazdakı bütün ticarət yollarının kəsişdiyi Bərdə şəhəri ərəblərin Şimalla tranzit ticarətinin mərkəzinə çevrildi. Orta Əsr ərəb mənbələri Azərbaycanın Urmiya, Marağa, Ərdəbil, Səlməs, Mərənd, Beyləqan, Naxçıvan, Barsun, Dərbənd, Şabran, Şəki, Qəbələ, Bakı, Şamaxı, Şəki, Gəncə və.d şəhərlərin gözəl iqlimindən, zəngin sərvətindən, əhalisinin məşğuliyyətindən və xüsusiyyətlərindən, məişətindən, adət və ənənəsindən xəbər verir. Bu şəhərlərin bəzisi sənətkarlıq və ticarət mərkəzi olmaqla yanaşı həm də siyasi-inzibati mərkəzi kimi də məşhür idi. Məsələn, Bərdə o dövrdə Ərəblərin Cənubi Qafqazda əsas siyasi və inzibati mərkəzi olmuşdur. Ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyət mərkəzi kimi Gəncə diqqəti daha çox cəlb edirdi. Şəhər təkcə Azərbaycanda deyil, Ön Asiyadakı şəhərlər içərisində də fərqlənirdi. VII-IX əsrlərdə şəhərlərdə - dulusçuluq, dəmirçilik, misgərlik, zərgərlik, sərtaçlıq, çəkməçilik, toxuculuq, dərzilik, xarratlıq, bənnalıq və.s peşələri inkişaf etmişdir.

Xilafət dövründə Azərbaycan mədəniyyəti

Maarif

VII-IX əsrlərdə xilafətdə və ona tabe olan ölkələrdə sosial-iqtisadi, siyasi sahələrdə baş verən dəyişikliklər öz əksini mədəniyyətdə də tapırdı. Ərəblərin işğalına qədər Azərbaycanda mədəniyyətin bir çox sahələri yazı, məktəb, ədəbiyyat, memarlıq və şəhərsalma xeyli inkişaf etmişdi. İslamı qəbul etmiş xalqların bir-birinə qarşılıqlı faydalı təsiri nəticəsində mədəniyyətin bütün sahələrində onları yaxınlaşdıran ümumi əlamətlər meydana çıxdı. İslam mədəniyyətinin zənginləşməsində xilafətə tabe olan bütün xalqların payı var idi. Ümumi İslam mədəniyyəti zəminində xalqların milli mədəniyyəti zənginləşir və inkişaf edirdi. VII-IX əsrlərdə mədrəsələrdə və məktəblərdə tədris ərəb dilində aparılırdı. Ərəb dili xilafətin bütün ərazisində rəsmi dövlət dili idi. Dini ibadətlər yalnız bu dildə icra edilirdi. Bu dövrdə milli-etnik sərhədlər zəifləyir, dini mənsubiyyət əsas amilə çevrilirdi. Lakin, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, xilafətin əsarətində olan xalqların milli dilinin inkişafını dayandırmaq mümkün olmadı. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan mütəfəkkirlərinin yaratdıqları əsərləri ilə İslam mədəniyyətini zənginləşdirirdilər. Azərbaycandan onlarla istedadlı gənclər Ərəb Şərqi mədəniyyət mərkəzləri hesab edilən Bağdad, Kufə, Nəcəf, Bəsirə, Mədinə və Qahirə şəhərlərinə təhsil almağa gedirdi. Azərbaycanın Ərdəbil, Marağa, Təbriz, Şamaxı və s. şəhərlərində təhsil ocaqları, kitabxanalar, məscidlər, əzəmətli abidələr yaranmaqda və inkişaf etməkdə idi. Musa Kalankatlının “Alban tarixi” əsəri Dövrün görkəmli elm xadimi və tarixçilərindən biri “Alban tarixi” əsərinin müəllifi olan Musa Kalankatlı idi. Musa Kalankatlı Alban hakimi Cavanşirin müasiri idi. Bu dövr Albanıyanın siyasi və mədəni dirçəliş dövrü idi. Kalankatlı bu əsəri Cavanşirin tapşırığı ilə yazmışdı. Əsər X əsr hadisələrin şərhilə başa çatır. Əsər quruluşuna görə üç hissədən ibarətdir:

- Birinci kitabda (hissədə) - Bibliya tarixi ilə başlayır və IV fəslindən başlayaraq Albaniyanın real tarixinin şərhilə verilir.
- İkinci kitabda (hissədə) - VI əsrin ortalarından VIII əsrin əvvəllərinə qədər baş verən hadisələrdən bəhs edilir.

Cavanşirin hakimiyyətini və ərəblərin Albaniyaya hücumlarını əks etdirir, Sasani–Bizans və Sasani - Ərəb müharibələrinin geniş xronikası verilir.

- Üçüncü kitabda (hissədə) - Ərəblərin tarix səhnəsinə çıxmasından, Cənubi Qafqaza hücumları və bu ərazilərə sahib olmalarından, həmçinin hunlarla münasibətlərindən bəhs edilir.

QEYD: “Kitabi Dədə Qorqud” dastanı xilafətin hakimiyyəti dövründə formalaşmış başa çatmışdır. Dastan IX əsrin əvvəllərində ərəb dilinə tərcümə edildi və islam mədəniyyətinin dəyərli incisinə çevirildi.

Memarlıq

Bu dövrdə şəhərlərin hamısı qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Şəhərlərdə saxsı borular vasitəsilə su şəbəkəsi və kanalizasiya qurğuları yaradılırdı. Qabların və abidələrin üzərində ərəb əlifbasının küfi xətti ilə yazılmış yazılar onların yarandığı dövrü və sənətkarını dəqiqləşdirir. Azərbaycanda İslamın qərarlaşması nəticəsində:

- Memarlığın və şəhərsalmanın yeni istiqaməti müəyyən olundu
 - Tikinti və abadlıq sahəsində yeni ənənələr yarandı
 - İnşaat sahəsində bişmiş kərpic, hörgü texnikası təkmilləşdi
 - Yonulmuş daşdan tağlı konstruksiyaların qurulması işi xeyli təkmilləşdi
 - Azərbaycan memarlığında günbəzli tikililər geniş yayıldı
- Azərbaycan memarlığında günbəzli tikililər VIII əsrə qədər geniş yayılmışdı. Bərdə şəhəri yaxınlığında Tərtər çayı üzərində çaylaq daşından hörülmüş körpü bizə məlum olan xilafət dövrü memarlığının yeganə və ən səciyyəvi nümunəsidir.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesinin sürətlənməsi.

Hər bir xalqın formalaşması zəruri olan şərtlər yarandıqda mümkün olur. Azərbaycan xalqının formalaşması üçün zəruri şərtlərin hamısı Xilafət dövründə yarandı. Həmin şərtlər bunlar idi:

1. Dil birliyi
2. Ərazi bütövlüyü
3. Mədəniyyət birliyi
4. İqtisadi əlaqələrin ümumiliyi

QEYD: Din birliyi bu şərtlərə daxil deyildir. Xalqın və onun dilinin təşəkkülündə mühüm amillərdən biri ərazi birliyidir. Ərəblər dövründə Azərbaycanda sərhədlər dəqiqləşdirildi. Azərbaycanın şimal sərhədi Dərbənd, cənub sərhədi Həmədan şəhəri müəyyən edildi. Ümumiyyətlə, ərəblər dövründə Azərbaycanın sərhədlərinə aşağıdakı ərazilər daxil idi:

- Şimalda - Qafqaz dağlarından Dərbənd ətrafı əraziləri əhatə edirdi.
- Şərqdə - Xəzər dənizinə, qərbdə - Gürcüstan Respublikasına qədər əraziləri əhatə edirdi.
- Cənubda - Zəncan-Qəzvin bölgələri daxil olmaqla Qızılüzən çayını əhatə edirdi.
- Cənub-qərbdə Oğuz yurdu olan - İrəvan şəhəri daxil olmaqla indiki Ermənistan ərazisini əhatə edirdi.

Qədim tayfaların etnik mənsubiyyətini sübut edən əsas amillərdən biri də dil sayılır. Hazırda Respublikamızda yaşayan “azsaylı xalqlar” əsrlər boyu Azərbaycanda məskunlaşan İrandilli (tat, talış kürd), Qafqazdilli (udin, ləzgi, xınalıq, buduq) Türkdilli (hun, qıpçaq, xəzər, oğuz) və başqalarının varisləridir. Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış tayfalar içərisində türk tayfaları üstünlük təşkil edirdi. Qədim və Orta Əsr mənbələrində Azərbaycanda yaşayan çoxsaylı türk tayfalarının adları çəkilir (kimmer, iskit, massaget, xəzər, qıpçaq və.s.).

Bugünkü, Azərbaycan türkləri onların varisləridir. Sasanilərin və ərəblərin hakimiyyəti dövründə də türklərin Azərbaycana güclü axını oldu və yeni gələn türklər yerli türklərlə birləşdirdi. Farslar və ərəblər is öz dillərini itirərək yerli əhaliyə qaynayıb-qarışdılar.

Azərbaycanda yaşayan tayfaları birləşdirən ümumi xüsusiyyətlər

Erkən Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda yaşayan bütün tayfaları birləşdirən ümumi xüsusiyyətlər var idi:

- Birinci xüsusiyyət - tayfaların eyni ideologiyanın təsiri altında olması idi. Müxtəlif dövrlərdə bu tayfalar bütpərəstliyin, zərdüştliyin, xristianlığın və nəhayət, islamın ayinlərini icra etməli olmuşdular.
- İkinci xüsusiyyət – tabe olduqları imperiyanın milli əsarətinə qarşı birlikdə mübarizə aparmışdılar.
- Üçüncü xüsusiyyət - yadelli istilacıların hücumlarına qarşı birlikdə müqavimət göstərirdilər.

IV-VII əsrlərdə Cənubi Qafqaz və bütünlükdə Azərbaycan əvvəlcə Sasani və Bizans imperiyalarının, sonralar isə Xəzər xaqanlığı və Xilafətin maraq dairəsinə düşmüşdü. Bu zaman həmin tayfalar işğalçılara birlikdə müqavimət göstərmişdilər. Lakin, Erkən Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda xalqın formalaşması prosesinə mənfi təsir edən və Albaniyada əhalinin etnik birliyini parçalayan amillər var idi. Həmin amillər bunlar idi:

- IV əsrdən başlayaraq xristianlıq təbliğatının güclənməsi.
- Əhalinin müəyyən qisminin xristianlıq dinini qəbul etməsi.

Təkallahlı dinlərə sitayiş edənləri müsəlmanlaşdırmaq İslamın prinsiplərinə zidd olduğu üçün ərəb işğalları dövründə Albaniyanın xristian əhalisi İslam dininin təsir dairəsindən kənarda qaldı. Bu vaxtdan erməni və gürcü kilsələrinin Albaniyanın qərbində yaşayan əhalini öz dini-siyasi dairələrinə salmaq uğrunda mübarizəsi daha da gücləndi. Azərbaycan İslamla xristianlıq arasında ən kəskin qarşıdurma məntəqəsinə çevrildi. Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində İslam dininin rolu Xalqımızın iqtisadi və mədəni inkişafında islam dininin mühüm rolu olmuşdur. VII-VIII əsrlərdə ərəblərin işğalı və İslam dininin Azərbaycanın bütün ərazisində yayılması nəticəsində:

- Əvvəlki müxtəlif dini baxışlar sıxışdırılıb sıradan çıxarıldı.
- Ölkəyə yadelli orduların hücumlarının qarşısı alındı.
- Təsərrüfat canlandı, iqtisadi və siyasi sabitlik yarandı.
- Ümumislam mədəniyyəti tərkibində Azərbaycan mədəniyyəti inkişaf etdi.

- Türk tayfalarının birliyi möhkəmləndi, türk dilinin təşəkkülü başa çatdı.
- İslamın dəyərlərindən Azərbaycan xalqı faydalandı, dini mübarizə sona yetdi.
- Azərbaycanın Xilafətə tabe olan ölkələrin xalqları ilə iqtisadi və mədəni əlaqələri genişləndi.
- Azərbaycan xalqının formalaşması üçün zəruri şərtlərin hamısı yarandı.
- Azərbaycan ərazisində yaşayan türk və qeyri-türk tayfaları arasında vahid adət-ənənələr yaranıb genişləndi onların qaynayıb-qarışma prosesini daha da sürətləndi.

e633 Ərəb ordusunun İraq tərəfindən Sasani imperiyasının sərhədini keçməsi

634 Albaniya hökmdarı Varaz Qriqorun sasanilərə kömək üçün oğlu Cavanşiri qoşunla ora göndərməsi

636 Kadisiyyə döyüşü

638 Ktesifon döyüşü

VII 30-cu illəri Xəzərlərin Albaniyaya yürüşü

640 Sasani ordusunun ərəblər tərəfindən darmadağın edilməsi və Cavanşirin Albaniyaya qayıtması

640 Sərkərdə Hüzeyfənin başçılığı ilə ərəblərin Cənubi Azərbaycana hücum etməsi

642 Nahəvənd və Həmədan döyüşlərində sasanilərin məğlub olması. Ərəblərin Azərbaycana hücumunun başlanması

642-681 Cavanşirin Albaniyada hakimiyyəti

VII-VIII əsrlər Ərəblərin xəzərlərlə Azərbaycan uğrunda yüz ilədək müharibə aparması

643 I Bələncər döyüşü

644 Ərəb sərkərdəsi Bukeyr İbn Abdullah ilə İsfəndiyar arasında sülh bağlanması

646 Sərkərdə Salman ibn Rəbiənin başçılığı ilə ərəblərin Şimali Azərbaycanı tutması

VII 40-cı illəri Ərəb qoşunlarının sərkərdə Bukeyrin başçılığı ilə Muğanı və Dərbəni işğal edərək Şirvan hökmdarı

Şəhriyarla sülh bağlaması

645 Ərdəbildə ərəblərə qarşı yenidən üsyan baş verməsi

646 Ərəblərlə Ərdəbil əhalisi ilə yeni müqavilə bağlanması

651 Sasani imperiyasının süqut etməsi

653 II Bələncər döyüşü

654 Cavanşirin Bizans imperatoru II Konstantin ilə birinci dəfə görüşməsi

660 Cavanşirin Bizans imperatoru II Konstantin ilə ikinci dəfə görüşməsi

661-750 Xilafətdə Əməvilər sülaləsinin hakimiyyəti

662 Kür çayı yaxınlığında döyüş baş verməsi

665 Xəzərlərin böyük qüvvə ilə Albaniyaya hücum edərək Araz çayı sahillərinə qədər irəliləməsi

667 Cavanşirin birinci dəfə Xilafətin paytaxtı Dəməşq şəhərinə gedərək xəlifə Müaviyə ilə görüşməsi

670 Cavanşirin ikinci dəfə Dəməşq şəhərinə gedərək xəlifə Müaviyə ilə görüşməsi

681 Albaniyada bizanspərest feodalların sui-qəsd nəticəsində Cavanşirin qətlə yetirilməsi

VII əsr Cavanşirin göstərişi ilə Musa Kalankatlının "Alban tarixi" əsərini yazması

681-705 Alban hökmdarı Varaz Trdatın hakimiyyəti

705 Ərəblərin Albaniyaya yürüş etməsi

725 Azərbaycanda ərəblər tərəfindən əhali, mal-qara və torpaqların siyahıya alınması

730 Savalan dağı yaxınlığında döyüş baş verməsi

748-752 Xilafətə qarşı Azərbaycanda ilk çıxışların baş verməsi
748 Xilafətə qarşı Beyləqanda Müsafirin başçılığı ilə üsyan baş verməsi
750-1258 Xilafətdə Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti
754-775 Xəlifə əl-Mənsurun hakimiyyəti
VIII II yarısı Azərbaycanda xilafətə qarşı çıxışların güclənməsi
778 Xürrəmilərin ərəblərə qarşı birinci üsyanı baş verməsi
786-809 Xəlifə Harun-ər-Rəşidin hakimiyyəti
798-838 Babək Xürrəmidin yaşadığı dövr
VIII 90-cı illəri Xəzərlərin 100 min nəfərlik qoşunla Azərbaycanın şimalına hücum etməsi
VIII əsr Azərbaycan memarlığında günbəzli tikililərin geniş yayılması
808 Xürrəmilərin ərəblərə qarşı ikinci üsyanı. Bu üsyana Cavidan başçılıq edirdi. Lakin üsyan yatırıldı və on minlərlə adam əsir aparıldı
813 – 833 Xəlifə Məmunun hakimiyyəti
816 Cavidanla Əbu İmranın döyüşdə bir-birini öldürməsi və Xürrəmilər icmasına rəhbərliyin Babəkin əlinə keçməsi
816-837 Xürrəmilərin azadlıq müharibəsinə Babəkin başçılıq etməsi
819 Xürrəmilərə qarşı xəlifənin ilk nizami ordu göndərməsi
IX 20-ci illəri Xürrəmilərin Sünik, Bərdə, Beyləqan, Qarabağ və Arranı ərəblərdən azad etməsi
829 iyun I Həşdadsər döyüşü
830 I Həmədan döyüşü
833 II Həmədan döyüşü
833 – 842 Xəlifə Mötəsimin hakimiyyəti
835 Afşinin Xürrəmilərə qarşı vuruşan ərəb ordusuna baş komandan təyin edilməsi
836 II Həşdadsər döyüşü
837 Xəlifənin Afşinin köməyinə iki böyük ordu göndərməsi
837 26 avqust Bəzz döyüşü
838 14 mart Babəkin Samirə şəhərində edam olunması
IX 30-40-cı illəri Varsan, Bərdəd, Mərənd və Kür-Araz vadisində ərəb əsarətinə qarşı Əbu Musanın rəhbərliyi ilə üsyanların baş verməsi
IX II yarısı Xilafətdən asılı olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının davam etməsi. Azərbaycanda ilk müstəqil feodal dövlətlərin meydana gəlməsi

3. Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər, Şəddadilər dövlətləri. Atabəylər dövləti

Azərbaycanda ilk feodal dövlətlərin yaranması

Ərəb xilafətinin zəiflənməsi və Azərbaycanda müstəqil dövlətlərin yaranması

IX əsrdə Xilafətin xeyli zəifləməsi və feodal münasibətlərinin möhkəmlənməsi nəticəsində:

- İri feodalların mövqeyi qüvvətləndi.
- Əyalət hakimlərinin müstəqilliyi artdı.
- Xilafətdə baş verən azadlıq hərəkatları genişləndi.
- Feodal zülmünə qarşı mübarizə gücləndi.

IX əsrdə feodal hərc-mərcliyinin artması nəticəsində xilafətidə mərkəzi hakimiyyət xeyli zəiflədi. Bu zaman Azərbaycan ərazisində və imperiyanın ucqarlarında bir sıra yerli feodal dövlətlər əmirliklər yarandı. Bu dövlətləri ayrı-ayrı sərkərdələr keçmiş ərəb canişinləri idarə edirdilər. Onların əsasını qoyduqları feodal nəsiləri zaman keçdikcə özlərinin ərəb mənşəyini itirərək yerli xalqlarla qaynayıb-qarışdılar.

Abbasilər xilafətinə qarşı xalq azadlıq hərəkatının başlıca mərkəzlərindən biri olan Azərbaycanda müstəqillik meyli daha güclü idi. Ərəb əsarətinə qarşı mübarizənin gedişində və feodal münasibətlərinin inkişafı nəticəsində geniş torpaq mülkləri və müxtəlif imtiyazlar ələ keçirmiş iri feodallar müstəqil yerli hakimlərə çevrilmişdilər. Onların Abbasilər xilafətindən asılılığı formal xarakter daşıyırdı. Bu dövrdə Azərbaycanın ayrı-ayrı vilayətlərini, faktiki olaraq, müxtəlif feodal sülalələri (feodal nəsiləri) idarə edirdi. Ərəb zülmünə qarşı mübarizə uğurla başa çatdıqdan sonra, Azərbaycan ərazisində Şirvanşahlar, Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətləri yarandı. IX-XI əsrlərdə yerli dövlətlərin yaranmasının aşağıdakı əhəmiyyəti var idi:

- Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəldi.
- Türk və qeyri türk etnik qrupları qəsbkarlara qarşı vahid qüvvə halında birləşdi.
- Bizans, erməni və gürcülərin Azərbaycan torpaqlarını ələ keçirmək planı puça çıxdı.
- Ümumi düşmənlərə qarşı mübarizədə xalq sıx birləşdi.
- Ölkədə etnik-siyasi birlik daha da möhkəmləndi.

- Slavyanlar Azərbaycanda möhkəmlənə bilmədilər.

Bununla belə, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan dövlətlərindən heç birinin ölkədə uzunmüddətli sabitlik yarada bilməməsi nəticəsində feodal dağınıqlığı və ara müharibələri dövrü başlandı. Azərbaycanın müxtəlif tarixi vilayətlərini ayrı-ayrı feodal nəsillərinin idarə etməsi feodal dağınıqlığını daha da dərinləşdirdi və ölkəni yadelli hücumlar qarşısında aciz etdi. Bir-birilə düşmənçilik edən Azərbaycan hakimləri öz aralarındakı ziddiyyətləri həll etmək üçün çox vaxt xarici qüvvələri köməyə çağırırdılar. Bundan istifadə edən yadellilər Azərbaycanda möhkəmlənməyə və onun sərvətlərini talamağa çalışırdılar. Basqınlar və təcavüzlər ölkənin ictimai-iqtisadi inkişaf ahəngini pozurdu. IX-XI əsrlərdə aşağıdakı amillər yadellilərin Azərbaycana diqqətini özünə cəlb edirdi:

- Azərbaycanın zəngin sərvətləri və təbii ehtiyatları.
- Azərbaycanın beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşməsi..
- Azərbaycanın hərbi-strateji mövqedə yerləşməsi.

Şirvanşahlar dövləti (861-1538)

Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinin Azərbaycanda möhkəmlənməsi. Şirvanşahların Azərbaycanın şimalında özlərinə tabe etdiyi geniş ərazilər əvvəllər “**Şirvan**” adlanırdı. Şirvan:

- Azərbaycanın şimal-şərqində kiçik bir vilayət idi.
- Dərbənddən Kür çayına doğru Xəzər dənizi sahillərindəki Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi.
- Mərkəzi Şirvan şəhəri idi (şəhər Xəzər sahilində, Şamaxı-Dərbənd ticarət yolunun üstündə yerləşirdi).

Məzyədilər sülaləsinin idarə etdiyi Şirvanşahlar dövləti Abbasilər xilafətinin dağılması gedişində Azərbaycanda yaranmış ilk müstəqil və nisbətən güclü feodal dövləti idi. Şirvanşah Məzyədilər sülaləsinə aiddir:

- Tarixi ədəbiyyatda Şeybanilər və ya Yezidilər sülaləsi adlanırdı.
- Mənşəcə Rəbiə adlı ərəb tayfasından idi.
- Arranı işğal edib Azərbaycanda möhkəmlənmiş Salman ibn Rəbiə bu tayfanın nümayəndəsi idi.
- İlk dəfə Arranda paytaxtı Bərdə olan yarımmüstəqil feodal dövləti – əmirlik yaratmışdılar.
- Bir çox ərəb nəsilləri kimi sülalə türkləşərək mənşəyini itirmişdi.
- IX əsrin sonlarında Bərdə Sacilərin əlinə keçdiyindən, buradakı nümayəndələri. Şirvana köçmüş və nəsilləri, burada əsasən cəmləşmişdi
- Sülalənin görkəmli nümayəndələri Yezid ibn Məzyəd, Əsəd, Məhəmməd ibn Yezid, Heysam ibn Xalid, Əbu Tahir və.b olmuşdur.

Yezid ibn Məzyədın hakimiyyəti (780-801)

- Xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) zamanında Cənubi Qafqaz vilayətinin, o cümlədən Şirvanın hakimi idi.
- Ərəblərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda möhkəmlənməsində mühüm rol oynamışdı.
- Azərbaycan torpaqlarını, o cümlədən Aran, Şirvan və Dərbənd ərazisini idarə edirdi.
- Özünə və xilafətə etnik dayaq yaratmaq məqsədilə Ərəbistandan Azərbaycana Rəbiə tayfasından, həmçinin Misir və Suriyadan çoxlu ərəb köçürmüşdü (ərəblər, əsasən Aran, Şirvan və Dərbəndə köçürülmüşdür).
- İlk dəfə Arranda paytaxtı Bərdə olan yarımüstəqil feodal dövləti əmirlik yaratmışdı. (Bu zaman Yezidin iqamətgahı olan Bərdə şəhəri bütün Cənubi Qafqazda ərəb idarəçiliyinin siyasi mərkəzi idi) 801-ci ildə, Yezid ibn Məzyəd öldükdən sonra növbə ilə onun oğulları Əsəd, Məhəmməd və Xəlid Cənubi Qafqaz valisi təyin edildilər.

Məhəmməd ibn Yezidin hakimiyyəti (801-860)

- Müəyyən müddət Cənubi Qafqaz valisi əmiri olmuşdur.
- Məzyədilər sülaləsinin müstəqilliyi bir qədər artdı.
- Məzyədilər Azərbaycanda daha da möhkəmləndilər.
- 859-cu ildə qədim Gəncəni bərpa etdirib öz iqamətgahını Bərdədən Gəncəyə köçürtdü.

Heysam ibn Xəlidin hakimiyyəti (861-917)

- Müəyyən müddət Cənubi Qafqaz valisi əmiri olmuşdur.
- 861-ci ildə Şirvanı müstəqil elan etdi.
- Müstəqil Şirvanşahlar dövlətinin əsasını qoydu.
- İlk dəfə Şirvanşah titulu qəbul etdi.
- 917-ci ildə qonşu Lahicanşahlığı Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirdi.

Əbu Tahirin hakimiyyəti (917-948)

- Şirvanşahlar dövlətinin müstəqilliyini daha da artdı və ərazisi genişləndi.
- Azərbaycanın şimalındakı xırda feodal mülkləri Şirvan ətrafında birləşdirilməsi davam etdirildi.
- 918-ci ildə qədim Şamaxını bərpa etdirib, Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtını Gəncədən bura köçürtdü.
- Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Yezidiyyə adlanmağa başladı.

Azərbaycanın şimalındakı xırda feodal mülklərinin Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsi

Azərbaycanın şimalındakı xırda feodal mülkləri hökmdar Əbu Tahirin dövründən başlayaraq Şirvanşahlar dövləti ətrafında birləşdirilməsi davam etdirildi. X əsrin ikinci yarısında aşağıdakı ərazilər Şirvanşahın qoşunları tərəfindən Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi:

- 981-982-ci illər – Qəbələ
- 982-ci il – Bərdə
- 983-cü il – Şabran
- 988-ci il - Dərbənd əmirliyi
- IX əsrin sonları - Xursan və Tabasaran

Ərəb mənşəli feodal nəsil Haşimilər tərəfindən idarə olunan Dərbənd əmirliyinin Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsinin böyük əhəmiyyəti vardı. Azərbaycan türklərinin yaşadığı Dərbənd qədim türk mənbələrində “Dəmir qapı” adlandırılırdı. Şirvanşahlar Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra şəhərin qala divarlarını təmir etdirib möhkəmləndirdilər. Bu dövrdə Şəki və Sanariyə hakimləri isə Şirvanşahlardan asılı vəziyyətə salınmışdı. Şirvanşahlar dövlətinin ərazisi Azərbaycanın şimal-şərq torpaqlarını, Dərbənddən Kür çayına doğru Xəzər dənizi sahillərindəki əraziləri əhatə edirdi. Şirvanşahlar dövlətinin yaranmasının əhəmiyyəti Abbasilər xilafətinin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanın şimal-şərq torpaqlarında müstəqil Şirvanşahlar dövlətinin yaranması mütərəqqi tarixi hadisə idi. Bunu aşağıdakı amillər də təsdiq edir:

1. Şirvanşahlar dövlətinin yaranması Azərbaycanın başqa yerlərində də qədim dövlətçilik ənənələrinin dirçəlməsinə təsir göstərdi.
2. Şirvanşahlar dövlətinin qüvvətlənməsi və Dərbənd səddini möhkəmləndirməsi nəticəsində şimaldan Azərbaycana hücum edən yadellilərin basqınlarına qarşı mübarizə asanlaşdı.

I Şah Təhmasibin Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyması

Şirvanşah II İbrahim (1502-1524) və II Xəlilullahın (1524-1535) dövründə Şirvanşahlar dövləti Səfəvilərdən asılı vəziyyətdə idi. II Xəlilullahın ölümündən sonra Şirvan əyanları Şahruxu taxta çıxartdılar. Şahruxun (1535-1538) dövründə: Məhəmməd Aminin Onun cəncliyindən istifadə edən Şirvan əmirlərinin özbaşınalığı həddini aşdı.

- Hakimiyyət Hüseyn bəy başda olmaqla Şirvan əyanlarının əlində cəmləşdi.
- Şirvan əmirlərinin özbaşınalığı əhalinin narazılığına səbəb oldu.
- 1537-ci ildə Şirvanda kələntər Məhəmməd Aminin başçılığı ilə üsyan qalxdı.

Sacilər dövləti (879-941)

Sacilər sülaləsinin mənşəyi

Ərəb əsarətinə qarşı mübarizə dövründə Azərbaycanda yaranmış güclü feodal dövlətlərdən biri də Sacilər dövləti idi. Azərbaycan Sacilər dövlətini türk mənşəli sülalə olan Sacilər yaratmışdılar. Bu sülalənin nümayəndələri bir Afşin ləqəbini daşıyırdı. Sacilər Mərkəzi Asiyanın Əşrusən (Usruşana) vilayətinin qədim türk nəsilərindən idilər. Ərəb ordusunun bir çoxməşhur sərkərdələri, o cümlədən xürrəmilər hərəkatını yatırmaqda mühüm xidməti olan Afşin Heydər ibn Kavus bu nəsiləndən idi. Sacilər sülaləsinin banisi Əbu Sac Divdad olmuşdur. Sacilər sülaləsinin digər görkəmli nümayəndələri Məhəmməd ibn Əbu Sac, Yusif ibn Əbu Sac və Deysəm olmuşdur.

Sacilər dövlətinin yaranması. Əbu Sac Divdadın hakimiyyəti (879-898)

879-cu ildə meydana gəlmiş Sacilər dövlətinin banisi Əbu Sac Divdad olmuşdur. Əbu Sac Divdada aiddir:

- Xilafət qoşunlarında xidmət edən məşhur türk sərkərdələrindən idi.
- Dəfələrlə ərəb qoşunlarının ən mürəkkəb hərbi əməliyyatlarına başçılıq etmişdir.
- Xilafətdə bir sıra mühüm vəzifələr tutmuşdur.

Xidmətlərinə görə Xəlifə mülk olaraq Azərbaycanı Sacilərə vermişdir. Sacilər bütün Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlətdə birləşdirdilər. Onların dövründə Azərbaycanın cənub rayonları müstəqil dövlətə çevrildi. Sacilər dövlətinin paytaxtı əvvəl Marağa, sonra isə Ərdəbil şəhəri olmuşdu. Sacilər Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü hakimlərini dəfələrlə ağır məğlubiyyətə uğradaraq, onları özündən asılı vəziyyətə salmışdı. IX əsrin sonlarında hökmdar Məhəmməd ibn Əbu Sacın (898-900) adına pul kəsilirdi. Sacilər Xilafətin xəzinəsinə ildə 120 min dinar xərac göndərilə də sonradan bu dayandırıldı. Məhəmmədin ibn Əbu Sacın ölümündən sonra onun qardaşı Yusif ibn Əbu Sac hakimiyyətə gəldi.

Yusif ibn Əbu Sacın hakimiyyəti (900-927)

Yusif ibn Əbu Sacın hakimiyyəti dövründə aiddir:

- Sacilər dövləti daha da qüvvətləndi
- 912-ci ildən etibarən Xilafət xəzinəsinə xərac göndərilməsi tamamilə dayandırıldı.
- Gürcü hakiminin qoşunları dəfələrlə məğlubiyyətə uğradıldı.
- Kaxetiya ələ keçirildi və gürcü hakimləri Sacilər dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü.
- Şirvanşahlar dövlətini Sacilər özlərindən asılı vəziyyətə saldılar.

Bərdədə Yusif ibn Əbu Sacın adına zərb edilmiş pul

- Ölkənin sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Dərbənd səddi təmir etdirildi.
- Dövlətin ərazisi Zəncandan Dərbəndə qədər bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi.
- Sacilər dövlətinin sərhədləri şərqdən - Xəzər dənizi, qərbdən İrəvan yanındakı Ani və Dəbilə qədər uzanırdı.
- Bərdə, Marağa və Ərdəbil şəhərlərində öz adından pullar kəsirdi.

QEYD: Saci hökmdarı Yusifin adına Bərdə, Marağa və Ərdəbildə pullar kəsilməsi o zaman Azərbaycanın müstəqil bir dövlət kimi Abbasilər xilafətindən asılı olmadığı göstərir. Xilafətin tənəzzülü nəticəsində Yaxın və Orta Şərqdə yaranmış siyasi hərc-mərclik şəraitində Sacilər dövləti də uzun zaman davam gətirə bilmədi və sonuncu Saci hökmdarı Deysəmin Salarilər tərəfindən 941-ci ildə taxtdan salınmasından sonra süquta uğradı. Bütün bunlara baxmayaraq, IX əsrin 80-ci illərindən – X əsrin 40-cı illərinədək yarım əsr ərzində bütün Azərbaycan torpaqlarının– Sacilər dövlətinin tərkibində olmasının aşağıdakı əhəmiyyəti var idi:

1. Bütün Azərbaycan torpaqları ilk dəfə vahid halda birləşdirildi.
2. Bütün ölkə miqyasında iqtisadi və mədəni əlaqələr daha da dərinləşdi.
3. Ölkədə etnik fərqlərin aradan qalxmasına kömək etdi.
4. Vahid Azərbaycan-türk xalqının formalaşması prosesinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərdi.

Sacilər dövlətinin yaranmasının etnik-siyasi əsası

Sacilər dövlətinin yaranması real etnik-siyasi zəminə əsaslanırdı. Şərqi Anadolu, İran və Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan Xilafətə qatıldıqdan sonra bu yerlərdə İslamı türk tayfalarının mövqeyi daha da möhkəmləndi. Xilafət-Bizans müharibələri dövründə xəlifə Bizans sərhədlərini möhkəmləndirmək məqsədi ilə Mərkəzi Asiyadan Azərbaycana və Şərqi Anadoluya çoxlu türk tayfaları köçürdü. Bundan sonra türklər xilafət ordusunda mühüm mövqeyə çevrildi. Bizans imperiyası və erməni-gürcü feodallarından ibarət vahid xristian blokuna qarşı mübarizədə İslam –Türk birliyi, o cümlədən Azərbaycan türkləri mühüm rol oynayır. Ərəb xilafətinin Bizansa qarşı apardığı hərbi əməliyyatlara bir çox görkəmli türk sərkərdələri başçılıq edirdi. Əbu Sac Divdədin oğulları Məhəmməd ibn Əbu Sac və Yusif ibn Sac da xilafətin görkəmli sərkərdələrindən idilər.

Salarilər dövləti (941-981)

Salarilər dövlətinin yaranması və ərazisi

941-ci ildə meydana gələn Salarilər dövlətinin banisi keçmiş Deyləm (Gilan) hakimi Mərzban ibn Məhəmməd (941-957) idi. Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanın feodal qrupları arasındakı çekişmədən istifadə edib 941-ci ildə sonuncu Saci hökmdarı Deysəmə qalib gələrək Ərdəbil şəhərini ələ keçirdi. Mərzban ibn Məhəmməd fars mənşəli Salarilər sülaləsindən idi. Buna görə dövlət Azərbaycan tarixində Salarilər dövləti kimi tanınır. Salarilər dövlətinin paytaxtı

Ərdəbil şəhəri idi. Dövlətin ərazisinə şimalda Dərbənd keçidi, cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarı, şərqdə Gilan daxil olmaqla Xəzər sahilləri, qərbdə Şərqi Gürcüstan əraziləri daxil idi.

Mərzban ibn Məhəmmədin hakimiyyəti (941-957)

Mərzban ibn Məhəmmədin hakimiyyəti (941-957)dövrünə aiddir:

- Azərbaycanın şimal- qərb torpaqları Salarilər dövlətindən asılı hala salındı.
- Şirvanşahlar dövləti Salarilər dövlətindən asılı hala salındı və Dərbənd ələ keçirildi.
- Şərqi Gürcüstanı Salarilər dövlətinə tabe edildi.
- Xəzər dənizində Azərbaycanın ticarət gəmiləri üzməyə başladı.
- Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərqdə iqtisadi və hərbi-siyasi rolu daha da artdı.
- Müxtəlif etnik qrupların Azərbaycan xalqı ilə qaynayıb-qarışması prosesi sürətləndi.
- Yenidən bütün Azərbaycan torpaqları vahid dövlətdə birləşdirildi.
- Dövlətin ərazisinə şimalda Dərbənd keçidi, cənubda Dəclə və Fərat çaylarının yuxarı axarı, şərqdə Gilan daxil olmaqla Xəzər sahilləri, qərbdə Şərqi Gürcüstan əraziləri daxil idi.

Rəvvadilər dövləti (981-1054)

Rəvvadilər dövlətinin yaranması. Əbülhica Rəvvadi

Rəvvadilər Azərbaycanda ərəb əsarətinə qarşı mübarizə aparıb müstəqilliyə can atan iri feodal nəslı idi. Onlar əvvəllər Marağa, Təbriz, və Əhər hakimləri idilər. Bu feodal sülaləsinin soykökü qədim ərəb nəsillərindən birinə bağlanırdı. Xilafət işğalları zamanı Azərbaycanın cənub bölgələrinə çoxlu ərəb nəsilləri köçürülmüşdür. Xəlifə Əlinin (656-661) hakimiyyəti illərində Bəsrə və Kufənin bir-çox ərəb tayfaları Azərbaycanın cənub rayonlarında, o cümlədən Ərdəbil bölgəsində məskunlaşdırılmışdır. Onlardan biri də Əzdilər nəslı idi. Əzdilər nəslinin banisi əslən yəmənli olan ər-Rəvvad əl-Əzdi idi. VIII əsrin sonlarında rəvvadilər Azərbaycanın cənubunda yarım-müstəqil Rəvvadi əmirliyi yaratmışdılar. (Şirvanşahlar da belə bir yarım-müstəqil əmirlik yaratmışdılar). Salarilərin hakimiyyətinin zəiflədiyi bir dövrdə qüvvətlənən iri Azərbaycan feodallarından biri Təbriz, Marağa və Əhər hakimi olan Əbülhica Rəvvadi (981-988) 981-ci ildə sonuncu Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzbanı (962-981) taxtdan salaraq Rəvvadilər dövlətinin əsasını qoydu və yeni dövlətin banisi oldu. Salariləri məğlubiyyətə uğratdıqdan sonra Rəvvadilər Azərbaycanın cənub torpaqlarını qəti olaraq öz hakimiyyətləri altında birləşdirdilər. Bundan başqa, Rəvvadilər Muğan

hakimliyini də özlərindən asılı vəziyyətə saldılar. Rəvvadilər dövlətinin ərazisinə Cənubi Azərbaycanı torpaqları və Muğan hakimliyi daxil idi.

Oğuz tayfalarının Azərbaycana yeni axınları

Rəvvadilərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda Oğuz türklərinin möqeyi daha da möhkəmləndi. 1028-ci ildə Sultan Mahmud Qəznəvinin Xorasan oğuzlarına vurduğu ağır zərbədən sonra çoxlu oğuz ailəsi Azərbaycana köçürüldü. Bundan sonra oğuzlar Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanın (1020-1059) icazəsi ilə Rəvvadilər dövlətinin ərazisində məskən salaraq zaman keçdikcə Azərbaycan türklərinə qarışdılar. Vəhsudan oğuzların Rəvvadilər dövlətində sığınacaq tapmış hissəsini qarşıladı və onlara torpaq payı verdi. Beləliklə, X əsrin 20-ci illərində oğuz tayfalarının Azərbaycana yeni axınları nəticəsində Bizans imperiyası və onun dəstəklədiyi erməni və gürcü feodallarına qarşı mübarizə aparan Azərbaycan türklərinin mövqeyi daha da qüvvətləndi. Sonralar da oğuz tayfalarının Azərbaycana yeni-yeni axınları baş verdi.

Rəvvadilər dövlətinin paytaxtının Təbrizə köçürülməsinin əhəmiyyəti

Rəvvadilər dövlətinin paytaxtı əvvəl Ərdəbil olsa da sonradan Təbriz şəhərinə köçürüldü. Bununlada Təbriz ilk dəfə olaraq paytaxt şəhərə çevrildi. Təbriz Rəvvadilərin hakimiyyəti illərində daha da böyüdü və abadlaşdı. Rəvvadilər dövlətinin paytaxtının Ərdəbildən Təbrizə köçürülməsi mütərəqqi hadisə idi. Çünki, Təbriz şəhəri Şərqi ölkələrini Aralıq dəniz və Qara dəniz sahilləri ilə, həmçinin Dərbənd keçidi vasitəsilə Volqaboyu və Şərqi Avropa ilə birləşdirən beynəlxalq karvan yollarının qovşağında yerləşirdi. Rəvvadilər dövlətinin süqutu X əsrin 40-cı illərinin əvvəllərindən Rəvvadilər, eyni zamanda Şirvanşahlar və digər hakim sülalələrin hakimiyyəti zəiflədi. Bunun əsas səbəbi aşağıdakılar idi:

- Feodal dağılıqlığı və ara müharibələri
- Yerli əhalinin çıxışları

Bu amillərə görə Azərbaycan dövlətləri Səlcuq türklərinin yürüşlərinə qarşı dura bilmədilər. 1054-cü ildə Vəhsudan səlcuqların hakimiyyətini tanıdı. Sonralar səlcuqlar Rəvvadilər dövlətinin varlığına təcridən son qoydular. Yalnız Marağada Rəvvadi nəslindən olan Ağsunqurilər sülaləsi (1108-1227) hakimiyyətini qoruyub saxlaya bildi. Ağsunquri hakimləri səlcuqlar dövründə atabəy rütbəsi daşımış, öz mülklərini monqol işğallarınadək qoruyub saxlaya bilmişdilər. Lakin 1227-ci ildə Xarəzmşah Cəlaləddin Marağada Ağsunqurilər sülaləsinin varlığına son qoydu.

Şəddadilər dövləti (971-1054/55)

Şəddadilər dövlətinin yaranması

Şəddadilər dövləti X əsrin 70-ci illərində Azərbaycanın şimalında, Kürə Araz çayları arasındakı ərazidə meydana gəlmişdir. Şəddadilər əvvəllər Dəbil ətraflarında yaşayırdılar. 951-ci ildə Məhəmməd ibn Şəddad (951-979) Salarilər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək onların tabeçiliyində olan Dəbil şəhərini ələ keçirib müstəqil feodal dövlətə – Dəbil əmirliyini yaratdı. 971-ci ildə Əli Ləşkəri Gəncə şəhərini ələ keçirərək Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin əsasını qoydu. Şəddadilər

dövlətinin paytaxtı Gəncə şəhəri idi. Şəddadilərin mərkəzi hakimiyyətdən ayrılaraq müstəqil olması haqqında xəbəri alan salarilər İbrahim təcili Gəncəyə hücum keçdi. Lakin qələbə qazana bilməyən İbrahim Şəddadilərin müstəqilliyini tanıyaraq geri çəkilməli oldu.

Fəzl ibn Məhəmmədin hakimiyyəti (985-1030)

Fəzl ibn Məhəmmədin hakimiyyəti dövrünə aiddir:

- Şəddadilər dövləti və mərkəzi hakimiyyət qüvvətləndi.
- Gəncə ətrafındakı bütün xırda feodal mülkləri ləğv edildi.
- Şəddadilərin ata-baba mülkləri olan Dəbil dövlətə birləşdirildi.
- Gürcü feodallarına və xəzərlərə qarşı uğurla mübarizə aparıldı.
- Şəddadilərlə Şirvanşahlar arasında yaxın əlaqələr və qohumluq münasibətləri yarandı.
- Rəvvadilər və Tiflis əmiri Cəfər ibn Əli ilə dostluq münasibətləri saxlanıldı.
- Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarında yeni oğuz tayfaları məskən saldı.
- Araz çayı üzərində Xudafərin körpüsü (1027) salındı (Xudafərin körpüsünün inşası Azərbaycanın şimal və cənub əraziləri arasında iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynamışdır).

Şəddadilər dövlətinə oğuz axınlarının nəticələri

XI əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycan torpaqlarında yeni oğuz tayfalarının məskən salması nəticəsində:

- Şəddadilərin hərbi qüdrəti daha da artdı.
- Dəbili ələ keçirməyə çalışan Bizns-erməni qoşunlarına ağır zərbə vuruldu (1037-ci ildə).
- 1038-ci ildə Bizans və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrinin Tiflis müsəlman əmirliyini aradan qaldırmaq cəhdi baş tutmadı.

Əbüləsvar Şavurun hakimiyyəti (1049-1067)

Əbüləsvar Şavurun hakimiyyəti dövründə:

- Şəddadilər dövləti daha da qüvvətləndi.
- Gürcüstanla və onun müttəfiqi olan Şirvanşahlar dövləti ilə müharibələr aparıldı.
- Dəbili əldən verməmək və onlardan asılı olan digər mülkü Ani əmirliyini müdafiə etmək üçün erməni feodallarına və onlara kömək edən Bizans imperiyasına qarşı uğurla mübarizə aparıldı.
- Səlcuq sultanlarının Cənubi Qafqaza hücumu baş verdi.
- Gürcü çarı IV Baqrat, Cəfərilər sülaləsinin idarə etdiyi Tiflis əmirliyini tutmaq məqsədi ilə alanlarla ittifaq bağlanaraq (1062-ci ildə) onları Azərbaycana hücumə təhrik etdi.
- Gəncənin müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədilə iki mühüm tədbir gördü:
 1. Şəhərin ətrafına hasar və xəndəklər çəkdi.
 2. 1063-cü ildə Gəncənin məşhur qala qapıları hazırlandı.

Gəncənin qala qapıları

Şəddadilərin Səlcuq türkləri ilə münasibətləri

Kiçik Asiyanın şərqində Bizans və erməni feodallarının birləşmiş hərbi qüvvələrinə qarşı vuruşan Şəddadi qoşunlarının əsas zərbə qüvvəsi oğuz türkləri, sonralar daha qüvvətli müttəfiqi isə Səlcuq türkləri oldu. Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan erməni və gürcü feodalları Bizans imperiyasına arxalanırdılar. Erməni – gürcü hakimləri və Bizans imperiyasının birləşmiş qüvvələrinə qarşı Şəddadilər müxtəlif oğuz tayfaları ilə, o cümlədən səlcuq türkləri ilə əlbir hərəkət edirdilər. Bu da Azərbaycan torpaqlarının erməni – gürcü və Bizans təcavüzündən qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

Şəddadilər dövlətinin süqutu Şəddadi hökmdarı Əbuləsraş Şavurun hakimiyyəti illərində Səlcuq sultanlarının Cənubi Qafqaza hücumu baş verdi. ki siyasi parçalanmadan və feodal ara müharibələrindən istifadə edən Səlcuqlar bir çox vilayətləri özlərindən vassal asılılıqda olan mülklərə çevirdilər. 1054-cü ildə Səlcuq sultanı I Toğrul Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanı tabe etdikdən sonra, Şəddadi hökmdarı Əbuləsraş Şavur:

- Sultan I Toğrulun yanına gələrək, onun hakimiyyətini qəbul etdi.
- Bizansa qarşı döyüşlərdə iştirak etmək üçün I Toğrula çoxlu qoşun verdi.
- Şəddadilər dövləti Səlcuq sultanlarının həm vassalına, həm də müttəfiqinə çevrildi.

Zaman keçdikcə Səlcuqlar Şəddadilər dövlətinin müstəqilliyinə son qoydular.

Slavyanların və digər yadellilərin Azərbaycana hücumları

Slavyanların Azərbaycana ilk hücumları IX əsrin sonu-X əsrin əvvəllərində Azərbaycana yadelli basqınlarının sayı artdı. Belə bir şəraitdə yadelli basqınlarına qarşı mübarizə çətinləşirdi. IX-XI əsrlərdə yadellilərin Azərbaycana diqqətini cəlb edən əsas amil Azərbaycanın zəngin sərvəti və əlverişli hərbi strateji mövqeyi idi. Bu dövrdə Azərbaycanın yadelli basqınlarına qarşı mübarizəsini aşağıdakı amillər çətinləşdirirdi:

- Ölkə ərazisində qüdrətli vahid dövlətin olmaması
- Feodal pərakəndəliyinin hökm sürməsi
- Siyasi hərc-mərcliliyin mövcud olması
- Bizansın himayə etdiyi erməni-gürcü feodallarının basqınları
- Azərbaycan hökmdarlarının dənizdə qüvvətli donanma yaradılması qayğına qalmaması VII əsrdə Azərbaycan ərəblərin, IX əsrin sonlarından başlayaraq slavyanların hücumlara məruz qaldı. Əvvəllər DonVolqa-Xəzər vasitəsilə Azərbaycanla və Azərbaycan torpaqlarından keçərək xilafətlə ticarət əlaqələri yaratmış slavyanlar çox keçmədən Xəzəryanı vilayətlərə soyğunçuluq yürüşləri etməyə başladılar. Ərəb mənbələrində Xəzər sahillərinə və Azərbaycana yürüşlər edən slavyanlar vahid adla “ruslar” kimi qeyd edilir. Çünki o vaxt Kiyev knyazlarının hərbi drujinalarının üzvləri “rus” adlanırdı. Slavyanların Xəzəryanı Azərbaycan torpaqlarına IX əsrin ikinci yarsında ilk hücumları başladı və X əsrin əvvəllərində daha da genişlənərək aramsız xarakter almağa başladı. Bu dövrdə Azərbaycanda mövcud olan Şirvanşahlar və Salarilər dövlətləri slavyanların hücumlarına məruz qaldılar.

Slavyanların 909-910-cu il yürüşləri

909-cu ildə slavyanların 16 gəmi ilə Xəzərin Azərbaycan sahillərinə yürüşü nəticəsində:

- Xəzər dənizinin cənubundakı Abaskun adası ələ keçirildi və sahil məntəqələri qarət edildi.
- Lakin doğma torpağın müdafiəsinə qalxan yerli əhali tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldı. 910-cu ildə slavyan dəstələrinin yenidən Xəzərin Azərbaycan sahillərinə yürüşü nəticəsində:
- Sarı adasında və sahil məntəqələrində yanğınlar və talanlar törədildi.

- Ələ keçirdikləri əsirlər və qənimətlərlə birlikdə Xəzərin Gilan sahillərinə hücum etdilər.
- Lakin Gilan şahının hərbi qüvvələri ilə toqquşmada məğlub oldular.
- Geri çəkilən Şirvanşahların qoşunları tərəfindən darmadağan edildilər.

Slavyanların 914-cü il yürüşü

914-cü ildə slavyanların Xəzər sahillərinə daha dəhşətli hərbi yürüşü baş verdi. Onlar hər birində 100 döyüşçü olan 500 gəmi ilə Xəzərə daxil oldular. Slavyanlar Xəzər sahillərindən ələ keçiriləcək qənimətin yarısını Xəzər xaqanlığının ərazisindən keçib gəldikləri üçün Xəzər xaqanına vəd etdilər. Ruslar Bakı sahillərinə gəlib çıxdılar və sahilə yaxın adalarda düşərgə saldılar. Slavyanların 914-cü il yürüşü nəticəsində:

- Bakı ətrafında və Xəzərin Azərbaycan sahillərində Pirallahı, Sahilan, Zirə, Kiçik Zirə, Nargin, Zənbilə, Xirə Zirə, Sarı adalarında möhkəmlənərək sahil məntəqələrinə basqınlar edilir.
- Dinc əhaliyə divan tutdular, qadınları və uşaqları əsir alıb aparıldı.
- Geri qayıdarkən külli miqdarda qənimət apardılar.

Slavyanlar geri qayıdarkən ələ keçirdikləri qənimətin bir hissəsini şərtləşdikləri kimi, Xəzər xaqanına göndərdilər. Lakin Xəzərin şimal sahillərində təqribən 15 min nəfərlik müsəlman-türk qoşunları ilə qarətdən qayıdan slavyan drujinaları arasında

şiddətli döyüş baş verdi. Vuruşmada xarəzm, xəzər, burtas (mordva) və bulqar türkləri fəal iştirak edirdilər. Ərəb tarixçisi Məsudinin məlumatına görə, “üç gün davam edən bu döyüşdə ruslar darmadağın edildi, onlardan ancaq beş minə qədərlik

kiçik bir dəstə qaçıb, canını qurtara bildi”. 914-cü ildə slavyanlar Xəzər xaqanlığının müsəlman türkləri tərəfindən darmadağın edildikdən sonra:

- Slavyanların Azərbaycana hücumları bir qədər dayandı.
- 30 il rusların Azərbaycanın Xəzər sahillərinə yürüşləri təkrar olunmadı.

Qalan əhalini məscidə toplayıb sağ qalmaq üçün adambaşına 20 dirhəm pul tələb etdilər Slavyanlar 20 dirhəm məbləğində pulları olmayanlara isə qanlı divan tutdu. Bərdədə, ümumiyyətlə, 20 min nəfərə qədər adam öldürüldü. Bərdənin ağır günlərində Salari hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd 30 min nəfərlik qoşunla özünü yetirərək şəhəri mühasirəyə aldı. Lakin, Mərzban ibn Məhəmməd hərbi fənd işlədərək düşməyə ağır zərbə vursa da, şəhəri ala bilmədi. Bu zaman Mosul hakiminin Azərbaycanın cənub sərhədlərini pozaraq Xoy və Salması ələ keçirdiyi

üçün Mərzban ibn Məhəmməd Bərdənin müdafiəsini yarımçıq qoyaraq özünün əsas hərbi qüvvələri ilə Azərbaycanın cənubuna hərəkət etməyə məcbur oldu. Salarilərin 4 min nəfərlik kiçik hərbi qüvvəsi isə Bərdənin mühasirəsini davam etdirsəldə bu heç bir nəticə vermədi. Lakin slavyanlar Bərdənin uzun müddət əllərində saxlaya bilmədilər. Bunun əsas səbəbi aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- Əhalinin mübarizə əzmini qıra bilməməsi
- Vaxt uzandıqca daha çox itki verməsi
- Onlar arasında yoluxucu xəstəliklərin yayılması

Bu səbəbdən slavyanlar gecə vaxtı qalanı yandıraraq, qənimətlə birlikdə şəhəri tərk etdilər və Kür sahilindəki gəmilərinə minib ölkələrinə qayıtdılar. Slavyanların Bərdəyə 944-cü il yürüşünün isə aşağıdakı ağır nəticələri oldu:

- Bərdə şəhəri dağıldı və bundan sonra bir daha özünə gələ bilmədi.
- Sənətkarlıq və ticarət tənəzzülə uğradı, şəhərdə pul kəsilməsi dayandırıldı.
- X əsrin ikinci yarısında yaranan Şəddadilər dövlətinin Gəncəni özlərinə paytaxt seçməsi ilə Bərdə diqqətdən və abadlıq işlərindən kənarda qaldı.

Slavyanların 987-ci il yürüşü

Slavyanların Azərbaycana basqınları sonralar da davam etdi. X-XI əsrlərdə Azərbaycan hakimləri ümumi düşməyə qarşı birləşmək əvəzinə, öz aralarındakı ixtilafları həll etmək üçün rus dəstələrini köməyə çağırır, bununla ölkənin yadellilərin tapdığı altına düşməsinə şərait yaradırdılar. Məsələn, 987-ci ildə Dərbənd hakimi əmir Maymun ibn Əhməd yerli əyanlara qarşı 18 gəmi ilə Dərbəndə gələn slavyanlardan kömək istədi. Hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra Maymun ibn Əhməd yanında slavyanlardan ibarət mühafizə dəstəsi (drujinalar) saxladı.

Slavyanların 1030-cu il yürüşü

1030-cu ildə 38 gəmi ilə yenidən Xəzər sahillərinə hücum edən slavyan drujinaları Bakı yaxınlığında və Kür ilə Arazın qovuşduğu yerdə Şirvanşahların qoşunlarını məğlub etdilər. Sonra onlar Arazla yuxarı qalxmağa başladılar. Bu zaman Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin oğlu Musa Beyləqanda qiyam qaldırmış qardaşı Əskuyəni məğlub etmək üçün slavyanları köməyə çağırırdı. Qardaşına qalib gəlib, Beyləqan əhalisinə divan tutduqdan sonra o, slavyanlara çoxlu hədiyyə verdi. Slavyanlar bu yürüşdən sonra Bizans ərazisindən keçərək öz ölkələrinə qayıtdılar.

Slavyanların 1032-1033-cü il yürüşləri

1032-1033-cü illər yürüşündə slavyanlarla yanaşı alanlar və sərirlər də iştirak edirdilər. 1032-ci ildə slavyan, alan və sərirlərin Azərbaycana yürüşü nəticəsində:

- Yezidiyyə (Şamaxı) şəhəri ələ keçirilərək, on gün ərzində qarət edildi.
- Şirvanda 10 min nəfərə qədər adam qılıncdan keçirildi.

Lakin əhali yadelliləri Azərbaycandan qovdu. Dərbənd hakimi əmir Mənsur ibn Maymun Şirvanı talan edib qayıdan slavyan, alan və sərirləri ağır məğlubiyyətə uğratdı. 1033-cü ildə alanlar və slavyanlar Dərbənd hakimindən qisas almaq üçün Azərbaycana yeni yürüşə başladılar. Lakin bu dəfə də onlar ağır məğlubiyyətə uğradılar

Xro

nol

ogi

ya

IX əsr Xilafətin zəifləməsi və Azərbaycanda ilk feodal dövlətlərin yaranması

IX-XI əsrlər Azərbaycanda feodal dağınıqlığı və ara müharibələri dövrü

859 Məhəmməd ibn Yezidin Gəncəni bərpa etdirərək iqamətgahını buraya köçürməsi

861 Heysam ibn Xalidin Şirvanı müstəqil elan edərək Şirvanşah titulunu qəbul etməsi

917 Heysam ibn Xalidin Lahicanşahlığı Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirməsi

918 Şirvanşah Əbu Tahirin Şamaxını bərpa etdirərək Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtını Gəncədən buraya

köçürməsi. Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtının Yezidiyyə adlanmağa başlanması

920 Şamaxının Sündü kəndində günbəzli məscid inşa olunması

981-982 Qəbələnin Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsi

982 Bərdənin Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsi

983 Şabranın Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsi

988 Dərbənd əmirliyinin Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsi

X əsrin II yarısı Xursan və Tabasaranın Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirilməsi. Şəki və Sanariyə hakimlərinin

Şirvanşahlardan asılı vəziyyətə salınması

IX-X əsrlər Ağoğlan çayı sahilində Amaras monastrının, Gədəbəydə qalaça, Lerikdə Oğlanqala, Naxçıvanda Əlinca

qalasının inşa olunması

879-941 Sacilər dövlətinin mövcud olması

898-900 Sacilər dövlətində Məhəmməd ibn Əbu Sacın adına pul kəsilməsi

IX əsrin sonları Arranın, o cümlədən Bərdənin Sacilərin əlinə keçməsi və məzyədilərin ki nümayəndələrinin

Şirvana köçməsi

912 Yusif ibn Əbu Sacın Xilafət xəzinəsinə xərac göndərməyi dayandırması

941 Sacilər dövlətinin sonuncu hökmdarı Deysəmin Salarilər tərəfindən taxtdan salınması və Sacilər dövlətinin süqut etməsi

941-981 Salarilər dövlətinin mövcud olması

VIII əsrin sonları Azərbaycanın cənubunda yarım-müstəqil Rəvvadi əmirliyinin yaranması

981 Əbülhica Rəvvadinin sonuncu Salari hökmdarı İbrahim ibn Mərzbanı taxtdan salaraq Salarilər dövlətini

süquta uğratması və Rəvvadilər dövlətinin əsasının qoyulması

981-1054 Rəvvadilər dövlətinin mövcud olması

981-988 Əbulhica Rəvvadinin hakimiyyəti

1020-1059 Rəvvadi hökmdarı Vəhsudanın hakimiyyəti

X əsrin 20-ci illəri Oğuz tayfalarının Azərbaycana yeni axınlarının baş verməsi

1028 Mahmud Qəznəvinin Xorasan oğuzlarına ağır zərbə vurməsi nəticəsində çoxlu oğuz ailəsinin Azərbaycana köçməsi

1054 Sultan I Toğrulun başçılığı ilə səlcuqların Rəvvadilər dövlətinin varlığına son qoyması

1108-1227 Rəvvadilər nəslindən olan Ağsunqurilər sülaləsinin Marağada hakimiyyəti

951 Məhəmməd ibn Şəddadın Dəbil əmirliyini yaratması

971 Məhəmməd ibn Şəddadın Gəncəni ələ keçirərək Şəddadilər dövlətinin əsasını qoyması

971-1054 Şəddadilər dövlətinin mövcud olması

1027 Fəzl ibn Məhəmmədin Araz çayı üzərində Xudafərin körpüsünü inşa etdirməsi

XI əsrin 30-cu illəri Arazdan şimaldakı Azərbaycan torpaqlarında yeni oğuz tayfalarının məskən salması nəticəsində Şəddadilərin hərbi qüdrətinin daha da artması

1030 Şəddadi hökmdarı Fəzl ibn Məhəmmədin oğlu Musanın Beyləqanda qiyam qaldırmış qardaşı Əskuyəyə qarşı slavyanları köməyə çağırması

1037 Şəddadilərin Dəbili ələ keçirməyə çalışan Bizans-erməni qoşunlarına ağır zərbə vurməsi

1038 Bizans və gürcü feodallarının birləşmiş qüvvələrinin Tiflis müsəlman əmirliyini aradan qaldırmaq cəhdinin baş tutmaması

1054 Əbuləsrov Şavurun Səlcuq sultanı I Toğrulun hakimiyyətini qəbul etməsi

1063 İbrahim Osman oğlu tərəfindən Gəncənin qala qapılarının düzəldilməsi

IX əsrin sonları Slavyanların Azərbaycana ilk hücumlarının başlanması

X əsrin əvvəlləri Slavyanların Xəzəryanı Azərbaycan torpaqlarına basqınlarının genişlənməsi və aramsız xarakter alması

909 Slavyanların 16 gəmi ilə Azərbaycana hücum etməsi. Hücum nəticəsində Xəzər dənizinin cənubundakı Abaskun adası və sahil məntəqələri qarət edildi. Lakin slavyanlar yerli əhali tərəfindən ağır məğlubiyyətə uğradıldı

910 Slavyanların Azərbaycana yürüşü nəticəsində Sarı adasında və sahil məntəqələrində yanğınlar törədilməsi. Lakin slavyanlar Gilan şahının hərbi qüvvələri ilə toqquşmada məğlub olaraq geri

çəkildilər. Geri çəkilən slavyanlar bu dəfə Şirvanşahların qoşunları tərəfindən darmadağan edildilər

914 Slavyanların Xəzərin Azərbaycan sahillərinə və Bakı ətrafına basqınlar etməsi. Lakin slavyanlar geri qayıdarkən Xəzərin şimal sahillərində müsəlman-türk qoşunları arasında şiddətli döyüşdə darmadağan edildilər. Bu vuruşmadan təxminən 30 ilə qədər ruslar Xəzər sahillərində bir daha görünmədilər

944 Slavyanların Azərbaycana növbəti yürüşü. Bərdə faciəsinin baş verməsi

987 Dərbənd hakimi əmir Maymun ibn Əhmədin yerli əyanlara qarşı mübarizədə slavyanları köməyə çağırması

1030 Xəzər sahillərinə hücum edən slavyan drujinalarının Bakı yaxınlığında və Kürdə, Arazın qovuşduğu yerdə Şirvanşahların qoşunlarını məğlub etməsi

1032-1033 Şirvanın slavyanların növbəti hücumuna məruz qalması. Bu yürüşdə slavyanlarla birlikdə alanlar və sərirlər də iştirak edirdilər. Yürüş nəticəsində Şirvanşahların paytaxtı Yezidiyyə (Şamaxı) şəhəri ələ keçirilərək qarət edildi, Şirvanda 10 min nəfərə qədər adam qılıncdan keçirildi. Lakin Dərbənd hakimi əmir Mənsur ibn Maymun onları ağır məğlubiyyətə uğratdı

1033 Alan və slavyanların Dərbənd hakimi Mənsur ibn Maymundan qisas almaq məqsədi ilə yenidən Azərbaycana yürüşə başlaması. Lakin bu dəfə də onlar məğlubiyyətə uğradılar

1062 Gürcü çarı IV Baqratın alanlarla ittifaq bağlayaraq onları Azərbaycana hücumə sövq etməsi

Atabəylər dövləti

Atabəylər dövlətinin yaranması.

Böyük Səlcuq imperiyasının parçalandığı dövrdə yaranmış qüdrətli dövlətlərdən biri Eldənizlər dövləti (1136-1225) idi. Bu dövlət Azərbaycan tarixində İldənizlər və ya Eldənizlər dövləti kimi tanınır. Eldənizlər dövlətinin yaranması Eldənizlər sülaləsinin banisi Atabəy Şəmsəddin Eldənizin adı ilə bağlı idi. Eldəniz 1136-cı ildə Arran hakimi təyin olundu və Bərdəyə göndərildi. 1136-cı ildə Eldənizin Arran hakimi təyin olunması ilə Azərbaycan Atabəylər dövlətinin və bu dövləti idarə edən Eldənizlər sülaləsinin əsası qoyuldu. Eldənizlər dövlətinin paytaxtı Şəmsəddin Eldənizin zamanında Naxçıvan şəhəri idi. Naxçıvan şəhərinin ən yüksək tərəqqi dövrü məhz Eldənizin hakimiyyəti illərinə təsadüf edir. Eldənizlər dövlətinin ərazisi əvvəl Böyük

Şəmsəddin Eldəniz

Atabəy Eldənizin adına
kəsilmiş mis pul

Səlcuq imperatorluğunun parçalandığı dövrdə meydana gəlmiş İraq Səlcuq sultanlığının (1118-1194) tərkibində idi. İraq Səlcuq sultanlığının ərazisi İraqı, İranı və Kür çayından cənubdakı Azərbaycan torpaqları da daxil olmaqla Cənubi Qafqazın bir hissəsini əhatə edirdi. İraq Səlcuq sultanı Sultan II Toğrul (1132-1134) Eldənizə

“əmir” titulu verdi və onun oğlu Arslan şahın “atabəyi” təyin etdi. Bundan sonra Şəmsəddin Eldənizin nüfuzu daha da artdı. Eldəniz 1160-cı ildə:

- “Böyük atabəy” titulu aldı.
- Oğulluğu Arslan şahın (1161-1176) sultan elan edilməsinə nail oldu.
- Bütün İraq Səlcuq sultanlığını özü idarə etməyə başladı.
- Böyük oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanı İraq Səlcuq sultanının hacibi təyin etdi.
- kiçik oğlu Qızıl Arslanı ordunun ali baş komandanı təyin etdi.

Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti (1136-1175) Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti dövrünə aiddir:

- ☐ Öz adından pul kəsdi.
- ☐ Xırda feodal mülklərini aradan qaldıraraq bütün Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi.
- ☐ Mərkəzi hakimiyyətə tabe olmayan əmirlərin və iri feodalların sərbəstliyini məhdudlaşdırdı.

- Arranı, Azərbaycanın bəzi cənub bölgələrini və Naxçıvanı müstəqil idarə etməyə başladı.
- İraq Səlcuq sultanlığı Eldənizlər sülaləsinin hakimiyyəti altına düşdü.
- Gürcü torpaqları və Şirvanşahlar dövlət Eldənizlərdən asılı hala saldı.
- Atabəylər dövləti Yaxın və Orta Şərqi ən qüdrətli dövlətlərində birinə çevrildi.
- Hilat, Fars, Xuzistan, Mosul, Kirman və Təbəristan hakimləri Eldənizlərdən asılı vəziyyətə düşdülər.
- Eldənizlər dövləti Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər çox geniş əraziləri əraziləri əhatə edirdi .
- Azərbaycan, o cümlədən Arran və Şirvan, əl – Cibəl ölkəsi, İraq, Həmədan, Gilan, Mazandaran, İsfahan və Rey Eldənizlər dövlətinə birləşdirildi
- Mərkəzi hakimiyyətdən iqta alan əmirlərin hərbi qüvvələrindən başqa 50 min nəfərlik daimi nizami ordu yaratdı (Bu amil Şəmsəddin Eldənizin hərbi qüdrətini göstərən faktdır).

QEYD: Şirvanşahları özlərindən asılı vəziyyətə salamaları Sacilər, Salarilər və Eldənizləri birləşdirən ümumi cəhətdir. Lakin Eldənizlər sülalələri kimi Azərbaycanı vahid dövlət halında birləşdirə bilməmişdilər. Gürcü torpaqları Eldənizlər dövlətinin tərkibinə daxil edilsə də Azərbaycan üçün daim təhlükə yaradan gürcü feodalları Azərbaycan sərhədlərinə soxularaq vəhşiliklər törədirdi. 1161-ci ildə gürcü qoşunları Eldənizlər dövlətinin təbəçiliyində olan Dəbil şəhərinə hücum edib 10 minə qədər adamı qılıncdan keçirmiş, qadınları və uşaqları Gürcüstana aparmışdılar. Bütün bunları nəzərə alan Şəmsəddin Eldəniz gürcü qoşunları üzərinə hücumla keçərək bir sıra qələbələr qazandı. Nəticədə gürcü çarları Eldənizin dövründə Azərbaycan sərhədlərini pozmağa cəsarət etmədilər. Eldənizlər dövlətinin yaranmasının böyük tarixi əhəmiyyəti var idi. Belə ki, Eldənizlər dövlətinin yaranması nəticəsində sənətkarlıq və ticarət tərəqqi etdi, kənd təsərrüfatı inkişaf etdi, mədəni oyanış baş verdi.

Məhəmməd Cahan Pəhlavanın hakimiyyəti (1175-1186)

Şəmsəddin Eldənizin oğlu Məhəmməd Cahan Pəhlavanın (1175-1186) hakimiyyəti dövrünə aiddir:

- Atabəylər dövləti daha da qüvvətləndi.
- Paytaxtı Naxçıvandan Həmədan şəhərinə köçürdü (1175).
- Təbrizi Ağsunqurilər sülaləsinin əlindən aldı.
- Bütün sahələrdə mühüm dövlət vəzifələrinə ən yaxın adamlarını təyin etdi.

- Azərbaycanın idarəsini kiçik qardaşı Qızıl Arslana tapşırıldı (Qızıl Arslanın iqamətgahı Təbriz idi).
- Təbriz yenidən Azərbaycanın iqtisadi və siyasi mərkəzinə çevrildi.
- Müstəqilliyə can atan iri Səlcuq əmirlərinin müqavimətini qırdı.
- Mərkəzi hakimiyyəti daha da qüvvətləndirdi.
- Sonuncu İraq Səlcuq sultanı III Toğrulun (1176-1194) atabəyi oldu.
- Nizami ordu yaratdı (onun da Eldəniz kimi 50 min nəfərlik daimi nizami süvari ordusu var idi).
- Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirməyə çalışan gürcü feodallarını dəfələrlə məğlub etdi..
- Abbasi xəlifələri Eldənizlər dövlətinin daxili işlərinə qarışa bilmədilər.
- Ömrünün sonuna yaxın imperatorluğun vilayətlərini oğulları arasında bölüşdürdü.

Qızıl Arslanın hakimiyyəti (1186-1191)

Məhəmməd Cahan Pəhləvandan sonra hakimiyyətə Qızıl Arslan (1186-1191) gəldi. Qızıl Arslan hakimiyyətə gələrkən ona qarşı saray müxalifəti yarandı. Bu müxalifətin əsas məqsədi taxt-tacı ələ keçirmək idi. Qızıl Arslana qarşı müxalifət yaratmış qrupa aşağıdakılar daxil idi:

1. Formal olaraq sultan titulu daşıyan III Toğrul
2. Narazı Səlcuq əmirlərindən ibarət qrup
3. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı İnanc Xatın
4. Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlu Qutluq İnanc

Qızıl Arslan saray müxalifəti və Səlcuq əmirləri ilə münasibətləri sahmana salmaq üçün aşağıdakı tədbirləri gördü:

1. İnanc Xatınla evləndi.
2. Qutluq İnanc və Əmir Əmiran Ömərlə barışdı.

Lakin III Toğrulla Qızıl Arslan arasında münasibətlər bərpa olunmadı. III Toğrulla Qızıl Arslan arasında dəfələrlə qanlı döyüşlər oldu. 1191-ci ildə III Toğrulla Qızıl Arslan arasında baş verən Həmədan döyüşü nəticəsində:

- Qızıl Arslan parlaq qələbə qazandı.
- III Toğrulu oğlu Məlikşahla birlikdə əsir aldı.

1191-ci ildə Qızıl Arslan Xəlifə ən-Nasirin razılığı ilə özünü sultan elan etdi. Qızıl Arslan özünü sultan elan etməsi ilə, hələ Eldənizin vaxtından İraq Səlcuq

sultanlığını müstəqil idarə edən Azərbaycan atabəyləri sultan titulu da ələ keçirdilər. Qızıl Arslanın hakimiyyəti dövründə: Feodal ara müharibələri zamanı fürsətdən istifadə edərək Eldənizlərin asılılığından çıxmış Şirvanşahları, Rey, İsfahan, Fars və Xuzistan hakimlərini yenidən mərkəzi hakimiyyətə tabe edildi.

- Ölkənin iqtisadi və mədəni tərəqqisi üçün şərait yarandı.
- Ölkədə siyasi sabitlik yarandı.

Qızıl Arslanın daxili siyasəti nəticəsində yaranmış siyasi sabitlik uzun sürmədi. Mərkəzi hakimiyyətin qüvvətlənməsindən narazı olan iri feodallar və İnanc Xatın Qızıl Arslana sui-qəsd təşkil edərək onu öldürdülər (1191) Qızıl Arslanın öldürülməsindən sonra Eldənizlər dövlətində mərkəzi hakimiyyəti ələ keçirmək uğrunda ara müharibələri başladı.

Əbu Bəkrin hakimiyyəti (1191-1210).

Məhəmməd Cahan Pəhləvanın oğlu Əbu Bəkrin (1191-1210) hakimiyyəti dövründə:

- Məhəmməd Cahan Pəhləvanın digər oğulları – Qutluc İnanc və Əmir Əmiranın idarə etdikləri İsfahan, Rey vilayətləri və İraqın bir hissəsi Eldənizlər dövlətindən ayrıldı.
- Mərkəzi hakimiyyət uğrunda ara müharibələri Eldənizlər dövlətinin tənəzzülünü sürətləndirdi.
- Ara müharibələrindən istifadə edən Xarəzmşahlar, Əyyubilər, Abbasilər, Şirvanşah və gürcülər fəallaşdı.
- 1192-ci ildə İraq Səlcuq sultanı III Toğrul həbsdən qaçaraq İsfahan, Rey və Həmədanı tutdu.
- Qutluc İnanc Xarəzmşah Təkəşə sığınaraq Xorasan, Rey və Həmədanı ələ keçirdi.
- Xarəzmşah Təkəşin Xorasan, Rey və Həmədanı ələ keçirməsi Qutluq İnanc ilə toqquşmaya səbəb oldu.
- 1194-cü ildə III Toğrul, İnanc ilə Xarəzmşah Təkəşin birləşmiş qüvvələri tərəfindən vuruşmada öldürüldü.
- 1194-cü ildə Şəmkir və Beyləqan vuruşması nəticəsində Gürcüstan və Şirvanşahların birləşmiş qoşunları Eldənizləri ağır məğlubiyyətə uğratdılar.
- 1196-cı ildə Xarəzmşah Təkəş İnancı aradan götürsə də Əbu Bəkr Xarəzmşahların hərbi qüvvələri üzərində bir-sıra qələbələr qazandı.
- Nə qədər səy göstərsə də ölkədə feodal hərc-mərcliyin qarşısını almaq mümkün olmadı.

□ Gürcülər dəfələrlə hücum edərək Gəncə, Dəbil, Mərənd, Təbriz, Miyanə və.b şəhərləri taladılar.

Əbu Bəkrin dövründə Eldənizlər dövlətinin xarici təhlükəyə məruz qalması

Əbu Bəkrin hakimiyyəti dövründə Eldənizlər dövləti xarici təhlükəyə məruz qaldı. Xarəzmşahların hücumundan bir qədər sonra Eldənizlər sarayındakı hərəmərçilikdən Şirvanşahlar və gürcülər istifadə etdilər. Şirvanşah I Axsitan və gürcü çariçası Tamar Əbu Bəkrə qarşı mübarizədə onun qardaşı Əmir Əmiran Ömərə kömək etdilər. Tərəflər arasında 1194-cü ildə Şəmkir və Beyləqan vuruşması baş verdi. Şəmkir və Beyləqan vuruşması nəticəsində Gürcüstan və Şirvanşahların birləşmiş qoşunları Əbu Bəkrə ağır məğlubiyyətə uğratdılar. Bundan sonra Eldəniz şahzadəsi Əmir Əmiran Ömər və gürcülərin birləşmiş qüvvələri Gəncəyə hücum edərək hiylə ilə şəhəri ələ keçirdi. Gürcü qoşunları Gəncəni tərk etdikdən sonra gəncəlilər Əmir Əmiran Öməri öldürdülər. Şəhər yenidən Əbu Bəkrin əlinə keçdi. Gəncə hadisələrindən xəbər tutan gürcülər yenidən Azərbaycan sərhədlərini keçdilər. Bu zaman Əbu Bəkr dövlətin müdafiəsini başlı-başına buraxaraq Naxçıvana, da Təbrizə getdi. Gürcü qoşunları isə Tamarın başçılığı ilə Gəncəyə yaxınlaşaraq şəhəri mühasirəyə aldılar. I Axsitan da Gəncə yaxınlığına Tamarın görüşünə gəldi. Lakin, gürcülərin Gəncəyə hücumu nəticə vermədi, 25 günlük mühasirədən sonra Gəncəni ala bilməyən gürcü qoşunları Dəbilə hücum etdi. 1203-cü ildə Gürcü qoşunları Dəbili qarət etdi. Bu zaman Qərbi Azərbaycan torpaqlarının Gürcüstana qatılması təhlükəsi yarandı. Yaranmış ağır vəziyyətdə real hərbi-siyasi qüvvə olan Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın qərb torpaqlarının müdafiəsinə qalxmadılar. Lakin xalq intiqamçıları, könüllü dəstələr vətənin müdafiəsinə qalxaraq gürcüləri Azərbaycan sərhədlərindən qovdu və Azərbaycanın qərb torpaqlarının Gürcüstana qatılması təhlükəsinin qarşısı alındı. Şirvanşahlar dövləti Azərbaycanın qərb torpaqlarının müdafiəsinə qalxmamasından istifadə edən gürcü qoşunları 1210-1211-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarına daha dağıdıcı basqın edərək Naxçıvanı mühasirəyə aldılar. Lakin şəhəri ələ keçirə bilmədilər. Naxçıvandan sonra Təbriz istiqamətində hücumu davam etdirən gürcü qoşunları Mərəndi talan edərək Təbrizi mühasirəyə aldılar. Təbriz hakimi Zahidə Xatın (Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı) çoxlu pul, daş-qaş və sənətkarlıq məhsulları verməklə Təbrizi gürcülərin təcavüzündən qurtardı. Lakin şəhərətrafi yerlər tamamilə qarət olundu. Təbrizlilərin bütün mal-qarası sürülüb aparıldı. Miyanə şəhəri də xərac verərək gürcülərin talandan xilas oldu. Lakin gürcü qoşunları geri

çəkilərkən miyanənilər üsyan qaldıraraq şəhərdə saxlanılan gürcü qarnizonunu qırdılar. Buna cavab olaraq yenidən şəhərə hücum edən gürcü cəza dəstələri şəhər hakiminin ailəsi ilə birlikdə qılıncdan keçirdilər, sonra isə şəhəri qarət edib yandırdılar. Gürcülər Zəncan, Qəzvin, Abxar əhalisinə də eyni cür divan tutdular. Təbrizdən Ərdəbil istiqamətində hücum edən digər gürcü hərbi qüvvələri Uşan və Ərdəbil şəhərini qarət etdilər. Ərdəbilin bütün varidatı demək olar ki, karvanlarla aparıldı, 12 min ərdəbilli qılıncdan keçirildi. Beləliklə, gürcülərin Azərbaycana yürüşləri nəticəsində xalqa amansız divan tutdular, onlar Azərbaycanın sərvətini talayıb apardılar.

Özbəyin hakimiyyəti (1210-1225)

Sonuncu Atabəy hökmdarı Özbəy (1210-1225) hakimiyyəti dövründə:

- ☐ Feodal qrupları arasında oyuncağa çevrildi.
- ☐ Dövlət işləri onun iştirakı olmadan həll olunmağa başlandı.
- ☐ İraqi-Əcəmə müvəffəqiyyətsiz yürüş təşkil etdi.
- ☐ Ölkədə daxili çəkişmələri daha da artdı.
- ☐ Azərbaycan gürcü və monqolların hücumuna məruz qaldı.
- ☐ Eldənizlər dövlətinin süqutu daha da sürətləndi.

XII əsr - XII əsrlərin əvvəllərində Azərbaycanın iqtisadi vəziyyəti. İqtisadi yüksəliş

Xilafətin dağılmasından sonra, IX-XI əsrlərdə Azərbaycanda məsuldar qüvvələrin inkişafına aşağıdakı amillər mane olurdu:

- Ölkənin bütün ərazisini əhatə edən qüdrətli dövlətin yaranmaması.
- Vahid pul, ölçü, çəki sisteminin olmaması.

XI əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan torpaqlarının Səlcuq imperatorluğunun tərkibinə qatılması Azərbaycanın Yaxın və Orta Şərq ölkələri, türk dünyası ölkələri ilə ənənəvi ticarət münasibətlərinin yenidən canlanmasına, qarşılıqlı əlaqələrin genişlənməsinə və təsərrüfat həyatının inkişafına səbəb oldu. Eldənizlər dövründə vahid pul sisteminin yaradılması Azərbaycanda daxilin və xarici ticarətin genişlənməsinə müsbət təsir göstərdi. XII əsrdə aşağıdakı amillər Azərbaycanda məsuldar qüvvələrin inkişafını daha da sürətləndirdi:

- Qüdrətli Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin yaranması.
- Şirvanşahlar dövlətinin qüvvətlənməsi.

Eldənizlər dövlətinin yaranması və Şirvanşahlar dövlətinin qüvvətlənməsi nəticəsində:

- Kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq inkişaf etdi.

- Ticarəin tərəqqisinə və genişlənməsinə müsbət təsir göstərdi.
- Ölkə ictimai-iqtisadi yüksəliş keçirdi.
- Azərbaycan intibah mədəniyyətinin formalaşması üçün əlverişli zəmin yarandı.
- Azərbaycan şəhərlərinin ölkənin daxili iqtisadi əlaqələrində və beynəlxalq ticarətdə rolu artdı.
- Azərbaycan şəhərləri inkişaf etməyə başladı.

XI-XII əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri, sənətkarlıq və ticarət

XI əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın iqtisadi həyatında Gəncə, Naxçıvan, Beyləqan, Təbriz və Şamaxı kimi şəhərlərin rolu daha da artdı. Gəncə şəhərinə aiddir:

- İlk dəfə Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olmuşdur.
- Eldənizlər dövründə ölkənin ən böyük şəhərlərindən biri idi, 500 min nəfərə qədər əhalisi var idi.
- İslam dünyasının xristian sərhədi yaxınlığında yerləşməsi şəhərin sürətlə böyüməsinə səbəb olmuşdu.
- Erməni və gürcü feodallarının basqınlarını dəf etmək üçün şəhərin çox mühüm əhəmiyyəti var idi.
- Azərbaycan hökmdarları və Səlcuq hakimləri şəhərin möhkəmləndirilməsinə xüsusi fikir verirdilər.
- Cənubi Qafqazda mühüm silah istehsalı mərkəzi idi.
- Azərbaycanın ən böyük ipəkçilik və dulusçuluq mərkəzlərindən biri idi.
- Bir çox ölkələrə ipək və pambıq parça, xəz, keçə və.b sənətkarlıq məhsulları ixrac olunurdu.
- Şəhər yaxınlığında dəmir və mis mədənlərinin olması sənət sahələrinin inkişafına müsbət təsir göstərirmişdi.
- Əhalisinin əsas hissəsini sənətkar və tacirlər təşkil edirdi.
- 1139-cu ildə baş vermiş zəlzələ nəticəsində tamamilə dağılmışdı.

QEYD: Gəncədə zəlzələ baş verən zaman bundan fürsət kimi istifadə edən gürcü çarı Demetri Gəncəyə hücum edərək Gəncə xəzinələrini qarət etdi, əhalini qılıncdan keçirdi. Lakin səlcuq canişini Qara Sunqur sayəsində gürcülər Azərbaycandan qovuldu və şəhər bərpa olundu. XI əsrin ortalarından etibarən Gəncənin inkişafına aşağıdakı amillər müsbət təsir göstərmişdi:

- Azərbaycan Şəddadilər dövlətinin paytaxtı olması.
- Bərdənin süqutundan sonra Arranın baş şəhərinə çevirilməsi.
- Səlcuq canişinliyinin mərkəzinə çevirilməsi.

- Eldənizlər dövlətinin paytaxtlarından biri olması.

Naxçıvan şəhərinə aiddir:

- Eldənizin dövründə Atabəylər dövlətinin ilk paytaxtı olmuşdur.
- Sənətkarlıq və ticarət mərkəzi idi.
- Əlincə qalası onun təhlükəsizliyini daha da artırırdı.

Beyləqan şəhərinə aiddir:

- Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə öz təqəqqinin zirvəsinə çatdı.
- Əhalisi təxminən 40 min nəfərə qədər çatırdı.
- Eldənizlər dövlətinin zərboxanalarından biri burada yerləşirdi.
- Gəncədən Azərbaycanın cənubuna gedən beynəlxalq karvan yollarının üstündə yerləşirdi.

Təbriz şəhərinə aiddir:

- Eldənizlərin hakimiyyəti dövründə daha da böyüdü.
- Paytaxt şəhəri idi, ilk dəfə Rəvvadilər dövlətinin mərkəzi olmuşdu.
- Dərbənddən İran körfəzi sahillərinə və Şərqdən Avropaya beynəlxalq karvan yolları burdan keçirdi.
- Avropa və Asiya arasında çox mühüm beynəlxalq ticarət mərkəzi idi.
- Orta əsr şəhərləri üçün bütün səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirmişdir.
- Ustalarının hazırladığı xalça, ipək parçalar və hazır paltarlar dünya bazarlarına çıxarılırdı.
- Bütün Şərqdə mühüm elm və mədəniyyət mərkəzi idi.
- Eldənizlər dövlətinin əsas zərboxanalarından biri yerləşirdi.
- Ərəb səyyahı Yaqut əl-Həməvinin qeyd etdiyi kimi “Azərbaycanın ən məşhur şəhəri idi”.

Şamaxı şəhərinə aiddir:

- Yaxın və Orta Şərqiin ən böyük sənətkarlıq və ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilməkdə idi.
- Şirvanşahlar dövlətinin ikinci paytaxtı olmuşdur.
- Dərbənddən Gəncəyə, Bərdəyə və Cəbuni Azərbaycana gedən karvan yollarının üzərində yerləşirdi.
- Şəhərdə 100 min nəfərə yaxın adam yaşayırdı.

- Məşhur ipəkçilik və xalçaçılıq mərkəzlərindən biri idi, xam ipəyi Şimali İtaliya və Fransaya ixrac olunurdu.
- Volqaboyunu və Şərqi Avropanı İran körfəzi ilə əlaqələndirən beynəlxalq karvan yolunun üzərində yerləşirdi

Dərbənd şəhərinə aiddir:

- Mühüm liman şəhəri, Xəzər dənizi ölkələri üçün Azərbaycanın başlıca dəniz darvazası idi.
- Azərbaycanın əsas kətan və pambıq parça, həmçinin hazır paltar istehsalı mərkəzi olaraq qalırdı.
- Beynəlxalq ticarətdə mühüm rol oynayırdı (şəhərin ixracatında zəfəran mühüm yer tuturdu).
- Şərqi Avropanı və Volqaboyunu ölkələrinin tacirləri bu şəhər vasitəsilə Azərbaycanla ticarət əlaqələri saxlayır və keçib Şərq ölkələrinə gedirdilər.

Bakı şəhərinə aiddir:

- Dərbənddən sonra ikinci mühüm liman şəhəri idi.
- Daxili və xarici ixracatda neft ixracatı daha da genişlənməmişdir.
- Azərbaycanın mühüm duz istehsalı mərkəzlərindən biri idi.
- Sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilmişdi.
- Şirvanşahlar dövlətinin siyasi mərkəzinə çevrilməsi əhəmiyyətini daha da artırmışdır.
- Ağ nefti ilə şöhrət qazanmışdı (ağ neftdən evlərin işıqlandırılmasında və hərbi sənətdə istifadə olunurdu).

Azərbaycan İntibah mədəniyyəti (XI-XII əsrlər)

İntibah mədəniyyətinin yaranması.

XI əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycan mədəniyyətinin tərəqqisi baş verdi. Buna görə də XI-XII əsrlər Azərbaycan İntibah mədəniyyəti dövrü adlanır. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan müsəlman intibah mədəni oyanışın mərkəzlərindən biri idi. XI əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda maddi və mənəvi mədəniyyətin oyanışına əlverişli şərait yaratmış amillər aşağıdakılar idi:

1. Ərəb xilafətinin tənəzzülü nəticəsində Azərbaycanda qədim dövlət ənənələrinin dirçəlməsi.
2. Siyasi müstəqilliklə başlayan mədəni oyanışın baş verməsi Ərəb xilafətinin tənəzzülü nəticəsində Azərbaycanda qədim dövlət ənənələrinin dirçəlməsi və siyasi müstəqilliklə başlayan mədəni oyanış nəticəsində:

- Azərbaycan ərazisində etnik siyasi birlik qüvvətləndi.
- Vahid dilin və mədəniyyətinin formalaşması sürətləndi.
- Azərbaycan xristian blokuna qarşı mübarizənin başlıca istehkamına çevrildi.

İntibah mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri

Azərbaycanda elmin inkişafına Xilafətin süqutu nəticəsində başlanan siyasi oyanış təkan verdi. Bu dövrdə Azərbaycan elmi vahid İslam mədəniyyətinin tərkib hissəsi kimi inkişaf edirdi. XI-XII əsrlərə aid arxoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri Azərbaycanda müxtəlif elmlərə marağın artmasını sübut edir. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda ayrı-ayrı elm sahələrinə marağın artması aşağıdakı amillərlə əlaqədar idi:

- Daxili iqtisadi əlaqələr və beynəlxalq karvan ticarətinin genişlənməsi
- Azərbaycan şəhərlərində müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin inkişafı

Azərbaycanda İntibah dövrünün görkəmli elm xadimlərindən aşağıdakıları qeyd etmək olar:

- Bəhmənyar Mərzban oğlu dövrün görkəmli filosofu və İbn Sinanın tələbəsi olmuşdu. Əsərləri bir-çox qərb və şərq dillərinə tərcümə edilmişdir. Dünya fəlsəfi fikrin inkişafında da mühüm rol oynamışdır.
- Xətib Təbrizi - Bağdadda Nizamiyyə mədrəsəsində 40 il dərs demiş, fəlsəfə, dil, ədəbiyyat, məntiq elmlərinə dair qiymətli əsərlər yaratmış, bütün İslam dünyasında ədəbiyyatşünaslıq və dilçilik sahəsində ensiklopedik biliyə malik ən görkəmli alimlərdən biri səviyyəsinə yüksəlmişdir.
- Ömər Gəncəyi –filosof-şair, dilçi və ədəbiyyatşünas alim idi. Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsində təhsil almışdı
- Eynəlüzzat Miyanəci - XII əsrin görkəmli filosofu idi. Çox qiymətli fəlsəfi əsərlər yaratmışdır.
- Fazil Şirvani – dövrünün görkəmli astronomu idi, bütün ömrünü səma cisimlərinin öyrənilməsinə sərf etmiş, astronomiyaya dair bir sıra qiymətli cədvəllər hazırlamışdı.

4. Azərbaycan monqol yürüşləri dövründə. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri

Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü (1220-1222) .

Monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda vəziyyət .

XIII əsrin əvvəllərində Mərkəzi Asiyanın şərqində yaranan Monqol dövləti qonşu ölkələr üçün ciddi təhlükə yaratdı. Çingiz xanın (1207-1227) yaratdığı Monqol feodal dövləti qonşu vilayətləri işğal etməyə başladı. Azərbaycanın şərq sərhədlərində mövcud olan Xarəzmşahlar dövləti bu zaman iqtisadi və hərbi qüdrətini itirdiyi üçün monqollarla mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi. XIII əsrin əvvəllərində monqol yürüşləri ərəfəsində Azərbaycanda vəziyyət aşağıdakı kimi idi:

- Daxili və xarici vəziyyət gərgin idi, feodal pərakəndəliyi hökm sürürdü .
- Monqollara ciddi müqavimət göstərəcək qüvvə və vahid mərkəzi dövlət yox idi .
- Azərbaycan dövlətlərindən heç biri təhlükədən qorumağa qadir deyildi .
- Eldənizlər dövləti əvvəlki qüdrətini itirmişdi .

QEYD: Eldənizlər dövlətinin sonuncu hökmdarı Özbək feodal qrupları arasında oyuncağa çevrilmiş, dövlət işləri onun iştirakı olmadan həll olunurdu. Onun İraqı-Əcəmə etdiyi müvəffəqiyyətsiz yürüşü ölkədə daxili çəkişmələri daha da artırmışdır.

Monqolların Azərbaycana birinci yürüşünün başlanması. Təbrizin müdafiəsi Monqol sərkərdələri Cəbə və Subutay Təbrizə hücum etməmişdən əvvəl Zəncan, Ərdəbil və Sərab şəhərlərini tutaraq dağıtdılar. Təbriz şəhəri möhkəm qala divarları ilə əhatə olduğundan monqollar danışıqlar apardılar. Bu zaman Eldəniz hökmdarı Özbək, Təbrizin müdafiəsinə arxayın olmadığı üçün monqollarla sazişə girərək Cəbə ilə Subutayın yanına elçilər və xərac göndərdi. Beləliklə, Azərbaycana monqolların birinci yürüşü zamanı 1220-ci ildə Təbriz şəhəri xərac verərək talan və qarətdən xilas oldu. Monqollar Təbrizdən xərac aldıqdan sonra

qışlamaq üçün Muğana getdilər və Gürcüstan istiqamətində hücum etdilər. Monqolların Muğandan Gürcüstan istiqamətinə hücumu keçməsinin səbəbi - gürcü çarı IV Georgi ilə Atabəy Özbəyin monqollara qarşı hərbi ittifaq bağlandığı barədə məlumat alması idi. Bu hücum nəticəsində gürcü çarı məğlubiyyətə uğradıldı. 1221-ci ilin əvvəllərində Cəbə və Subutayın dəstələri Gürcüstandan yenidən Azərbaycana qayıtdılar və ikinci dəfə Təbrizə hücum etdilər. Bu zaman Təbriz hakimi olan Şəmsəddin Tuğyari monqollara xərac verərək (pul, geyim, mal qara və.s) şəhəri ikinci dəfə qarətdən xilas etdi. Monqollar Təbrizdən xərac aldıqdan sonra Marağaya hücum etdilər. Əhali monqollara ciddi müqavimət göstərdi. Lakin, monqolların Marağaya hücumu nəticəsində:

- Marağa şəhəri tutularaq qarət olundu.
- Şəhər əhalisinə qanlı divan tutuldu .

Mənbələrin məlumatına görə monqollar Marağada əsirlərə məcbur edirdilər ki, onlar şəhərə “monqollar çıxıb getmişlər” sözləri ilə car çəksinlər. Bu amil Marağa şəhərinin işğal edilməsiində mühüm rol oynadı. Nəticədə çoxları aldanaraq, gizləndikləri yerlərdən çıxmış və qətlə yetirilmişlər. Monqollar Marağadan sonra Ərdəbili işğal etdilər. Monqollar Ərdəbildən bir daha üçüncü dəfə Təbriz üzərinə hücum etdilər. Bu zaman:

- Atabəy Özbək Təbrizin müdafiəsini buraxaraq Naxçıvana qaçdı .
- Şəhər hakimi Şəmsəddin Tuğyari əhalini monqollara qarşı mübarizəyə çağırırdı .
- Şəmsəddin Tuğyarinin başçılığı ilə əhali Təbrizin müdafiəsinə qalxdılar .
- Təbriz hər tərəfdən möhkəmləndirildi və qala divarları təmir olundu .

Cəbə və Subutay Təbrizin ciddi mübarizəyə hazır olduğunu gördüyü üçün açıq döyüşə girməkdən çəkildilər və şəhərdən üçüncü dəfə xərac almaqla kifayətləndilər. Beləliklə, Təbriz şəhəri monqolların birinci yürüşü zamanı üç dəfə xərac verərək dağıntıdan xilas oldu. Bundan sonra Cəbə və Subutay Sərab şəhərini zəbt edib Beyləqan şəhərini işğal etdilər. Az sonra monqollar Gəncəyə tərəf irəlilədilər. Gəncəlilərin şəhərin müdafiəsinə əvvəlcədən hazırlaşdığını bildiyi üçün monqol sərkərdələri şəhərdən xərac almaqla kifayətləndilər və ikinci dəfə Gürcüstana hücum etdilər. Beləliklə, Azərbaycana birinci yürüşü zamanı monqolların Gəncəyə hücumu nəticəsində şəhər xərac verərək talan və dağıntıdan xilas oldu. Azərbaycana birinci yürüşü zamanı monqolların Gəncə və Təbriz şəhərlərini işğal edə bilməməsinin əsas səbəbi bunlar idi:

- Hər iki şəhərin müdafiəsinin yaxşı təşkil olunması
- Hər iki şəhərin mübarizəyə hazır olması.

Monqolların Şirvana hücumu

Monqol qoşunları Gürcüstandan qayıdıb 1222-ci ildə Şirvana hücum etdilər. Monqollar Şirvana hücum edərkən:

- Bu zaman hakimiyyətdə olan Şirvanşah Güştasp (1203-1225) qalaların birinə çəkildi.
- Şamaxı əhalisi isə düşməyə üç gün qəti müqavimət göstərdi.

Monqolların Şamaxıya hücumu haqqında geniş məlumat vermiş ərəb tarixçisi İbn əl-Əsir Şamaxı şəhərinin əhalisi haqqında yazır ki, əhali “qılınca sarılmaq lazımdır, bizə ölümdən qurtuluş yoxdur, döyüşmək və ölmək hər şeydən yaxşıdır”deyərək düşməyə qəhrəmancasına müqavimət göstərdi. Lakin sayca üstün olan monqollar Şamaxını işğal etdildilər. Azərbaycanın Beyləqan və Şamaxı şəhərləri düşməyə daha ciddi müqavimət göstərdikləri üçün amansız qırğın və talana məruz qaldılar.

Monqolların Azərbaycanı tərk etməsi.

Monqollar 1222-ci ildə Şamaxıdan şimala tərəf üz tutaraq Dərbənd keçidindən keçməklə ölkələrinə getməyi qərara aldılar. Lakin Dərbənd keçidindən keçməyin çətinliyini bilən Cəbə və Subutay hiylə yolu ilə keçmək məqsədi ilə danışıq aparmaq üçün Şirvanşaha xəbər göndərdilər. Şirvanşah təklifi qəbul etdi və 10 nəfərlik elçi heyəti göndərdi. Monqol sərkərdələri elçilərdən birini öldürərək digərlərini məcbur etdilər ki, onları gizli yolla Dərbənddən şimala keçirsinlər. Beləliklə monqol qoşunları Azərbaycanı tərk etdilər. Monqollar 1223-cü ildə Kalka çayı sahilində döyüşdə rus-qıpçaq qoşunlarına qalib gəldilər. Lakin İdilboyunda bulqarlarla döyüşdə məğlub olub Monqolustana qayıtdılar. Ayrı-ayrı ölkələrin, həmçinin Azərbaycanın monqollar tərəfindən işğal edilməsini aşağıdakı amillər asanlaşdırmışdı:

- Monqolların təşkilatı cəhətdən möhkəm ordusunun olması
- Monqolların hücum etdiyi ölkələrdə feodal pərakəndəliyinin mövcud olması

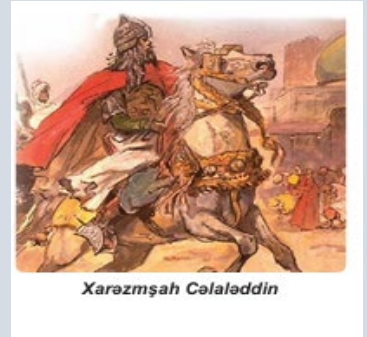
Monqolların Azərbaycana birinci yürüşü nəticəsində:

- Ölkənin iqtisadi, mədəni-ictimai sahələrinə ağır zərbə vuruldu .
- Feodal pərakəndəliyi dahada gücləndi.

Azərbaycanda Xarəzimşah Cəlaləddinin hakimiyyəti (1225-1231).

Xarəzimşah Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşü.

Monqollar ölkəni tərk etdikdən sonra 1225-ci ildə Xarəzimşah Cəlaləddin Azərbaycana yürüş etdi. Monqollar Mərkəzi Asiyayı işğal etdikdən sonra hakimiyyətdən məhrum olmuş və torpaqlarını itirmiş Xarəzimşah Cəlaləddin qonşu ölkələri, həmçinin İran və Azərbaycanı zəbt etmək qərarına gəldi. Xarəzimşah Cəlaləddinin öz torpaqlarını müdafiə etmək əvəzinə İran və Azərbaycanı işğal etmək qərarına gəlməsinin səbəbi aşağıdakılar idi:

- Həmin ərazilərdə feodal dağınıqlığının hökm sürməsi
 - Həmin ərazilərdə müqavimət göstərə biləcək vahid qüvvənin olmaması.
- Cəlaləddin Azərbaycana hücum etməmişdən əvvəl, ilk növbədə İran İraqında (İraqi-Əcəmdə) Fars və Kirman vilayətlərini işğal edərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Xarəzimşah Cəlaləddin Azərbaycana monqollar kimi cənubdan hücum etdi və Marağanı tutdu. Xarəzimşah Cəlaləddin Marağada əhalini öz tərəfinə çəkmək məqsədi ilə şəhərdə bərpa işləri apardı. Bundan sonra o, Marağadan Təbrizə doğru yönəldi. Xarəzimşah Cəlaləddin Təbrizə hücum edərkən:
- Atabəy Özbək ailəsini şəhərdə qoyub Gəncəyə, Əlincə qalasına qaçdı və burada öldü (bununla da Eldənizlər dövləti süqut etdi)
 - Təbriz hakimi Şəmsəddin Tuğrayinin qardaşı Nizaməddinin başçılığı ilə ordu hissələri və şəhər əhalisi Xarəzimşah Cəlaləddinə qarşı mübarizəyə qalxdı. Təbrizlilər 7 gün vuruşsalar da, şəhər əyanları və Atabəylər sülaləsinin üzvləri arasında birlik olmaması Xarəzimşah Cəlaləddinə qarşı müqavimət müəssəkkil təşkil edilmədi. Bu amil Təbrizin müdafiəsinin müvəffəqiyyətsizliyə uğramasına səbəb oldu. Beləliklə, Xarəzimşah Cəlaləddinin Təbriz şəhərinə hücumu nəticəsində:
 - 1225-ci il iyulun 25-də Təbriz müdafiəçilərinin müqaviməti qırıldı və şəhər tutuldu.
 - Xarəzimşah Cəlaləddin Nizaməddin Tuğrayini Təbriz hakimi (rəisi) təyin etdi. Cəlaləddinin sərkərdəsi Urxan isə Gəncə, Beyləqan və Şəmkir şəhərlərini və ölkənin digər ərazilərini tutdu.

Xarəzimşah Cəlaləddinin Azərbaycana yürüşünün nəticələri

Xarəzimşah Cəlaləddin Azərbaycana yürüşü nəticəsində:

- Bütün Azərbaycan torpaqları Xarəzimşah Cəlaləddinin işğalı altına düşdü.
- Atabəylər dövlətinin varlığına son qoyuldu (1225).

- Marağada Ağsunqurilər sülaləsi süqut etdi (1227).
- Şirvanşahlar dövləti ildə 100 min xərac vermək şərti ilə Cəlaləddindən asılı vəziyyətə düşdü.
- Azərbaycan torpaqları 1225-1231-ci illərdə Cəlaləddinin idarəsinə keçdi.
- Azərbaycanın idarəsi Cəlaləddinin vəziri Şərəf əl-Mülkə tapşırıldı .

Azərbaycanın Cəlaləddin tərəfindən işğalı qonşu ölkələri ciddi təşvişə saldı. Odur ki, Cənubi Qafqazın yerli feodalları Cəlaləddinə qarşı mübarizə aparmağa cəhd etdilər. Lakin Cənubi Qafqazın yerli feodalları arasında dini ayrılıq Cəlaləddinə qarşı mübarizə aparmaq cəhdlərini həyata keçirməyə imkan vermədi. Cəlaləddin isə Gürcüstanın şərq hissəsini qarət edərək işğalçılıq siyasətini davam etdirdi.

Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanda idarəçiliyinin qurulması

Azərbaycan Xarəzmşah Cəlaləddin tərəfindən işğal edildikdən sonra:

- Ölkənin idarəsini vəziri Şərəf əl-Mülkə tapşırırdı.
- Gəncə şəhərini iqamətgahına çevrərək şəhərdə güclü qarnizon saxladı .

Xarəzmşahlar dövlətinin yüksək rütbəli əyanlarının bir-biri ilə çəkişməsi Azərbaycanın daxili vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Şərəf əl-Mülk ilə onun ölkənin müxtəlif yerlərinə təyin olunmuş hakimləri arasında kəskin mübarizə gedirdi. Cəlaləddinin canişinləri yerli əhalini soyub talayırdılar. Xarəzmşahlar saray əhlini və dövlət aparatını saxlamaq üçün:

- Əhalinin üzərinə ağır vergilər qoydular.
- Əhalini ordunu ərzaq və alaf ilə təmin etməyə məcbur etdilər.

Azərbaycanda Cəlaləddinə qarşı xalq hərəkatı. I, II, III Təbriz üsyanları

Cəlaləddinin siyasəti sadəcə xalqın və yerli feodal əyanların narazılığına və üsyana gətirib çıxardı. 1225-1231-ci illərdə Azərbaycanın müxtəlif yerlərində Cəlaləddinin hakimiyyətinə qarşı üsyanlar baş verdi. Üsyanların əsas səbəblərindən biri Cəlaləddinin əhalinin üzərinə ağır vergi qoyması idi. Cəlaləddinin Azərbaycanda hakimiyyəti zamanı Təbriz şəhəri üç dəfə ona qarşı üsyan qaldırdı. Cəlaləddin Gürcüstana səfər etdiyi vaxtda onun hakimiyyətinə qarşı Təbrizdə Şəmsəddin Tuğyarinin başçılığı ilə ilk üsyan baş verdi. Təbriz üsyanının səbəbi vəzir Şərəf əl-Mülkün Təbriz əhalisindən qanunsuz vergilər yığması idi. Cəlaləddinə qarşı baş vermiş I Təbriz üsyanı nəticəsində:

- Üsyan amansızlıqla yatırıldı.
- Keçmiş şəhər hakimi Şəmsəddin Tuğrayı zindana atıldı.

Lakin çox keçmədən Şəmsəddin Tuğyari həbsdən azad edilərək öz malikanəsinə sahib oldu. Cəlaləddin İraqa səfər etdiyi vaxtda onun hakimiyyətinə qarşı Təbrizdə ikinci dəfə üsyan baş verdi. Yerli feodallar şəhər əhalisinin köməyinə arxalanaraq Cəlaləddinə qarşı çıxdılar. Üsyan zamanı yerli feodalların bir qrupu Təbrizdə hakimiyyəti ələ alaraq Eldənizlər dövlətini bərpa etmək məqsədi ilə Atabəy Özbəyin həbsdə olan nəvəsini azad edib hakimiyyətə gətirdilər. Lakin ikinci Təbriz üsyanı da uğursuzluqla nəticələndi. Cəlaləddinin zülmündən cana gəlmiş əhali Təbrizdə üçüncü dəfə üsyan qaldırdı. Lakin, Təbriz əyanları, xüsusilə Şəmsəddin Tuğrayı açıq mübarizədən çəkildilər. Bu üsyan da uğursuzluqla nəticələndi.

Gəncə üsyanı. Azərbaycanda Xarəzmşahların hakimiyyətinin başa çatması Cəlaləddinə qarşı xalq hərəkatının ən yüksək zirvəsi 1231-ci ildə Gəncədə Bəndərin başçılığı ilə üsyanı oldu. Cəlaləddinin yürüşlərində iştirak etmiş tarixçi Nəsevi gəncəlilərin qəhrəmanlığını belə təsvir edirdi: “Şəhər hakiminin sarayı dağıdıldı, məmurlar və qulluqçular öldürüldü. Şəhərdə qalan Xarəzm qarnizonu məhv edildi. Cəlaləddinin üsyançılarla danışıqları heç bir nəticə vermədi. Az sonra Cəlaləddin Gəncəyə yaxınlaşaraq gəncəlilərə əmin-amanlıq vəd etdi. Bu cür vədləri eşitdikdə qayalar belə yumşaldı. Amma gəncəlilər mübarizədən əl çəkmədilər. Qanlı döyüş baş verdi...”. Cəlaləddinin Gəncə üsyançıları üzərinə yürüşü nəticəsində:

- Cəlaləddin çətinliklə də olsa Gəncə üsyanını yatırdı.
- Üsyan başçılarından 30 nəfər, o cümlədən Bəndər edam olundu.

Təbriz və Gəncədən başqa, Xoy, Mərənd və Naxçıvanda da Cəlaləddinə qarşı xalq azadlıq hərəkatı geniş vüsət aldı.

Cəlaləddinə qarşı Azərbaycanda baş vermiş üsyanların nəticəsi olaraq:

- Cəlaləddinin yaratdığı dövlətin möhkəm əsasə malik olmadığını göstərdi.
- Monqolların Azərbaycana və ətraf əraziləri zəbt etmələri üçün əlverişli şərait yarandı. 1231-ci ildə Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı Cəlaləddin Azərbaycana tərk etdi və daha sonra sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Bununlada Azərbaycanda Xarəzmşahların hakimiyyəti başa çatdı.

Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü (1231-1239).

Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşünün başlanması.

1231-ci ildə monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü baş verdi. Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşünə Cormağun noyon (noyon – monqol ordusunda

yüksək rütbəli hərbi başçı idi) başçılıq edirdi. Azərbaycandakı siyasi vəziyyət monqollara qəti müqavimət göstərməyə imkan verməsə də, bir sıra şəhərlərdə onlara qarşı çıxışlar oldu. Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşündə əsas məqsədi Azərbaycanda və ona qonşu olan ərazilərdə möhkəmlənmək idi. Bu isə monqolların Azərbaycana ikinci yürüşünü birinci yürüşdən fərqləndirirdi. Monqollara ciddi müqavimət göstərmiş Marağa şəhəri talan olundu və əhali üzərinə ağır vergilər qoyuldu. Sonra Təbriz şəhəri mühasirəyə alındı. Şəhər əyanları Birinci yürüşdə olduğu kimi, yenə də monqollarla danışıqlar apardı. Danışıqlar nəticəsində:

- Əhali monqollara xərac verməklə Təbriz dağıntılardan xilas oldu.
- Təbrizin bir-çox sənətkarları Monqolustanın paytaxtı Qaraqoruma aparıldı.

Gəncə şəhəri də monqollara uzun müddət müqavimət göstərdi. Gəncəlilərin müqaviməti o qədər güclü idi ki, monqollar Gəncənin qala divarlarını dağıtdıqdan sonra bir həftə şəhərə girməyə cürət etmədilər. Şəhər əhalisi əmlakın düşmən əlinə keçməməsi üçün evlərini yandırdı və var-dövlətini məhv etdi. Lakin Gəncə uzun mübarizədən sonra, 1235-ci ildə monqollar tərəfindən işğal olundu. Beləliklə, monqolların Azərbaycana birinci yürüşü zamanı xərac verib dağıntıdan xilas olan Gəncə şəhəri monqolların ikinci yürüşü zamanı ələ keçirildi. Monqolların Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı talan edə bilmədiyi şəhər yalnız Təbriz şəhəri oldu. Monqollar Azərbaycanın digər şəhərlərində də dağıntılar törədib, əhalini qarət etdilər. Monqollar Şəmkirdə də ciddi müqavimətə rast gəldilər. Monqollar şəhərə yaxınlaşdıqda Şəmkir əhalisi şəhər hakimi Bəhramdan monqollara qarşı mübarizə aparılmasını tələb etdi. Lakin Bəhram buna razı olmadı. Monqollar şəhəri mühasirəyə alıb şəhər ətrafı xəndəklərə saman və odun dolduraraq qala divarlarına qalxmağa səy göstərdilər. Şəhər əhalisi bundan xəbər tutub gecə vaxtı samana od vurdu. Belə olduqda monqol sərkərdəsi Molar xəndəkləri qumla doldurtdurdu. Monqollar bu vasitə ilə atəşi söndürərək Şəmkiri tuta bildilər. Monqollar Şəmkiri tutduqdan sonra yandırdı və əhalisini qılıncdan keçirdi. Bundan

Monqol döyüşçünün geyimləri

sonra Tovuz və Bakı da monqollar tərəfindən tutuldu. 1239-cu ildə Dərbənd şəhərini tutulması ilə bütün Azərbaycanın monqollar tərəfindən istilasına və monqolların ikinci yürüşü başa çatdı.

Azərbaycan Ali Monqol Xaqanlığının hakimiyyəti dövründə (1239-1256) .

Şəmkir monqol sərkərdəsi Molar tərəfindən tutuldu Xərac verməklə Təbriz yenə də dağıntılardan xilas oldu. 1239-cu ildə Dərbəndin tutulması ilə bütün Azərbaycan işğal olundu 1239-1256-cı illərdə monqollar tərəfindən Azərbaycan və Cənubi Qafqazın işğal edilməsi nəticəsində:

- Azərbaycan Ali monqol xaqanının təyin etdiyi canişinlər vasitəsilə idarə etməyə başlandı (canişinlər təyin olunduğu ölkələrdə böyük imtiyazlara malik idilər).
- Monqol canişini Arqun ağa – Xorasan, İraqi-Əcəm, Azərbaycan (Şirvan da daxil olmaqla), Gürcüstan, Lur və Kirmana canişin təyin olundu.

Ali Monqol Xaqanlığının hakimiyyəti dövründə:

- Azərbaycan Ali Monqol Xaqanlığının canişinləri tərəfindən idarə edilirdi .
- Azərbaycanın əksər torpaq sahələri və otlaqları monqol canişinlərinin ixtiyarına keçdi .
- Yerli feodalların əksəriyyəti torpaq malikanələrindən məhrum edildi.
- Yerli feodalların bir qismi monqolların vassalına çevirildi.

Monqolların vassalına çevirilmiş yerli feodallar onlara aşağıdakı xidmətləri göstərməli idilər:

- ☐ Monqollara xərac və qiymətli hədiyyələr verməli idi.
- ☐ Böyük Monqol imperatorluğunda tacqoyma mərasimlərində iştirak etməli idi .

Hər dəfə Böyük Monqol imperatorluğunda yeni xaqan seçildikdə yerli feodallara öz malikanələrini idarə etmək üçün icazə sənədi olan yarlıq (fərman) verilirdi. Bu isə əlavə xərac tələb edirdi. Azərbaycanda Arqun ağanın həyata keçirdiyi siyasətin əsas mahiyyəti yerli feodalların vassalların köçmə monqol əyanlarından asılılığını artırmaqdan ibarət idi. XIII əsrin 30-cu illərində Monqol canişinliyinin Azərbaycandakı siyasəti aşağıdakı təbəqələrin narazılığına və üsyanlara səbəb oldu:

1. Məzlum xalq kütlələrinin
2. Yerli feodalların

Bu dövrdə ölkədə xalq hərəkatı və üsyanların səbəbi vergilərin ağırlığı və toplanmasında yol verilən nöqsanlar idi. Bu amillər xalqın vəziyyətini ağırlaşdırırdı. Canişinlər vergilərdən əldə olunan gəlirin cüzi hissəsini mərkəzi divana verir, qalan

hissəsini isə mənimsəyirdilər. Canişinlik vəzifəsi üstündə monqol əyanları arasında çəkişmələr gücləndi. Köçmə feodallar iqtisadi cəhətdən güclənərək monqol canişinlərinə qarşı durmaq iqtidarını əldə etdilər.

Azərbaycan Hülakilər dövləti dövründə. Azərbaycan Cəlairilər və Teymurilərin hakimiyyəti dövründə

Monqolların Azərbaycana üçüncü yürüşü. Hülakülər dövləti (1256-1357) Monqolların Azərbaycana üçüncü yürüşü və onun nəticələri

Böyük Monqol imperatorluğunun Ön Asiya, Cənubi Qafqaz və Kiçik Asiyanı ələ keçirməsinə baxmayaraq, XIII əsrin ortalarında həmin ərazilərdə bir sıra iri feodal malikanələri öz müstəqilliyini saxlayırdı. Böyük Monqol xaqanı Muke xan istilaları

davam etdirmək məqsədi ilə qardaşı Hülakü xanın (1256-1265) başçılığı ilə 1253-cü ildə Ön Asiyaya qoşun göndərdi. Beləliklə qonşu ölkələrə, həmçinin Azərbaycana monqolların üçüncü yürüşü başlandı. Hülakü xanın başçılığı etdiyi monqolların üçüncü yürüşünün əsas məqsədi İranın, Ərəb-İraqının, Suriyanın və başqa ölkələrin müstəqil hakimlərini itaətə gətirmək idi. Hülakü xan güclü hərbi qüvvə və iri köçəri feodalların köməyi ilə bir çox yerli feodalları itaətə cəlb edə bildi. Beləliklə, monqolların qonşu ölkələrə və Azərbaycana üçüncü yürüşü nəticəsində:

- Beşinci Monqol Ulusu adlanan Hülakü dövləti yarandı.
- Azərbaycan tamamilə Hülakülər dövlətinin tərkibinə qatıldı (1256-cı ildə).
- Azərbaycan bir əsrədək Hülakülər tərəfindən idarə olunmağa başlandı.
- Bağdad tutuldu və Abbasilər xilafəti süqut etdi (1258-ci ildə).

Azərbaycan torpaqlarının Hülakülər dövlətinin tərkibinə qatılması .

1256-cı ildə Azərbaycan tamamilə Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin tərkibinə qatıldı və bir əsir onun tərkibində qaldı (1256-1357). Azərbaycan torpaqlarının tamamilə Hülakülər dövlətinin tərkibinə qatılmasının böyük əhəmiyyəti var idi. Belə ki, Hülakülər dövlətinin təsis və uzun müddət mövcud olması Azərbaycanın ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni həyatına, onun hüdudlarındakı sabitliyə, dilinə müsbət təsir göstərdi. Hülakü dövlətində Azərbaycan mühüm yer tuturdu. Hülakü dövlətində Azərbaycanın mühüm yer tutması aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

1. Azərbaycanın zəngin təbii sərvətləri və iqlimi.
2. Azərbaycanın əlverişli coğrafi şəraitə və strateji mövqeyə malik olması.

Bu üstünlüklərini nəzərə alan Hülakü dövləti Azərbaycana böyük əhəmiyyət verirdi. Elxanilərin Azərbaycana böyük əhəmiyyət verməsini aşağıdakı faktlar da sübut edir:

- Hülakülərin Azərbaycanı dövlətin mərkəzi vilayətinə çevirməsi
- Marağa, Sultaniyyə və Təbrizi dövlətin paytaxt şəhəri etmələri
- Hülakülər dövlətini Azərbaycandan – Təbrizdən idarə edilməsi
- Qarabağın Elxanilərin yay iqamətgahı (yaylağı), Muğanın isə qış iqamətgahı (qışlağı) olması Hülakülərin hakimiyyəti dövründə (XIII-XIV əsrlərdə) Azərbaycan ərazilərinə Aran, Şirvan, Şəki, Muğan, Qarabağ, Qaradağ, Naxçıvan, Güştasfi, Arasbar daxil idi. Rus şərqşünası A.Yakubovskimin yazdığı kimi, XIII-XIV əsrdə Azərbaycan adı ilə müasir Cənubi və Şimali Azərbaycan əraziləri nəzərdə tutulurdu. Təxmini hesablamalara görə Hülakülər dövründə Azərbaycan ərazisi 250 min kvadrat kilometr idi.

Hülakü xanın hakimiyyəti (1258-1265)

Elxanilər dövlətinin ilk hökmdarı olmuş Hülakü xanın hakimiyyəti dövründə:

- Hərbi-köçəri əyanların tez-tez baş verən qiyamlarını yatırmaqla geniş əraziyə malik iqtisadi cəhətdən güclü və mərkəzləşmiş dövlət yaratdı.
- Köçmə zadəganlara arxalanaraq bütün ali hakimiyyət orqanlarını şahzadə və əmirilər arasında böldü, şahzadə Yuşmut Arran hakimi təyin olundu.
- Azərbaycanın şimal hissəsində şimal sərhədlərinin mühafizəsini möhkəmləndirmək məqsədi ilə güclü monqol hərbi dəstələri məskunlaşdırıldı.
- Hülakü dövləti öz qüdrətini və vahidliyini qoruyub saxladı, lakin feodalların getdikcə güclənməsi mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəni gücləndirdi.
- Azərbaycan torpaqları uğrunda Hülakü və Qızıl Ordu arasında müharibələr başlandı.

Qazan xanın hakimiyyəti (1295-1304).

Hülakülər dövlətində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizə Qazan xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi.

Qazan xana aiddir:

- 1295-ci ildə Qarabağda padşah elan olundu.
- Yerli feodallarla əlaqəni möhkəmləndirmək məqsədi ilə İslam dinini qəbul edərək Mahmud təxəllüsü aldı .
- İslam dinini qəbul etməsi monqol feodallarını ona qarşı mübarizəyə qaldırdı .
- Arranda ona qarşı Arslan oğlunun başçılığı ilə müvəffəqiyyətsiz sui-qəsd təşkil edildi .

□ 1297-1298-ci illərdə Azərbaycanın şimalında monqol feodallarının qiyamını yatıraraq mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirdi.

Məhəmməd Olcayut xanın hakimiyyəti (1304-1316)

Qazan xandan sonra Hülakülər dövlətinin taxt-tacına onun qardaşı Məhəmməd Olcayut sahib oldu. Məhəmməd Olcayutun hakimiyyəti illərində:

- Mərkəzi hakimiyyət daha da qüvvətləndi.
- Ölkədə feodal çəkişmələri azaldı.

Məhəmməd Olcayutdan sonra hakimiyyətə onun oğlu Əbu Səid (1316-1335) gəldi. Azyaşlı Əbu Səid dövlətin idarəsində yaxından iştirak edə bilmədiyi üçün Məhəmməd Olcayut vəsiyyət etmişdir ki, dövlətin idarəsi Sulduz qəbiləsindən olan baş əmir Çobana həvalə olunsun. Əbu Səidin hakimiyyəti (1316-1335). Hülakülər dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi Hülakülər dövlətinin idarəsi əmir Çobana tapşırıldıqdan sonra dövlətdə faktiki hökmrana çevirildi. Əmir Çobanın yüksək mövqeyi digər feodal qruplarının narazılığına və mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlara səbəb oldu. 1318-ci ildə Xorasanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyan baş verdi. 1318-ci ildə bundan istifadə edən Qızıl Ordu dövlətinin qoşunları Elxanilər dövləti üzərinə hücumu keçərək Kür çayının sahilinə qədər irəlilədilər. Əmir Çoban bu hücumun daha qorxulu olduğunu nəzərə alaraq Qızıl Ordunun hücumunun qarşısını almağa daha çox fikir verdi. Nəticədə, Qızıl Ordunun qoşunları geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu qələbədə Əmir Çoban mühüm rol oynadı. Xarici qələbələrə baxmayaraq ölkədə əmir Çobana qarşı feodal çəkişmələri və çıxışları gücləndi. 1319-cu ildə Gürcüstanda başlanan qiyam sonradan Azərbaycanda da davam etdi. Naxçıvan qiyamçıların iqamətgahına çevrildi. Onlar Təbrizə tərəf irəlilədilər və Sultaniyyəyə getdilər. Təbrizdə qiyamçılarla Əbu Səid arasında qanlı döyüş baş verdi. Döyüş nəticəsində Əbu Səid Təbriz qiyamçılarının qoşunlarını məğlubiyyətə uğratdı. Bu döyüşdə Əbu Səid böyük sücaət göstərərək Bahadır ləqəbi aldı. Bundan sonra Əbu Səid Əmir Çobana qarşı mübarizəyə başladı. Əbu Səidin Əmir Çobana qarşı mübarizəyə başlamasının səbəbi bunlar idi:

1. Əmir Çoban və onun oğlanlarının dövlət idarəçiliyində yüksək mövqe tutması.
2. Dövlətin idarəsini bütövlükdə Əmir Çoban və onun oğlanlarının əlinə alması.

Əbu Səid 1328-ci ildə əmir Çobanı və onun oğlanlarından ikisini edam etdirərək dövlət idarəsini etibar etdiyi adamlara tapşırırdı. Lakin feodal şəkismləri daha da

gücləndi. 1335-ci ildə Sultaniyyədə baş verən üsyan çətinliklə yatırıldı və Qızıl Ordu

xanı Özbəyin hücumu dəf edildi. Lakin həmin ildə Əbu Səid arvadı tərəfindən zəhərlənərək öldürüldü. Əbu Səidin ölümü ilə Hülakü dövləti getdikcə tənəzzülə uğradı. Qısa vaxtda bir neçə şahzadə bir birini əvəz etdi. Əvvəlcə yeni hökmdar Arpa xan (1335-1336) taxta çıxdı. Daha sonra onu Məhəmməd xan (1336-1338), Satı Bəy Xatun (1338-1340) və Süleyman bəy (1340-1344) bir-birini əvəz etdi. Məhəmməd xanın (1336-1338) dövründən başlayaraq hakimiyyət uğrunda mübarizə yeni forma aldı, məqsəd Hülakü səltənətini ələ keçirmək deyil, Hülakülər dövlətinin ayrı-ayrı vilayətlərində müstəqilləşmək idi. “Hülakülər səltənətinin mühafizəsi” bayrağı altında aparılan mübarizələrdə Çobanilər, Cəlairilər və Şirvanşahlar daha fəal iştirak etdilər.

Çobanilərin Hülakü səltənətini ələ keçirməsi (1338-1357)

Hülakü hökmdarı Əbu Səid (1316-1335) taxta çıxarkən kiçik yaşlı olduğu üçün Hülakülər dövləti Sulduq qəbiləsinə məxsus Əmir Çoban (Çobanilər) tərəfindən idarə olumnağa başlandı, bütün hakimiyyət onun əlində cəmləşdi. Əbu Səid 1328-ci ildə əmir Çobanı və onun oğlanlarından ikisini edam etdirsə də, Çobanilər Hülakülər dövlətinin zəifləməsindən istifadə edərək hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulan ən qüdrətli feodal qrupa çevrildilər. Əmir Çoban edam edildikdən sonra çobanilər Rumda, Qarahisar qalasında cəmləşdilər. 1338-ci ildə əmir Çobanın nəvəsi Şeyx Həsən Çobani (Kiçik Həsən) Çobanilər və Cəlairilərdən ibarət narazı qüvvələri ətrafında cəmləşdirərək:

- Əsas rəqibi Şeyx Həsən Cəlairiyə (Böyük Həsənə) qalib gəldi.
- Əbu Səidin bacısı Satı bəy xatını, sonra Süleyman xanı padşah elan edərək dövləti onların adından idarə etməyə başladı Beləliklə də, 1338-ci ildə Azərbaycan Çobanilərin əlinə keçdi. 1344-cü ildə Şeyx Həsən Çobani öldürüldü və onun yerinə qardaşı Məlik Əşrəf gəldi. 1344-cü ildə Azərbaycanda çobanilər zülmünə - Hülakü şahzadələri adından dövləti idarə edən Məlik Əşrəfə qarşı Təbriz əhalisi üsyan qaldırdı. 1344-cü ildə Təbriz əhalisinin üsyan qaldırılmasının əsas səbəbi - çobani əmirlərinin əhalini soyub talaması olmuşdur. Təbriz üsyanı zamanı təbrizlilər şəhərdəki Çobani əmirlərini və onların yaxın adamları əsir alaraq Məlik Əşrəfə ciddi

müqavimət göstərdilər. Lakin Məlik Əşrəf Təbriz üsyanını çətinliklə yatırdı, qanlı döyüş nəticəsində üsyançılar məğlub oldu. Çobani əmirləri müstəqil, Hülakülərdən

heç bir asılılığı olmayan dövlət qura bilmədilər. Çobanilər qonşu dövlətlər tərəfindən

də müstəqil dövlət kimi tanınmadı. Bu dövrdə Çobani əmirlərinin Hülakülərdən asılı olmayan müstəqil Çobani dövləti yarada bilməməsini aşağıdakı faktlar da sübut edir:

- Çobani əmirləri öz adına xütbə oxutmurdular.
- Çobanilər öz adına pul kəsdirmirdilər.
- Çobanilər adından dövlət fəmanları verilmirdi.

Hüquqi baxımdan Çobanilər Azərbaycanda Hülakü dövlətini davam etdirən iri feodal qrupu olmuşdur. Lakin Çobanilər Hülakü dövlətinin faktiki hakimlərinə çevrilmişdilər. Hülakü şahzadələrinin varlığı Çobani əmirlərinə öz ağalılıqlarını hüquqi baxımdan əsaslandırmaq üçün vacib idi. Xalqın Çobani feodallarına qarşı nifrətini Təbriz üsyanı artırdı. Çobani zülmündən qorunmağa çalışan Azərbaycan əhalisi və yerli feodallar, 1357-ci ildə Qızıl Ordu hökmdarı Canı bəyi Azərbaycana dəvət etdilər.

Azərbaycan uğrunda Hülakülərlə Qızıl Ordu arasında müharibələr

Hülakülər dövlətinin yarandığı ilk vaxtlarda, Hülakü xanın hakimiyyəti dövründən başlayaraq Hülakülərlə Cuci nəslindən olan Qızıl Orda xanları arasında Azərbaycan ərazisi uğrunda müharibələr gedirdi. Qızıl Ordu ilə Hülakülər arasında müharibə XIII əsrin 60-cı illərində başladı. Hülakülərlə Qızıl Orda xanları arasında gedən müharibələrin əsas səbəbi bunlar idi:

1. Hülakü xanın Azərbaycanda dövlət quraraq Qızıl Ordunun mənafeyinə toxunması və onları burdakı gəlirdən məhrum etməsi.
2. Qızıl Ordu xanlarının Azərbaycan ərazisinin Çingiz xanın vəsiyyətinə görə bu dövlətin banisi Batı xanın payına düşməsini iddia etməsi Hülakülərlə Qızıl Orda dövləti arasında ilk toqquşma 1263-cü ildə, Hülakü xanın hakimiyyəti dövründə baş verdi. Qızıl Orda dövlətinin bu hücumu nəticəsində Dərbənd şəhəri tutuldu. Lakin 1265-ci ildə Elxanilər Qızıl orduluları ölkədən qovdular. Qızıl Orda xanlarının 1288 və 1290-cı illərdəki yürüşləri də bir nəticə vermədi. Hər üç yürüşdə Qızıl Ordulular məğlub olaraq ölkədən qovuldular. 1318-ci ildə, Əbu Səidin hakimiyyəti illərində Xorasanda mərkəzi hakimiyyətə qarşı üsyandan istifadə edən Qızıl Ordu dövlətinin qoşunları yenə də Elxanilər dövləti üzərinə hücumla keçərək Kür çayının sahilinə kimi gəldilər. 1319-1325-ci illərdə Əmir Çobanın rəhbərliyi ilə Qızıl Ordu dövlətinə yürüşlər təşkil olundu və müvəffəqiyyət əldə edildi. 1335-ci ildə Hülakülər dövləti Qızıl orduların yeni

hücumlarına məruz qaldı. Əbu Səid 60 min nəfərlik qoşunla Arrana gələrək Qızıl Ordu xanı Özbək xanı məğlub edərək onu geri çəkilməyə məcbur etdi. Lakin Əbu Səidin zəhərlənərək öldürülməsindən istifadə edən Özbək xan yenidən hücum keçərək Kür çayına kimi irəlilədi. Yeni taxta çıxan Arpa xan (1335-1336) Qızıl orduluları ölkədən qova bildi. Qızıl Ordu hökmdarı Canı bəyin Azərbaycana hücumu. Hülakü dövlətinin süqutu 1357-ci ildə Qızıl Ordu xanı Canı bəyin Azərbaycana yürüşü baş verdi. Canı bəyin Azərbaycana yürüşü nəticəsində:

- Təbrizə əhalisinin köməyi ilə Canı bəy hakimiyyəti ələ aldı.
- Çobani Əmiri Məlik Əşrəf edam olundu və Hülakülər dövləti süquta uğradı.
- Azərbaycanda Qızıl Ordunun hakimiyyəti quruldu.
- Çobanilərin Hülakülər dövlətinin mühafizəsi uğrunda apardığı mübarizəyə son qoyuldu Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan Canı bəy, oğlu Bərdi bəyi Təbrizdə səltənətə qoyub, Qızıl Ordaya qayıtdı. Lakin Bərdi bəy atası Canı bəyin qəfil ölümü ilə əlaqədar olaraq Təbrizdən getməli oldu. Beləliklə, Canı bəyin qəfil ölümü Qızıl orduluların Azərbaycanı tərk etməsilə nəticələndi.

Azərbaycan torpaqlarının Cəlairilər dövlətinin hakimiyyəti altına düşməsi.

Cəlairilər Hülakü xanın yürüşü dövründə gəlmiş monqol qəbiləsi idi. Cəlairilərin görkəmli nümayəndəsi Böyük Həsən Şeyx Həsən Cəlairi (1340-1354) 1340-cı ildə Bağdadda Cəlairilər dövlətini yaratmışdır. Şeyx Həsən Cəlairidən sonra hakimiyyətə Şeyx Üveys (1354-1374) gəldi. Şeyx Üveys hakimiyyəti dövründə:

- ☐ 1357-1358-ci illərdə Qızıl Orduluların Azərbaycanı tərk etməsindən istifadə edərək Azərbaycana yürüş edərək Təbrizi tutdu və Azərbaycanı Cəlairilər dövlətinin tərkibinə qatdı
- ☐ 1367-ci ildə Şirvan ərazisini tutaraq Şirvanşahlar dövlətini özündən asılı vəziyyətə saldı
- ☐ Mərkəzi idarə sistemini möhkəmləndirdi
- ☐ İqtisadiyyat və təsərrüfatda canlanma baş verdi

Şeyx Üveysdən sonra hakimiyyətə Sultan Hüseyn (1374-1382) gəldi. Sultan Hüseynin hakimiyyəti dövründə:

- ☐ Ölkədə feodal fərakəndəliyi gücləndi
- ☐ Mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışlar artdı

Cəlairi şahzadəsi Sultan Əhməd 1382-ci ildə Muğanda və Arranda güclü qoşun hissələri toplayıb Sultan Hüseyni taxt tacına sahib oldu. Sultan Əhmədin (1382-1410) hakimiyyəti dövründə:

- Cəlairilər dövlətində feodal ara müharibələri davam etdi
- Ölkənin ictimai və siyasi həyatında elə də əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermədi
- II Şənbi-Qazan döyüşündə Qara Yusifə məğlub oldu
- 1410-cu ildə Cəlairilər dövləti, Qaraqoyunlu dövləti tərəfindən süquta uğradıldı

Toxtamış xan və Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşləri

Toxtamış xanın və Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşlərinin başlaması XIV əsrin 80-cı illərində aşağıdakı amillər Azərbaycanın daxili və xarici vəziyyətinə ciddi təsir etdi:

1. Qızıl Ordu xanı Toxtamışın həmlələri
2. Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşləri

Əmir Teymur 1385-ci ildə Azərbaycana yürüş etdi. Lakin Mərkəzi Asiyada baş vermiş hadisələrlə əlaqədar olaraq yürüşü yarımçıq qoyaraq geri qayıtdı. Bu zaman Azərbaycanı idarə edən Cəlairilər dövlətinin hökmdarı Sultan Əhməd Bağdada çəkildi.

Əmir Teymur

Əmir Teymur Mərkəzi Asiyaya qayıtmasından istifadə edən Toxtamış xan 1385-ci ilin sonunda 90 minlik qoşunla Azərbaycana yürüşə başlayaraq Dərbənddən Şirvana daxil oldu və Təbrizə çatdı. Toxtamış xanın qoşunu Təbriz ətrafında 8 gün dövrə vursalar da şəhərə girə bilmədi. Təbriz əhalisi düşməyə ciddi müqavimət göstərdi. Belə olduqda Toxtamış xan şəhər hakimi Əmir Vəli ilə danışıqlar apardı və sülh bağladılar. Əmir Vəli və şəhər əyanları Toxtamışa veriləcək xəracı toplamaqla məşğul oldular, əhali isə sülhə inanıb silahı yerə qoydu. Belə vəziyyətdən istifadə edən Toxtamış xan, 1382-ci ildə Moskva ətrafında olduğu kimi hiylə yolu ilə Təbrizi tutdu. Beləliklə, Toxtamış xanın qoşunu Təbrizə hücumu nəticəsində şəhəri hiylə yolu ilə ələ keçirərək əhalisini qarət etdi. 1385-ci il yürüşü zamanı Toxtamış xanın qoşunu Təbrizdən başqa, Marağa, Mərənd, Naxçıvan və.b şəhərləri də qarət etdilər. Toxtamış xan bu şəhərlərdə qətl və qarətlərdən sonra Qarabağa gəldi və birləşib Qızıl Orduya qayıtdılar. Beləliklə, 1385-ci ildə Toxtamış xanın Azərbaycana hücumu nəticəsində bir çox şəhərlər qarət olundu, ölkədən çoxlu qənimət və 200 min əsir aparıldı. Bu da Azərbaycanda işçi qüvvəsinə ciddi təsir etdi. Əmir Teymurun Azərbaycana “üçillik yürüşü” (1386-1387) Azərbaycan 1386-cı ilin baharında Əmir Teymurun birinci - “üçillik yürüşü”nə məruz qaldı. Bu yürüş zamanı Təbriz şəhəri tutuldu. Cəlairi əmirlərinin əsas hissəsi Bağdada, bir qismi isə Əlincə qalasına qaçdı. Xalq Cəlairi Şeyx Həsənin başçılığı ilə Naxçıvanda mübarizəyə qalxdı. Teymur payızda Naxçıvana gəlib onların müqavimətini qıraraq Əlincə

qalasını mühasirəyə aldı. 1386-1387-ci illərdə Əmir Teymurun Azərbaycana “üçillik yürüşü” nəticəsində, Əlincə qalası istisna olmaqla bütün Azərbaycan torpaqları onun tərəfindən tutuldu. Teymur Azərbaycanın idarəsini oğlu Miranşaha tapşırırdı. (Miranşah qəddarlığına görə, xalq arasında “maranşah” – ilanlar şahı adlanırdı). Əmir Teymurun Azərbaycanı asanlıqla işğal etməsinin səbəbi ölkədə ona qarşı müqavimət göstərə biləcək vahid dövlətin olmaması və feodal çəkişmələrinin getməsi idi. 1387-ci ilin əvvəllərində Toxtamış xanın dəstələri ikinci dəfə Dərbənddən Azərbaycana soxuldu. Lakin, Qızıl ordulular Miranşahın Kürün şimalına göndərilmiş qoşunlarına qarşı dura bilməyib geri çəkildilər. 1387-ci ilin əvvəllərində Teymur Azərbaycanı tərk etdi. Teymurun Azərbaycanı tərk etməsinin səbəbi Toxtamış xanın Teymurilər dövlətinin hakimiyyəti altında olan Buxarə və Səmərqəndə hücum etməsi idi. Teymurilərlə feodal qruplarının Təbriz uğrunda mübarizəsi Əmir Teymurun Azərbaycanı tərk etməsindən sonra (1387) Azərbaycanda feodal qrupları hakimiyyəti ələ almağa can atırdılar. Həmin feodal qrupları Teymurun canişininə qarşı vuruşur, digər tərəfdən öz aralarında mübarizə aparırdılar. Bu mübarizədə Təbriz şəhərini tutmaq ciddi şəkil almışdı. Bu dövrdə ayrı-ayrı feodal qrupları arasında Təbriz şəhəri uğrunda kəskin mübarizənin getməsinin əsas səbəbi o idi ki, Təbrizin tutulması Azərbaycana sahib olmağın əsas şərti idi. Təkcə 1387-1392-ci illərdə Təbrizə 17 dəfə hücum edildi və nəticədə şəhər bir feodal qrupundan digərinin əlinə keçdi. Bəhs edilən dövrdə Təbriz uğrunda aşağıdakı feodal qrupları mübarizə aparırdılar:

1. Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd və onun Əlincə qalasındakı əmirləri.
2. Qara Yusifin başçılıq etdiyi qaraoyunlular.
3. Təbrizin yerli hakimləri.
4. Teymuri əmirləri.

Yerli feodallar əsas qüvvələrini Teymura qarşı mübarizəyə səfərbər etmək əvəzinə bir-biri ilə vuruşurdular.

Əmir Teymurun Azərbaycana ikinci və üçüncü yürüşü (1392-1399)

1392-ci ildə Əmir Teymur ikinci dəfə Azərbaycana yürüş edərək Təbrizə gəldi. Bu zaman Cəlairi əmirləri Əlincə qalasına sığınmışdılar və Teymura tabe olmamışdılar. Əlincə qalasının müdafiəsi Sultan Əhmədin oğlu Sultan Tahirin başçılığı ilə Xacə Cövhər və sonra Əmir Altun tərəfindən müdafiə olunurdu. Qalada 300-dən artıq döyüşçü var idi. Əlincə qalasının belə müdafiə olunmasının səbəbi Cəlairilər dövlətinin xəzinəsinin saxlanması idi. Teymur Əlincəyə güclü qoşun göndərsə də qalanı tuta bilmədi. Teymur ikinci yürüşü zamanı Gürcüstanı

zəbt etdi və Şəki hakimi Seyid Əlini itaətə gətirdi. Beləliklə, Əmir Teymurun Azərbaycana ikinci yürüşü nəticəsində də, Əlincə qalası istisna olmaqla bütün Azərbaycanı Teymurilər zəbt etdi, Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın yerli feodalları.

Teymurilərə qarşı yenidən mübarizəyə qalxdılar.

1392-ci ildə Toxtamış xan Azərbaycana üçüncü dəfə yürüş etdi. Buna cavab olaraq, 1395-ci ildə Əmir Teymur Toxtamış xanın Azərbaycana qarətçilik yürüşlərinin qarşısını almaq məqsədi ilə onun üzərinə hücumu keçdi. Teymurun Qızıl Ordu üzərinə bu yürüşün nəticəsində Terek çayı sahilində döyüşdə Toxtamışa güclü zərbə endirərək qalib gəldi və Səmərqəndə qayıtdı.

Əlincə qalasının müdafiəsi

Əmir Teymur dəfələrlə Əlincə qalasına (1387, 1393, 1397-ci illərdə) yürüş etsədə, heç bir qələbə qazana bilməmişdir. 1387-ci ildə ilk yürüş zamanı Əlincə qalasında su qıtlığı baş verdiyi üçün onun müdafiəçiləri Teymurla danışıqlar aparıb qalanı təslim etmək qərarına gəldilər. Lakin müdafiəçilər qaladan çıxmamış güclü yağış yağması qalada bol su ehtiyatı yaratdı. Buna görə də Əlincə qalası Teymura tabe olmadı. 1393-cü ildə Teymur Əlincə qalasına yenidən hücumu keçdi. Bu zaman qala müdafiəçilərindən bir dəstə, Əmir Altunun başçılığı ilə qaladan kənara çıxmışdı. Onlar geri qayıtdıqda qalanın mühasirəyə alındığını görüb hücumu keçdilər. Nəticədə, Əmir Altun və köməkçiləri rəqibə böyük zərbə vuraraq qalaya daxil oldu. Beləliklə, bu dəfə də Teymur Əlincə qalasını tuta bilmədi. Əlincə qalasındakı müdafiəçilərə gürcü feodalları və Şəki hakimi Seyid Əli yaxından kömək etmiş, hətta birlikdə vuruşaraq qalib gəlmişdilər. Miranşaha qarşı mübarizədə hürufiliyin rolu böyük olmuşdu. 1397-ci ildə Teymur əlincə qalasını tuta bilməsə də, qala mühasirədə qalırdı. Əmir Teymurun Əlincə qalasını uzun müddət tuta bilməməsinin səbəbi qalanın strateji mövqedə yerləşməsi və yaxşı müdafiə olunması idi. Odur ki, Əlincə qalası Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın yerli feodallarının Teymurilərə qarşı mübarizənin əsas dayacağına çevrildi.

Əmir Teymurun Azərbaycana üçüncü yürüşü (1399)

Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən narahat olan Əmir Teymur 1399-cu ildə üçüncü dəfə bu istiqamətdə yürüş etdi və Qarabağa gəldi. Qarabağda bir sıra Azərbaycan feodal hakimləri, o cümlədən Şəki

hakimi Seyid Əhməd Şirvanşah I İbrahimin himayədarlığı ilə Teymurla ittifaq bağladı. Üçüncü yürüş zamanı 1400-cü ildə, 14 il cəsarətlə müdafiə olunan Əlincə qalası daxili çəkişmələr (Sultan Tahir ilə Əmir Altun arasındakı ziddiyyətlər) nəticəsində Teymura tabe oldu. Əlincə qalasının süqutu ilə Azərbaycan Teymurun tam hakimiyyəti altına düşdü.

QEYD: Dövrün tarixçisi İbn Ərəbşahın yazdığına görə Teymur Azərbaycanda olmadığı vaxtda Sultan Tahir ilə Əmir Altun arasında ciddi münaqişə baş verdi. Tahir ərzaq gətirmək üçün getmiş Altunu qalaya buraxmadı. Ona görə də Əlincə müdafiəçiləri Tahirdən üz döndərdilər. Belə olduqda Tahir acizliyini dərk edərək xəzinəsini götürüb yaxın adamları ilə Bağdada qaçdı və Əlincə müdafiəsiz qaldı. Teymur 1400-cü ildə başsız qalmış Əlincə qalasına gələrək müqavimətsiz qalanı tutur, onu seyr edir və möhtəşəmliyinə heyran qalır. Əmir Teymur 1405-ci ildə Səmərqənddə vəfat etdi. Bu zaman Azərbaycanın Şirvana qədər olan əraziləri Miranşahın oğlu Mirzə Ömər tərəfindən idarə olunurdu.

Əlincə qalası. Naxçıvan

Qaraqoyunlu dövləti. Ağqoyunlu dövləti

Qaraqoyunlu dövləti (1410-1468)

Qaraqoyunlu sülaləsinin mənşəyi. Oğuz tayfalarından olan qaraqoyunlulara baharlılar başçılıq edirdilər. Baharlı tayfası-Qaraqoyunluların VII əsrdən Azərbaycanda yerləşməsi haqqında tarixi mənbələrdə məlumat var. Baharlı tayfası əvvəllər Həmədana köçmüş, sonra Xəmsə vilayətində, Qəzvinin qərbində məskunlaşmışdır. Van gölünün cənubunda məskunlaşmış Qaraqoyunlular XIV əsrin 70-ci illərindən etibarən Ərzincanda, Sivasda ümumiyyətlə Şərqi

Anadolunun şimal-şərq torpaqlarında möhkəmlənib, Ağqoyunlulara, Cəlairilərə və Teymurilərə qarşı mübarizə apardılar. Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi Bayram Xoca (1370-1380) olmuşdur. Bayram Xocanın Qaraqoyunlu tayfa ittifaqını birləşdirmək cəhdləri bir nəticə vermədi. XIV əsrin 80-ci illərində qaraqoyunlu tayfa birləşməsi bir qədər zəiflədi. Bu dövrdə qaraqoyunlu tayfa birləşməsinin zəifləməsinin səbəbi Cəlairilərlə mübarizə aparması idi.

Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının meydana gəlməsi. Qara Məhəmmədin dövrü (1380-1389)

Bayram Xoca 1380-ci ildə tayfa daxilindəki savaşda öldürüldü və yerinə oğlu Qara Məhəmməd (1380-1389) keçdi. Qara Məhəmmədə aiddir:

- Mərkəzi Van olan Qaraqoyunlu tayfa ittifaqının əsasını qoydu.
- Cəlairilərlə mövcud ziddiyyəti aradan qaldırmaq və iki tərəf arasındakı münasibətləri yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədlə qohum oldu.
- 1382-ci ildə qohumluq əlaqələrinə baxmayaraq, Təbrizə hücum edərək Cəlairi Şeyx Əlini məğlub etdi.
- 1384-cü ildə Mardin hökmdarı Məcdəddin İsanın üzərinə yürüş etdi. Lakin nigah diplomatiyası yolu ilə hər iki tərəflər arasında barışıq yarandı.
- 1385-ci ildə Mosul və Mardin arasındakı ərazinin sahibi olan Misir Xocanı Qahirəyə göndərərək Sultan Berqoqdan Suriyaya köçməyə razılıq aldı.
- Cəlairilərlə yanaşı Ağqoyunlular və Əmir Teymura qarşı mübarizə apardı.
- Ağqoyunlular tərəfindən məğlub edilən Ərzincan hökmdarına kömək edərək onunla ittifaqa girdi və birlikdə Ağqoyunluları məğlubbiyyətə uğratdılar.
- 1387-ci ildə Çapaqçur döyüşündə Teymur üzərində inamlı qələbə qazandı.
- 1388-ci ildə ikinci dəfə Təbrizə hücum edərək Cəlairi əmirlərinin müqavimətini qırdı və Təbrizə daxil oldu.
- 1389-cu ildə Qaraqoyunlu əmiri Qara Pirhəsənlə döyüşdə öldürüldü.

Qara Yusifin Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına başçılıq etməsi (1389).

Qara Məhəmməd öldürüldükdən sonra Qaraqoyunlu əmiri Qara Pirhəsən mübarizəni davam etdirə bilmədi. Qara Məhəmmədi onun oğlu Qara Yusif (1389-1420) əvəz etdi. Qara Yusifin Qaraqoyunlu tayfa ittifaqına rəhbərlik etdiyi dövrünə aiddir:

□ 1392-ci ildə atasının intiqamını almaq üçün Qara Pirhəsən bəylə döyüşə girərək onu öldürdü və Təbrizi tutdu (Lakin bir gündən sonra Teymurun şəhərə yaxınlaşması ilə əlaqədar olaraq şəhəri tərk etdi).

□ 1392-ci ildə Teymurilər Van şəhərini tutaraq qarət etdikdən sonra Cəlairilərlə yaxınlaşdı.

□ 1394-cü ildə Bağdad döyüşündə Teymurilər Qaraqoyunlu və Cəlairilərin birləşmiş qüvvələrini məğlubiyyətə uğratdı.

□ 1395-ci ildə tayfalar arasında daxili ziddiyyətlər nəticəsində qaraqoyunlu tayfa ittifaqı dağılsa da onu tezliklə bərpa etdi və Teymur ələhinə ittifaq yaratmaq məqsədi ilə Cəlairi Sultan Əhmədlə birlikdə Misirə getdi.

QEYD: Qara Yusif Cəlairi Sultan Əhmədlə birlikdə Misirə gələrkən Teymur Misir hakimindən onları həbs etməyi tələb etdi. Lakin Misir hakimi Sultan Berqoq Teymura qarşı Qaraqoyunlu və Cəlairi qüvvələrindən istifadə etmək məqsədi ilə Teymurun təklifini rədd etdi. Ondan sonra taxtda oturan oğlu Sultan Fərəc isə Teymurla münasibətləri pozmamaq xatirinə müttəfiqləri həbsə aldı. Müttəfiqlər bir il həbsdə qaldı. Tarixçi Xandəmirin yazdığına görə bir ilin birgə dustaqlığı Qara Yusiflə Sultan Əhmədi yenidən barışığa gətirdi. 1405-ci ildə, Teymurun ölümündən sonra onlar həbsdən azad oldu. Həbsdə olarkən onlar şərtləşdilər ki, azad olduqda Sultan Əhməd Bağdada, Qara Yusif isə Təbrizə yiyələnsin.

Qara Yusif və Sultan Əhmədin Teymurilərlə mübarizəni davam etdirməsi.

Əmir Teymurun ölümündən sonra Qara Yusiflə Sultan Əhməd Azərbaycana qayıtdılar. Qara Yusif həbsdən çıxdıqdan sonra:

- Misir sərhədlərindən Fərat çayının sahillərinə qədər ərazilərdə ayrı-ayrı feodal hakimlərini dəf etdi
- Van ərazisində Hilat, Muş və Xunusun hakimi Məlik Şəmsəddinlə ittifaqa girdi
- Şərqi Anadolu və Azərbaycanın cənubunda məskunlaşan yarımköçəri kürd əmirlərini öz tərəfinə çəkdi
- Müttəfiqi Sultan Əhməd ilə birlikdə Bağdad şəhərini ələ keçirərək Təbriz istiqamətində irəlilədi 1406-cı ilin iyulunda Qara Yusif və Sultan Əhməd Azərbaycanın cənubuna doğru irəliləyərək Təbrizə yaxınlaşdılar.

Qara Yusiflə Sultan Əhmədin Təbrizə yaxınlaşdığını gören Şirvanşah I İbrahim Sultan Əhmədin İraqdan Azərbaycana yürüşünü qanuni hökmdarın dönüşü kimi qəbul edərək Təbrizi tərk etdi. Şirvanşah I İbrahim “Məmləkət sahibsiz olduğundan xalq hər kəsin tamahından əzab çəkirdi. Gəldik, mühafizə etdik, indi

məmləkətin ağası təşrif edir, biz də öz evimizə gedəyin” söyləyərək Şirvana qayıtdı. Azərbaycanın cənubundakı feodal əyanları əvvəllər I İbrahimə kömək etsələr də, Qara Yusif və Sultan Əhməd Təbrizə doğru irəliləyərkən həmin əmirilər onların tərəfinə keçdi. Azərbaycanın cənubundakı feodal əyanların Qara Yusif və Sultan Əhmədin tərəfinə keçmələrinin səbəbi Azərbaycanın birləşdirilməsini istəməmələri idi. Təbrizdə möhkəmlənən Sultan Əhməd şəhər yoxsullarını öz tərəfinə çəkmək üçün iki tədbir həyata keçirdi:

- İlk növbədə Əlincə qalasının bərpa edilməsi haqqında fərman verdi
- Vergilərin azaldılması və toplanınması barədə fərman verdi. Lakin, Sultan Əhməd vergilərin azaldılması barədə verdiyi fərmana əməl etmədi, əksinə daha ciddi tədbirlər gördü. Teymurun Azərbaycana hakim təyin etdiyi Miranşahın oğlu Əbubəkr Azərbaycanın əldən çıxması ilə razılaşmayaraq Təbrizə hücum etdi. Əbubəkr Təbrizə hücum edəndə şəhər əhalisi Sultan Əhməd Cəlairiyə köməklik göstərmədi. Şəhər əhalisnini Sultan Əhmədə köməklik göstərməməsinin səbəbi onun vergilərin azaldılması və toplanınması barədə verdiyi fərmana əməl etməməsi idi. Buna görə də Sultan Əhməd Təbrizi müdafiəsini təşkil edə bilməyib Bağdada qaçdı. Təbrizlilərin köməyinə gələn Qara Yusif isə Teymurilər üzərində iki mühüm qələbə qazandı:

1. 1406-cı ilin payızında Naxçıvan yaxınlığında Araz çayı sahilində döyüşündə Qaraqoyunlu qüvvələri Teymuri Əbubəkri məğlub etdi. Əbubəkr üzərində bu qələbə Qara Yusifin şöhrətini xeyli artırdı, onu sonrakı qələbələrə apardı.
2. 1408-ci il aprelin 21-də Sərdurud döyüşündə Qaraqoyunlular qalib gəldi, Teymurilərin qüvvələri darmadağın edildi və Miranşah öldürüldü, Teymurilərin Azərbaycanda hakimiyyətinə son qoyuldu, Azərbaycanın cənub torpaqları Qaraqoyunluların hakimiyyəti altına keçdi.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması.

Zaman keçdikcə Qara Yusiflə Sultan Əhməd arasındakı münasibətlər pozuldu. Onlar arasında münasibətlərin pozulmasına səbəb olmuş amillər aşağıdakılar idi:

- Teymurilərin Azərbaycandan çıxarılması
- Qaraqoyunluların Azərbaycanda möhkəmlənməsi
- Qara Yusifin siyasi və hərbi uğurlarının artması
- Qara Yusifin nüfuzunun artması

Belə olduqə Sultan Əhməd Qara Yusiflə həbsdə olarkən razılığa

gəldiyi şərti pozaraq Qara Yusifin əsas qüvvələrinin Ərzincana hücum edən Ağqoyunlu tayfa birliyinin başçısı Qara Yuluq Osmana və Amid qalasının hakiminə qarşı vuruşmasından istifadə edərək 1410-cu ildə Təbrizə hücumu keçdi. Keçmiş müttəfiqi Qara Yusifin nüfuzunun artmasından qorxuya düşən Sultan Əhməd Cəlairi ona qarşı Şirvanşah İbrahimlə ittifaqa girdi. Şirvanşah İbrahim Sultan Əhmədə oğlu Kəyumərsin başçılıq etdiyi hərbi dəstə göndərdi. Şirvanşah I İbrahimin Qara Yusiflə mübarizədə Sultan Əhmədi müdafiə etməsinin səbəbi bunlar idi:

1. Gələcəkdə Şirvanşahların Azərbaycanın cənubunda möhkəmlənmək istəyi
2. Cəlairilərin Qaraqoyunlulara nisbətən zəif olması və Şirvanşahlar üçün elə də təhlükə törətməməsi

Bundan xəbər tutan Qara Yusif Sultan Əhmədlə Kəyumərsin birləşməsinə imkan verməyərək Kəyumərsin başçılıq etdiyi ordunu darmadağın etdi, onun özünü isə əsir aldı. Qara Yusif onu azadlığa buraxsa da, atası Kəyumərsi Qara Yusiflə iş birliyində

günahlandıraraq edam etdirdi. 1410-cu il avqustun 30-da Təbriz yaxınlığında Əsəd qəsəbəsi kənarında adlı yerdə Qara Yusiflə Sultan Əhməd arasında qanlı döyüş baş verdi. Döyüş nəticəsində:

- Cəlairi qoşunu darmadağın edildi.
- Sultan Əhməd Qara Yusifin əlinə keçərək öldürüldü.
- Cəlairilərin Azərbaycandakı hakimiyyətinə son qoyuldu.
- Cəlairilər dövləti süqut etdi və Qaraqoyunlu dövləti yarandı.
- Bağdad qaraqoyunlulardan asılı vəziyyətə düşdü.

QEYD: Döyüşdən bir qədər sonra Qara Yusif oğlu Qiyasəddin şah Məhəmmədi Bağdada canişin göndərdi. Beləliklə, 1410-cu ildə Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Şimaldan Şirvanşahlar dövləti istisna olmaqla qalan Azərbaycan torpaqlarını, Gürcüstanın bir hissəsini, Şərqi Anadolu, İran və İraqın bir hissəsi Qaraqoyunlu dövlətin tərkibinə daxil edildi. Qaraqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz seçildi. 1411-ci ildə Qara Yusif oğlu Pırbudağı sultan elan etdi və onun adına təngə adlanan pul kəsdirdi. Çünki dövrün ənənəsinə görə yalnız şah sultan nəslinə mənsub olanlar qanuni hökmdar elan olunurdular. Qara Yusif bunu yaxşı bildiyindən hələ xeyli əvvəl Pırbudağı Sultan Əhmədə oğulluğa vermişdir. Pırbudaq sultan elan edilsə də

ancaq yüksək idarəçilik hüququ Qara Yusifdə qalırdı. Qara Yusif hakimiyyəti dövründə mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirdi:

- Qüvvətli süvari ordu yaratdı.
- Azərbaycanın cənubunu özü idarə etdi, dövlətin qalan vilayətlərini isə oğlanları arasında böldü.
- Əyanları mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmağa məcbur etdi.
- Feodal ara müharibələrini bir qədər zəiflətdi.
- Təsərrüfatda müəyyən canlanma yaratdı.
- Feodalların asılı kəndlilər üzərindəki ağalığını təmin etmək üçün əlverişli şərait yaratdı.

Lakin, Qara Yusif güclü mərkəzi aparat yarada bilmədi. Beləliklə, Qaraqoyunlu dövləti mərkəzləşdirilmiş dövlətə çevrilmədi.

Qaraqoyunlu dövlətinin Şirvanşahlarla münasibətləri

Qaraqoyunlu dövləti yarandıqdan sonra Şirvanşah I İbrahimlə Qara Yusif arasında qarşıdurma yarandı. I İbrahimlə Qara Yusif arasında qarşıdurma yaranmasında aşağıdakı hadisələrin mühüm rolu olmuşdur:

1. Şirvanşah I İbrahimin iki aylıq Təbriz hökmranlığı.
2. I İbrahimin oğlu Kəyumərsi qoşunu ilə Sultan Əhmədə köməyə göndərməsi.

Qara Yusif qurduğu dövləti bir qədər möhkəmləndirdikdən sonra Qarabağa gələrək Şirvana qasid göndərərək I İbrahimin tabe olmasını tələb etdi. Lakin I İbrahim bu tələbi rədd edərək Şəki hakimi Seyid Əhməd və Kaxetiya çarı II Konstantinlə birlikdə Qara Yusifə qarşı ittifaq yaratdı və onların köməyinə arxalandı. Bu mübarizədə I İbrahimi əhalinin xeyli hissəsi müdafiə etsələr də, Qara Yusif çoxlu irsi soyurqal torpaqları, pul və hədiyyə paylamaqla Azərbaycanın cənubundakı əyanları (əmirləri) öz tərəfinə çəkdi. 1412-ci ilin payızında Şirvanşah və onun müttəfiqlərinin birləşmiş qüvvələri ilə Qara Yusifin qoşunu arasında Kür çayı sahilində döyüş baş verdi. Kür çayı sahilində baş verən döyüş nəticəsində:

- Qarabağ, Muğan və Naxçıvanın silahlı dəstələrinin köməyi ilə Qara Yusif qalib gəldi.
- Şirvanşah I İbrahim, Seyidi Əhməd və II Konstantin məğlub olaraq əsir düşdülər. Şirvanşah İbrahimi taxtda öz yanında oturdan Qara Yusif ona 1200 İraq tüməni bac ödətdirdikdən sonra əsirlikdən azad etdi. Eyni zamanda I İbrahim Qara Yusifdən vassal asılılığını qəbul etmək müqabilində Şirvanı idarə etmək hüququ da aldı. Lakin Qara Yusif Seyidi Əhməd və 300 gürcü aznauru ilə birlikdə II Konstantin edam edildilər. 1417-ci ildə Şirvanşah I İbrahim vəfat etdi və onun Azərbaycanı birləşdirmək planı yarımçıq qaldı. I İbrahimin oğlu I Xəlilullah (1417-

Qara Yusif döyüşdə

1462) Şirvanda hakimiyyətə gəldikdən sonra atasından fərqli olaraq Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı aşağıdakı siyasəti yeritdi:

- Qara Yusifin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdi
- Qara Yusifə qarşı Teymurun nəvəsi Şahruxla ittifaqa girdi

I Xəlilullah Teymuri hökmdarı Şahruxla (1405-1447) Qaraqoyunlulara qarşı ittifaqa girərək onu Azərbaycana yürüş etməyə dəvət etdi. Şahrux iki dəfə 1418 və 1420-ci ildə Azərbaycana hücum etsə də hər ikisində məğlub olaraq geri çəkildi. Son döyüşdə Qara Yusif yaralandı və elə həmin ildə Təbriz yaxınlığında Uçan adlı yerdə vəfat etdi (1420). Qara Yusif vəfat edərkən Qaraqoyunlu dövlətinin ərazisi Qəzvindən Ərzincana, Bağdaddan Şirvana qədər olan geniş ərazini əhatə edirdi.

Qaraqoyunlu Teymuri müharibələri 1420-ci ildə Qara Yusif vəfat etdikdən sonra Qaraqoyunlu əmirləri arasında mübarizə başladı. Bundan istifadə edən Teymurun oğlu Şahrux elə həmin ildə Azərbaycana hücum keçdi. 1420-ci ilin dekabrında Şahrux Qarabağa daxil oldu. Bu zaman Şirvanşah I Xəlilullah Şahruxun yanına gələlib onun nəvəsi ilə evlənərək aralarındakı ittifaqı daha da möhkəmləndirdi. 1421-ci ildə I Xəlilullahın kömək etdiyi Şahruxla Qaraqoyunlular arasında Alaşkert döyüşü baş verdi. Alaşkert döyüşü nəticəsində:

- Şahrux Qaraqoyunlular üzərində qələbə çaldı
- Qara Yusifin oğlanları İsgəndər və İsfəndiyar məğlub oldular

Bu qələbədən sonra Şahrux Azərbaycanı tərk edərək Herata qayıtdı.

Şahruxun Azərbaycanda yeritdiyi siyasət atasının siyasətindən fərqli olaraq bu ölkəni idarə etdiyi ərazilərə daxil etmək fikri yox idi. Bunun əsas səbəbi Şahruxun böyük qüvvə saxlamaq imkanının olmaması idi. Odur ki, Şahrux bu ərazidə Qara Yusifin dövləti kimi güclü dövlətin yaranmamasına çalışaraq Azərbaycan feodallarına özünün ali hakimiyyətini tanıtmaqla kifayətləndi. Şahrux Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Qaraqoyunlu taxtına Qara İsgəndər (1421-1435) çıxdı. Qara İsgəndər Qaraqoyunlu taxtına çıxdıqdan sonra:

- ☐ Dağınq qaraqoyunlu qüvvələrini yenidən birləşdirdi
- ☐ Kürün cənubunu idarə edən Azərbaycan feodallarını özünə tabe etdi

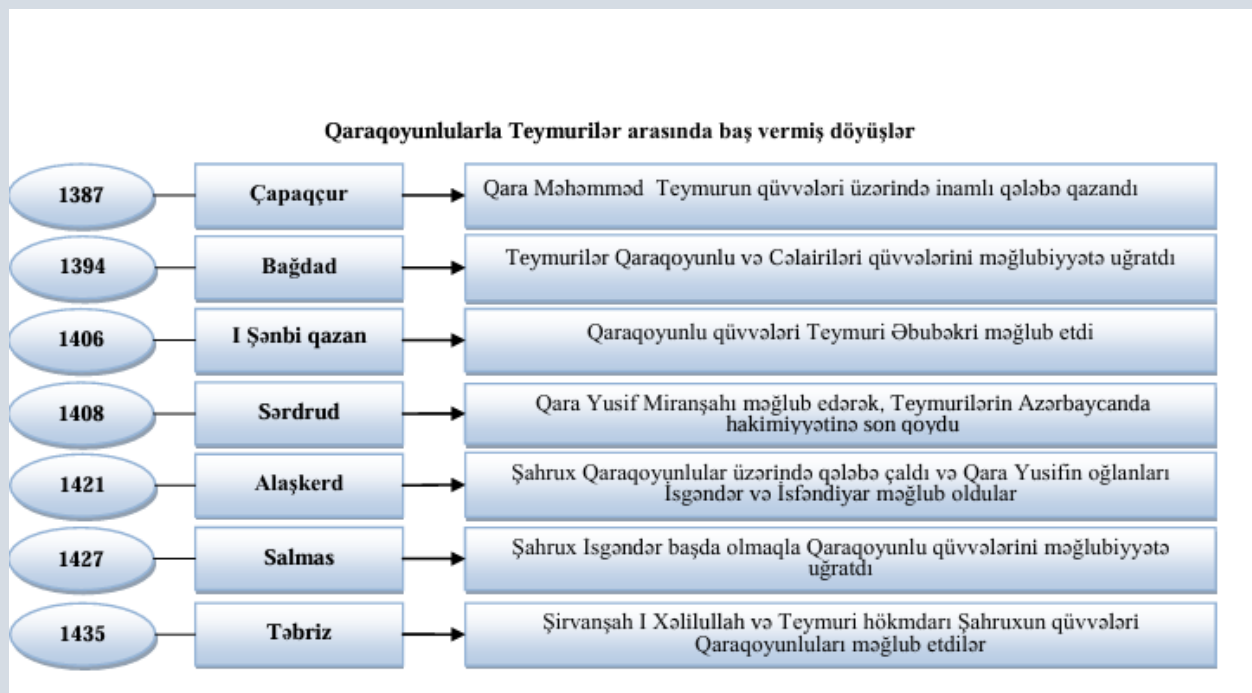
Qara İsgəndər Şirvan və Şəkimin müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi ilə 1427-ci ildə Şirvana hücum etdi. Lakin Şahruxun Azərbaycana yeni yürüşü onu geri çəkilməyə məcbur etdi. 1427-ci ildə Salmas döyüşündə Şahrux yenidən İsgəndər başda olmaqla Qaraqoyunlu qüvvələrini məğlubiyyətə uğrattı. 1429-cu ildə Şahrux Qara Yusifin oğlu Əbu Səidi (1429-1431) vassalı kimi Qaraqoyunlu taxtına çıxardaraq 1430-cu ilin mayında Azərbaycanı tərk etdi. Bu zaman Əbu Səidin

zəifliyi üzündən Qaraqoyunlu feodal qrupları arasında mübarizə kəskinləşdi. Bu mübarizədən istifadə edən Qara İsgəndər qardaşı Əbu Səidi öldürüb hakimiyyəti yenidən ələ aldı. Ümumiyyətlə, Əbu Səidin və İsgəndərin hakimiyyəti illərində ara müharibələri, feodal özbaşınalığı təsərrüfat həyatını tamamilə pozdu, ölkənin sosial və siyasi həyatı gərgin olaraq qaldı.

Qaraqoyunlu dövlətinin Teymurilərdən vassal asılılığına düşməsi (1435-1447)

1434-cü ildə Qaraqoyunlu hökmdarı İsgəndər ikinci dəfə Şirvana hücum edərək Şamaxını dağıtdı. Bu zaman I Xəlilullah Şahruxa yenidən kömək üçün müraciət etdi. Həmin ilin noyabrında Şahrux Heratdan yürüşə keçdi və Reydə dayandı. Xəlilullah dəniz yolu ilə Reyə, onun yanına getdi və İsgəndərin Şirvanda törətdiyi müsibətlər barədə ona məlumat verdi. 1435-ci ilin yayında Təbriz yaxınlığında döyüşdə birləşmiş qüvvələr Qaraqoyunluları məğlub etdilər, İsgəndər isə Anadoluya qaçdı. 1435-ci ilin payızında Sultan Şahrux Təbrizə gəldi. Bu zaman Qara Yusifin kiçik oğlu Cahanşah Təbrizdə Şahruxu təntənə ilə qarşıladı. Cahanşah Şahruxla razılığa gəldi. Həmin razılaşmaya görə:

- Qaraqoyunlu dövləti Teymurilərin vassal asılılığına düşdü.
- Cahanşah Teymurilərin vassalı kimi Qaraqoyunlu dövlətinin hökmdarı elan edildi. Beləliklə, 1435-ci ildə Cahanşah Teymurilərin vassal asılılığını qəbul etdi. Sonra Sultan Şahrux qışı Qarabağda keçirərək öz ölkəsinə qayıtdı. Bundan istifadə edən İsgəndər osmanlıların köməyi ilə Təbrizə hücum etdi. Cahanşah (1435-1467) qardaşını məğlub edərək Əlincə qalasında həbsdə saxladı, sonra İsgəndər elə orada vəfat etdi. 1447-ci ildə Cahanşah Şahruxun ölümündən sonra Teymurilərin vassal asılılığından çıxaraq müstəqil siyasət yeritdi.

Cahanşahın dövründə Qaraqoyunlu dövlətinin daxil və xarici siyasəti.

Cahanşahın dövründə Qaraqoyunlu dövləti bir qədər möhkəmləndi. Cahanşahın hakimiyyəti dövründə:

- ☐ Qara İsgəndərdən fərqli olaraq Şirvanşahlar dövləti ilə dostluq münasibətləri yaratmağa çalışdı .
- ☐ Feodal zümrəsinin mənafeyinə uyğun tədbirlər həyata keçirdi .
- ☐ Gələcəkdə işğalçılıq planlarını həyata keçirmək üçün hərbi islahat keçirdi .
- ☐ Oturaq əhaliyə və iri tacirlərə arxalanaraq yarımköçəri əmirlərə qarşı mübarizə apardı .
- ☐ Ağır vergi və mükəlləfiyyətlər kəndlilərin narazılığına səbəb oldu, ölkədə kəndli çıxışları artdı (Bu çıxışların hamısının qarşısını almaq mümkün olmaması Cahanşahı qorxuya saldı) .
- ☐ Ağqoyunlu Həsən bəy tez-tez Cahanşahdan vassal asılılığında olan torpaqlara hücumlar təşkil etdi .
- ☐ Ağqoyunlular üzərinə yürüşlər etdi. XV əsrin 50-ci illərində Ağqoyunlu Həsən bəylə Qaraqoyunlu Cahanşahın hərbi toqquşmaları nəticəsində:
 - Qaraqoyunlular mübarizədə məğlubiyyətə uğradılar.
 - Qaraqoyunlular Şərqi Anadolunun çox hissəsini itirdilər .

Ağqoyunlularla mübarizədə uğursuzluğa baxmayaraq Cahanşah Teymurilər üzərində bir-sıra əməliyyatlarda uğur qazandı:

- 1453-cü ildə İran İraqını, bütün Qərbi İranı və Şərqi İranın bir hissəsini ələ keçirdi
- 1457-ci ildə Teymurilərin sultan taxtının iddiaçılarından olan Şahruxun oğlunu məğlub edərək Cürcanı və Xorasanı tutdu .
- 1458-ci ildə Teymurilərin paytaxtı olan Herat şəhərini tutdu
- 1459-cu ildə Teymuri hökmdarı Əbu Səidlə Herat barışığı (sazişi) imzalayaraq ondan təzminat aldı.

Qaraqoyunlu dövlətinin süqutu

Cahanşah hərbi səfərdə olduğu zaman yarımköçmə feodallar Azərbaycanda Cahanşahın oğlu Həsənəlinin və Bağdadda isə digər oğlu Pırbudağın ətrafında birləşərək qiyam qaldırdığı üçün o, Teymurilərlə mübarizəni dayandıraraq Herat sazişini imzalamağa məcbur oldu. Cahanşah Azərbaycana gələrək qiyamları yatırdı, 1465-ci ildə Pırbudaq təslim oldu və öldürüldü. Lakin, Cahanşahın daxili və xarici siyasəti nəticəsində:

- Müdaxiləyə və ara müharibələrinə son qoya bilmədi.
- Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək siyasəti nəticəsiz qaldı.
- Feodal çəkilşələri və mərkəzi hakimiyyətə təbə olmamaq cəhdləri artdı .
- Xalq kütlələrinin vəziyyəti ağırlaşdı.

Bu amillər Qaraqoyunlu dövlətinin getdikcə zəifləməsinə səbəb oldu və 1468-ci ildə Ağqoyunlu Həsən bəyin Qaraqoyunlular üzərində qələbə çalması üçün şərait yaratdı.

Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması	1410	1447	Cahanşahın Teymurilərin vassal asılılığından çıxaraq müstəqil siyasət yeritməyə başlaması
Qara Yusifin oğlu Pərbudağı sultan elan etməsi	1411	XV 50-ci illəri	Ağqoyunlu Uzun Həsənə Cahanşah arasında döyüş baş verməsi
Kür çayı sahilində döyüşdə Qaray Yusifin qələbə qazanması	1412	1453	Cahanşahın İran İraqını, Qərbi İranı və Şərqi İranın bir hissəsini ələ keçirməsi
Teymuri Şahruxun iki dəfə Azərbaycana yürüş etməsi	1418; 1420	1457	Cahanşahın Şahruxun oğlunu məğlub edərək Cürcanı və Xorasanı tutması
Alaşkerd döyüşü. Sultan Şahruxun qaraqoyunluları məğlub etməsi	1421	1458	Cahanşahın Teymurilərin mərkəzi Herat şəhərini tutması
Qara İsgəndərin Şirvana hücum etməsi	1427	1459	Həsənəlinin və Pərbudağın mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam qaldırması
Teymuri Şahruxun üçüncü dəfə Azərbaycana yürüş etməsi	1427	1459	Cahanşahla Teymuri hökmdarı Əbu Səid arasında Herat barışığı imzalanması
Salmas döyüşü. Sultan Şahruxun qaraqoyunluları məğlub etməsi	1427	1465	Cahanşahın oğlu Pərbudağın qiyamını yatırması
Qaraqoyunlu İsgəndərin Şirvana ikinci dəfə hücum etməsi	1434	1465	Qaraqoyunlu Cahanşahın tapşırığı ilə Təbrizdə "Göy məscid" in inşa olunması
I Xəlilullahın Reyə gedərək Azərbaycana yürüşə dəvət etməsi	1434	1467	Muş döyüşü. Uzun Həsənin qaraqoyunluları məğlub etməsi

Ağqoyunlu dövləti (1468-1503)

Ağqoyunlu tayfalarının mənşəyi və yaşadığı ərazilər

XIII-XIV əsrlərdə Ağqoyunlular Xorasandan Anadoluya köçmüş oğuz mənşəli türk tayfa birliyi idi. Bayraqlarında ağ qoç rəmzi olan bu tayfa birliyi hələ erkən orta əsrlərin başlanğıcında Cənubi Qafqazda, başlıca olaraq Qafqaz dağları ilə Araz çayı arasındakı ərazidə Qarabağda, Göyçə gölü ətrafındakı torpaqlarda, Alagöz yaylaqlarında, həmçinin Azərbaycanın cənub bölgələri, Şərqi Anadolu, Qərbi İran, Dəclə və Fərat çayları arasındakı geniş bir ərazidə yayılmışdılar. Ağqoyunlu tayfa ittifaqına Pörnək, Mosullu, Əfşar, Bayat tayfaları daxil idi. Ağqoyunlular Azərbaycanda möhkənlənmək üçün Qaraqoyunlular və Teymurilərlə mübarizə aparmışdılar. Ağqoyunluların siyasi birliyinin başçısı Bayandur tayfasından olan Pəhləvan bəy (1370-1388) idi. Pəhləvan bəyin dövründə:

- Ağqoyunlu tayfa ittifaqı Şərqi Anadolunun cənubunda böyük qüvvəyə çevrildi, qonşu dövlətlər onunla hesablaşdılar.
- Qaraqoyunlularla Teymur arasında gedən mübarizədən istifadə edərək Ağqoyunlu tayfalarını birləşdirmək uğrunda ciddi mübarizə apardı.

Pəhləvan bəyin ölümündən sonra ara müharibələri getdikcə artdı və Ağqoyunlu tayfa ittifaqı əvvəlki mövqeyini itirərək bir qədər zəiflədi. Əlaəddin Turəlinin (1388-1394) Ağqoyunlu tayfa ittifaqını möhkəmləndirmək cəhdləri nəticəsiz qaldı.

Ağqoyunlu bəyliyiinin əsasının qoyulması.

Ağqoyunlu siyasi birliyinin başçılarından biri olan Qara Yuluq Osman bəyin (1394-1434) dövründə:

- ☐ Sivas uğrunda mübarizədə Qaraqoyunlulara qalib gələrək Diyarbəkirdə möhkəmləndi
 - ☐ Mərkəzi Diyarbəkr olan Ağqoyunlu bəyliyiinin əsasını qoydu
 - ☐ Öz adına pul kəsdirdi, feodal çıxışlarını yatırdı
 - ☐ Bir sıra tədbirlər həyata keçirməklə Ağqoyunlu tayfa ittifaqını xeyli möhkəmləndirdi
 - ☐ Ərzincan və Mardin torpaqları Ağqoyunlulardan asılı vəziyyətə salındı
- 1434-cü ildə Qaraqoyunlularla döyüşlərin birində Qara Yuluq Osman öldürüldü. Onun ölümündən sonra, Ağqoyunlu tayfa ittifaqında daxili mübarizə daha da şiddətləndi. Bu vəziyyətdən Osmanlılar istifadə etdilər. Hakimiyyətə gəlmiş Əli bəy (1434-1444) daxili və xarici mübarizədə müəyyən üstünlüklər əldə edə bildi. Əli bəydən sonra onun yerinə keçən oğlu Cahangir Mirzə (1444-1453) hakimiyyəti dövründə:

- ☐ Qısa vaxt ərzində Ağqoyunlu tayfaları yenidən birləşdirildi
- ☐ Ağqoyunlular Diyarbəkirdə möhkəmləndilər

Lakin Cahangir Mirzə tayfa ittifaqının başçısı kimi lazımı rol oynaya bilmədi.

1453-cü il yanvarın 16-da Əli bəyin digər oğlu Həsən bəy Diyarbəkərə daxil olub qardaşı Cahangir Mirzənin qüvvələrini məğlub edərək hakimiyyəti ələ keçirdi. Həsən bəy (1453-1478) Ağqoyunlu tayfa birləşmələrinin möhkəmlənməsi əleyhinə çıxan qüvvələrə qarşı mübarizədə daha çox fəallıq göstərildi.

Ağqoyunlu dövlətinin yaranması. Həsən bəyin daxili siyasəti

Həsən bəy Ağqoyunluların əsas rəqibi olan Qaraqoyunlulara qarşı mübarizə aparmaq üçün:

- XV əsrin 50-ci illərində Gürcüstanın Qaraqoyunlulara tabe olan şərq hissəsini tutdu.
- 1467-ci il noyabrın 11-də Muş döyüşündə Qaraqoyunluları məğlub etdi .

Uzun Həsən

- 1468-ci ildə Azərbaycanın cənubunu və Qarabağı müqavimətsiz tutdu və bununla da Qaraqoyunlu dövlətini süquta uğratdı.

1467-ci ildə Ağqoyunlu Həsən bəylə Qaraqoyunlular arasında baş vermiş Muş döyüşü nəticəsində:

- Qaraqoyunlular məğlub oldu və Cahanşah döyüşdə öldürüldü
- Bağdada qədər olan ərazilər Ağqoyunluların əlinə keçdi.

Bundan sonra Qaraqoyunlu əmirləri Maku qalasında həbsdə saxlanılan Cahanşahın oğlu Həsənəlini azad edib hökmdar seçdilər (1467-1468). Cahansahın varisləri Həsənəli və Hüseynəli arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı. Bu mübarizə nəticəsində Hüseynəli öldürüldü, Həsənəli isə öz qüvvələrini toplayaraq Ağqoyunlulara qarşı mübarizəyə başladı. Həsənəli, rəiyyəti öz tərəfinə çəkmək üçün Təbriz yoxsullarına və kəndlilərə xeyli məbləğdə pul payladı. Lakin onlar Həsənəlini müdafiə etmədilər. Ona görə də 1468-ci ildə Həsən bəy asanlıqla Cənubi Azərbaycanı və Qarabağı ələ keçirdi. Nəticədə, Qaraqoyunlu tayfalarının böyük bir hissəsi Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə daxil oldu. Ağqoyunlu dövlətinin paytaxtı Təbriz şəhəri oldu. Ağqoyunlu dövləti ən qüdrətli çağlarında onun ərazisi Kürdən Cənubda olan Azərbaycan vilayətlərini, Şərqi Anadolunu, Qərbi İranı, İraqı, Şərqi Gürcüstanı əhatə edirdi. Ağqoyunlu dövlətində başlıca təsərrüfat sahələri əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, üzümçülük və bağçılıq təşkil edirdi. Şəhərlərdə sənətkarlıq və ticarət inkişaf etmişdir. Ağqoyunlu dövlətinin ərazisindən Mərkəzi Asiya, Çin və Hindistanı Aralıq dənizi və Qara dəniz sahillərindəki ticarət mərkəzləri ilə birləşdirən karvan yolları keçirdi. Ağqoyunlu dövlətinin əsas gəlirləri və iqtisadi qüdrətinin əsas mənbəyi aşağıdakılar idi:

- Ticarət yollarından keçən karvanlardan alınan tamğa və bac vergisi.
- Avropa ölkələri ilə ticarətdən alınan gəlirlər.
- Əhalidən toplanan vergilər.

Ağqoyunlu dövlətinin daxili siyasətində, xüsusilə iqtisadi həyatında aşağıdakı zümrələr mühüm rol oynayırdı:

1. Ali müsəlman ruhaniləri.
2. Köçəri və oturaq feodal əyanları.

Həsən bəyin “Qanunnamə” qəbul etməsi. Həsən bəyin hakimiyyəti dövründə aşağıdakı amillər Ağqoyunlu dövlətin iqtisadi əsasını sarsıdır və onun siyasi nüfuzuna mənfi təsir göstərirdi:

- Şəhər və kənd əhalisi üzərinə ağır vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulması.
- Azərbaycanın ayrı-ayrı mahallarında kəndli çıxışlarının baş verməsi.

Həsən bəy xalqın rəğbətini qazanmaq və vergi işlərini nizama salmaq məqsədi ilə “Qanunnamə” verdi. Həsən bəyin keçirdiyi vergi islahatı nəticəsində:

- Vergilərin miqdarı azaldıldı.
- Əkinçilik işləri nisbətən yaxşılaşdı.

Lakin, bu tədbirlər əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmadı, əsrin sonunda vəziyyət daha da pisləşdi. Həsən bəy hərbi köçəri əyanları və feodal əyanları mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək, dövlətin siyasi vəziyyətini və xarici müdafiəsini möhkəmləndirmək məqsədi ilə isə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirdi:

- Nizami ordu yaratdı.
- Odlu silah istehsal etməyə təşəbbüs etdi.
- Feodalların müqavimətini qırdı.
- Feodallara bəzi güzəştlər etdi.

Həsən bəyin həyata keçirdiyi tədbirlərin bəzi uğurlarına baxmayaraq mərkəzləşmiş dövlət yarada bilmədi. Ağqoyunlu dövlətinin Teymurilər ilə mübarizəsi (1468-1469-cu illər) 1467-ci ildə Muş döyüşündə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın ölümünü eşidən Teymuri hökmdarı Əbu Səid Azərbaycanda Cahanşahın övladlarının hakimiyyətini qorumaq məqsədi ilə Ağqoyunlulara qarşı müharibəyə hazırlaşdı. Həsən bəy bu müharibəyə girməkdən ehtiyat edərək, anası Sara xatının başçılığı ilə zəngin hədiyyələrlə Əbu Səidin yanına nümayəndə heyəti göndərdi. Lakin Ağqoyunlu dövlətinin qüvvətlənməsini özü üçün təhlükə hesab etdiyi üçün Əbu Səid müharibə etmək fikrindən dönmədi və 1468-ci ilin payızında Azərbaycanın cənub torpaqlarına daxil oldu. Bu zaman Həsən bəy Əbu Səidə qarşı mübarizədə Şirvanşah Fərrux Yasar (1462-1500) və Ərdəbil hakimi Şeyx Heydərle ittifaqa girərək düşməni iqtisadi mühasirəyə aldılar. Hələ Fərrux Yasarın atası I Xəlilullahın vaxtında (1417-1462) Qaraqoyunlularla müharibələrində Şirvanşahlar dövləti Teymurilərin qoşununa ərzaqla kömək edirdi. Fərrux Yasarın isə Əbu Səidin Ağqoyunlularla müharibəsi zamanı ona ərzaqla kömək etməkdən imtina etməsi nəticəsində onun qoşunu ciddi aclıq çəkərək dağılmağa başladı. Belə olduqda Əbu Səid sülh təklif etdi. Lakin Həsən bəy sülh təklifini rədd edib, Teymurilərin düşərgəsinə hücum edərək Əbu Səidin qoşunlarını darmadağın etdi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Osmanlı dövləti ilə mübarizə Ağqoyunlu dövləti Həsən bəyin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın bu vaxta qədərki bütün tarixi ərzində Avropa ölkələri ilə çox geniş əlaqə yaratmış ilk dövlət idi. Həsən bəyin Avropa ölkələri ilə geniş əlaqələr yaratmaqda əsas məqsədi aşağıdakılar idi:

1. Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrini və ipək ticarətini sahmana salmaq.

2. Öz ordusuna müasir odlu silahlar almaq.
3. Topçuluq sənətini inkişaf etdirmək üçün ölkəyə artilleriya mütəxəsisləri gətirmək.
4. Osmanlıya qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün müttəfiqlər tapmaq.

Həsən bəyin xarici siyasətində əsas istiqaməti Osmanlı imperiyası ilə münasibətlər təşkil edirdi. Ağqoyunlu dövlətinin yaranması Osmanlı sultanı Fateh II Mehmeti (1451-1481) ciddi narahat edirdi. XV əsrin 60-70-ci illərində xarici ticarətlə əlaqədar olaraq, Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperatorluğu ilə münasibətləri kəskinləşdi. Daha dəqiq, Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlı imperatorluğu ilə münasibətlərinin kəskinləşməsində bu amillər mühüm rol oynamışdır:

- Fateh II Mehmetin Qafqazı, xüsusilə Azərbaycanı tutmaq üçün səy göstərməsi.
- Fateh II Mehmetin Osmanlı dövlətini Avropa-Şərq ticarətində vasitəçilik edən dövlətə çevirmək istəyi.
- Trabzon məsələsi.

Ağqoyunlu Osmanlı münasibətlərinin gərginləşməsi. Trabzon məsələsi

Ağqoyunluların Qaraqoyunlularla kəskin mübarizəsindən istifadə etməyə çalışan Osmanlı sultanı II Mehmed Ağqoyunlulara qarşı böyük hərbi yürüş hazırladı və onların müttəfiqi olan Trabzon krallığı üzərinə hücumla keçdi. Qara dəniz sahilində yerləşən Trabzon şəhəri Avropanın Şərq ölkələri, Hindistan və Çinlə ticarətində vasitəçi rolunu oynayırdı. Azərbaycanda hakimiyyətə gəlməsindən xeyli əvvəl Ağqoyunlu bəyləri Trabzon imperatorluğu (1204-1461) ilə dostluq və qohumluq əlaqələri yaratmışdılar. Həsən bəy isə Trabzon imperatorunun qızı Feodora –Dəspinə xatınla evlənmişdir. Odur ki, Ağqoyunlular Trabzona öz mülkləri kimi baxırdılar. Trabzonun Ağqoyunlular üçün böyük ticarət əhəmiyyəti var idi. Belə ki:

- Bu şəhər Ağqoyunlu tacirlərinin Qara dənizə yeganə və əlverişli çıxış yolu idi
- Ağqoyunlu tacirləri bu şəhər vasitəsilə Krımdakı mərkəzləri ilə əlaqə saxlayırdılar

Məhz bu amillərə görə II Mehmet Ağqoyunlularla müharibəyə 1461-ci ildə Trabzon üzərinə hücumla başladı. Belə şəraitdə Həsən bəy Trabzonu müdafiə etdi və bu məqsədlə osmanlılar üzərinə hücumla keçdi. Ağqoyunlu qüvvələrinin Osmanlılarla ilk toqquşması sərhəd boyunda, Qoyluhisar adlanan yerdə baş verdi. 1461-ci ildə baş vermiş Qoyluhisar döyüşü nəticəsində - Ağqoyunlular Osmanlı qoşununa ciddi zərbə vursalar da, Həsən bəy hələlik Osmanlılarla sülh bağlamağı

qərara aldı. O, bu məqsədlə Şərqdə diplomat qadın kimi tanınan Sara xatını sultanın düşərgəsinə – Bolqar dağına göndərdi. Qaynaqların məlumatına görə, diplomatik danışıqlar zamanı Sara xatın və II Mehmet bir-birinə “ana”, “oğul” – deyə müraciət edirdilər. Həsən bəy Sara xatını sultan II Mehmetin hərbi düşərgəsinə göndərərkən onun qarşısına iki çətin vəzifə qoydu:

1. Osmanlı sultanını mümkün qədər Trabzonu fəth etmək fikrindən döndərmək.
2. Sultanı Ağqoyunlular üzərinə hücum etmək fikrindən daşındırmaq.

Sara xatın Sultan II Mehmeti Ağqoyunlular üzərinə hücum etmək fikrindən daşındırsa da, sultanın Trabzon dövlətini Osmanlıya qatmaq fikrindən döndərə bilmədi. Tərəflər arasında danışıqların nəticəsi olaraq 1461-ci ildə Yassıçəmən müqaviləsi imzalandı. Həsən bəyin Yassıçəmən sülh müqaviləsini bağlamağa məcbur olmasının səbəbi bunlar idi:

- Ağqoyunlu dövləti Osmanlı ilə toqquşa biləcək dərəcədə güclü deyildi.
- Ağqoyunlu dövlətinə arxadan Qaraqoyunluların və Teymurilərin hücumu gözlənilirdi.

II Mehmet Ağqoyunlu dövlətini təcrid etdikdən sonra Trabzon üzərinə yeridi. Lakin II Mehmet Həsən bəyin arxadan hücum etməyəcəyinə əmin olmadığı üçün Sara xatın başda olmaqla Ağqoyunlu elçilərini özü ilə apardı. Nəhayət, Trabzon

Saray (Sara) xatun

şəhəri bir aylıq mühasirədən sonra sultan qoşunu tərəfindən tutuldu. Beləliklə, Bizans imperiyasının Kicik Asiyada son qalığı olan Trabzon imperatorluğu 1461-ci il, avqustun 15-də süqut etdi. Trabzonun əldən getdiyini gören Sara xatın öz gəlininin – Dəspinə xatunun Trabzon taxtına varislik hüququnu irəli sürdü. Bundan istifadə edən Sara Xatun Trabzon xəzinəsini sultanla bölüşdürdükdən sonra Ağqoyunlu elçilərinin başında geri qayıtdı. Sultanın

elçiləri də onlarla birlikdə 1461-ci il Yassıçəmən müqaviləsini təzələmək üçün Ağqoyunlu sarayına gəldilər. Bununla da Osmanlı sultanı Qərbdəki istilalarını həyata keçirərkən arxa cəbhənin təhlükəsizliyini təmin etmək istəyirdi. Beləliklə, Osmanlılar tərəfindən Trabzonun fəth edilməsi nəticəsində:

- Qara dənizdə Genuya ilə əlaqə yaradan mühüm ticarət mərkəzi süqut etdi.
- Ağqoyunlu dövləti müttəfiqini və Qara dənizə yeganə çıxış yolunu itirdi.
- Ağqoyunlu - Osmanlı münasibətləri yenidən kəskinləşdi.

Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri və Rusiya ilə diplomatik əlaqələri.

Həsən bəy Osmanlı dövlətinə zərbə endirmək məqsədi ilə Avropa ölkələri ilə diplomatik əlaqə yaratmağa başladı və bu əlaqələr böyük rəğbətlə qarşılandı. Həsən bəyin Osmanlıya qarşı planlarının Avropa dövlətləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmasının əsas səbəbi o idi ki, Osmanlı imperatorluğu Avropanın içərilərinə sürətlə irəlilədiyi bir zamanda Avropanın xristian dövlətləri Ağqoyunlu vasitəsi ilə Osmanlıya “arxadan zərbə” vura bilərdilər. Odur ki, Avropa dövlətləri iki türk dövlətinin yaxınlaşmasını istəmir və onlar arasında ziddiyyət salmağa çalışırdı. Həsən bəy isə bu diplomatiyanı lazımi qədər qiymətləndirə bilmədiyindən Avropa dövlətləri ilə ticarət əlaqələrini Osmanlı dövlətinin iştirakı olmadan möhkəmləndirməyə çalışırdı. Həsən bəy Osmanlılara qarşı mübarizədə aşağıdakı ölkələri vahid cəbhədə birləşdirməyə çalışırdı:

1. Qaraman bəyliyi.
2. Kipr krallığını.
3. Rodos feodal dövlətini.

Ağqoyunlu dövlətinin daha geniş əlaqələr saxladığı Avropa ölkəsi Venesiya respublikası idi. Venesiya respublikası Ağqoyunluların Şərqlə Qərb arasındakı ticarətdə vasitəçilik edirdi. Bununla yanaşı Azərbaycanın cənub torpaqlarında hasil olunan ipək Venesiya toxuculuq manufakturalarını təmin edirdi. 1463-cü ildə Venesiya-Osmanlı mübaribəsinin (1463-1472) başlanması Ağqoyunlu-Venesiya əlaqələrinin güclü və müntəzən olmasına təsir göstərdi. 1464-cü ildə Venesiya hökuməti Həsən bəyin sarayına bir neçə diplomatını göndərdi. 1472-ci ildə isə Venesiya hökuməti Katerino Zenonun başçılığı ilə bir neçə diplomatını Təbrizə göndərdi və danışıqlar nəticəsində iki dövlət arasında Osmanlı əleyhinə koalisiya hərbi ittifaq bağlandı. Bu ittifaqa görə Venesiyadan Həsən bəyin ordusuna odlu silah və artilleriya mütəxəsisləri göndərməli idi. Həsən bəy Katerino Zeno vasitəsi ilə Avropa hökmdarlarına məktub göndərdi. Həmin məktubun məzmunu belə idi: “Mən gecə-gündüz ancaq bir şey – sizinlə ittifaq və Allahın iradəsi ilə tezliklə Osmanlı üzərinə yerimək haqqında fikirləşirəm. Onu bilin ki, başqa cür olmayacaqdır. Çünki, niyyətim belədir. Ağqoyunlu elçiləri Venesiyaya, Romaya, Polşaya, Almaniya da gedərək Osmanlılara qarşı danışıqlar aparırdılar.

1475-ci ildə Moskva knyazı III İvan xüsusi elçisi Marko Rossonu Həsən bəyin sarayına göndərdi. Marko Rossonun Həsən bəyin sarayına gəlişinin məqsədi aşağıdakılar idi:

1. Qızıl Orduya qarşı birgə mübarizə aparmaq
2. Ticarət və diplomatik əlaqələri genişləndirmək

Lakin, III İvanın Həsən bəyin sarayında olmuş xüsusi elçisi Ağqoyunluları Qızıl Ordu xanına qarşı birgə mübarizəyə cəlb edə bilmədi. Bunun əsas səbəbi aşağıdakı amillər idi:

- Həsən bəyin Rusiya dövlətinin Qafqazda möhkəmlənməsindən ehtiyat etməsi
- Qızıl Ordu elçilərinin Moskva elçisindən daha əvvəl Qızıl Ordu sərhədlərinin toxunulmazlığı haqqında Həsən bəydən təminat alması

Ağqoyunlu Osmanlı müharibələri və onun nəticələri. Trabzonu fəth etdikdən sonra II Mehmet işğalçılıq siyasətini davam etdərək Azərbaycan ərazisini ələ keçirmək üçün Ağqoyunlulara qarşı qəti mübarizəyə hazırlaşdı. Həsən bəy isə Azərbaycana soxulmağa çalışan Osmanlı qoşununa sərhəddən uzaqlarda zərbə vurmaq məqsədi ilə Venesiya ilə yaratdığı koalisiyaya uyğun olaraq 1472-ci ilin yazında Mirzə Yusif xanın başçılığı ilə Ağqoyunlular Ərzincandan Qaraman istiqamətində Osmanlılar üzərinə hücumla keçib parlaq qələbə çaldılar və Aralıq dənizi sahillərinə çıxdılar. Ağqoyunluların Ərzincandan Qaraman istiqamətində hücumla keçməkdə məqsədi - Venesiyadan Həsən bəyin ordusuna göndəriləcək odlu silah və artilleriya mütəxəssislərini qəbul etmək idi. Lakin, Həsən bəyin ordusu üçün odlu silah və artilleriya mütəxəssisləri gətirəcək Venesiya gəmiləri yox idi. Çünki, Venesiya hökuməti iki türk dövlətini qarşı-qarşıya qoyub aradan çıxmış, digər tərəfdən Osmanlı dövlətinin ağır vəziyyətindən istifadə edərək, ticarət üstünlüyü almaq ümidi ilə gizli diplomatik danışıqlar aparırdı. Beləliklə, müharibənin bütün ağırlığı Ağqoyunlu dövlətinin üzərinə düşdü. Bundan məharətlə istifadə edən II Mehmet öz rəqiblərini bir-birindən ayırdı və müharibəni qazandı. II Mehmet oğlu Şahzadə Mustafanın başçılığı altında Ağqoyunlulara qarşı 60 min nəfərlik qoşun göndərdi. 1472-ci ilin avqustunda Beyşehir yaxınlığında döyüşdə II Mehmedin oğlu Mustafanın başçılıq etdiyi Osmanlı qoşunları Ağqoyunlu süvari qüvvələrini məğlub etdilər. Məğlubiyyətin səbəbi Ağqoyunlu qüvvələrinin sayca Osmanlılardan xeyli az olması idi. Qışın düşməsi ilə əlaqədar olaraq hər iki tərəf hərbi əməliyyatları müvəqqəti olaraq dayandırdı. II Mehmet öz elçisi ilə Həsən bəyə məktub göndərərək, 1473-cü ilin baharında Ağqoyunlulara qarşı hücumla keçəcəyini bildirdi. 1473-cü ilin baharında Osmanlı qüvvələri Xasmuradın komandanlığı altında güclü artilleriyanın müşayiəti ilə Ağqoyunlulara qarşı Ərzincana tərəf hərəkət etdi. II Mehmetin qosunu Qaramana yetişərkən Həsən bəy də öz qüvvələr ilə Fərat çayı sahillərinə çatdı və döyüşə hazırlaşdı. 1473-cü il avqustun 1-də Malatiya döyüşündə II Mehmedin sərkərdəsi Xasmuradın qosunları ilə Həsən bəyin hərbi qüvvələri arasında baş vermiş döyüş nəticəsində

Ağqoyunlular qalib gəldi və Osmanlı qoşununun zərbə qüvvəsi məhv edildi. Malatiya məğlubiyyəti Osmanlı qoşununda intizamın pozulmasına və böyük ruh düşkünlüyünə səbəb oldu. Qələbə ümidini itirən Osmanlı sultanı döyüşdən sonra öz zabitlərindən birini sülh bağlamaq məqsədi ilə Ağqoyunlu hökmdarının yanına göndərdi. Lakin Həsən bəy II Mehmetin sülh təklifini rədd edərək Osmanlı qoşununu təqib etməyə başladı. 1473-cü il avqustun 11-də Otluqbeli (Tərcan) döyüşündə Ağqoyunlular üstünlük təşkil etsələr də döyüş Osmanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Otluqbeli (Tərcan) döyüşündə Ağqoyunluların məğlub olmasının səbəbi bunlar idi:

- Osmanlıların odlu silahla yaxşı təmin olunması.

- Osmanlı piyadaları olan – yeniçəri alaylarının inadlı əks hücumları.

Beləliklə, 1472-1473-cü illərdə Ağqoyunlu-Osmanlı müharibəsi ümumtürk birliyi üçün mənfi nəticələri oldu. Müharibənin Osmanlılar üçün nəticəsi belə oldu:

- Osmanlı sultanı Cənubi Qafqazı, Azərbaycanı və İrəni tuta bilmədi.

- II Mehmetin Şərqlə bağlı apardığı işğalçılıq planı yarımçıq qaldı.

Müharibənin Ağqoyunlular üçün nəticəsi isə aşağıdakı kimi oldu:

- İri feodalların, xüsusilə köçmə-hərbi əyanların mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsi gücləndi.

- Müharibə, xüsusilə Otluqbeli məğlubiyyəti Ağqoyunlu dövlətini zəiflətdi və dağılmasını sürətləndirdi.

Ağqoyunlu dövlətində feodal çıxışları. Şiraz üsyanı.

Osmanlılarla müharibədə məğlubiyyət Ağqoyunlu dövlətini zəiflətdi və iri feodalların, xüsusilə köçmə hərbi əyanların mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizəsini gücləndirdi. 1474-cü ilin aprelində kürdlər Venesiya diplomatı İosaft Barbaronu və onunla Venesiyadan gələn Ağqoyunlu elçilərini qərarət etdilər. Hacı Məhəmməd başda olmaqla Ağqoyunlu elçiləri öldürüldü. 1474-cü ilin mayında Şirazda Həsən bəyin böyük oğlu Uğurlu Məhəmmədin başçılığı ilə iri feodallar mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamı qaldırdı. Uğurlu Məhəmmədin mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxması ölkənin başqa yerlərində də iri feodalların kəskin çıxışlarına səbəb oldu. Belə feodallardan biri 300 nəfərlik süvari ilə Təbrizə hücum etdi. Hökmdarın oğlu Maqsud bəy öz süvari dəstəsi ilə gəldi və Təbrizin təhlükəsizliyini təmin olundu. Həsən bəy isə Şirazda oğlunun qiyamçı qüvvələrini məğlub etdi. Ağır yaralanan Uğurlu Məhəmməd Osmanlı dövlətinə qaçdı. Osmanlı sultanı II Mehmet Uğurlu Məhəmmədi İstanbulda təntənə ilə qarşılayaraq:

□ Uğurlu Məhəmmədə bir qədər hərbi qüvvə verib onu Sivasa - Azərbaycanla Osmanlı sərhəddinə hakim təyin etdi.

□ Qızı Gövhərşan Sultanı ona ərə verdi. Bu izdivacdən onların Əhməd adlı bir oğlu oldu (Ona Gödək Əhməd deyirdilər). Həsən bəy isə Uğurlu Məhəmmədi cəzalandırmaq üçün onu tutub Təbrizdə edam etdirdi. Bu xəbəri eşidən kimi Osmanlı

sultanı Sivasda olan qızını və nəvəsi Əhmədi İstanbula gətirdi. Həsən bəy ona qarşı baş vermiş çıxışlarla əlaqədar 1474-1477-ci illərdə Gürcüstana iki dəfə yürüş etdi. Sonuncu yürüşdə Tiflis və Qori, həmçinin Gürcüstanın çox hissəsi Ağqoyunlular tərəfindən tutuldu. 1477-ci ildə Həsən bəy gürcü hakimi VI Baqratla sülh bağladı. Sülhün şərtinə görə Tiflis də daxil omaq Şərqi Gürcüstan Ağqoyunlu dövlətinin hakimiyyəti altına düşdü. Həsən bəyin apardığı fasiləsiz müharibələr dövlətin iqtisadi özülünü sarsıdaraq, ölkədəki ziddiyyətləri son həddə çatdırdı. Həsən bəyin vəfatından sonra (1478) ölkənin sabit həyatı pozuldu, onun daxilində kəskinləşmiş feodal mübarizəsi Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişafına olduqca ağır təsir etdi. Bu dövrdə aşağıdakı amillər Ağqoyunlu dövlətinin dağılmasını sürətləndirdi:

- İri feodalların mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxışları.
- Fasiləsiz aparılan müharibələr.
- İqtisadi tənəzzül
- Ümumxalq narazılığı

Sultan Yaqubun hakimiyyəti (1478-1490).

Həsən bəydən sonra Sultan Yaqub (1478-1490) hakimiyyətə gəldi. Yaqub Mirzə atasının siyasətini davam etdirərək Şirvanla dostluq əlaqələri saxlamaqla yanaşı Sirvanşah Fərrux Yasarın qızı ilə evlənərək bu əlaqələri daha da möhkəmləndirdi. Lakin Yaqub Mirzə atasının Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyinə olan müsbət meylini qoruyub saxlamadı. Bunun səbəbi getdikcə güclənən Ərdəbil hakimliyinin hakimiyyətini özü üçün təhlükə hesab etməsi idi. Yaqub Mirzənin hakimiyyəti dövründə Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi ilə Ağqoyunlular arasında ziddiyyətlər başladı. XV əsrin sonunda Ağqoyunlu dövlətini daxili çəkişmələr bürüdü. 1484-cü ildə Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə

Ağqoyunlu dövlətində Topal Əhmədin başçılığı ilə kəndli çıxışı baş verdi.

Topal Əhmədin başçılıq etdiyi kəndli çıxışı:

- Maku şəhərinin yaxınlığındakı Sofi kəndi yaxınlığında başlamışdır
- Ağqoyunlular əleyhinə yönəlmişdir

- Yaqub Mirzənin göndərdiyi hərbi qüvvələr tərəfindən yatırıldı
- Qarabulaq kəndi yaxınlığında tərəflər arasında həlledici döyüş oldu

1484-cü ildə Qarabulaq döyüşündə Sultan Yaqub üsyançıları məğlub etdi, Topal Əhməd isə öldürüldü.

1490-cı ildə Yaqub Mirzənin müəmmalı şəkildə vəfatından sonra Ağqoyunlu dövlətində ara müharibələri və feodal çıxışları daha da kəskinləşdi (1490-1492-ci illərdə).

Baysunqurun hakimiyyəti (1490-1492).

Sultan Yaqubdan sonra onun oğlu Baysunqur (1490-1492) hakimiyyətə gəldi. İlk vaxtlar Ağqoyunlu dövlətini Baysunqurun adından idarə edən əmir Sufi Xəlil bütün rəqiblərinə qalib gəldi. Az sonra Diyarbəkrdə hökmranlıq edən Ağqoyunlu əmiri

Süleyman bəy Bicanoğlu Sufi Xəlilin hakimiyyətinə qarşı mübarizəyə başladı. Süleyman bəy ilə Sufi Xəlil arasında 1491-ci ilin yayında Van yaxınlığında döyüş baş verdi. Van döyüşü nəticəsində:

- Sufi Xəlil məğlub oldu və Bicanoğlu hakimiyyəti ələ aldı.
- Bicanoğlu Sultan Baysunqura toxunmayıb dövləti onun adından idarə etməyə başladı Süleyman bəy Bicanoğlunun Sultan Baysunqurun adından Ağqoyunlu dövlətini idarə etməyə başlaması bir qrup Ağqoyunlu əmirlərinin, o cümlədən Əbih Sultanın narazılığına səbəb oldu və onlar Süleyman bəy Bicanoğluya qarşı mübarizəyə qoşuldular. Əbih Sultan 1492-ci ildə Sufi Xəlil tərəfindən dustaq edilən Həsən bəyin nəvəsi Rüstəm Mirzəni Əlincə qalasından azad edərək Ağqoyunlu taxtının iddiaçısı kimi onun namizədliyini irəli sürdü. Bu zaman ölkədə genişlənməkdə olan kəndli çıxışlarından qorxan əmirlərin bir qismi Rüstəmin və Əbih Sultanın tərəfinə keçdilər 1492-ci ilin mayında Bərdə döyüşündə Baysunqurun qoşunu Rüstəm Mirzənin qoşunu ilə döyüşə girdi. Döyüş nəticəsində:

- ☐ Bicanoğlu və Baysunqur məğlub oldular.
- ☐ Bicanoğlu Diyarbəkrdə çəkildi və orada öldürüldü.
- ☐ Baysunqur Şirvana – Fərrux Yasarın yanına qaçdı.
- ☐ Rüstəm Mirzə qalib gəldi və Təbrizdə Ağqoyunlu taxtında oturdu.

Rüstəm Mirzənin hakimiyyəti (1492-1497) .

Rüstəm Mirzə (1492-1497) Ağqoyunlu taxtına çıxarkən dövləti idarə etmək iqtidarında deyildi. Ona görə də Ağqoyunlu dövlətini əslində yeni əmir-əl-üməra vəzifəsinə sahib olan Əbih Sultan idarə edirdi. Rüstəm Mirzə hakimiyyətini

möhkəmləndirmək məqsədi ilə hərbi-köçmə əyanlarına çoxlu soyurqal paylamaqla onların rəğbətini qazandı. Tarixçi Həsən Bəy Rumulun məlumatına görə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu padşahlarından heç biri Rüstəm Padşah qədər soyurqal paylamamışdır. Məhz bu səxavətinə görə Rüstəm beş il Ağqoyunlu dövlətini idarə etdi. Nəticədə iri köçmə feodallar qüvvətləndilər və mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmədilər. Rüstəm Mirzə onlara qarşı mübarizədə Şeyx Heydərin oğlu gənc Sultanəli ilə ittifaqa girdi. 1492-ci ilin sonunda hakimiyyətdən devrilmiş Baysunqur, babası Fərrux Yasarın köməyi ilə Bərdə və Gəncə arasında Rüstəm Mirzəyə qarşı döyüşə girsə də məğlub oldu. Rüstəm Mirzə Şirvana daxil olaraq oranı qorudu. Müttəfiqlər də öz növbəsində Ağqoyunluların idarə etdiyi Qarabağa hücum etdi. 1493-cü ildə Əhər döyüşü nəticəsində Baysunqur və onun müttəfiqləri tamamilə məğlub oldu, özü isə öldürüldü.

Gödək Əhmədin hakimiyyəti (1497).

Rüstəm padşah xeyli soyurqal torpaq paylamaqla köçmə əhalinin xeyli hissəsini özünə qarşı qaldırdı. Əliaçıq olmasına baxmayaraq Rüstəm Mirzəni istəmiyən əmirilər İstanbuldan Həsən bəyin nəvəsi və Uğurlu Məhmmədin oğlu Gödək Əhmədi ölkəyə dəvət etdilər. Əbiş Sultanın başçılığı ilə köçmələrin bir hissəsi Ərzincana gələn Gödək Əhmədlə birləşərək Azərbaycana yürüş etdi.

1496-cı ilin yayında Sultaniyyə döyüşündə Ağqoyunlu qüvvələri darmadağın edildi. 1496-cı ilin sonunda Naxçıvan yaxınlığında döyüş nəticəsində Gödək Əhməd Rüstəm Mirzənin əsas hərbi qüvvələrini məğlub etdi, özünü isə əsir aldı. Bundan sonra Gödək Əhməd 1497-ci ilin əvvəlində Təbrizə gəldi və Ağqoyunlu dövlətində hakimiyyəti ələ aldı. Gödək Əhməd ona hakimiyyətə gəlməkdə kömək edən Əbiş Sultandan ehtiyat etdiyi üçün Kirman mahalını ona bağışladı. Gödək Əhmədin Ağqoyunlu hərbi qüvvələri üzərində asanlıqla qələbə çalmasının səbəbi bunlar idi:

- Mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi.
- Köçmə əhalinin bir hissəsinin Rüstəm Mirzəyə qarşı çıxması.

Hakimiyyətə gəldikdən sonra Gödək Əhməd əhaliyə arxalanaraq:

- Hərbi əyanların müqavimətini qırmağa cəhd göstərdi.
- Ara müharibələrinə son qoymağa çalışdı.
- Ağqoyunlu dövlətini möhkəmləndirmək üçün səy göstərdi.

XV əsrin 90-cı illərində Gödək Əhməd kəndlilərin vəziyyətində müəyyən dəyişikliklər etməklə dövlətin iqtisadi əsasının zəifləməsinin qarşısını almaq

məqsədi ilə vergi islahatı keçirdi. Gödək Əhmədin vergi islahatına əsasən şəriətdə göstərilməyən 20 yə qədər vergi və mükəlləfiyyət ləğv edildi.

Gödək Əhmədin daxili siyasəti:

- Əbih Sultan başda olmaqla bəzi əyanların narazılığına səbəb oldu.
- İran İraqında, Fars vilayətində bəzi əmirlər qiyamlar qaldırdılar.

1497-ci il dekabrın 13-də İsfahan döyüşü nəticəsində Gödək Əhməd qiyamçılar tərəfindən məğlub oldu və öldürüldü. Beləliklə Gödək Əhməd yeddi aydan sonra Əbih Sultanın növbəti xəyanəti və qiyami nəticəsində öldürüldü.

XV əsrin sonlarında Ağqoyunlu dövlətində mərkəzi hakimiyyət uğrunda aparılan döyüşlər		
1491-ci il	Van döyüşü	Bicanoğlu Sufi Xəlili məğlub etdi
1492-ci il	Bərdə döyüşü	Bicanoğlu Baysunquru məğlub etdi
1492-ci il	Bərdə-Gəncə döyüşü	Baysunqur Rüstəm Mirzəni məğlub etdi
1493-cü il	Əhər döyüşü	Rüstəm Mirzə Baysunquru məğlub etdi
1496-cı il	Sultaniyyə döyüşü	Gödək Əhməd rəqiblərini məğlub etdi
1496-cı il	Naxçıvan döyüşü	Gödək Əhməd Rüstəm Mirzəni məğlub etdi
1497-ci il	İsfahan döyüşü	Gödək Əhməd məğlub oldu və öldürüldü

Ağqoyunlu dövlətinin parçalanması və süqutu. Gödək Əhmədin ölümündən sonra Əbih Sultan 1497-ci ilin dekabrında Qum şəhərində Yaqub Mirzənin oğlu 9 yaşlı Murad Mirzəni (1497-1503) Ağqoyunlu hökmdarı elan edərək, onun adından pul kəsdirdi. Əslində isə azyaşlı Murad Mirzə Əbih Sultandan asılı olmaqla Ağqoyunlu dövlətini idarə edirdi. Bu zaman Muradın əmisi oğlu Əlvənd Mirzə Ağqoyunlu taxtı uğrunda mübarizəyə başlayaraq 1499-cu ilin sonunda Təbrizi ələ keçirdi.

Bundan sonra:

- Ağqoyunlu dövlətində ikihakimiyyətlik yarandı.
- Ağqoyunlu taxtı uğrunda iki varis - Murad Mirzə və Əlvənd Mirzə (1499-1501) mübarizəyə başladı. 1500-cü ilin əvvəlində dərviş Baba Xeyrullahın köməyi ilə Təbriz yaxınlığında Əbhər adlı yerdə Murad Mirzə ilə Əlvənd Mirzə barışaraq saziş imzaladılar. Tarixə Əbhər sazişi (1500) kimi düşən bu sülhün şərtlərinə əsasən:

1. Ağqoyunlu dövləti şahzadə Murad Mirzə ilə Əlvənd Mirzə arasında iki yerə bölündü.
2. Diyarbəkir, Kürdən Cənubdakı Azərbaycan əraziləri və Qarabağ Əlvənd Mirzəyə verildi.
3. Bütün Ərəb İraqı, Fars və Kirman Ağqoyunlu Murad Mirzəyə keçdi.
4. Qızılüzən çayı tərəflər arasında sərhəd oldu.

Əbhər sülhü nəticəsində Ağqoyunlu dövləti iki yerə parçalandı, hərbi qüdrəti sarsıldı, dövlətin süqutu sürətləndi. 1501-ci ilin ortalarında Şərur döyüşündə İsmayıl həlledici döyüşdə Əlvənd Mirzəni məğlub etdi. 1503-cü il iyunun 21-də Almabulağı döyüşündə İsmayıl Murad Mirzəni məğlub etdi. Beləliklə, Səfəvilər dövləti tərəfindən Ağqoyunlu dövlətinin varlığına son qoyuldu. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin süqut etmələri səbəblərində oxşarlıq var idi. Belə ki, hər iki dövlət, qonşu dövlətlərlə aparılan müharibələr, mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi və feodal ara müharibələri nəticəsində süqut etmişdir.

QEYD: Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri müəyyən oxşar cəhətlərə malik idi. Belə ki, hər iki dövlət eyni əsrdə yaranmışdı, mərkəzləşmiş dövlət deyildilər, Teymurilərə qarşı mübaizə aparmışdılar, Şirvanşahlar dövlətini vassal asılılığına salmışdılar, hökmdarları soyurqal torpaq mülkiyyəti paylamışdılar. Lakin Qaraqoyunlu dövləti Ağqoyunlu dövlətindən fərqli olaraq Osmanlılarla müharibə aparmamışdır, həmçinin Qaraqoyunlular Ağqoyunlular kimi Avropa ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr yaratmamışdı.

XV əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni həyatı.

Dövlət quruluşu və ordu. XV əsrdə Azərbaycanda Şirvanşahlar, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri mövcud olmuşdur. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət aparatında Azərbaycan tayfalarının hərbi feodal əyanları – Baharlı və Bayandur sülalələri rəhbər rol oynayırıdılarsa, Şirvanşahlar dövlətində fərqli olaraq dövlət hakimiyyəti əhalinin feodal əyanlarına mənsub idi. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətinin hər ikisində də dövlətin başçısı padşah, Şirvanşahlar dövlətinin başçıları isə şah titulu daşıyırdı. Ağqoyunlu hökmdarları içərisində ilk dəfə Həsən bəy sultan titulu qəbul etdi. Həsən bəyin sultan titulu qəbul etməkdə məqsədi özünü Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar olduğunu göstərmək idi. XV əsr Azərbaycan dövlətlərində mərkəzi dövlət aparatında saray vəzifələrinin əhəmiyyətinə görə ardıcılıq belə idi:

1. Padşah
2. Əmir ül-üməra
3. Sədr-əzəm (Mövlana)
4. Baş vəzir (Sahibi divan)

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətində padşahdan sonra ikinci şəxs Əmir ül-üməra (Əmirlər əmiri) adlanırdı.

Əmir-ül-üməraya aiddir:

- Orduda ən yüksək hərbi vəzifə tutan şəxs olub, ordunun baş komandanı titulu daşıyırdı.

- Hakim sülalə üzvlərindən və ya məşhur əmirlərdən təyin olunurdu.

Əmir ül-üməradan sonrakı yerdə Sədr-əzəm dayanırdı. Sədr-əzəmə aiddir:

- Mövlana (ağa) ləqəbini daşıyır, məhkəmə işlərini nizamlayırdı.

- Ruhanilərə, vəqf mülklərinə, mədrəsələrə və dini müəssisələrə başçılıq edirdi.

Mərkəzi dövlət aparatında sonrakı yeri Baş vəzir tuturdu. Baş vəzirə aiddir:

- Şahın möhrdarı olub, sahibi divan adlanırdı.

- Daxili inzibati və xarici işlərə, dövlət gəlirinin hesablanmasına və maliyyə işlərinə baxırdı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin bütün hərbi-təşkilati işləri köçmə adəti ilə sıx bağlı idi. Qoşun hissəsi ailə üzvləri ilə birgə olurdu. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hər birinin imtiyazlı qvardiya dəstələrindən əlavə 100 min, Şirvanşahların isə 60 min qoşunu var idi. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin ordularında Avropa və Osmanlı dövlətlərinin orduları ilə müqayisədə hərbi texnika zəif idi. Ordu ox, nizə, qılınc, qalxan və toppuzla silahlanırdı.

Torpaq sahibliyi, vergi və mükəlləfiyyətlər.

XV əsrdə ənənəvi torpaq mülkiyyəti formaları olan dövlət (divani), xassə (sülalə), xüsusi irs (mülk) və müsəlman ruhanilərinə mənsub vəqf torpaqları qalmaqda idi. Bu dövrdə həmçinin Azərbaycanda feodal torpaq sahibliyi formalarında bəzi dəyişikliklər baş verdi. XV əsr dövlətləri olan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətində feodal torpaq sahibliyi formalarında baş verən həmin dəyişiklik iqtə əvəzinə soyurqal paylanması idi. Belə ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətində qoşunun dayağı olan hərbi əyanlara müvəqqəti istifadə olunan iqtə əvəzinə irsən keçən soyurqal adlanan torpaq paylanılırdı. İqtə ilə soyurqalın oxşar cəhəti dövlətə xidmət müqavilində verilmələri olsa da, onlar birindən fərqlənirdi. Soyurqal torpaq mülkiyyətinin iqtadan fərqi aşağıdakılar idi:

- ☐ Soyurqal irsən keçə bilərdi.
- ☐ Sahibinin vegri toxunulmazlığı var idi.
- ☐ İqtaya nisbətən sahibinin hüquqları daha geniş idi.

Öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün tərəfdarlarına ən çox soyurqal paylamış Azərbaycan hökmdarı Rüstəm Mirzə olmuşdur. Bundan başqa Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqub və başqaları da faodallara

geniş soyurqal torpaqları paylamışdılar. XV əsrdə Azərbaycan kəndliləri və sənətkarları 40-dan çox vergi verir və mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. Bu dövrdə Azərbaycan kəndliləri əsasən aşağıdakı vergiləri ödəyirdilər:

1. Məlcəhət – məhsul vergisi idi.
2. Bəhrə - sudan istifadə əvəzində alınırdı.
3. Çobanbəyi – otlaq pulu idi.
4. Can vergisi – xristian əhalisindən alınırdı.
5. Tamga və bac – sənətkar və tacirlərin ödədiyi vergilər idi.

Məlcəhət adlanan məhsul vergisi rəiyyəti xüsusilə var-yoxdan çıxarırdı. Həsən bəyin “Qanunnamə”sinə görə məlcəhət məhsulun 1/5 hissəsini əhatə edirdi (“Qanunnamə”yə əsasən məhsulun beşdə bir hissəsini təşkil edən vergi məlcəhət adlanırdı). Çobanbəyi vergisini maldarlar (elətlər) ödəyirdilər. Tamğa və bac vergiləri monqollar dövründən qalmışdır. Ağqoyunlu hökmdarlarından Həsən bəy və Gödək Əhməd vergi islahatı keçirmiş, həmin islahatlara əsasən vergi işlərində qayda-qanun yaranmış, vergilər qismən azaldılmışdır. Hətta Gödək Əhməd şəriətdə göstərilməyən 20-yə qədər vergi və mükəlləfiyyətləri ləğv etmişdi.

XV əsr Azərbaycan şəhərləri.

XIV əsrin 70-ci illəri və XV əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda şəhər həyatı, sənətkarlıq və ticarət tənəzzül etmişdi. Bunun əsas səbəbi ölkənin həyatında baş vermiş ictimai-iqtisadi, hərbi və siyasi hadisələr idi. Lakin XV əsrin 30-80-ci illərində ölkədə vəziyyətin nisbətən sabitləşməsi tənəzzül prosesinin dayandırılmasına səbəb oldu. Qaraqoyunlu Cahanşahın, Ağqoyunlu Həsən bəy və Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə şəhər həyatı xeyli canlandı. Həsən bəyin həyata keçirdiyi islahat şəhərlərin yüksəlməsini təmin etdi. Bu dövrdə Azərbaycanın Təbriz, Bakı, Ərdəbil və Şamaxı şəhərləri xüsusilə fərqlənirdi. XV əsr Təbriz şəhərinin dövrün sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi rolu yenə güclü idi. Şəhər Azərbaycanda ən böyük dulusçuluq mərkəzi idi. Şərqdə məşhur olan “Qeysəriyyə bazarı” yerləşirdi. XV əsr Bakı şəhəri daha çox inkişaf etmişdir. Şəhər Şirvan hakimlərinin iqamətgahlarından biri idi. Şirvanşahların xəzinəsi burda yerləşirdi. XV əsrin ikinci yarısında Bakı Xəzərdə başlıca limana çevrildi.

Bu dövrdə Bakı şəhəri Moskva knyazlığı və Mərkəzi Asiya ilə ticarət əlaqələrində mühüm rol oynayır. Şəhərdə zərbcə fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Şamaxı şəhəri də Azərbaycanın mühüm şəhəri olara qalırdı. XV əsr Venesiya diplomatı A.Kontarini həyat üçün əlverişli məhsulların çoxluğu baxımdan Şamaxını Təbrizdən üstün saymışdı.

Sənətkarlıq

XV əsrdə Azərbaycanda sənətkarlığın toxuculuq, ipəkçilik, xalçaçılıq, misgərlik, dəmirçilik sahələri daha çox inkişaf etmişdi. XV əsrdə Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Şamaxı ölkənin mühüm toxuculuq mərkəzləri sayılırdı. Gəncə əhalisi ipəkqurdu yetişdirilməsində və ipəyin hazırlanmasında mahir idi. Şirvanın ipək parçaları dünya şöhrəti qazanmışdır. Venesiya diplomatı A.Kontarinin məlumatına görə Şamaxı şəhərində “talaman ipək” adı ilə məşhur ipək istehsal olunurdu. XV əsrdə Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafında mühüm mərhələdir. Bunun əsas səbəbi Azərbaycan xalçalarına olan böyük tələbat idi. Bu dövrdə xalçaçılıqda Təbriz və Şirvan xüsusi fərqlənirdi. XV əsrdə dulusçuluğun ən mühüm mərkəzi Təbriz şəhəri idi. Təbriz ustalarının yaratdığı göy, ağ, firuzəyi rəngli tikinti materialları bir çox ölkələrdə tikililəri bəzəyirdi. Metal emalının əsas sahəsi kimi misgərlik və dəmirçilik peşələri yaxşı inkişaf etmişdir. XV əsrdə mis qablar əhalinin məişətində özünə möhkəm yer tutmuşdur.

Azərbaycanın Rusiya və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri

XV əsrdə Şirvanşahlar dövləti ilə böyük Moskva knyazlığı arasında ticarət əlaqələri yaranmışdır. Azərbaycan-Rusiya ticarət əlaqələrində Həştərxan şəhəri mühüm rol oynayır. Azərbaycan tacirləri su və karvan yolu ilə Rusiyanın Moskva, Tver və başqa ticarət mərkəzlərinə gedirdilər. Rusiya tacirləri isə Həştərxan vasitəsilə Şamaxıya gəlir, İrana gedirdilər. Bu dövrdə Rusiyadan Azərbaycana xəz dəri, bal, mum, kətan parçalar, gön, qab-qacaq gətirilirdi. XV əsrdə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri genişləndi. Bu dövrdə Azərbaycanla Venesiya, Roma, Neapol krallığı, Avstriya, Macarıstan, Çexiya, Almaniya, Kipr, Rodos, Burqundiya ilə dərin iqtisadi əsaslara əsaslanan əlaqələri var idi. Bunun əsas səbəbi Avropa ilə Asiyayı əlaqələndirən əsas ticarət və beynəlxalq karvan yollarının Azərbaycandan keçməsi idi. Avropalılar Azərbaycandan xam ipək, pambıq parçalar və.s alıb aparırdılar.

XV əsrdə Azərbaycan tacirləri Şam (Dəməşq), Hələb, Bursa, İstanbul, Trabzon şəhərləri vasitəsi ilə avropalılarla ticarət aparırdılar. Avropa ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrdə Azərbaycan ipəyi mühüm rol oynayır. XV əsrdə Azərbaycan ipəyinin

əsas alıcıları İtaliya tacirəri idi. Onlar Qara dənizdən Azov və Don çayları vasitəsilə Volqaya keçir, Xəzərsahili ticarət mərkəzləri ilə əlaqə yaradırdılar. 1474-cü ildə İtaliyanın Venesiya şəhərindən olan diplomatı A.Kontarini yazırdı ki, “Təbrizə çoxlu ipək gətirilir, sonra bu ipək karvanlarla Hələbə yola salınır”. 1475-ci ildə Venesiya diplomatı A.Kontarininin Şamaxı şəhərinə gələrək qeyd etmişdir ki, “bu şəhərdə bizdə talaman ipəyi adı ilə məşhur olan ipək istehsal olunur”. Azərbaycan ipəyi Bursa və İtanbulun toxuculuq müəssisələrini də xammalla təmin edirdi.

XV əsr memarlıq abidələri. İncəsənət XV əsrdə Azərbaycanda aşağıdakı memarlıq abidələri inşa olunmuşdur:

1. Bakıda Şirvanşahlar saray kompleksi.
2. Təbrizdə “Həşt-behişt” saray kompleksi.
3. Təbrizdə “Göy məscid.”
4. Təbrizdə “Qeysəriyyə bazarı”.
5. Həsən padşah camisa.

Şirvanşahlar saray kompleksinin binalarından biri divanxana idi. məhkəmə işlərinə baxılır, əyanların yığıncaqları keçirilirdi. Şirvanşahlar saray kompleksində yazılardan ibarət olan “Bayıl daşları”nın bədii tərtibatı və Şirvanşahlar dövlətinin qüdrətini, ictimai-iqtisadi inkişafını göstərən “Mərdəkan qalası tərtibatı” diqqəti cəlb edir.

Azərbaycanın XV əsr Qaraqoyunlular dövlətinə aid memarlıq abidəsi olan “Göy məscid” 1465-ci ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın tapşırığı ilə inşa edilmişdir. XV əsr Ağqoyunlular dövlətinə aid memarlıq abidəsi isə 1483-cü il Təbrizdə inşa edilmiş “Həşt-behişt” saray kompleksi idi. “Həşt-behişt” saray kitabxanası, məscidi, min çarpayılıq şəfa evi, cıdır meydanı və xiyabanı var idi.

XV əsrdə Azərbaycanda incəsənətin musiqi və rəssamlıq sahələrində bir çox irəliləyişlər baş vermişdir. XV əsrdə yaşamış görkəmli musiqiçisi Əbdülqadir Marağai idi. Bu dövrdə Azərbaycan rəssamlarından Əmir Dövlətyar və onun şagirdləri Əbdül, Müsavir və.b məşhur idilər.

Qara Yuluq Osman bəyin Ağqoyunlu bəyliyiinin əsasını qoyması	1394	1473	Malatiya döyüşündə Ağqoyunluların Osmanlı qoşununa qalib gəlməsi
Əli bəyin Ağqoyunlu bəyliyiinin başçısı olması	1434	1473	Otluqbeli döyüşündə Osmanlıların Ağqoyunlu qoşununa qalib gəlməsi
Uzun Həsənin Diyarbəkrdə qardaşı Cahangir Mirzənin qüvvələrini darmadağın etməsi	1453	1474	Kürdlərin Venetsiya diplomatı İosaft Barbaronu və Ağqoyunlu elçilərini qərar etməsi
Uzun Həsənin Gürcüstanın Qaraqoyunlulara tabe olan şərq hissəsini tutması	XV 50-ci illəri	1474	Uğurlu Məhəmmədin Şirəzə mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam qaldırması
Qoyluhisar döyüşündə Ağqoyunluların Osmanlı qoşununa ilk dəfə ciddi zərbə vurməsi	1461	1474-1477	Uzun Həsənin Gürcüstana iki dəfə yürüş etməsi
Ağqoyunlularla osmanlılar arasında Yassıçəmənin müqaviləsinin imzalanması	1461	1477	Uzun Həsənin Gürcü hakimi VI Baqratla sülh bağlaması
Osmanlıların Trabzonu fəth etməsi. Trabzon imperatorluğunun süqutu	1461	1475	Moskva knyazı III İvanın xüsusi elçisi Marko Rossonu Uzun Həsənin sarayına göndərməsi
Venetsiya-Osmanlı mübaribəsinin başlaması	1463	1478	Sultan Yaqubun hakimiyyətə gəlməsi
Venetsiya hökumətinin Uzun Həsənin sarayına ilk dəfə diplomat göndərməsi	1464	1484	Qarabulaq döyüşündə Topal Əhmədin üsyanının yatırılması
Uzun Həsənin Cənubi Azərbaycanı və Qarabağı ələ keçirməsi	1468	1490	Baysunqurun hakimiyyətə gəlməsi
Ağqoyunlu dövlətinin yaranması	1468	1492	Rüstəm Mirzənin hakimiyyətə gəlməsi
Teymuri hökmdarı Əbu Səidin Ağqoyunlulara qarşı müharibəyə başlaması	1468	1496	Gödək Əhmədin Ağqoyunlu taxtını ələ keçirməsi
Uzun Həsənin Teymuri Əbu Səidin qoşunlarını məğlub etməsi	1469	1497	Ağqoyunlu dövlətində ikihakimiyyətliyin yaranması
Katerino Zenonun başçılığı Venetsiya diplomatlarının Təbrizə gəlməsi	1472	1500	Əbhər sazişi ilə Ağqoyunlu dövlətinin Murad Mirzə ilə Əlvənd Mirzə arasında bölünməsi
Qaraman istiqamətində Osmanlılara qalib gələrək Aralıq dənizi sahillərinə çıxması	1472	1501	Şərur döyüşü. Ağqoyunluların birinci qolunun süqut etməsi
Beyşehir döyüşündə osmanlı qoşununun Ağqoyunluları məğlub etməsi	1472	1503	Almaqlağı döyüşü. Ağqoyunluların ikinci qolunun və Ağqoyunlu dövlətinin süqut etməsi

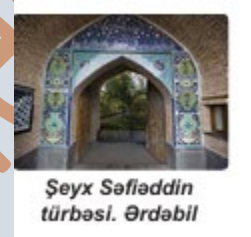
5. Səfəvilər dövləti. Nadir şah Əfşar

Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyinin yaranması.

Səfəvi sülaləsinin yüksəlişi monqol ağalığı dövrünə təsadüf edir. Monqolların işğal etdiyi ərazilərdə XIII əsrin sonlarında Ərdəbil şəhərində kəndli və sənətkarlar arasında kor təbii Səfəvi sufi dərviş təriqəti (ordeni) yarandı. Sufilik – (ərəbcə) “yun

əbəli” sözündən olub, İslam dinində cərəyan, təlimdir. Bu təlim ilk dəfə VIII əsrdə İraqda və Suriyada yaranmışdır. XIII əsrin sonlarında belə dərviş ordenlərindən biri də Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində yaranmışdır. Səfəvi sufi dərviş təriqətinin adı

müqəddəs sayılan Səfəvi sülaləsinin banisi Şeyx Səfiəddin İshaqın (1252-1334) adı ilə bağlıdır. Səfəvi sufi dərviş təriqəti ilk vaxtlar əsasən Ərdəbil və onun ətraf yerlərində yayılır və bu yerlərin əhalisi Səfəvilərin müridləri sayılırdılar. Sufi dərvişlərinin xalqa təsiri kəndli, sənətkarlarla yanaşı, sultan və feodla hakimlərini də sufi dərviş təriqətinə meyl etməyə məcbur edirdi. Bunlar isə Səfəvi təriqətinin geniş sosial bazaya malik olduğunu göstərir. Səfəvilər Azərbaycanda və Şərqi ölkələrində yaranmış ağır vəziyyətin səbəbini XIV-XV əsrlərdə bu yerlərdə hökm sürən sünnilik təriqətində, həmçinin sünni hökmdarlarının siyasətində görürdülər və sübut etməyə çalışırdılar ki, sünniliyin hakim mövqe tutduğu dövlətlər qeyri qanuni dövlətlərdir, onlar xalqı ağır həyata düşür edirlər. Məhz buna görə də sünnilik əleyhinə ümumxalq mübarizəsi aparılması və şii tərəfdarlarının hakimiyyətə gəlməsi üçün şərait yaradılmalıdır. Bu da onların siyasi mübarizə meydanına çıxmaları ilə əlaqədər idi. Səfəvilər müxtəlif vədlərlə xalq kütlələrini öz tərəfinə cəkməklə, hakimiyyət uğrunda mübarizəsini gücləndirdilər. Bu sahədə Səfəvilərin müvəffəqiyyətinə səbəb Ərdəbil şeyxlərinin başçılıq etdiyi hərəkatın ölkənin oturaq əhalisinin tələbini ifadə etməsi idi. Şeyx Səfiəddin İshaqdan sonra bu mübarizə onun davamçıları tərəfindən davam etdirilərək daha kəskin xarakter aldı.

Şeyx Cüneydin dövrü (1447-1460).

XV əsrin ortalarından etibarən Səfəvilər daha fəal siyasət yeritməyə başladılar. XV əsrin ikinci yarısında isə Muğanın bir hissəsi, Qarabağ, Azərbaycanın Talış dağlarına qədər olan şərq torpaqları Səfəvilərin təsiri altına düşdü. Artıq XIV əsrin ikinci yarısı - XV əsrdə Səfəvi təriqəti Azərbaycanla yanaşı, Anadoluda, İranda, İraqda çoxlu müridləri (davamçıları, sufi təlimi əsasında həyatını islam dininə həsr etmiş şəxs) var idi. Şeyx Cüneydin (1447-1460) dövründə Azərbaycanın

cənubunda Qaraqoyunlu Cahanşah (1435-1467) hökmranlıq edirdi. Cahanşah Şeyx Cüneydin qüvvətlənməsindən və bu təriqətin siyasi şəkil almasından ehtiyat etdiyi üçün Ərdəbildən çıxmasını tələb etdi. Belə olduqda Şeyx Cüneyd 1449-cu ildə Ərdəbili tərk edərək Misir, Suriya və Mesopotamiyaya gedib Varsaq və Zülqədər tayfalarını öz müridlərinin sırasına qatdı. Kiçik Asiyaya Diyarbəkəre gələrək Qaraqoyunluların rəqibi olan Ağqoyunlu Həsən bəyin yanına getdi. Diyarbəkərdə Şeyx Cüneyd Həsən bəy tərəfindən səmini qarşılandı və bacısını Şeyx Cüneydə əvəz verərək onunla qohum oldu. Şeyx Cüneyd Həsən bəylə ittifaqa girdikdən sonra müstəqil hərəkət etməyə başladı. Diyarbəkərdə ustacı, şamlı, rumlu, Əfşar, qacar, təkəli, qazax türk tayfaları, Qarabağ, Əhər sufiləri Səfəvilərə qoşuldular. Şeyx Cüneyd Osmanlı dövlətində, Suriyanın şimalında və Mesopotomiyada da öz ətrafına çoxlu mürid topladı. Qaraqoyunlu Cahanşah isə Ərdəbildə Şeyx Cüneydin əmisi Şeyx Cəfəri (1449-1470) Səfəvi təriqətinə başçı təyin etdi. 1459-cu ildə Şeyx Cüneyd Ərdəbilə qayıtmaq istəsə də Şeyx Cəfər onu Ərdəbilə buraxmadı. 1460-cı ildə Şeyx Cüneyd Şirvana və Dağıstana hücum etdi. Bu zaman Şirvanşah hökmdarı I Xəlilullah Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahla ittifaqa girərək Dərbənd yaxınlığında Səfəvi qoşunlarının qarşısını kəsdi və Samur çayı yaxınlığında onunla döyüşə girdi. 1460-cı il martın 4-də baş vermiş Samur çayı yaxınlığında döyüş nəticəsində:

- Səfəvilər məğlub oldular.
- Şeyx Cüneyd öldürüldü.

QEYD: Şirvanşah I Xəlilullahın Samur çayı sahilində döyüşdə Şeyx Cüneydə qalib gəlməsinin səbəblərindən biri Şirvanşah I Xəlilullahın Qaraqoyunlu Cahanşahla ittifaqa girməsi idi.

Şeyx Heydərin dövrü (1460-1488)

Şeyx Cüneyddən sonra onun yerinə oğlu Şeyx Heydər (1460-1488) keçdi. Şeyx Heydər hakimiyyətə gəldikdən sonra:

- Atası Şeyx Cüneydin siyasətini davam etdirirdi
- Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyinin sərhədlərini genişləndirdi
- Dayısı Həsən bəyin qızı Aləmşah xatınla evlənərək, Ağqoyunlularla ittifaqı daha da möhkəmləndirdi.
- 1470-ci ildə Həsən bəy Ərdəbilə gələrək Şeyx Cəfəri qəyyum saxlamaqla Şeyx Heydəri Səfəvi təriqətinin başçısı kimi taxtda oturtdu.

Şeyx Heydər aşağıdakı tədbirləri həyata keçirməklə daha da məşhurlaşdı:

Şeyx Cüneyd məqbərəsi. Qusar

Şeyx Heydər türbəsi. Məşkinşahr

- “Qazi”, “sufi” dəstələrini tam hərbi qaydada təşkil etdi.
- Səfəvi döyüşçüləri başlarına 12 imamın şərəfinə on iki qırmızı zolaqlı çalma qoydular (on iki qırmızı zolaqlı çalma qoyduqlarına görə səfəvilərə “qızılbaşlar” da deyirdilər). Həsən bəyin vəfatından sonra Ağqoyunlu taxtına çıxan Yaqub padşah (Yaqub Mirzə) da Səfəvilərlə müttəfiqlik və qohumluq münasibətlərini davam etdirdi. Şeyx Heydər Ağqoyunlu hölmdarı Yaqub Mirzənin razılığı ilə 1483-cü ildə atası kimi Şirvana və Dağıstana yürüş etdi. Bu yürüş nəticəsində qızılbaşlar xeyli qənimət və əsirlə geri qayıtdılar. 1487-ci ildə Şeyx Heydər ikinci dəfə Şirvana və Dağıstana yürüş etdi. Şeyx Heydər iki dəfə Şirvana və Dağıstana uğurlu yürüşləri qonşu dövlətləri və dayısı Yaqub padşahı qorxuya saldı. Buna görə də 1488-ci ildə Səfəvilər (Şeyx Heydər) üçüncü dəfə Şirvana yürüş edərkən Yaqub Mirzə bu dəfə əksinə olaraq Şirvanşah I Xəlilullahə kömək etdi və onun üzərinə sərkərdəsi Bicanoglunun komandanlığı altında qoşun göndərirdi. Bunu görən Şeyx Heydər Tabasarana döndü və Şahdağın ətəyində birləşmiş Ağqoyunlu və Şirvan qoşunları ilə döyüşə girdi. 1488-ci il iyunun 9-da baş verən Şahdağ döyüşü nəticəsində:

- Hər iki tərəf xeyli itki verdi, tərəflərdən heç biri uğur qazana bilmədi.
- Şeyx Heydər döyüşdə öldürüldü.

Beləliklə XV əsrdə Səfəvilərin öz hakimiyyətlərini Şirvana yaymaq cəhdləri baş tutmadı. Şeyx Heydər ölümündən sonra Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi zəiflədi, Yaqub padşah Ərdəbil və Səfəvilərin başqa torpaqlarını işğal etdi, Heydər oğlanlarını – Sultanəli, İbrahim və İsmayılı əsir kimi Şiraz yaxınlığında yerləşən İstəxr qalasına atdırdı.

Şeyx Sultanəlinin dövrü (1488-1495)

Şeyx Heydər ölümündən sonra onun yerinə böyük oğlu Şeyx Sultanəli (1488-1494) keçdi. Həsən bəyin nəvəsi Rüstəm Mirzə (1492-1497) Ağqoyunlu taxtını ələ keçirdikdən sonra Şeyx Heydər oğlanlarını İstəxr qalasında yerləşən uşaqlarını həbsdən azad edərək, müstəqil hakim kimi Sultanəlini Ərdəbilə qaytardı. Sultanəli Səfəvi şeyxi seçildi. 1493-cü ildə Əhər döyüşündə Ağqoyunlu Rüstəm Mirzə qardaşı Baysunqurla döyüşəndə Sultanəli öz qoşunu ilə Rüstəmin tərəfində vuruşdu. Əhər döyüşü nəticəsində:

- Ağqoyunlu Rüstəm Mirzə və Səfəvilərin birləşmiş qüvvələri qalib gəldi.
- Baysunqur və onun müttəfiqlərini məğlubiyyətə uğradıldı.

Ümumiyyətlə, Şeyx Sultanəlinin dövründə qızılbaşların Ağqoyunlu padşahı Rüstəm Mirzəni müdafiə etməsinin səbəbi aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- Rüstəm Mirzənin Sultanəlini müstəqil hakim kimi tanıması.
- Hər ikisinin Qaraqoyunlulara düşmən münasibət bəsləməsi.

Qələbədən sonra Sultanəli Ərdəbilə qayıdaraq öz dədə-baba hakimiyyətini bərpa etmək məqsədilə hazırlığa başladı. Ərdəbildə Səfəvi tərəfdarlarının güclənməsi Rüstəm Mirzəni qorxuya saldı. Odur ki, Rüstəm Mirzə 1494-cü ildə Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyinə qarşı qəsd təşkil edərək onların üstlərinə 5 min süvari qoşun göndərdi. Tərəflər Ərdəbil yaxınlığında Şəməsi adlı yerdə döyüşə başladılar. Döyüş başlamazdan əvvəl Sultanəli sufi əmirlərinin yığıncağını keçirdi. Yığıncaqda Sultanəli kiçik qardaşı İsmayılı “Səfəviyyə” ordeninin başçısı təyin etdi və Ərdəbilə yola saldı. Özü isə düşmənlə döyüşə başladı. 1494-cü ildə baş verən Şəməsi döyüşü nəticəsində:

- Qızılbaş qüvvələri məğlub oldu.
- Sultanəli döyüşdə öldürüldü 1494-1495-ci illərdə Rüstəm Mirzə yenidən Ərdəbili və Səfəvilərin digər müllərini zəbt etdi. Rüstəm Mirzə və Əbiş Sultan Ərdəbilə daxil olan kimi Səfəvilərin xeyli hissəsini qılıncdan keçirdi. Lakin qızılbaş tərəfdarları şahzadə İsmayılı xilas edərək onu Lahicana – Gilanın Biyəpiş vilayətinin hakimi Kərkiyə sülaləsindən olan Mirzə Əlinin sarayına apararaq orada gizlədə bildilər. Rüstəm Mirzə Kərkiyə Mirzə Əliyə dəfələrlə məktub göndərüb İsmayılı tələb etdi. Mirzə Əli isə İsmayılı zənbildə sıx yarpaqlı ağacdən asıb 300 süvari ilə məktub gətirmiş Qazım bəyə Qurana and içib onun Gilan torpağında olmamasını bildirdi. İsmayıl altı ay Lahicanda qaldı (1494-1500). Həmin vaxt ərzində İsmayılın yanına Rumdan, Qaracadağdan və Ərdəbildən çoxlu tərəfdar gələrək onunla həmrəy olduqlarını bildirdilər.

Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi dövründə baş vermiş döyüşlər:

1460	→	Samur döyüşü	Qızılbaşlar məğlub oldular
1488	→	Şahdağ döyüşü	Tərəflərdən heç biri uğur qazana bilmədi
1493	→	Əhər döyüşü	Qızılbaş və Ağqoyunlular qalib gəldilər
1494	→	Şəməsi döyüşü	Qızılbaşlar məğlub oldular

Səfəvilər dövlətinin yaranması və imperatorluğa çevrilməsi.

XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanda siyasi vəziyyət.

XV əsrin sonlarında Azərbaycanda Şirvanşahlar, Ağqoyunlular və ondan asılı vəziyyətdə olan Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi mövcud idi. Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzülü XV əsrin sonunda onun ərazisində feodal pərakəndəliyinə, yerli hakimlərin müstəqillik iddiası ilə çıxış etməsinə səbəb oldu. XV əsrin sonlarında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində baş vermiş çəkişmələr, feodal pərakəndəliyi və Səfəvi Şeyxlərini nüfuzunun artması şəraitində Ağqoyunlu dövləti tamamilə dağılmaq ərəfəsində idi. Bu dövrdə yeni, vahid dövlətin yaranması üçün əlverişli şərait yetişmişdir. XV əsrin sonlarında təsərrüfat əlaqələrinin möhkəmləndirilməsi və məhsuldar qüvvələrin inkişafını ləngidir, kənd təsərrüfatı və sənətkarlıq tənəzzül edir, şəhər və kəndlilərin vəziyyəti ağırlaşdı. Bunların əsas səbəbləri aşağıdakılar idi:

- Ağqoyunlu şahzadələri arasında baş verən ara müharibələri.
- Feodal pərakəndəliyi və feodal hakimlərinin özbaşınalığı.

Bu amillər mərkəzləşmiş Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranmasını zəruri edirdi. Səfəvilər xalqı öz tərəflərinə çəkmək üçün ədalətli qaydalar vəd edirdilər. Xalq isə onlara öz xilaskarı kimi baxır, Səfəvilərin hakimiyyət uğrunda mübarizəsinə rəğbət bəsləyir, onlara yardımçı olurdular.

1499-1500-cü illərdə şahzadə İsmayılın yürüşləri. 1499-cu ilin avqustunda Ərdəbil şeyxlərinin varisi hesab olunan, Lahicanda yerli hakimin sarayında gizlədilmiş

gənc İsmayıl və onun tərəfdarları çıxış etmək üçün əlverişli məqamın yetişdiyini anlayaraq Lahicanı tərk edərək Ərdəbilə yola düşdülər. Bu səfərdə onu Hüseyn bəy Şamlı, Əli bəy Dədə, Hadim bəy Xülafe, Rüstəm bəy Qaramanlı, Bayram bəy Qaramanlı, İlyas bəy, Ayqutoğlu və Qara Piri bəy müşaiyət edirdilər. Qızılbaşlar 1499-cu ildə:

- Deyləmdən Taroma gəldilər, rumlu və şamlı tayfaları onlara qoşuldu. İsmayıl Qızılüzən çayı sahilində məskunlaşan şamlı tayfasını qızılbaş birləşmələrinə cəlb etmək məqsədi ilə Xalxalın cənub və cənub-qərbində dolanaraq Ərdəbilə daxil oldu.
- Şimala hərəkət edərək Astara bölgəsindəki Ərcivana gəldi, qızılbaş tayfaları ona qoşuldular.
- Ərcivanda qızılbaş tayfalarının yığılacağına Kiçik Asiyaya – Ərzincana, da Suriyaya getmək qərara alındı. Çünki İsmayılın yaxın adamları onun bayrağı altında birləşə bilərdilər. 1500-cü ilin yazında İsmayılın qüvvələri Ərcivandan Göyçə gölünün cənub sahilinə gəldi. ərəfli və zülqədərli tayfaları İsmayıla qoşulurlar. İsmayıl Göyçədən Anadoluya Ərzincana gəldi. Bir qrup qızılbaş onun dəstəsinə qoşuldu. Artıq İsmayılın bayrağı altında şamlı, ustacılı, rumlu, təkəli, zülqədərli, əfşar, qacar, vasaq və b. tayfalar birləşmişdilər. Ərzincanda qızılbaşlar müşavirə keçirdilər. Ərzincanda keçirilən müşavirədə əsas zərbəni Səfəvilərin düşməni olan Şirvana vurmaq qərara alındı.

Səfəvilərin Şirvana yürüşləri. Şamaxının və Bakının tutulması. 1500-cü ilin payızında İsmayıl Ərzincandan Şirvana doğru hərəkətə başladı. İsmayılın ilk növbədə Tərbizə deyil, Şirvana yürüş etməsinin səbəbi aşağıdakı amillər idi:

- Təbrizə hücum etməklə üç rəqiblə Ağqoyunlu Murad Mirzə və Əlvənd Mirzə ilə, həmçinin onları müdafiə edən Şirvanşah Fərrux Yasarla toqquşmalı olardı.
- Səfəvilər ara müharibələrindən istifadə etməklə Şirvanşahları hissə-hissə əzmək fikrində idilər. 1500-ci ilin payızında qızılbaş qoşunu Kürü keçib Şirvan ərazisinə daxil oldu. Bu zaman Şirvanşah I Fərrux Yasar (1465-1500) Qəbələyə qaçdı. Qızılbaşlar heç bir müqavimətə rast gəlmədən Şamaxını tutaraq çoxlu qənimət əldə edirlər. Fərrux Yasar 1500-ci ilin sonlarında topladığı qoşunla geri qayıdaraq Cabanı düzündə səfəvilərlə döyüşə girdi. 1500-cü ilin payızında baş vermiş Cabanı döyüşü nəticəsində:
- Şirvanşahlar məğlub oldular, Fərrux Yasar öldürüldü.
- Qızılbaşlar Şirvanşahların xəzinəsinin bir hissəsini ələ keçirdilər. Fərrux Yasarın sağ qalmış oğlu İbrahim Şeyxşah dağınıq qoşunları bir yerdə toplasa da döyüşməyə cürət etməyib Gilan şəhərinə qaçdı. Bundan sonra qızılbaşlar Bakını ələ keçirməyi

qərara aldılar. Qızılbaşların Bakını ələ keçirməsinə xüsusi əhəmiyyət verməsinin səbəbləri bunlar idi:

- Bakı Azərbaycanın və bütün Cənubi Qafqazın ticarət və sənətkarlıq mərkəzi idi.
- Şirvanşahların xəzinəsinin bir hissəsi Bakıda yerləşirdi.

1501-ci ilin yazında İsmayıl Bakı qalasını ələ keçirmək məqsədilə öz sərkərdələrindən Məhəmməd bəy Ustaclı və İlyas bəy Xunuslunu ora göndərdi. Lakin, bu zaman qalanın müdafiəsini Bakı hakimi Fərrux Yasarın oğlu Qazı bəyin arvadı təşkil edərək İsmayılın təslim olmaq təklifinə rədd cavabı verdi. İsmayılın əmri ilə qızılbaşlar Bakı qala divarlarının altından lağım atmaq yolu ilə qala bürclərindən birini uçurduqdan sonra şəhərə daxil olurlar.

İsmayılın özünü şah elan etməsi. Mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin yaranması.

İsmayıl Bakını tutduqdan sonra tezliklə cənuba doğru yürüş etdi. Bu zaman yolüstü Gülüstan qalasını mühasirəyə alsada qalanın müdafiəçiləri onun möhkəmliyinə və ərzağın bolluğuna güvənərək təslim olmadılar. Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin Təbrizdən böyük qüvvə ilə onun üzərinə hücum barədə məlumat alması İsmayılın Gülüstan qalasının mühasirədən əl çəkməsinə səbəb oldu. Bu zaman İsmayıl və onun əyanları Gülüstan qalasının mühasirəsindən əl çəkərək Təbriz taxtını Ağqoyunlulardan geri alıb Azərbaycanda öz hakimiyyətlərini qurmağı başlıca vəzifə hesab edirdilər. İsmayıl dövlətin sütunları adlandırdığı sərkərdələri yanına çağıraraq soruşdu: “Siz Azərbaycan taxtını, yoxsa Gülüstan qalasını istəyirsiniz?” Onlar “Azərbaycanı istəyirik” – deyərək cavab verdilər. Bu zaman Ağqoyunlu hakimi Əlvənd Mirzə Naxçıvana gələrək döyüşə hazırlaşmaq üçün Şərur düzündə dayanmışdır. Odur ki, İsmayıl Naxçıvana doğru irəlilədi. Öz əsgərlərinin döyüş qabiliyyətinə ümid bəsləməyən Əlvənd Mirzə sayca qat-qat üstünlük təşkil edən qoşununun döyüş meydanından qaçmasına mane olmaq üçün aşağıdakı tədbirləri gördü:

- Dəvələri bir-biri ilə zəncirlətdi.
- Onları cəbhə arxasında yerləşdirdi.

Lakin bu tədbirlərin heç bir köməyi olmadı. Hər iki qoşun arasında qeyri-bərabər döyüş baş verdi. 1501-ci ildə baş verən Şərur döyüşü nəticəsində:

- Səfəvilər Ağqoyunluların birinci qolunu məğlub etdilər.
- Əlvənd Mirzə döyüş meydanından Ərzincana qaçdı.

Bu qələbədən sonra, 1501-ci ilin payızında İsmayıl müqavimətsiz, Təbrizə daxil olaraq:

- Azərbaycanın taxt-tacına yiyələndi və özünü şah elan etdi.

- Adına xütbə oxutduraraq sikkə zərb etdirdi.

Beləliklə, paytaxtı Təbriz olmaqla mərkəzləşmiş Səfəvilər dövlətinin (1501-1736) əsası qoyuldu. Səfəvilər dövləti yaranarkən Azərbaycan torpaqlarını (Şirvan, Qarabağ, Naxçıvan, Muğan və Qızılüzən çayına qədərki Cənubi Azərbaycan torpaqlarını) əhatə edirdi. Səfəvilər dövləti türk mənşəli dövlət idi. Səfəvilərin yaratdığı dövlətin Azərbaycan türklərinə məxsus olduğunu aşağıdakı dəlillər (faktlar) də sübut edir:

- Əhalinin etnik və mədəni birliyə malik çoxluğunu Azərbaycan türkləri təşkil edirdilər.
- Azərbaycan türkləri dövlətin siyasi həyatında rəhbər rol oynayırdı.
- Ordu demək olar ki, azərbaycanlılardan təşkil olunurdu.
- Sarayda, qoşun içərisində və diplomatik yazışmalarda Azərbaycan türkçəsi işlədilir.
- Bütün saray vəzifələri Azərbaycan türklərinin əlində cəmləşmişdi.
- Hərbi komandanlıq, maliyyə işləri, vilayət əmirləri vəzifəsi qızılbaşların əlində idi.

Şah İsmayılın Səfəvilər dövlətinin ərazisini genişləndirməsi Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin məğlubiyyətindən sonra bir çox feodal hakimlər hakimiyyət iddiasında idilər. I Şah İsmayıl (1501-1524) isə özünü babası Həsən bəyin qanuni varisi hesab edərək Səfəvilər dövlətini Ağqoyunlu sərhədləri daxilində bərpa etməyə can atırdı. Bu zaman Səfəvilər dövləti üçün əsas təhlükə olan Ağqoyunluların ikinci qolunun başçısı Muzad Mirzə Həmədanda qoşun toplayaraq qızılbaşlara zərbə endirməyə hazırlaşdı. 1503-cü ilin yazında Şah İsmayıl öz müridi Qənbər ağanı Muradın yanına göndərərək:

- Səfəvilərlə Ağqoyunluların qohumluq əlaqələrini ona xatırladaraq tabe olmasını tələb etdi
 - Ağqoyunlu Murad Mirzə tabe olacağı təqdirdə ona Əcəm İraqını vəd etdi
- Lakin Sultan Murad I Şah İsmayıla rədd cavabı verdi. Belə olduqda Şah İsmayıl on iki minlik qoşunla Təbrizdən çıxaraq, 1503-cü il iyunun 21-də Həmədan yaxınlığında, Almabulağı adlı yerdə ağqoyunlularla döyüşə girdi. 1503-cü ildə qızılbaşlarla Ağqoyunlular arasında baş vermiş Almabulağı döyüşü nəticəsində:
- Qızılbaşlar Ağqoyunlular üzərində parlaq qələbə qazandılar
 - Ağqoyunlular sayca çox olsalarda məğlub oldular, Murad Mirzə Şiraza qaçdı
 - Şah İsmayıl Muradı təqib edərək İranın içərilərinə doğru irəlilədi və Şirazi ələ keçirdi

- Ağqoyunlu dövlətinin ikimci qolu və Ağqoyunlu dövləti süqut etdi

1503-cü ildə İsmayıl İsfahan, Kaşan və Qum şəhərlərini, 1504-cü ildə isə Yəzdə və Kirmanı ələ keçirdi. İsmayıl sonra Qərbə (Kiçik Asiyaya) doğru hərəkət edərək, 1506-1508-ci illərdə Diyarbəkir, Hilat, Bitlis, Ərçiş və Bağdadla birlikdə bütün İraqi Ərəbi ələ keçirdi. Beləliklə, 1506-1508-ci illərdə Səfəvilər dövləti şərqdə Şeybanilər dövləti, qərbdə Osmanlı imperatorluğu ilə həmsərhəd oldu.

Mərv döyüşü. Səfəvilər dövlətinin imperatorluğa çevrilməsi.

I Şah İsmayıl ilə özbək hökmdarı Şeybani xan düşmən münasibətdə idilər. I Şah İsmayıl Şeybani xan arasındakı düşmən münasibətin əsas səbəbi Xorasani ələ keçirmək uğrunda mübarizə idi. 1507-1508-ci illərdə Səfəvilərin Kiçik Asiyada hərbi əməliyyatlarından istifadə edən Şeybani xan Teymurilər sülaləsinə son qoyaraq, Xorasan vilayətini tutdu və İsmayıl göndərdiyi məktubda hakimiyyətdən əl çəkməyi bildirdi. I Şah İsmayıl isə Şeybani hökmdarına iki dəfə elçi göndərərək, onu yürüşləri dayandırmağa çağırdı. Lakin Şeybani xan cavab məktubunda bunu rədd etdi. Belə olduqda Şah İsmayıl 1510-cu ildə qoşunla Xorasana doğru hərəkət edərək Şeybani xanın üzərinə hücum etdi. Qızılbaşların yaxınlaşmasından xəbər tutan Şeybani xan I Şah İsmayıl qarşı əsas qüvvələrini birləşdirmək üçün aşağıdakı tədbirləri həyata keçirdi:

- Heratdan Mərv şəhərinə çəkildi.
- Mərv qalasını möhkəmləndirərək müdafiəyə hazırlaşdı.

1510-cu il, dekabrın 1-də tərəflər arasında Mərv döyüşü baş verdi. Mərv döyüşü nəticəsində:

- I Şah İsmayıl taktiki tədbir və hərbi hiylə işlədərək qalib gəldi.
- Özbək qoşunu məğlub oldu və Şeybani xan öldürüldü.
- Şah İsmayıl Herat, Mərv, Bəlx şəhərləri daxil olmaqla Xorasan vilayətini ələ keçirdi.
- Amudəryadan Fərat çayınadək ərazilər Şah İsmayılın əlinə keçdi.
- Səfəvilər dövlətinin ərazisi şərqə doğru xeyli genişləndi.
- Səfəvilər dövləti Yaxın Şərqi qüdrətli dövlətə və imperatorluğa çevrildi.

Mərv döyüşündən sonra I Şah İsmayıl Anadoluya dönərək Ağqoyunlular dövründə Azərbaycana tabe olan Şərqi Anadolunu ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdi. 1512-ci ildə Qaraman və Malatyanı tabe edərək Təbrizə döndü.

Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanması.

Səfəvi - Osmanlı münasibətlərinin səbəbləri. Osmanlıların Şərq siyasəti XVI əsrin əvvəllərində Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin müharibə həddinə çatmasının əsas səbəbləri bunlar idi:

- Osmanlıların Azərbaycanı ələ keçirmək istəyi.
- Səfəvilərin Kiçik Asiyada Qarahisar və Malatiya şəhərlərini ələ keçirməsi.
- Osmanlı sultanının Ağqoyunlu dövlətinə kömək etməklə Səfəvilərin möhkəmlənməsinə mane olması Osmanlının Azərbaycanı tutmaq planı sultan II Mehmet və II Bəyazidin dövründə baş tutmadı. Ancaq, Osmanlı dövləti niyyətindən əl çəkmədi. XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı imperatorluğu Yaxın Şərqdə böyük ərazilər tutaraq, regionda ən böyük dövlətə çevrildi. Lakin Sultan II Bəyazid (1481-1512) Şah İsmayıl qarşı mübarizəyə başlamağa cəsarət etməyərək, 1504-cü ildə Səfəvilər dövlətini tanımalı oldu. Onun oğlu Sultan Səlim (1512-1520) hakimiyyətə gəldikdən sonra isə:

- Osmanlılar dövlətinin qızılbaşlara qarşı münasibəti dəyişdi.
- Səfəvilərə qarşı düşmənçiliyə başlayaraq ona qarşı müharibə etmək fikrini qətiləşdirdi.

Taxta çıxan I Sultan Səlim Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl aşağıdakı tədbirləri gördü:

- Moskva knyazlığı, Macarıstan, Venesiya, Moldaviya və Valaxiya ilə sülh bağladı.
- Bütün qüvvələrini Azərbaycana qarşı səfərbər etdi.
- Səfəvi dərviş tərəfdarları olan Kiçik Asiya şiələrini kütləvi təqib etməyə başladı
- Arxada qızılbaş qiyamçılarına qarşı vuruşan müqavimət dəstələri hazırladı. I Sultan Səlim hakimiyyətə gələrkən I Şah İsmayıl Osmanlıya qarşı münasibətdə ehtiyatlı siyasət yeridərək mümkün qədər hərbi toqquşmadan yan keçmək istəyirdi. Lakin müharibənin labüdlüyünü hiss edən I Şah İsmayıl Osmanlı imperatorluğu ilə toqquşma ərəfəsində Qərblə əlaqələri dahada genişləndirdi.

Səfəvilərin Avropa dövlətləri ilə əlaqələri.

Səfəvilərin Avropa dövlətləri ilə qarşılıqlı münasibətlər qurmuşdular. Səfəvilərin uğurlarından xəbərdar olan Avropa diplomatiyası Şah İsmayıl hələ hakimiyyət başına keçməzdən əvvəl əlaqə yaratmışdı. Avropa diplomatiyasının Səfəvilərlə yaxınlaşdırıcı amillər əsasən bunlar idi:

- Osmanlılara qarşı birgə mübarizə.
- Şərqdə möhkəmlənmək siyasəti.

İtaliya diplomatları Konstantino Laskeri və Covanni Morozini Səfəvilərin hərbi düşərgəsində olmuş və gənc İsmayıl ilə danışıqlar aparmışdılar. Elə bu zaman qərb elçiləri, o cümlədən Papa nümayəndələri İslam dünyasına məzhəb ayrılığı düşdüyünü müşahidə etmiş, qızılbaş ideyaları ilə yaxından tanış olmuşdular. Roma papası Almaniya, Fransa, İspaniya, Portuqaliya, Skandinaviya dövlətlərinin başçılarına məktublar yazaraq, Şah İsmayılın hərbi uğurlarını “Allahın xristiyan dünyası üçün yaratdığı bir fürsət” kimi qiymətləndirmiş və bundan Osmanlılara qarşı istifadə etməyə çağırırdı. Beləliklə, Avropa diplomatları Səfəvi-Osmanlı münasibətlərini daim müharibə həddində saxlamaq üçün başlıca olaraq məzhəb ayrılığından (şii və sünnilik amilindən) istifadə etməyi öz hökumətlərinə məsləhət görürdülər. Qərb ölkələrinin Osmanlı və Səfəvilər dövlətləri arasındakı münasibətlərə belə yanaşırdılar:

- Osmanlı-Səfəvi münasibətlərini daim müharibə həddinə çatdırmağa çalışırdılar.
- Hər iki dövləti bir biri ilə toqquşdurub onları zəiflətməyə çalışırdılar.

Şah İsmayıl özü də tez-tez Qərb ölkələrinə məktublar yazır, elçilər göndərirdi. Şah İsmayılın Avropa ölkələri ilə vasitəçiliyi Suriyadakı Venesiya konsulları edirdilər. Şah İsmayıl 1507-1508-ci illərdə Roma papası və Venesiya ilə əlaqə yaratdı. Osmanlı imperiyası ilə toqquşma ərafəsində Şah I İsmayıl Qərblə əlaqələrini daha da genişləndirdi. 1510-cu ildə Səfəvi diplomatı Əli Bəy İtaliyaya getdi. Şah I İsmayılın Avropa dövlətləri ilə geniş diplomatik əlaqələr saxlamaqda məqsədi bunlar idi:

- Osmanlılara qarşı mübarizədə onlardan dəsdək almaq.
- Aralıq dənizi vasitəsilə qərbdən odlu silahlar gətirmək .

Aralıq dənizi vasitəsilə qərbdən odlu silahlar almaq planının baş tutmayacağını hiss edən Şah I İsmayıl Portuqaliya ilə əlaqəyə girib İran (Hörmüz) körfəzi və Hind okeanı vasitəsilə qərbdən silah və artilleriya mütəxəsisləri gətirməyə çalışdı. Lakin,

Şah I İsmayıl qərbdən odlu silah və artilleriya mütəxəsisləri almaq məqsədi ilə Portuqaliyanın İran körfəzində möhkəmlənməsinə mane olmadı. Bundan istifadə edən Portuqaliya donanması Hörmüzü ələ keçirib Səfəvilərin Hind okeanına çıxış yolunu bağladı (1515-ci ildə). Bu Səfəvi dövləti üçün ağır nəticə verdi. Şah I İsmayılın bu səhvini I Şah Abbas 100 ildən sonra düzəltdi.

I Səfəvi Osmanlı müharibəsinin başlanması

I Səfəvi Osmanlı müharibəsi 1514-cü ildə Osmanlıların hücumu ilə başladı. Sultan Səlim öz işğalçılıq planlarını pərdələmək üçün Ədirnədə fəvqəladə divan çağırırdı. (1514). Bu ali məclisdə:

- Qızılbaşlarla müharibə müsəlmanların müqəddəs vəzifəsi elan olundu
- Eyni zamanda Sultanın vəzirləri Şah İsmayıl müharibəni təhlükəli olduğunu bildirdilər 1514-cü ilin avqustunda Sultan Səlim 200 minlik qoşunla Azərbaycan sərhədlərini keçərək Maku yaxınlığında Çaldıran düzünə doğru hərəkət etdi. Qızılbaşların isə 40 min nəfər döyüşçüsü var idi və osmanlılardan fərqli olaraq odlu silahı, topxanası yox idi. Çaldıran döyüşü ərəfəsində I Şah İsmayıl aşağıdakı hərbi-strateji tədbirləri həyata keçirməyə başladı:

- Geri çəkilərək Osmanlılar ilə döyüşü qısa qədər yubatmağa çalışdı
- Qısa qədər sultan ordusunu aclıqdan öldürməyə çalışdı

Döyüşdən əvvəl Osmanlıların hərbi taktikası ilə tanış olan Məhəmməd xan Ustaclı və Rumlu Nurəli Xəlifə hücumu gecə keçməyi təklif etdilər. Gecə hücumu qızılbaş süvarilərini silah və top atəşindən xilas edər, beləliklə də osmanlılar döyüş vəziyyəti

alana qədər məsələ həll olunardı. Lakin Şah İsmayıl “Mən krvanbasan quldur deyiləm, qoy Allahın bildiyi kimi olsun”- dedi.

1514-cü il avqustun 23-də Çaldıran düzündə Səfəvilərlə Osmanlılar arasında qanlı döyüş oldu. Döyüş nəticəsində:

- Osmanlılar Səfəvilər üzərində qələbə qazandı
- Səfəvilər xeyli itki verdi, Şah İsmayıl yaralandı və mühasirəni qıraraq ölkənin içərilərinə çəkildi.
- Sultan Səlim Şah İsmayılı təqib edərək sentyabrın 6-da Təbrizi ələ keçirdi.
- Osmanlılar Ərzurum ilə birlikdə Şərqi Anadolu və Şimali İraqa yiyələndilər.
- Səfəvilərin hərbi qüdrəti zəiflədi və onun nüfuzuna ağır zərbə vurdu.
- Bağdad da daxil olmaqla Ərəb İraqı Səfəvilərdə qaldı .

Çaldıran döyüşündə Səfəvilərin məğlubiyyətinin əsas səbəbləri bunlar idi:

- Osmanlı qoşununun Avropasayağı təşkili və odlu silahlara sahib olması
- Şah İsmayılın özünə güvənməsi və odlu silaha malik olmaması
- Qızılbaşların Osmanlılara nisbətən sayca az olması

I Səlim Təbrizdə 6 gün qaldıqdan sonra Şah İsmayılın hiyləsindən ehtiyat edərək sentyabrın 12-də oranı tərk etdi. Sultan Səlim Təbrizdən gedərkən özü ilə bir neçə min sənətkar - Təbriz ustalarını İstanbulla apardı. Həmin sənətkarlar sonralar Osmanlı imperatorluğunda memarlıq və incəsənətin inkişafında mühüm

rol oynadılar. Sultan Səlim üçün böyük zəfər sayılan Çaldıran vuruşu, əslində Türk dünyasının ümumi faciəsi, qərb diplomatiyasının isə strateji qələbəsi idi. Çaldıran döyüşü nəticəsində:

Malatiya və Otluqbeli döyüşləri kimi, Çaldıran döyüşündə də qərb diplomatiyasının müəyyən rolu olmuşdu. 1514-1515-ci illərin qışını Amasiyada keçirən I Səlim İstanbula doğru irəlilədi. Bu zaman Osmanlılar Ərzincanı və Diyarbəkri tutdular. Şah İsmayıl şəhəri geri almaq üçün Qara xanı oraya göndərsə də, qızılbaşlar Osmanlıların müqavimətini qıra bilmədilər. 1516-cı ildə Mardinin cənubunda Osmanlılarla Səfəvilər arasında Qoçhisar döyüşü baş verdi. Döyüş nəticəsində:

- Osmanlılar Səfəvilər üzərində parlaq qələbə qazandılar
- Şimalda Xarput və Bitlisdən Rakkiyə qədər, cənubda isə Mosul osmanlıların əlinə keçdi Lakin Sultan I Səlimin dövründə də Osmanlıların Azərbaycanı zəbt etmək planı baş tutmadı. Osmanlı ilə müharibə dayandıqdan sonra, Səfəvilər dövlət daxildə öz hakimiyyətlərini möhkəmlətməyə çalışdılar və Səfəvilərə tabe olmaq istəməyən Şirvanşah Seyxşahı tabe etmək üçün Şirvana yürüşlər etdi. 1517-ci ildə üçüncü yürüşdən sonra Şirvanşahlar dövləti Qızılbaşlardan asılılığı qəbul edir. Elə həmin ildə Səfəvilər Gürcüstana yürüş edərək oranı özündən asılı vəziyyətə saldı. Az sonra Şəki də Səfəvilərin hakimiyyətinə tabe edildi.

I Təhmasibin taxta çıxması. Səfəvilər dövlətinin daxili vəziyyəti

1524-cü ildə Şah İsmayıl vəfat etdi. I Şah İsmayılın ölümündən sonra onun 10 yaşlı oğlu I Təhmasib (1524-1576) taxta çıxdı. Təhmasibin hakimiyyətinin ilk illərində Səfəvilər dövlətində daxili-siyasi vəziyyət aşağıdakı kimi idi:

- Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət bir qədər zəiflədi.
- Feodallar arasında çekişmələr yenidən başladı.
- Qızılbaş əmirləri mərkəzi hakimiyyətdən boyun qaçıрмаğa başladı.
- Səfəvilərlə Osmanlılar arasında müharibə yenidən başladı.

Təhmasibin azyaşlı olmasından istifadə edən bir çox əmirlər mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxdılar. Məsələn, 1531-ci ildə təkəli əmiri Üləma bəy qızılbaş əmiri olduğu halda:

- Azərbaycanın cənubuna yürüş edərək, Təbrizi talan etdi.
- Şərqi Anadoluda Bitlis şəhərini ələ keçirdi.
- Sultan Süleymanı Azərbaycana və İraqa yürüş etməyə təhrik etdi.

- Sultan Süleymanın Azərbaycana yürüşündə iştirak etdi.

Sultanı I Süleyman Qanununin Azərbaycana yürüşləri. Amasiya sülhü Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlılar yenidən Səfəvilərlə müharibəyə başladılar. 1534-cü ildə Osmanlı sultanı I Süleyman Qanuni (1520-1566) 100 minlik qoşunla Azərbaycana ilk - birinci yürüşə başladı. Sultan Süleymanın Azərbaycana birinci yürüşü nəticəsində:

- Azərbaycanın xeyli hissəsi Osmanlılar tərəfindən tutuldu.
- Ciddi müqavimətə baxmayaraq Təbriz şəhəri işğal olundu.

Lakin Osmanlı qoşunu Təbrizdə çox qala bilməyib Azərbaycana tərk etdi. Bunun səbəbi aşağıdakılarla bağlı idi:

- Osmanlıların ciddi müqavimətə rast gəlməsi.
- Qışın sərt keçməsi və ərzaq çatışmazlığı.

1535-ci ilin yazında Sultan Süleyman ikinci dəfə Azərbaycana - Təbrizə hücum etdi. Sultan Süleymanın Azərbaycana ikinci yürüşü zamanı onların hücumuna mane olmaq məqsədi ilə I Təhmasib aşağıdakı hərbi-strateji tədbirləri həyata keçirdi:

- Düşmənin əlinə keçməmək üçün ot-ələfə od vuruldu, mal-qara məhv edildi.
- Təbriz əhalisini ölkənin içərilərinə köçürtdü, özü isə Sultaniyyə şəhərinə çəkildi.

Osmanlılar ikinci yürüş zamanı da Təbriz şəhərini ələ keçirsə də aclıq və səfalət onları Azərbaycana tərk etməyə məcbur etdi. 1548-ci ildə Sultan I Süleymanın başçılığı ilə Osmanlılar üçüncü dəfə Azərbaycana yürüş etdi və yenə Təbrizi tutdular. Bu yürüşdə Əlqas Mirzə də iştirak edirdi. I Süleymanın başçılığı ilə osmanlıların üçüncü dəfə yürüşü zamanı Azərbaycanda siyasi vəziyyət aşağıdakı kimi idi:

- Azərbaycanın cənubunda qızılbaş əmirləri arasında çəkişmələr güclənmişdi.
- Şirvanda II Xəlilullahın oğlu Bürhan Mirzə Səfəvilər əleyhinə qiyam qaldırmışdı.

I Süleymanın üçüncü dəfə Azərbaycana yürüşü zamanı onların hücumunu çətinləşdirmək məqsədi ilə I Təhmasib aşağıdakı hərbi-strateji tədbirləri həyata keçirdi:

- Osmanlı sərhədlərindən Təbrizə qədər bütün yerlər xarabazarlığa çevrildi.
- Osmanlıların əlinə keçə biləcək bütün ərzaq və ot-ələf məhv edildi.

Nəticədə, Osmanlılar böyük tələfatdan sonra Təbrizi və Azərbaycanın digər şəhərlərini tərk edib Vana çəlikdilər. I Süleymanın üçüncü dəfə Azərbaycana yürüşü zamanı bu yürüşdə iştirak edən Şah I Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzənin

qoşunu isə 1548-ci ildə, Həmədan yaxınlığında döyüşdə darmadağın edildi, özü isə əsir alınaraq Qəhqəhə qalasındaki zindana salındı və bir il sonra orada öldürüldü. Sonralar I Təhmasib öz paytaxtını Təbrizdən şərqi - Qəzvin şəhərinə (1555-ci ildə) köçürtdü. Şah I Təhmasibin paytaxtı Qəzvinə köçürməsinin səbəbi Təbrizin tez-tez Osmanlıların hücumuna məruz qalması idi. 1552-ci ildə Səfəvi ordusu müdafiədən fəal hücum əməliyyatlarına keçdi. Buna Ərzurumdakı Osmanlı hakimi İsgəndər paşanın Xoy və Çuxursəd bölgələrinə basqınları səbəb olmuşdur. O, qızılbaşlara məktub yazaraq özünü Şirvan bəylərbəyi və Gürcüstanın hakimi kimi təqdim etdi. Lakin, Ərzurum qalası yaxınlığında döyüşdə osmanlılar qızılbaşlar tərəfindən məğlub edildilər. 1552-ci ilin yazında Şah I Təhmasibin şəxsən iştirakı ilə qızılbaşlar dörd istiqamətdə Osmanlılar üzərinə əks hücum keçdilər. Bu əks hücum nəticəsində:

- Hilat, Van, Bitlis, Vostan və Ərçişdə osmanlılar darmadağın edildi.
- Qızılbaşlar xeyli qənimətlə geri döndülər.

1554-cü ilin yazında Sultan I Süleyman Azərbaycana dördüncü dəfə yürüşə başladı və Naxçıvanı tutdu. Lakin ciddi ərzaq qıtlığı Osmanlı qoşununu Naxçıvanı tərk edərək Ərzuruma doğru geri çəkilməyə məcbur etdi. Geri çəkilməkdə olan düşməni təqib edən Səfəvi qoşunu onları təqib edərək Osmanlı ərazisinə daxil oldular. Qızılbaşlar döyüşlərin birində böyük Osmanlı dəstəsi məhv etdi. Bundan xəbər tutan Sultan I Süleyman Şirvanşahlar nəslindən olan Qasım Mirzəyə Krım türklərindən ibarət süvari dəstə göndərdi. Qasım Mirzə Osmanlılarla birlikdə Dərbənddən keçərək Şirvana hücum etdilər.

Lakin, 1554-cü ildə:

- Buğurd qalası ətrafında baş verən həlledici döyüşdə osmanlı qoşunu darmadağın edildi.
- Gülistan qalası yaxınlığında döyüşdə Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustaclı Qasım Mirzənin tərəfdarlarını məğlub etdi.

Qasım Mirzə isə Gürcüstana sonra isə Osmanlı ərazisinə qaçdı. Beləliklə Sultan I Süleymanın Azərbaycana dördüncü yürüşü də uğursuzluqla nəticələndi. Azərbaycanı işğal etmək cəhdinin boşa çıxdığını görən Sultan I Süleyman Səfəvilərlə sülh danışıqlarına başlamağa məcbur oldu. 1555-ci il mayın 29-da Səfəvilərlə Osmanlılar arasında Amasiyada sülh müqaviləsi bağlandı. Amasiya sülhünün şərtlərinə əsasən:

1. Qərbi Gürcüstan, Osmanlıların ixtiyarına keçdi.

2. Gürcüstanın Şərq vilayətləri Səfəvilərin ixtiyarına keçdi.

Amasiyada sülhünün imzalanması ilə Səfəvi–Osmanlı müharibələrinin birinci mərhələsi (1514-1555) başa çatdı.

I Şah Təhmasibin Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyması.

Şirvanşah II İbrahim (1502-1524) və II Xəlilullahın (1524-1535) dövründə Şirvanşahlar dövləti Səfəvilərdən asılı vəziyyətdə idi. II Xəlilullahın ölümündən sonra Şirvan əyanları Şahruxu taxta çıxartdılar. Şahruxun (1535-1538) dövründə: Məhəmməd Aminin onun cəncliyindən istifadə edən Şirvan əmirlərinin özbaşınalığı həddini aşdı .

- Hakimiyyət Hüseyn bəy başda olmaqla Şirvan əyanlarının əlində cəmləşdi.
- Şirvan əmirlərinin özbaşınalığı əhalinin narazılığına səbəb oldu.
- 1537-ci ildə Şirvanda kələntər Məhəmməd Aminin başçılığı ilə üsyan qalxdı.

Məhəmməd Aminin üsyanı zamanı:

- Şirvan əhalisi üsyançılara qoşuldular.
- Üsyançılar Salyanı və Şamaxını ələ keçirdilər.
- Şahrux əyanlarla birlikdə Buğurd qalasına qaçdı.
- Lakin Salyan yaxınlığında Şirvan qoşunu tərəfindən üsyançılar darmadağın edildi.

Bu qarışıqlıqdan istifadə edən I Təhmasib Şirvanı işğal etmək məqsədilə 1538-ci ildə ora qardaşı Əlqas Mirzənin başçılığı ilə 20 minlik qoşun, Qarabağ və Muğandan xeyli qızılbaş göndərdi. Beləliklə, I Təhmasibin qüvvələrinin Şirvana ilk yürüşü nəticəsində:

- Dörd aylıq mühasirədən sonra Buğurd qalası təbə edildi.
- Şirvanşahlar dövlətinin varlığına son qoyuldu.
- Sonuncu Şirvanşah hökmdarı Şahrux Təbrizə aparılaraq edam edildi.
- Şirvan ərazisi bəylərbəyliyə çevrilərək Səfəvilər dövlətinin əyalətinə çevrildi.
- Əlqas Mirzə Şirvana ilk bəylərbəyi təyin edildi.
- Şirvanşahların və yerli əyanların əmlakı müsadirə olundu.

1547-ci ilin əvvəlində Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzə Şirvan əyanlarının mərkəzdən qaçma meyindən istifadə edərək özünü müstəqil hökmdar elan etməyi qərara aldı və Səfəvilər əleyhinə qiyam qaldırdı. Bu qiyamda Əlqas Mirzəyə Osmanlıların vassalı Krım xanı Sahib Gəray da kömək edirdi. 1547-ci ildə I Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzənin qiyamını yatırmaq məqsədi ilə Şirvana ikinci dəfə yürüş etdi. I Təhmasibin Şirvana ikinci hücumu nəticəsində:

- Əlqas Mirzənin başçılıq etdiyi Şirvan qiyamı yatırıldı.

- Əlqas Mirzə məğlub olaraq İstanbulla qaçdı.
- I Təhmasibin oğlu İsmayıl Mirzə Şirvan bəylərbəyi təyin edildi.
- Səfəvilərin hakimiyyəti Şirvanda daha da gücləndi.

Şirvanda Əlqas Mirzənin üsyanı yatırılmamış yeni bir üsyan baş verdi. 1548-ci ildə Sultan I Süleymanın üçüncü dəfə Azərbaycana yürüşü zamanı İsmayıl Mirzənin Osmanlılarla müharibəyə getməsindən istifadə edən II Xəlilullahın oğlu Bürhan Mirzə Şirvanda Səfəvilər əleyhinə qiyam qaldırdı. Osmanlılar Azərbaycanın cənubundan çəkildikdən sonra Şah I Təhmasib yeni Şirvan qiyamını yatırmaq məqsədilə ustaclı tayfasının başçısı Abdulla xan Ustaclını Şirvan bəylərbəyisi təyin etdi və bu yerləri qiyamçılardan təmizləməyi ona tapşırırdı. 1549-cu ildə Abdulla xan Ustaclı ilə Şirvan üsyançıları arasında Əlişaban döyüşü baş verdi.

Əlişaban döyüşü nəticəsində:

- Şirvan qiyamçıları məğlubiyyətə uğradıldı.
- Bürhan Mirzə döyüşdə öldürüldü.

QEYD: Mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyam qaldırmaları və Osmanlı imperiyasına sığınması Ağqoyunlu Uğurlu Məhəmməd ilə Əlqas Mirzə arasında ümumi cəhət təşkil edir. Şəkinin Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi Şəki hakimliyinin Səfəvilər dövlətinə birləşdirilməsi də I Təhmasibin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Həsən bəyin varisi Dərviş Məhəmməd xanın dövründə (1524-1551) Şəki hakimliyi ilə Səfəvilər dövləti arasındakı münasibətlər pisləşmişdir. 1538-ci ildə Şirvanşah Şahruxun Buğurd qalasında Şah I Təhmasib tərəfindən mühasirəyə alınması zamanı Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xan onun köməyinə gəlmişdir. Şirvanın Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatılmasından sonra Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xan şahdan vassal asılılığını qəbul etdi. Lakin, Dərviş Məhəmməd xan şahla qarşı mübarizədə Əlqas Mirzəni müdafiə etdi və qardaşı Şahnəzər xanı qoşunla ona hərbi yardım göndərdi. Buna görə də 1548-ci ildə Osmanlı sultanı I Süleymanın Azərbaycandan çəkilməsindən sonra I Təhmasib Kiş qalasında gizlənmiş Şəki xanını cəzalandırmaq məqsədi ilə Qarabağdan Sevindik bəy Əfşarı 2500 qorçu ilə Şəkiyə göndərdi. Sevindik bəy Əfşarın qorşuları Şəkini talan edərək geri döndülər. 1551-ci ildə isə Şah I Təhmasib Şəkinin müstəqilliyinə son qoymağı qərara aldı. Şah Ərəşdə düşərgə salaraq Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xanın yanına qasid göndərdi. Şəki hakiminin Şahın qasidini qarşılamaması və onun qərargahına gəlməyi rədd etməsi Şah I Təhmasibin Şəki üzərinə hücumla balanmasına səbəb oldu. Bu zaman şəkililər “Kiş” və “Gələsən-görəsən” qalalarında, Qafqaz

dağlarının ətəyindəki sığınacaqlarda gizləndilər və hücum edən şah qoşunlarına güclü müqavimət göstərdilər. Şah I Təhmasib “Gələsən-görəsən” qalasının fəthini Abdula xan Ustacıya tapşırırdı. Nəticədə top atəşi ilə “Kiş” qalasının divarları dağıdıldı. “Kiş” qalasının qalabəyi Mahmud bəy müqavimətin mənasız olduğunu görüb təslim olaraq qalanın açarlarını şahə təslim etdi. “Kiş” qalasının süqutundan xəbər tutan sığınacaqda gizlənən müdafiəçilər də müqaviməti dayandırdılar. Müqavimətin ağır olduğunu görən Dərviş Məhəmməd xan isə öz dəstəsi ilə gecə ikən “Gələsən-görəsən” qalasından qaçmağa cəhd göstərdi, lakin ələ keçirilərək öldürüldü. Beləliklə, 1551-ci ildə Səfəvi qoşununun Şəkiyə yürüşü nəticəsində:

- Şəki uğrunda mübarizə Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı.
- Şəki vilayəti Səfəvilərin tabeliyinə keçdi.
- Toy günü bəy Qacar Şəkimin ilk qızılbaş hakimi təyin edildi.
- Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşdirilməsi prosesi başa çatdı.

QEYD: Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlətdə birləşdirilməsi ölkənin həm iqtisadi, həm də mədəni hayatına müsbət təsir etdi.

Səfəvilər dövlətinin daxili vəziyyəti. II Səfəvi-Osmanlı müharibəsi (1578-1590)

I Təhmasibin ölümündən sonra Səfəvilər dövlətinin daxili vəziyyəti.

I Təhmasibin ölümündən sonra (1576) Səfəvilər dövlətinin daxili vəziyyəti dəyişdi:

- Hərbi–köçəri feodallar arasında çəkişmələr yenidən başladı.
- Şahın oğulları Məhəmməd Mirzə, İsmayıl Mirzə və Heydər Mirzə arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başladı və bu mübarizə İsmayıl Mirzənin qələbəsi ilə nəticələndi.

Səfəvilər dövlətində hakimiyyət uğrunda mübarizədə İsmayıl Mirzə qardaşlarına qalib gələrək II İsmayıl (1576-1577) adı ilə özünü şah elan etdi. Lakin, 1577-ci ildə saray çevrilişi nəticəsində II İsmayıl sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. II İsmayıl öldürüldükdən sonra Səfəvilər dövlətində ikihakimiyyətlik yarandı:

- Qəzvinə I Təhmasibin qızı Pərixan xanım hakimiyyəti ələ aldı.
- Digər tərəfdən Məhəmməd Mirzə (Məhəmməd Xudabəndə) hakimiyyəti ələ almağa çalışdı.

Bu ikihakimiyyətlik uzun sürmədi. Qızılbaş əmirləri Məhəmməd Xudabəndənin tərəfinə keçdilər. Beləliklə, Məhəmməd Xudabəndə 1578-ci il fevralın 13-də Qəzvinə müqavimətsiz taxtda sahib oldu. Məhəmməd Xudabəndə (1578-1587) hakimiyyətə gəldikdən sonra ilk növbədə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirdi:

- Öz düşmənlərini saraydan uzaqlaşdırdı.

- Bacısı Pərixan xanımı edam etdirdi.

Məhəmməd Xudabəndə taxtda çıxdığı ilk gündən arvadı Məhdi Ulya “dövlət işlərini” öz əlinə aldı və Ali divanın vəkili vəzifəsinə qədər yüksəldi. Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti dövründə:

- ☐ Səfəvilər dövləti daha da zəiflədi.
- ☐ Qızılbaş əmirləri arasında mübarizə başladı.
- ☐ Bir neçə nüfuzlu əmir dövləti öz aralarında bölüşdürdülər.
- ☐ Dövlət xəzinəsi demək olar ki, boşaldı.
- ☐ Osmanlılar yenidən öz işğalçılıq yürüşlərinə başladılar.

Tarixçi Şərəf xan Bitlisi Məhəmməd Xudabəndənin hakimiyyəti dövrünü belə qiymətləndirirdi: “Əslində ölkə qızılbaş tayfaları arasında bölünmüşdü. Onlar mərkəzlə hesablaşmır, ölkəni istədikləri kimi idarə edirdilər. Məhəmməd Xudabəndənin yalnız şahlıq adı qalmışdı.”

1577-ci il kürd qiyamı. II Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başlanması

Səfəvilər dövlətinin zəifliyindən istifadə edən Osmanlılar yenidən Azərbaycana işğalçılıq yürüşlərinə başladılar. Sultan III Murad (1574-1595) sünnilərin şiiələrə cihadı adı altında “müqəddəs müharibə” şüarını irəli sürərək əvvəlcə sərhəddəki kürd tayfalarını ayağa qaldırdı. Belə ki, Van hakimi Xosrov paşa sultanın göstərişi ilə 1577-ci ildə kürd tayfalarının qiyamını qaldırdı və onlar birlikdə Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan Xoy şəhərinə hücum etdi. Van hakimi Xosrov paşanın kürdlərlə birlikdə Xoya hücum etməsi ilə 1555-ci il Amasiya müqaviləsinin şərtləri pozuldu. 1577-ci ildə baş verən kürd qiyamı nəticəsində:

- Üsyançılar Urmiya, Xoy və Salması ələ keçirdilər
- Səfəvilərin Xoy və Slamas hakimi Mahmud Sultan Rumlu həlak oldu.
- Qızılbaş türkmən tayfasının başçısı Əmir xan üsyançılarla döyüşdə məğlub oldu.
- Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsi üçün bəhanə yarandı.

1578-ci ildə yaranmış bu vəziyyətdən istifadə edən Osmanlı sultanı III Murad Mustafa Lələ paşanın başçılığı altında 100 minlik qoşunu Gürcüstana və Azərbaycana göndərdi. Mustafa Lələ paşa Azərbaycana yürüş üçün ilk növbədə Qars qalasını bərpa edib, oraya qoşun yeritdi. Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ikinci dövründə osmanlılara Krım tatarları kömək edirdilər. Belə ki, sultan III Murad, vassalı olan Krım xanı II Məhəmməd Gəraydan (1577-1584) qızılbaşlara qarşı müharibədə iştirak etməyi tələb edərək onları da Səfəvilərlə müharibəyə cəlb etdi.

Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin ikinci mərhələsində bir neçə döyüş oldu. 1578-ci ildə avqustun 9-da Qızılbaşlar İmamqulu xan Qacarın rəhbərliyində Çıldır düzündə Osmanlıları qarşıladılar. Çıldır döyüşü nəticəsində:

- Qızılbaşlar məğlub olaraq Qarabağa çəkildilər
- Qızılbaşların nüfuzlu başçıları həlak oldu

Çıldır döyüşdə qızılbaşların məğlubiyyətinin əsas səbəbləri aşağıdakılar idi:

- Qızılbaş ordusunun rəhbərliyi arasında birliyin olmaması.
- Qızılbaş əmirlərinin osmanlılarla döyüşə o qədər də əhəmiyyət verməməsi.
- Qızılbaş əmirlərinin həddindən artıq özlərinə arxayın olması.
- Qüvvələr nisbətində fərqin Səfəvilərin xeyrinə olmaması.

Osmanlıların Gürcüstana və Şirvana yürüşləri Salmas Xoy Çıldır döyüşündən sonra Osmanlılar Mustafa Lələ paşanın başçılığı ilə 1578-ci ilin avqustunda:

- Axalsıxını ələ keçirib Kaxetiyyəyə daxil oldular
- Tiflisi, Qorini və Şirvanı tutdular

1578-ci ilin sentyabrında Osmanlı ordusu ilə Səfəvilər arasında Qanıx (Alazan) döyüşü baş verdi. Döyüş nəticəsində:

- Osmanlı ordusu böyük itki verdi
- Qızılbaşlar xeyli qənimət və əsir əldə etdilər

Çıldır döyüşündən sonra Səfəvi ordusu Qarabağa, Təbrizə qayıtdı. Mustafa Lələ paşa isə sentyabrda Şəki, Ərəş, Şamaxı, Qəbələ, Bakı, Şabran və Mahmudabad şəhərlərini müqavimətsiz tutdu. Şirvanda əhali osmanlılara qarşı elədə müqavimət göstərmədilər, hətta bu zaman Şirvan əhalisi qızılbaşlara qarşı qiyam qaldırdı. Çünki, Şirvanın yerli sünni əyanları keçmiş Şirvan dövlətinin bərpası üçün Osmanlı sultanının ordusuna böyük ümid bəsləyirdilər. Dərbənd əhalisi də qızılbaşlara qarşı qiyam qaldırdı. Dərbəndin qızılbaş hakimi Çıraq xəlifə üsyan qaldırmış şəhərlilər tərəfindən öldürüldü. 1578-ci ildə osmanlılar tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan ərazisində Osmanlı hərbi-inzibati üsulu yaradıldı. Şirvan ərazisi Osmanlılar tərəfindən tutulduqdan sonra hər biri sancaqlıqlardan ibarət olan Şamaxı və Dərbənd bəylərbəyiliklərinə bölündü. Osmanlı hakimi Özdəmir oğlu Osman paşa Şirvan hakimi təyin olundu. Osman paşa Dərbəndi özünə iqamətgah seçdi. Bununla da Osmanlı sultanı Şirvan feodallarının keçmiş müstəqilliyi bərpa etmək ümidlərini puça çıxardı. Mustafa Lələ paşa İstanbula qayıtmaq üçün Ərzuruma yola düşdü. Bu zaman o, Tiflisdə Qarabağ bəylərbəyi İmamqulu xanın hücumuna məruz qaldı.

Bu hücum nəticəsində:

- Mustafa Lələ paşa 20 min nəfər itki verdi.
- Qızılbaşlar xeyli qənimət əldə etdilər .

Səfəvilərin Şirvanı geri almaq cəhdlərinin boşa çıxması.

Mustafa Lələ paşa İstanbula qayıtdıqdan sonra Özdəmir oğlu Osman paşa hələ Səfəvilərin hakimiyyəti altında olan Gəncəyə və Salyana hücum etdi. Lakin, Osman paşa Səfəvilərin Osmanlı işğalından əvvəlki keçmiş Şirvan bəylərbəyisi Aras xan Rumlu ilə ilk döyüşdən sonra Şamaxıya çəkilməli oldu. Bu zaman şimaldan Şirvana soxulmuş Krım xanının ordusu mühasirədə olan düşmənin köməyinə yetişdi. Döyüşdə qızılbaşlar mühasirəyə düşərək darmadağın edildi, Aras xan isə öldürüldü.

Bu zaman (1578-ci ilin sentyabrında) qızılbaşların əsas qüvvələri Şah Məhəmməd Xudabəndənin oğlu Həməzə Mirzənin başçılığı altında Osmanlıları Şirvandan qovub çıxarmaq məqsədilə Qəzvindən Qarabağa hərəkət etdi və əmirlərlə vəzir Mirzə Salmanın qoşunları ilə birləşdi. Birləşmiş qoşun Kür çayını keçib Şirvana daxil oldu və Şamaxı qalasında Osman paşanı mühasirəyə aldı. 1578-ci il noyabrın 28-də Ağsu çayı sahilində Mollahəsən adlı yerdə qızılbaş qoşunu Osman paşanın köməyinə gəlmiş Krım xanı Adil Gərayın ordusu ilə toqquşdu. Mollahəsənli döyüşü nəticəsində:

- Krım xanı Adil Gərayın 12 minlik qoşunu darmadağın edildi və Adil Gəray əsir düşdü
- Səfəvilər parlaq qələbə qazanaraq Şamaxını ələ keçirdilər və Şabrana kimi irəlilədilər

Bu, qızılbaş qoşununun müharibədə sonuncu böyük müvəffəqiyyəti idi. Lakin, Səfəvilər Dərbəndi geri ala bilmədilər. Səfəvilər Şirvanda da möhkəmlənə bilmədilər. Bunun səbəbi onların Şirvanda dayaq məntəqəsinin olmaması və daxili çəkişmələr idi. Bundan sonra Səfəvilər dövlətini daxili çəkişmələr, İran etnik ünsürlərinin mühüm mövqelər uğrunda mübarizəsi bürüdü. 1579-cu ilin yayında Krım xanı Məhəmməd Gəray yüz minlik ordu ilə Şirvana yürüş etdi. Krım tatarları Osman paşa ilə birlikdə Şamaxıya və Bakıya yürüş etdilər. Kürü keçərək Azərbaycanı qarət etdilər və Qızılağaca qədər irəlilədilər. Lakin qızılbaş qoşununun Şirvana daxil olmasını eşidən kimi onlar Azərbaycanı tərk etdilər. Qızılbaş tayfaları arasında ziddiyyətlərin güclənməsi Şirvan yürüşündən sonra Təbrizdə türkmən və şamlı əmirləri arasında ixtilaflar gücləndi. Şamlı əyanları arasında da parçalanma baş verdi. Şah Məhəmməd Xudabəndə Xorasan vilayətinin mərkəzi şəhəri olan Herata təyin etdiyi Əliqulu xan Şamlını oğlu Abbas Mirzənin

(gələcəkdə Şah I Abbasın) lələsi elan etdi. Əslində Xorasan vilayətinin canişini Abbas Mirzə idi, bütün işləri isə Əliqulu xan idarə edirdi. Bu zaman Xorasanın Herat və Məşhəd bölgələrində bir-biri ilə düşmənçilik edən iki qrup yaranmışdır:

1. Türkmən və təkəli tayfa əmirlərinin müdafiə etdiyi və özlərinin “xanlar xanı” saydığı Əliqulu xan.

2. Məşhəddə hakimlik edən Murtuzqulu xan.

1581-ci ildə bir-biri ilə düşmənçilik edən bu iki qrup arasındakı mübarizə nəticəsində:

- Əliqulu xan məğlubiyyətə uğradı.
- Xorasan vilayəti Səfəvilər dövlətindən ayıldı.
- Qiyamçı şamlı əmirləri Heratda Abbas Mirzəni şah elan etdilər.

Səfəvi-Osmanlı müharibəsində hərbi əməliyyatların yenidən davam etdirilməsi.

Osmanlılar Şirvanı əldə saxlamaq və Xəzər dənizinə çıxışı yolunu itirməmək üçün bütün imkanlarından istifadə edirdilər. Səfəvilər də vəziyyətin ağırlığına baxmayaraq Şirvanı Osmanlılara güzəştə getmək istəmirdilər. Bu məqsədlə qızılbaş qoşunu 1580-ci ildə yenidən Şirvana hücum etdi. Bu zaman Dərbəndə sığınan **Osman paşaya kömək üçün Sultan III Murad (1574-1595):**

- Sinan paşanı orduya komandan təyin edərək Azərbaycana - Şirvan üzərinə göndərdi
- Krım türklərinin Azərbaycana hücum etməsinə nail oldu

1580-ci ildə Krım türkləri üçüncü dəfə Şirvana qarətçi yürüş etdilər. Osman paşa Krım türklərinin köməyi ilə Bakıya daxil olaraq qalada mövqeyini möhkəmləndirdi. Krım türklərinin qarətlərindən xəbər tutan Şah Məhəmməd Xudabəndə bir qrup əmirləri qoşun ilə təcili Mollahəsənli qəsəbəsinə göndərdi. Osmanlılar qızılbaşların bu hücumundan geri çəkilərək yenidən Dərbənddə möhkəmləndilər. Krım tatarları isə tezliklə Dərbənddən keçərək ölkələrinə qayıtdılar. 1581-ci ildə Krım xanının qardaşları Qazi Gərayın və Səfi Gərayın başçılığı ilə Krım türkləri dördüncü dəfə Şirvana hücum etdilər. Bu zaman İmamqulu xan Qacar qızılbaş dəstəsini Şirvan hakimi Peykər xanın köməyinə göndərdi. Krım tatarları Şamaxıya doğru irəlləyərkən Peykər xan onları qarşıladı. Şabranla Şamaxı arasında baş vermiş döyüş nəticəsində:

- Peykər xan qalib gəldi və Qazi Gəray əsir alındı
- Krım türkləri və Osmanlıların birləşmiş qoşunu məğlub oldu

Lakin bu müvəffəqiyyət Şirvandakı ümumi vəziyyəti Səfəvilərin xeyrinə dəyişdirmədi. Dərbənddə qərar tutmuş Osman paşa ərzaq qıtlığı nəticəsində

qızılbaş qoşununun Şirvanı tərk etməsindən sonra yenidən Şirvanı ələ keçirərək hakimiyyətini bərpa etdi. Beləliklə Şirvanda hakimiyyəti saxlamaqda, Osmanlılara Krım tatarları çox mühüm kömək göstərdilər.

Səfəvi Osmanlı sülh danışıqlarının başlanması.

1582-ci ildə Sinan paşa sülh bağlamaq məqsədi ilə Səfəvi səfiri İbrahim xan Tərxanla birlikdə Ərzurumdan İstanbula gəldi. Lakin Osman paşa Şirvanı ikinci dəfə tutaraq Sultan III Muradı qızılbaşlarla müharibəni davam etdirməyə çağırdı. 1582-ci ilin əvvəlində Səfəvilərlə Osmanlılar arasında sülh danışıqlarında Sultan III Murad İbrahim xan Tərxana aşağıdakı şərtlərlə sülh bağlamağa tərəfdar olduğunu bildirdi:

1. Şirvan Osmanlıların hakimiyyətində qalmalı idi.
2. Səfəvilər Şirvanda Osmanlı hakimiyyətini tanımalı idi.

İbrahim xan Tərxan İstanbuldan - Xorasana Şah Məhəmməd Xudabəndəyə məktub göndərərək dövlətin ağır daxili vəziyyətini nəzərə alıb, daha çox ərazi itirməmək üçün sülhün şərtlərini qəbul etməyi məsləhət gördü. Səfəvi tarixçisi İsgəndər bəy Münşi yazır ki, “özlərinə güvənən” qızılbaş əmirləri aralarında ziddiyyət olmasına baxmayaraq, Şah Məhəmməd Xudabəndənin Sultan III Murada göndərdiyi cavab məktubunda bildirdi ki:

- Şirvanı Səfəvilər heç vəchlə Osmanlılara güzəştə getməyəcəkdir.
- Əgər Sultan 1555-ci il sülhünün şərtlərinə razı olmasa müharibəni davam etdirəcəkdir.

Belə olduqda, III Murad sülh danışıqlarını dayandıraraq 1582-ci ildə Azərbaycana yeni yürüş təşkil etdi və Fərhad paşanı Şərqə yürüşünün rəhbəri təyin etdi. Fərhad paşa və Osman paşanın Azərbaycana yürüşü 1583-cü ilin yayında şərq yürüşünün yeni komandanı Fərhad paşa Ərzurumdan hərəkətə başlayaraq Çuxursəd vilayətinə daxil oldu və orada qala tikdirib qoşun yerləşdirdi. Çuxursəd hakimi Məhəmməd xan Toxmaq kömək üçün qızılbaşlara müraciət etsə də, heç bir kömək almayaraq öhdəsindəki cüzi qüvvə ilə Naxçıvana geri çəkilməyə məcbur oldu. Qızılbaşlar kürdlərin yaxınlaşmasına görə Təbrizin müdafiəsini daha vacib hesab edirdilər. Nəticədə Fərhad paşa İrəvan şəhəri də daxil olmaqla Çuxursədd vilayətini tutdu. Beləliklə qızılbaş əmirləri arasındakı ziddiyyət üzündən Çuxursəd kimi "abad vilayət" itirildi. 1583-cü ildə Qarabağ hakimi İmamqulu xan Qacar Kürü keçib Şirvana daxil oldu və Rüstəm xanı öz dəstəsi ilə birlikdə Osmanlılara qarşı döyüşə göndərdi. Bu döyüşdə osmanlılar ağır

məğlubiyyətə uğradıldı. Lakin, 1583-cü ildə Samur çayı yaxınlığında tarixdə “Məşəl savaşı” döyüşü nəticəsində:

- Döyüş Osmanlı qüvvələrinin üstünlüyü ilə başa çatdı.
- Qızılbaşlar döyüş meydanını tərk etdilər.

Qızılbaş dövlətinin ağır daxili vəziyyəti haqqında xəbərdar edilmiş Osmanlı sultanı bütün Azərbaycana yiyələnmək məqsədi ilə döyüşkən ruhlu Özdəmir oğlu Osman paşanı Dərbənddən İstanbula çağıraraq onu Şərq yürüşünə rəhbər təyin etdi.

1585-ci il avqustun 12-də Osman paşa 200 minlik ordu ilə Pasinabad-Çaldıran-Xoy-Mərənd-Sufiyan-Təbriz istiqamətində Azərbaycana hərəkət etdi. Bu zaman Şah Məhəmməd Xudabəndə və onun əvəzinə bütün dövlət işlərini idarə edən oğlu Həmzə Mirzə 20 minlik qoşunla Təbrizə doğru irəliləyən osmanlıların qarşısını kəsmək üçün Mərəndlə Təbriz arasındakı Sufiyan ətrafında osmanlı qoşunu ilə döyüşə girdilər. 1585-ci ilin dekabrında baş vermiş Sufiyan döyüşü nəticəsində:

- Əvvəlcə qızılbaşlar osmanlılara ağır zərbə vurdular.
- Osmanlıların sayca üstünlüyü qızılbaşları geri çəkilməyə məcbur etdi.

Sufiyan döyüşündən bir gün sonra Təbrizə yaxınlaşan Osman paşa şəhəri dinc yolla təslim etmək tələbi ilə əhaliyə müraciət etdi. Lakin gözlənilən cavab alınmadı. Ertəsi gün Osmanlı artilleriyası sayəsində Osman paşa müdafiəsiz qalmış Təbriz şəhərinə daxil oldu və bir aydan artıq qaldı. Lakin qızılbaş həmlələri nəticəsində Osmanlı qoşunu Təbrizi tərk etməyə məcbur oldu. Həmzə Mirzənin barışmazlığına tam əmin olan türkmən və təkəli əmrləri 1586-cı ildə Məhəmməd Xudabəndəyə qarşı mübarizəyə başlayaraq onun oğlu, şahzadə Təhmasibi oğurlayıb dövlətin paytaxtı Qəzvinə apararaq onu şah elan etdilər. Məhəmməd Xudabəndənin bu oğurluqda iştirakı şayiələrinə inanan ustaclı və şamlı əmrləri onu ittiham etdilər. 1586-cı ildə Həmzə Mirzə mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxan türkmən və təkəli əmirlərinin qiyamını yatırdı, qiyamçıların əlində oynucağa çevrilmiş Təhmasib Mirzə isə Ələmut qalasına salındı. Bundan sonra Həmzə Mirzə Qəzvindən Təbrizə qayıtdı. Lakin Osmanlı qoşununun Təbrizə yaxınlaşması xəbəri Həmzə Mirzəni Təbrizin mühasirəsini dayandıraraq Üzümdül və Dizmar tərəfə çəkilməyə məcbur etdi.

Fərhad paşa Təbrizdə ikən, 1586-cı ilin sentyabr-oktyabr aylarında Əliqulu xanın və əmirlərin yanına səfir göndərərək qızılbaşlara barışıq təklifi etdi.

Səfəvi-Osmanlı sülh danışıqlarının yeni mərhələsinin başlanması. İstanbul sülhü

1586-cı il Səfəvi-Osmanlı sülh danışıqlarında Sultan III Murad tərəfindən irəli sürülən əsas şərt tutulmuş ərazilərin osmanlılarda qalmasından ibarət idi. Həmzə Mirzə isə yalnız Təbrizin qızılbaşlarda qalması şərti ilə sülhün bağlanmasına razılıq

verdi. Həmzə Mirzənin bu şərtlə sülh bağlamağa razılıq verməsinin səbəbi aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

1. Osmanlıların işğal etdiyi yerləri – Şirvanı, Şəkini və Azərbaycanın cənubunun xeyli hissəsini qızılbaşların kiçik qüvvə ilə azad etmək ümidinin olmaması.

2. Hərbi əməliyyatların davam etdirilməsi təqdirdə Səfəvilərin Azərbaycanın cənubundakı şərq vilayətləri və İraqı itirə bilməsi ehtimalı.

Eşikağası Əhməd bəy Ustaclı Fərhad paşa ilə görüşdə təklif olunmuş şərtlə Şah Məhəmməd Xudabəndənin arzusunu bildirdi. İki dövlət arasında başlanmış sülh danışıqları 1586-cı ilin sonunda Qarabağda Həmzə Mirzənin sui-qəsd nəticəsində qətlə yetirilməsindən sonra dayandırıldı. Həmzə Mirzənin ölümündən sonra:

- Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyət bir müddət son dərəcə zəiflədi.
- ölkədə özbaşınalıq, hərcimərclilik başladı.
- qızılbaş əyanlarının əsas hissəsi Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz döndərdi.
- Əmirlərin çoxu Xorasanda Abbas Mirzəni taxta oturdan qiyamçıların tərəfinə keçdi.
- Bütün Azərbaycan ərazisi Osmanlı ordusu tərəfindən işğal olundu.

QEYD: Səfəvilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı qiyamların baş verməsi 1547 və 1586-cı ildə tarixi üçün oxşar cəhəti təşkil edir.

Osmanlıların Azərbaycana irəliləyişini Özbək hakimlərinin Xorasana basqınları asanlaşdırdı. Beləliklə, 1586-1590-cı illərdə bütün Azərbaycan ərazisi Sultan III Muradın ordusu tərəfindən işğal olundu. Bütün Azərbaycanın Sultan III Muradın ordusu tərəfindən işğal olunmasına aşağıdakı amillər şərait yaratmışdı:

- Həmzə Mirzənin öldürülməsindən sonra mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi.
- Səfəvilər dövlətindəki ağır daxili vəziyyəti, ölkədə özbaşınalıq, hərcimərcliliyin hökm sürməsi.
- Qızılbaş əyanlarının əsas hissəsinin Şah Məhəmməd Xudabəndədən üz döndərməsi.
- Özbək hakimlərinin Xorasana basqınları.

Yeni Səfəvi şahı I Abbas (1587-1629) sultan III Muradla sülh danışıqlarına başlayaraq yerdə qalan əraziləri əldə saxlamaq üçün sülhün ağır şərtlərini qəbul

etməli oldu. 1590-cı ildə İstanbul sülhünün imzalanması ilə II Səfəvi-Osmanlı müharibəsi başa çatdı. İstanbul sülhünün şərtlərinə əsasən:

1. Azərbaycan ərazisi Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında bölündü.
2. Şirvan, Qarabağ, Sərab, Marağa, Təbriz və onların qərbində yerləşən torpaqlar Osmanlılara verildi.
3. Şərqi Gürcüstan və İranın bəzi qərb vilayətləri Osmanlı imperiyasının tərkibinə qatıldı.
4. Qaradağ, Xalxal, Ərdəbil və Talış (Lənkəran) vilayətləri Səfəvilərdə qaldı. Beləliklə, 1590-cı il İstanbul sülhü nəticəsində Azərbaycanın böyük hissələri Osmanlılara verildi.

Səfəvilər dövləti XVI əsr-XVIII əsrin əvvəllərində

Səfəvilər dövləti XVI əsrin sonlarında. I Şah Abbasın islahatları. I Şah Abbasın hakimiyyətə gələn zaman Səfəvilər dövlətinin vəziyyəti 1587-ci ildə Məhəmməd Xudabəndə vəfat etdi. Bu zaman ustaclı və şamlı tayfalarından olan qızılbaşların Xorasan qrupu Qəzvində 16 yaşlı Abbası hakimiyyətə gətirdilər. XVI əsrin sonlarında, Şah I Abbasın hakimiyyətə gəlməsi ərəfəsində Səfəvilər dövlətinin vəziyyəti aşağıdakı kimi idi:

- Azərbaycan Səfəvi dövləti demək olar ki, tənəzzülə uğrayırdı, daxili ziddiyyətlər son həddə çatmışdır.
- Qızılbaş əyanlarının Xorasan və İsfahan qrupu arasında hakimiyyət uğrunda mübarizəsi güclənmişdir.

- Dövlət inkişaf etmiş iqtisadi rayonlarından və güclü hərbi potensialından məhrum edilmişdir.
- Qaradağ, Ərdəbil, Lənkəran istisna olmaqla bütün Azərbaycan Osmanlılar tərəfindən tutulmuşdur.
- Azərbaycan və fars etnik ünsürləri dövlətin idarə işlərində üstünlük əldə etmək üçün bir biri ilə mübarizə aparırdılar (ümumən fars etnik ünsürləri feodal zümərəsində ikinci dərəcəli yer tuturdular).
- Kəndlilərdən və şəhər sənətkarlarından toplanan vergi və mükəlləfiyyətlər ümumi narazılıq artırır, dövlətin bünövrəsini laxladır.

I Şah Abbasın hərbi islahatları Şah I Abbas hakimiyyətə gələndən sonra hərbi inzibati islahat keçirdi. Şah I Abbas islahat keçirməkdə məqsədi bunlar idi:

1. Səfəvilərin itrilmiş ərazisini geri qaytarmaq.
2. Səfəvilər dövlətinin sarsılmış qüdrətini bərpa etmək.

Şah Abbasdan öncə qızılbaş ordusunda daimi nizami hissələr yox idi, odlu silahlardan (top və tüfəngdən) geniş istifadə edilmirdi. Şah Abbas bu sahədə əsaslı tədbirlər həyata keçirdi. Şah I Abbasın hərbi islahatına əsasən:

- Qızılbaşların təkbaşına silah gəzdirmək hüququ ləğv edildi.
- Qızılbaşlarla yanaşı başqa tayfalara da qoşuna daxil olmaq hüququ verildi.
- Qoşunun tayfa müxtəlifliyi prinsipi əsasında təşkil edilməsiinə başlandı.
- Azərbaycan türklərindən ibarət qızılbaş süvari dəstələri yenidən bərpa edildi.
- Müxtəlif dərəcəli qoşun növləri yaradıldı.
- Odlu silahla təchiz edilmiş 44 min nəfərlik güclü nizami ordu yaradıldı.

Ümumiyyətlə, Səfəvi ordusu qızılbaşlardan ibarət süvarilərdən, xüsusi qvardiyadan (qulamlardan), tüfəngçilərdən və artilleriyadan ibarət idi:

1. Qızılbaşlar. Əsasən süvarilərdən ibarət olmaqla XVII əsr boyu Səfəvi qoşununda üstünlük təşkil edirdilər. Onların sayı 200 min nəfərə çatırdı ki, yalnız 60 min nəfəri döyüşə gedirdi.
2. Qulamlar. Səfəvilər dövlətində gürcü, çərkəz, osetin və digər xristianlardan toplanıb islamlaşdırılaraq xüsusi rejimlə tərbiyə olunan qvardiya idi (şahın şəxsi qıvardiyası hesab edilən xüsusi mühafizə dəstəsi çərik adlanırdı).
3. Tüfəngçilər. Müxtəlif vilayətlərdən əhalinin yoxsul təbəqəsindən seçilir və sayı 12 minə çatırdı.
4. Artilleriya – topçular. I Şah Abbasın təşkil etdiyi ordunun 500 səhra opu var idi.

I Şah Abbasın inzibati islahatları

I Şah Abbasın inzibati islahatlarına əsasən:

- Azərbaycanın cənub-şərq vilayətləri Qəzvinə tabe edildi.
- 1593-cü ildə vahid Azərbaycan bəylərbəyliyi yaradıldı.
- 1598-ci ildə Səfəvilər dövlətinin paytaxtını İsfahana köçürüldü.
- Ərdəbil şəhəri xüsusi idarəetmə hüququnu saxladı.

Azərbaycan bəylərbəyliyiinin ərazisi Qızılüzən və Kür çayları arasında yerləşən geniş ərazini əhatə edirdi. Bura Zəncan, Xalxal, Ərdəbil, Qaracadağ, Lənkəran vilayətləri daxil idi. 1595-ci ildə Azərbaycan bəylərbəyliyiinin 10 min daimi qoşunu var idi və Azərbaycan qoşunu adlanırdı. Beləliklə, “Şah Abbas Azərbaycanın bütövlüyünü, qızılbaşların himayəsindəki ərazidə onun vüqarlı adını qorudu, onun Səfəvilər dövlətinə mənsub olması fikrini sönməyə qoymadı”. I Şah Abbasın Səfəvilər dövlətinin paytaxtını Qəzvindən İsfahana köçürməsi nəticəsində:

- Səfəvilər dövlətində başqa etnik nümayəndələr artdı.
- İran əyanlarının sarayda və dövlət aparatında nüfuzu qüvvətləndi.

Azərbaycan türkləri I Şah Abbasın dövlətin paytaxtını İsfahana köçürməsindən narazı qalsalar da, yeni paytaxta Qaradağdan və Qəzvindən çoxlu Azərbaycan türkləri köçüb gələrək “Abbasabad” adlı xüsusi məhəllə saldılar.

I Şah Abbasın islahatlarının nəticələri

I Şah Abbasın islahatları nəticəsində:

- Mərkəzi hakimiyyət son dərəcə qüvvətləndi.
- Ölkədə İran etnik unsurunun rolu kəskin surətdə artdı və qızılbaş əyanlarının qüdrəti sarsıldı.
- Ölkə daxilində siyasi sabitlik bərpa edildi və məhsuldar qüvvələr yenidən canlandı.
- Səfəvilər dövləti hərbi-siyasi baxımdan möhkəmləndi və keçmiş qüdrəti bərpa edildi.
- Azərbaycan dövlətinin müstəqillik ənənələrini qoruyub saxladı.

Ümumiyyətlə, I Şah Abbas hərbi-köçmə qızılbaş əyanlarının müqavimətini qıraraq daha çox oturaq və tacir-sənətkar təbəqəsinə arxalandı, özünü qədim İran şahlarına bənzətməyə başladı. Lakin, Şah Abbasın bu tədbirlərindən sonra da qızılbaş əmirləri Səfəvilər dövlətində əhəmiyyətli mövqeləri əllərində saxlaya bildilər. Azərbaycan yenə də imperiya tərkibində mühüm ölkə olaraq qaldı. Bunu aşağıdakı faktlar da sübut edir:

- Azərbaycan vilayətinə Qızılbaşlar hökmdar təyin edilirdi.
- bütün Səfəvi ordusunun ali baş komandanı vəzifəsini Qızılbaşlar yerinə yetirirdilər.

- Azərbaycan dili orduda və şah sarayında hakim mövqe tuturdu.
- Səfəvi şahları və saray xidmətçiləri Azərbaycan dilində danışdılar.

XVIII əsrin birinci yarısında yeni Səfəvi Osmanlı müharibələri

XVIII əsrin əvvəllərində I Şah Abbasın xarici siyasəti.

XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövlətinin xarici siyasətinin qarşısında üç mühüm vəzifə dururdu:

1. Şimal-şərqdə Şeybanilər dövlətini məğlub edərək Xorasan vilayətini geri qaytarmaq.
2. 1578-1590-cı illərin müharibəsində Osmanlıların işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq.
3. İran körfəzində Portuqaliyanın hegemonluğuna son qoymaq və Hind okeanına çıxış əldə etmək.

I Şah Abbas 1599-cu ildə Şeybaniləri məğlub edərək Xorasan vilayətini yenidən Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatdı və öz təsirini Məvərrənnəhrə yaydı.

I Şah Abbas Osmanlılar tərəfindən işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmaq üçün hərbi-inzibati islahatlar keçirdikdən sonra Avropa dövlətləri ilə, xüsusilə İngiltərə, Fransa, İspaniya, Roma papası və Rusiya ilə əlaqələr yaratmaq üçün danışıqlara başladı. 1603-cü ildə Almaniya səfiri Georgi Tektander Təbrizə gəldi. Almaniya səfiri Georgi Tektanderin Təbrizə gəlməkdə məqsədi Osmanlı imperatorluğuna qarşı əməliyyatlarda Səfəvilərlə hərbi ittifaq bağlamaq idi. İran körfəzinin Portuqaliyalıların əlindən almaq üçün isə İspaniya Səfəvilər dövlətinə kömək etməyi vəd edirdi. Osmanlıların Azərbaycandan çıxarılmasında Rusiya da maraqlı idi. Çünki Osmanlıların Azərbaycanın Xəzəryanı bölgələrini əldə saxlaması Volqa-Xəzər yolu ilə ticarətdə müəyyən əngəl törədirdi. III Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başlaması. I Şah Abbasın “böyük sürgün” siyasəti 1603-cü ildə Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin yeni mərhələsi başladı. 1603-cü il sentyabrın 14-də I Şah Abbas Osmanlı hakimiyyətində olan Azərbaycan ərazilərini azad etmək məqsədilə 15 minlik qoşunla Təbrizə tərəf hərəkətə başladı. Səfəvi ordusu Təbrizə yaxınlaşarkən şəhər əhalisi Osmanlı hakimiyyətinə qarşı üsyan qaldırdı. Nəticədə, 1603-cü il oktyabrın 21-də üsyançılar və Səfəvi ordusunun Təbriz şəhərinə hücumu nəticəsində:

- Şah Abbas Osmanlılar üzərində ilk qələbəsini qazanaraq Təbrizi ələ keçirdi.
- Bununla da Azərbaycanın cənub vilayətlərinin taleyi həll olundu.

Bu qələbədən sonra Səfəvi qoşunu Azərbaycanın şimalına irəlilədi. Osmanlı işğalı ərzində dağıdılmış Ordubad əhalisi şah qoşununun gəlişini gözləmədən

osmanlılara qarşı üsyan qaldırdı. Hacı Qəssab şəhəri zəbt etmək haqqında şahdan xüsusi göstəriş

aldı. Beləliklə, əhalinin köməyi ilə Ordubad geri alındı. Ordubad əhalisinin Osmanlı hakimiyyət orqanlarına qarşı üsyan qaldırdığı üçün Şah Abbas baş vəziri Hatəm bəy Ordubadının xahişi ilə ordubadlılar bütün dövlət vergilərindən azad edildilər.

1603-cü ilin payızında I Şah Abbas Culfanı və Naxçıvanı tutduqdan sonra İrəvan qalasını ələ keçirməyi qərara aldı. İrəvan qalası 1603-cü il noyabrında mühasirəyə alınsa da, 1604-cü ilin avqustunda tutuldu. Çuxursəd (İrəvan) vilayətinin hakimi vəzifəsinə Əmirgünə xan Qacar təyin edildi. Maqsud Sultan Kəngərli isə Naxçıvan hakimi təyin olundu. Bu zaman, Şah Abbas Ciqaloğlu Sinan paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusunun Azərbaycana yürüş (1604) xəbərini alaraq Təbriz istiqamətində geri çəkildi və Osmanlılara qarşı Səfəvilərin ənənəvi "yandırılmış torpaq" taktikasını tətbiq etdi. Bu məqsədlə I Şah Abbas "Arazın sol sahilini dağıtmaq və əhalisizləşdirmək; bütün azərbaycanlıları köçürmək, ərzaq və ələf nə varsa götürmək, qalanını isə məhv edib yandırmaq" haqqında fərman verdi (1604). Bununla da Cənubi Qafqazda yaşayan azərbaycanlıların və başqa xalqların zorla köçürülməsinə başlandı. Şah fərmanına uyğun olaraq Naxçıvan, İrəvan, Culfa və.b bölgələr yandırılaraq onların əhalisi zor gücünə İsfahana, Mazandarana və İranın digər vilayətlərinə köçürüldü. Bu zorakı köçürmə tədbiri tarixşünaslıqda "böyük sürgün" siyasəti adlanır. Azərbaycanlıları öz doğma yerlərindən köçürməsinin hərbi-strateji məqsəddən başqa, köçürmənin digər səbəbi Culfadan Avropaya gedən karvan yolu (tranzit ticarəti) Osmanlı imperatorluğu ərazisindən keçdiyindən I Şah Abbas Avropa-Asiya ticarət yolunu Səfəvi dövlətinin cənubuna, İran körfəzi limanlarına köçürmək və qızılbaş ipəyini Afrika ətrafından dənizlə Avropaya daşımaq istəyi idi. I Şah Abbas məhz bu məqsədlə, İran-İngilis ticarətinin mənafeyi üçün Culfa əhalisini İsfahana, Naxçıvan əhalisini isə Dizağa (Qarabağa) köçürdü.

Bu zaman Ciqaloğlu Sinan paşanın komandanlığı altında Osmanlı ordusu İrəvana və Naxçıvana kimi irəliləsə də, qızılbaşlar tərəfindən ərzaq ehtiyatının məhv edilməsi onların vəziyyətini ağırlaşdırdı və onlar Vana qayıtmağa məcbur oldu.

1605-1607-ci illərin hərbi əməliyyatları. Müharibənin yekunları Şah Abbas Vanda olan Sinan paşanın qüvvələrini dəf etmək üçün Təbrizdə yeni qala tikdirdi və Allahverdi xanın başçılığı altında Vana Ciqaloğlu Sinan paşa üzərinə 30 minlik qoşun göndərdi. Bu qüvvələr Osmanlı qoşununu darmadağın etdi. 1605-ci ilin

mayında Ciqaloğlu Sinan paşa 100 minlik qoşunla Azərbaycana ikinci dəfə yürüşə başladı. Osmanlı qoşununun Azərbaycana gələcəyindən xəbər tutan şah onların yolları üzərində olan bütün ərazinin əhalisini yenə köçürdü və ərzaq ehtiyatını məhv etdi. Osmanlı qoşunu Urmiya gölünün şimalında Təbrizin 6 fərsəxliyində yerləşən ərazidə qızılbaş ordusu ilə qarşılaşdı. 1605-ci ilin noyabrında Ciqaloğlu ilə Səfəvilər arasında baş vermiş həlledici döyüş nəticəsində Osmanlılar sayca üstün olsalar da, Səfəvi qoşunu qələbə çaldı.. Ciqaloğlu Sinan paşa Diyarbəkirə qaçdı və tezliklə orada vəfat etdi. I Şah Abbas Sinan paşa üzərindəki qələbədən sonra, qışın sərt keçməsinə baxmayaraq, Qarabağa daxil olub, Gəncəni mühasirəyə aldı. Gəncədəki Osmanlı qarnizonu şəhərin təslim edilməsi təklifini qəbul etmədi. Ona görə də qalanın müdafiəsi dörd ay çəkdi, 1606-cı ilin iyununda Gəncə azad edildi. 1605-1606-cı ilin qışı hər iki tərəfin dağıdıcı fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanı və qonşu ölkələri aclıq bürüdü. Qarabağ kəndliləri taxıl əkilərək bilmədilər. Şah Qarabağa daxil olan kimi qoşunu ərzaqla təmin etmək üçün təcili tədbirlər gördü, şah Azərbaycanın digər bölgələrindən Qarabağa 20 min xalvar (7 min tona yaxın) taxıl gətirilməsi barədə xüsusi fərman verdi. Gəncənin ardınca Lori, Tiflis və Dumanisi qalaları müqavimət göstərmədən təslim oldular. I Şah Abbas Şirvanın və Dağıstanın tutulması ilə Qafqaz əməliyyatını mümkün qədər tez başa çatdırmağa çalışırdı. Şah Şirvandakı osmanlı hərbi hissəsinin yardım ala bilməməsindən istidə edərək Şamaxını sülh yolu ilə təhvil verməyi türklərdən tələb etdi. Şahın təslim təklifi qəbul edilmədiyi üçün Şamaxı üzərinə hücum başlanıldı və şəhər mühasirəyə alındı. Şamaxı şəhəri mühasirədə olan vaxt Bakı və Dərbənd əhalisi osmanlılara qarşı üsyan qaldırdı. Bakıda osmanlıların əleyhinə üsyan 1607-ci ilin yanvarında başladı. Şəhər üsyan başçılarından əlinə keçdi və şah qərargahı ilə əlaqə yaradıldı. Bakıda baş vermiş üsyan Şah Abbası son dərəcə sevindirdi. Səfəvi hökmdarı üsyançıların əksəriyyətinə "hədiyyələr", Osmanlılardan ələ keçirilmiş qənimətlər göndərdi. Dərbənddə üsyançılar tərəfindən 1607-ci ilin martında şəhərdə Osmanlı hakimiyyətinə son qoyuldu. I Şah Abbas göstərdikləri şücaətə görə Ordubad şəhəri kimi Dərbənd əhalisini də bütün dövlət vergilərindən azad etdi. Bu zaman Şamaxı şəhərinin mühasirəsi davam edirdi. 1607-ci ilin iyununda Səfəvi hərbi hissələrinin şəhərə güclü hücumu nəticəsində Osmanlı hərbi hissələri təslim oldular və Şamaxı azad olundu. Zülfüqar xan Şirvana hakim təyin edildi. Dərbənd və Şabranın idarəsi Çıraqlı Sultan Ustacılıya tapşırıldı. Beləliklə, 1603-1612-ci illərin Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin birinci mərhələsi (1603-1607):

□ Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı, Osmanlı qoşunu Azərbaycandan tamamilə çıxarıldı.

□ Azərbaycanın bütün ərazisi, Şərqi Gürcüstan və qismən Dağıstan Səfəvilər dövlətinin tərkibinə qatıldı.

Bundan sonra I Şah Abbas Təbrizə qayıtdı və osmanlılarla sülh bağlamağa cəhd etdi. Səfəvi sarayı osmanlılarla sülh bağlamağa sonrakı illərdə də cəhd göstərdi. Osmanlı dövləti Azərbaycanın itirilməsi ilə hesablaşmayaraq hər vaxtlə 1590-cı il sülhünün şərtlərini saxlamağa çalışırdı. Uzun tərəddüddən sonra 1612-ci ilin oktyabrın 17-də Osmanlı dövləti ilə (Sultan Əhmədlə) Səfəvi dövləti arasında Sərab sülhü imzalandı. Sərab sülhünün şərtlərinə əsasən:

1. 1555-ci il Amasiya sülhünün şərtləri bərpa olundu.
2. Səfəvilər rusların tikdiyi Terek qalasının dağıdılması barədə sultanın əmrinə mane olmamalı idilər.
3. Osmanlı dövləti Azərbaycanın, Şərqi Gürcüstanın, habelə Şərqi Anadolunun Səfəvi dövlətinə mənsub olmasını rəsmən tanıdı.

QEYD: Osmanlı dövləti Səfəvilərin rusların tikdiyi Terek qalasının dağıdılması barədə sultanın əmrinə mane olmamaq şərtini Səfəvilərlə Rusiya arasında mümkün ittifaqın yaranmasına mane olmaq məqsədi ilə irəli sürmüşdür.

1616-1618-ci illərin Səfəvi-Osmanlı müharibəsi. Mərənd sülhü. 1612-ci ildə iki dövlət arasında sülh müqaviləsi bağlansa da, bu müqavilə uzun sürmədi, 1616-cı ildə Səfəvi-Osmanlı müharibəsi yenidən başladı. I Şah Abbas Şimali Qafqaz xalqlarını itaətə gətirmək üçün 1613-cü ilin oktyabrında böyük ordu ilə Azərbaycanın şimal vilayətlərinə və Gürcüstana yürüşə başladı. Yürüş uğurla başa çatdı. Cənubi Qafqazdakı bu hərbi əməliyyatlardan ciddi narahat olan Sultan I Əhməd (1603-1617) 1612-ci il müqaviləsinin şərtlərini pozaraq, 1616-cı ilin yazında Səfəvilərə qarşı müharibəyə başladı və Təbrizə hücum etdi, İrəvan qalası mühasirəyə alındı. Lakin qışın sərt keçməsi, xəstəlik və ərzaq qıtlığı Osmanlı qoşununu geri çəkilməyə məcbur etdi. 1618-ci ilin yazında osmanlılar Diyarbəkrdən Azərbaycana doğru irəlilədilər. Osmanlılarla birlikdə Krım xanı Gəray xanın başçılığı ilə 15 minlik qoşun da Azərbaycana yürüşə başladı. 1618-ci ildə Sərab vilayətində Osmanlılarla səfəvilər arasında Sınıq körpü adlı yerdə döyüşü baş verdi. Sınıq körpü döyüşü nəticəsində Osmanlı qoşunu məğlub olaraq geri çəkildi. Sınıq körpü məğlubiyyətindən sonra Osmanlılar sülh danışıqlarına başladılar. 1618-ci ilin sentyabrında Mərənddə I Şah Abbasla Osmanlı sərkərdəsi Xəlil paşa arasında sülh müqaviləsi imzalandı. Osmanlı sultanı II Osman (1618-

1622) Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsini təsdiq edərək Avropa səfərinə çıxdı. Bu sülhün şərtləri 1612-ci il Sərab sülhündən elədə fərqi yox idi.

1622-1639-cu illərin Səfəvi-Osmanlı müharibəsi. Qəsri-Şirin sülhü XVII əsrin 20-ci illərində Osmanlı imperiyasında hərə-mərcilik başlandı, yeniçərilər sultanları hakimiyyətdən devirərək Sultan IV Muradla (1623-1640) əvəz etdilər. Osmanlı imperatorluğunda hərəci-mərciliyin başlanması XVII əsrin 20-ci illərində səfəvilərin osmanlılarla müharibəyə başlamasına imkan verdi. Bundan istifadə edən I Şah Abbas 1618-ci il Səfəvi-Osmanlı sülh müqaviləsinin şərtlərini pozaraq 1622-1623-cü illərdə Bağdadla birlikdə İraqı ələ keçirdi. 1629-cu ildə I Şah Abbasın ölümündən sonra Səfəvi taxtına onun nəvəsi Şah I Səfi (1629-1642) gətirildi. I Şah Səfi:

- Azərbaycanın idarəsində xeyli dəyişiklik etdi.
- Rüstəm xanı Azərbaycan bəylərbəyi və Təbriz hakimi təyin etdi.

I Şah Səfinin hakimiyyəti dövründə:

- Səfəvi-Osmanlı müharibəsini uğurla davam etdirildi.
- 1634-cü ildə Osmanlılar İrəvanı və Təbrizi ələ keçirsə də tezliklə ölkəni tərk etdilər.
- 1635-ci ildə İrəvan qalasını Osmanlılardan azad edildi.
- 1638-ci ildə Bağdad şəhəri Osmanlılar tərəfindən tutuldu.
- Səfəvilər dövləti ilə Osmanlılar arasında Qəsri-Şirin sülhü imzalandı.

Osmanlı sultanı IV Murad itirilmiş torpaqlarla barışmayaraq 1634-cü ilin yayında böyük qoşunla hücum edərək İrəvanı və Təbrizi ələ keçirdi. Lakin ərzaq və yem çatışmazlığı, qışın yaxınlaşması, Səfəvi qoşununun hücum təhlükəsi onları Təbrizdən çıxmağa məcbur etdi. Ümumiyyətlə, bu səbəblərdən XVII əsrin birinci otuz ilində Osmanlılar işğal etdikləri Azərbaycan torpaqlarında möhkəmlənə bilmədilər. Bundan sonra Şah I Səfi İrəvan qalasını 1635-ci ildə azad etdi. 1637-1638-ci illərin hərbi əməliyyatları yenə də İraqa keçdi. 1638-ci ildə Bağdad şəhər Osmanlılar tərəfindən tutuldu. 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-Şirində Səfəvi elçisi Sarı xan Osmanlı nümayəndəsi Qara Mustafa paşa ilə sülh sazişi imzaladı. Qəsri-Şirin sülh müqaviləsinin şərtlərinə əsasən:

1. Səfəvi-Osmanlı müharibəsinə son qoyuldu.
2. Ərəb İraqı osmanlılara verildi.
3. Zəncir qalasından şərqdəki torpaqlar Səfəvilərə verildi.
4. Səfəvilər Van və Qars qalalarına, həmçinin Ahalsıxa hücum etməyəcəklərinə dair təminat verdilər.

Beləliklə, Qəsri-Şirin sülh müqaviləsinin imzalanması nəticəsində:

- ☐ XVIII əsrin ikinci rübünə kimi iki dövlət arasındakı münasibətlər nizama salındı.
- ☐ Azərbaycanda sakitlik qismən bərqərar edildi
- ☐ Şəhərlərin bərpası, iqtisadiyyatın inkişafı üçün şərait yarandı.

Cəlililər hərəkatı. Koroğlu.

XVI əsrdə Azərbaycanda yerli feodalların çoxu Osmanlı hakimiyyətini tanıyaraq onların hakimiyyətini müdafiə etdiyi halda, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilərə doğru dönüş etdilər. Osmanlı idarəçiliyi dövründə Azərbaycanda onlara qarşı yeni mübarizə dalğası başladı və bu hadisə tarixə Cəlililər hərəkatı adı altında daxil oldu. Cəlililər hərəkatı XVI əsrin 90-cı illərində Şərqi Anadoluda başladı və XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycana və qonşu ölkələrə yayıldı. Cəlililər hərəkatının səbəbləri

aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- ☐ Kütləvi narazılıq, aclıq və soyğunçuluq.
- ☐ Dəhişətli dağıntılar və iqtisadi tənəzzül.

Cəlililər hərəkatının iştirakçıları əsasən aşağıdakı qüvvələrdən təşkil edilmişdir:

- ☐ Qərbi Azərbaycan kəndlilərindən .
- ☐ Osmanlı qaçqınlarından .
- ☐ Şərqi Anadolu qaçqınlarından .
- ☐ İraq qaçqınlarından .

Cəlililərin ayrı-ayrı dəstələri, onlara qoşulmuş şəhər və kənd yoxsulları yerli feodallar üzərinə hücum edərək onların var dövlətlərini ələ keçiridilər.

I Şah Abbasın cəlairilərin gücündən Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizədə istifadə etmək istəyirdi. Şah bunun üçün onları qulluğa aldı. Lakin Şah I Abbasa xidmət edən sırayı cəlililər və onların başçıları şahdan gözlədikləri imtiyası əldə edə bilməməsi

səbəbi ilə onların bir hissəsi 1610-cu ilin ortalarında Hacı Məhəmməd və Qara Səidin başçılığı ilə Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini tərk etdilər. Azərbaycanda qalan dəstə isə Şaha sadıq qalaraq Böyük Divanın şəxsi xidmətçisi korpusu ilə birləşdi.

XVII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geniş yayılan Cəlilili dəstə başçılarından ən məşhuru Koroğlu idi. Xalq rəvayətinə görə, Səlmə yaxınlığındakı Xarabaqala

Koroğlu tərəfindən tikilmişdir. Koroğlu ən çox Azərbaycanın Xoy, Salmas və Naxçıvan ərazisində fəaliyyət göstərmişdir. Cəlalilərin ayrı-ayrı dəsdə başçıları Dəli Həsən, Gizir oğlu Mustafa bəy, Kosa Səfər, Tanrı Tanımaz və Abaza paşa xüsusilə fərqlənirdilər. Dəli Həsən Koroğlunun yaxın dostu və silahdaşı, 1602-ci ildə Şərqi Anadoluda Cəlalilər hərəkatının rəhbəri, öz qardaşı Qara Yazıçının isə varisi idi. Gizir oğlu Mustafa bəy də Koroğlunun yaxın dostu və silahdaşı idi. Cəlalilərin müstəqil dəstələrlə çıxış edən 60 nəfərinin içərisində Gizir oğlu adı şərəfli yer tuturdu.

Xorasan qrupunun Qəzvində Abbasi hakimiyyətə gətirməsi	1587	1607	Bakı və Dərbənd əhalisinin osmanlılara qarşı üsyan qaldıraraq osmanlıları qovması
II Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başa çatması. İstanbul sülhü	1590	1607 iyun	Səfəvilərin Şamaxını azad etməsi
I Şah Abbas tərəfindən vahid Azərbaycan bəylərbəyliyi yaradılması	1593	1603-1607	III Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin birinci mərhələsi
Səfəvilər dövlətinin paytaxtının Qəzvindən İsfahana köçürülməsi	1598	1610	Cəlalilərin bir hissəsinin Səfəvilər dövlətinin sərhədlərini tərk etməsi
I Şah Abbasın Şeybaniləri məğlub edərək Xorasan vilayətini tutması	1599	1612 17 oktyabr	Sorab sülhü. Amasiya sülhünün şərtlərinin bərpa olunması
Dəli Həsənin Şərqi Anadoluda Cəlalilər hərəkatına rəhbərlik etməsi	1602	1613 oktyabr	I Şah Abbasın Azərbaycanın şimal vilayətlərinə və Gürcüstana yürüş etməsi
Almaniya səfiri Georgi Taktanderin Səfəvi sarayına gəlməsi	1603	1615-1616	Dəngi vilayətinin kəndlilərinin və Məlik Pirinin Səfəvilər əleyhinə üsyan qaldırması
III Səfəvi-Osmanlı müharibəsi dövrü	1603-1612	1618	Gəray xanın başçılığı ilə Krım türklərinin Azərbaycana yürüş etməsi
I Şah Abbas osmanlılar üzərində ilk qələbə qazanaraq Təbrizi azad etməsi	1603 oktyabr	1618	Sınıq körpü döyüşü. Osmanlıların məğlub olaraq geri çəkilməsi
Ordubad əhalisinin Hacı Qəssabın başçılığı ilə osmanlılara qarşı üsyan qaldırması	1603	1618 sentyabr	Mərənd sülhü. IV Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başa çatması
I Şah Abbasın Ordubad, Culfa və Naxçıvanı osmanlılardan azad etməsi	1603	1622-1623	I Şah Abbasın 1618-ci il sülhünü pozaraq Bağdadla birlikdə İraqı ələ keçirməsi
I Şah Abbasın İrəvan qalasını azad etməsi	1604 avqust	1622-1639	V Səfəvi-Osmanlı müharibəsi dövrü
Ciğaloğlu Sinan paşanın Azərbaycana birinci yürüşə başlaması	1604	1634	Osmanlıların İrəvanı və Təbrizi ələ keçirməsi
I Şah Abbasın "böyük sürgün" siyasətini həyata keçirməsi	1604	1635	Şah I Səfinin İrəvan qalasını Osmanlılardan azad etməsi
Ciğaloğlu Sinan paşanın ordusunun ikinci dəfə Azərbaycana yürüşə başlaması	1605	1638	Bağdad şəhərinin Osmanlılar tərəfindən tutulması
I Şah Abbasın Gəncəni osmanlılardan azad etməsi	1606	1639 17 may	Qəsri-Şirin sülhü. Amasiya sülhünün şərtlərinin təsdiq olunması

Səfəvilər dövlətinin ictimai-iqtisadi həyatı və mədəniyyət (XVI əsr – XVII əsrin birinci yarısında) Səfəvilər dövlətinin siyasi quruluşu və idarəetmə sistemi Səfəvilər dövləti Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin ənənələrini davam

etdirirdi. Şah I İsmayılın daxili siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini mərkəzləşmiş dövlət yaratmaq ideyası təşkil edirdi. Səfəvilər dövləti dövrün mənbələrində Qızılbaş adı ilə tanınırdı. Səfəvilər dövlətinin idarəetmə quruluşu aşağıdakı kimi idi:

- Şah - dövlətin başında durur, qeyri məhdud hakimiyyətə malik idi, şiələrin ruhani başçısı hesab edilirdi, Səfəvilər dövlətində ən böyük torpaq sahibi sayılırdı münbit və gəlirli torpaqlar şahə və onun sülaləsinə mənsub idi.
- Ali məclis - Şahın yanında fəaliyyət göstərən, məşvərətçi səsə dövlət aparatında yüksək mövqə tutan şəxslərdən və Azərbaycan tayfalarının ən nüfuzlu əmirlərindən ibarət olan Dövlət şurası idi
- Vəkil – Səfəvilər dövlətində şahdan sonra ikinci şəxs, şahın dünyəvi və dini işlərdə təmhüquqlu müavini idi. Səfəvilər dövlətində vəkil vəzifəsi ilk dəfə Şah I İsmayılın tərbiyəçisi lələ Hüseyn bəy Şamlıya həvalə edilmişdir.
- Əmir-ül-üməra - Səfəvilər dövlətində ordunun baş komandanı, başçısı idi.
- Qorçubaşı - Şahın Azərbaycan tayfalarının döyüşçülərindən ibarət olan və çərik adlanan xüsusi hərbi dəstəsinə rəhbərlik edirdi. Dövlətin hərbi qüvvələrinin əsasını Azərbaycan türklərindən ibarət xüsusi hərbi dəstələr və şahə tabe olan əlavə daimi qoşun təşkil edirdi.
- Vəzir - mülki işlərə başçılıq edir, əsasən maliyyə əməliyyatları ilə məşğul olur, mədaxil və məxaricə nəzarət edirdi
- Sədr – dini idarələrə başçılıq edirdi.
- Qazi – dövlətdə şəriətə əsaslanan məhkəmədə hakimlik edirdi.

Səfəvilər dövrünün idarəçilik sistemi Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu idarəçilik sistemi arasında oxşar və fərqli cəhətlərə malik idi.

Oxşar cəhətlər:

- Hər üç dövlətdə ordunun baş komandanı vəzifəsini əmir-ül-üməra daşıyırdı.
- Hər üç dövlətdə vəzir maliyyə əməliyyatlarına başçılıq edirdi.
- Hər üç dövlətdə sədr dini işlərə başçılıq edirdi.
- Hər üç dövlətdə məhkəmə işləri şəriət qaydalarına əsaslanırdı.

Fərqli cəhətlər:

- Səfəvilər dövlətində dövləti şah, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində isə hökmdar idarə edirdi.
- Səfəvilər dövlətində ikinci şəxs vəkil, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətində isə əmir-ül-üməra sayılırdı.

Səfəvilər dövründə Azərbaycanın inzibati quruluşu.

Səfəvilər dövründə Azərbaycan ərazisi bəylərbəyililiklərə, onlar da mahallara bölünürdü. Bəylərbəyililiklər bəylərbəyilər tərəfindən idarə olunurdu.

Bəylərbəyilər:

- Bəylərbəyilər yalnız Azərbaycan hərbi əyanları tərəfindən təyin edilirdilər.
- Onlar öz məmurları tərəfindən əhalidən yığılan vergiləri xəzinəyə ödəyirdi.
- Müəyyən miqdarda hərbi qüvvə saxlayırdılar.
- Şahın əmri ilə hərbi yürüşlərdə iştirak etməyə borclu idilər.
- Daxili işlərdə böyük müstəqilliyi var idi.

XVI əsrin birinci yarısında Azərbaycan ərazisi inzibati cəhətdən üç bəylərbəyliyə bölünürdü:

1. Şirvan bəylərbəyliyi (mərkəzi Şamaxı şəhəri).
2. Qarabağ bəylərbəyliyi (mərkəzi Gəncə şəhəri).
3. Təbriz bəylərbəyliyi (Cənubu Azərbaycan torpaqlarını əhatə edirdi).

1578-1590-cı illərdəki Səfəvi-Osmanlı müharibəsində Azərbaycan torpaqlarının xeyli hissəsi Osmanlılar tərəfindən işğal edildiyi üçün 1593-cü ildə I Şah Abbas yerdə qalan əraziləri birləşdirərək mərkəzi Təbriz şəhəri olan vahid Azərbaycan bəylərbəyliyi yaratdı. Səfəvilər dövlətində mahalları bəylərbəyiliklər tərəfindən təyin edilmiş naiblər, kəndləri kəntxudalar, şəhərləri isə kələntərlər idarə edirdilər. Şəhərlərdə asayişin qorunmasına dərəcə başçılığı edirdi və kələntərə tabe idi. Kənd təsərrüfatı. Torpaq mülkiyyəti formaları. Vergi və mükəlləfiyyətlər XVI əsr – XVII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda əhalinin başlıca məşğuliyyəti əkinçilik idi. Kənd əhalisi taxıl bitkiləri (buğda və arpa), bəzi yerlərdə isə çəltik əkirdi. Ölkənin təsərrüfat həyatında oturaq maldarlıq, bağçılıq və bostançılıq da mühüm yer tuturdu. Həmdullah Qəzvini və Övliya Çələbi Azərbaycanda yeddi növ pambıq yetişdirildiyi barədə məlumat vermişdilər. Səfəvilər dövründə əvvəlki divani, xassə, vəqf və mülk torpaq mülkiyyəti qalırdı. Sadəcə bu dövrdə tiyul torpaq mülkiyyəti meydana gəldi. XV əsr–XVII əsrin birinci yarısında Səfəvilər dövlətində aşağıdakı torpaq mülkiyyət formaları mövcud idi:

- ☐ Divan – dövlətə məxsus torpaqlar idi.
- ☐ Xass – şah ailəsinə məxsus torpaqlar idi.
- ☐ Vəqf - dini idarələrə məxsus torpaqlar idi.
- ☐ Mülk – feodalların şəxsi torpaqlar idi.
- ☐ Tiylul – feodalların şərti torpaqlar idi.
- ☐ Camaat (icma) – kənd ismasının istifadə etdiyi torpaqlar idi.

İlk Səfəvi şahları mərkəzləşdirmə siyasəti yürüdərək irsi soyurqal torpaq sahibliyini məhdudlaşdırılmasına çalışır və torpaq mülkiyyətinin yeni forması olan - tiyul torpaqları paylayırdılar. Tiyul torpaq mülkiyyətinə aid xüsusiyyətlər bunlar idi:

- ☐ Torpaq sahibliyinin şərti forması idi.
- ☐ Tiyul sahibi tiyuldar adlanırdı və o, dövlətə xidmət etməyə borclu idi.
- ☐ Bu torpaqlardan toplanan məhsulun 1/5-dən 1/10-nə qədəri xəzinəyə verilirdi.
- ☐ Tiyuldar ona verilən torpaqdan gələn gəlirin müəyyən hissəsini özünə götürmək hüququna malik idi.
- ☐ Tiyul yalnız şahın icazəsi ilə iris olaraq keçə bilərdi

XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin birinci yarısında camaat (icma) torpaqları xəzinənin və feodalların ixtiyarında idi. İcmanın başçısı hesab olunan ağsaqqal vergiləri müəyyən edir, toplayır, əvəzində isə məhsulun müəyyən hissəsini özünə götürürdü. Səfəvilərin hakimiyyətinin ilk illərində əhalidən 35 növ vergi alınır və çoxlu mükəlləfiyyətlər yerinə yetirilirdi. Kəndlilər torpaq sahibinə otlaqlardan istifadə əvəzində çobanbəyi, bağlar üçün bağbaşı və s. vergilər verirdilər. Şah I Təhmasib vergi sistemini nizamlamaq üçün 1565-ci ildə fərman verdi. Şah I Təhmasibin bu fərmanına əsasən, monqollar dövründən mövcud olan, sənətkarlardan və tacirlərdən alınan tamğa vergisi ləğv edildi. Şah I Təhmasib tərəfindən tamğa vergisinin ləğv edilməsi Səfəvilər dövlətində sənətkarlığın və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Şəhərlər. Sənətkarlıq.

XVI əsrdə Azərbaycanda 50-dən artıq şəhər var idi. Bu dövrdə Təbriz, Şamaxı, Bakı, Gəncə, Ərdəbil, Ərəş, Culfa, Bərdə, Naxçıvan, Marağa, Dərbənd şəhərləri iqtisadi və siyasi-inzibati mərkəz hesab olunurdu. XVI əsr – XVII əsrin birinci yarısında Təbriz Səfəvilər dövlətinin ilk paytaxtı və ən böyük şəhər idi. 1555-ci ildə I Şah Təhmasib Osmanlı sərhəddindən uzaqda yerləşdiyi üçün Səfəvilər dövlətinin paytaxtını Təbrizdən Qəzvinə köçürdü. Paytaxtın köçürülməsindən sonra da Təbriz ən mühüm iqtisadi və mədəni mərkəz kimi qalırdı. Lakin, Səfəvilər dövlətinin paytaxtının Qəzvinə köçürülməsi və Səfəvi-Osmanlı müharibələri Təbriz şəhərinin sənətkarlıq və ticarət həyatına böyük zərbə vurdu və onun iqtisadiyyatını zəiflətdi. istehsal olunan sənətkarlıq məhsulları Avropanın bir sıra ölkələrinə ixrac olunurdu. Təbriz ustalarının hazırladıqları xalça və bəzəkli parçalar indi dünyanın bir çox muzeylərində saxlanılır. Şah I Təhmasibin fərmanına əsasən, tamğa vergisi ləğv edildikdən sonra, Təbriz öz inkişafının yüksək səviyyəsinə

çatdı. Şamaxı Şirvanın iqtisadi və siyasi mərkəzi idi. Şirvan Səfəvilər dövlətinə birləşdirildikdən sonra Şamaxı şəhəri Şirvan bəylərbəyliyi paytaxtına çevrildi. XVI əsrdə Cənubi Qafqazda ipək istehsalı və ticarəti balaca olaraq Şamaxıda və Ərəş bölgəsində cəmləşmişdir. A.Cenkinson Şamaxını "gözəl şahlıq şəhəri" adlandırırdı. 25 min nəfərə qədər əhali yaşayırdı. Bakıdan xaricə dəniz yolu ilə müxtəlif mallar və neft göndərilirdi. XVI əsrin əvvəllərindən etibarən xüsusi imtiyazlara malik olan Ərdəbil şəhəri yenidən dirçəldi və Səfəvilər dövlətinin dini və mədəni mərkəzlərinə çevrildi. Səfəvi şahları şəhərin abadlığına xüsusi fakir verirdilər. tikilmiş Şeyx Səfi məqbərəsinə ölkənin hər yerindən ibadətə gəlirdilər. 1536-cı ildə Şah I Təhmasibin toxutdurduğu "Şeyx Səfi xalçası" hazırda Londonun "Viktoriya və Albert" muzeyində saxlanılır. Ərəş ingilis tacirləri tərəfindən bütün Cənubi Qafqaz miqyasında ipəkçiliyin ən iri mərkəzi kimi qeyd edilir. A.Cenkinsonun məlumatına görə Ərəş bazarlarında 100 min funt müqabilində müxtəlif növ ipək almaq mümkün idi. XVI əsr Venesiya səyyahı Minadoi yazırdı ki, Ərəşdə əla növ ağ ipək istehsal olunur.

Culfa şəhəri beynəlxalq ipək ticarəti yolunun üstündə yerləşirdi. Culfa tacirləri xam ipəyi istehsal olunduğu yerlərdən (Şamaxı, Ərəş və Gilandan) alaraq, Qərbi Avropanın Venesiya, Amsterdam və Marsel kimi mühüm limanlarında, Suriya, Türkiyə və Hindistanda satırdılar. 1581-ci ildə Culfada olmuş ingilis taciri qeyd edirdi ki, şəhərdə 3 min ev, 15-20 min əhali vardı. XVI əsr– XVII əsrin birinci yarısında Naxçıvan, Əylis və Ordubad mühüm ticarət əhəmiyyəti olan şəhərlər idi. Qarabağ bəylərbəyliyi mərkəzi olmuş Gəncə də Azərbaycanın ən iri şəhərləri sırasında idi. Don Juan adı ilə Avropada yaşayan tarixçi Oruc Bəy Bayat 50 min ailənin yaşadığını qeyd edir.

Ticarət. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri.

XVI əsrin ticarət əməliyyatlarında başlıca əmtəə Azərbaycan ipəyi olmuşdur. Bu dövrdə Azərbaycan Avropa və Asiyanın bir çox ölkələri ilə geniş iqtisadi əlaqələrə malik idi. Rus dövləti ilə ticarətdə Səfəvilər Avropa tacirlərinin dövlətin ərazisində fəaliyyətinə geniş imkanlar yaradır, Avropa-Səfəvi ticarət mübadiləsinin inkişafına himayədarlıq edirdilər. Bəhs edilən dövrdə ingilislər Moskva dövlətinin icazəsi ilə Rus dövləti ərazisindən keçərək Azərbaycana, kəşfiyyat səfərləri etməyə başladılar.

XVI əsr – XVII əsrin birinci yarısında Volqa-Xəzər ticarət yolu Rusiya dövlətinin əsas ticarət arteriyası rolunu oynamağa başladı. Volqa-Xəzər ticarət yolunun mənimsənilməsində təşəbbüskarlığı öz üzərinə götürmüş ingilis burjuaziyası bu

məqsədlə öncə Rus dövləti ərazisində ticarət mövqelərini möhkəmləndirməyə can atırdı. Volqa-Xəzər ticarət yolunun çıxış məntəqəsi Moskva şəhəri idi. tacirlər Moskva, Oka və Volqa çayları vasitəsilə Həştərxana gəlir, Həştərxana çatdıqdan sonra Xəzərin qərb sahilləri ilə gəmilərdə üzür, Dərbəndə daxil olmadan Niyazabad limanına yetişirdilər. Niyazabadda yüklər boşaldılır, sonra isə ticarət karvanları Şabrandan keçərək Şamaxıya çatırdılar. tacir-səyyahlar Cavad şəhərindən keçərək Ərdəbilə və Təbrizə gəlirdilər. 1562-ci ildə "Moskva şirkəti" təcrübəli kəşfiyyatçı və mahir tacir olan Antoni Cenkinsonu Səfəvi dövləti ərazisinə

göndərdi. Cenkinson şirkətin Azərbaycana gələn ilk nümayəndəsi idi. O, Şirvana gələrək Şirvan bəylərbəyi Abdulla xan Ustacıdan gömrüksüz və maneəsiz ticarət etmək imtiyazı ala bildi. XVI əsrin sonlarında ingilislərin Azərbaycan bazarlarında möhkəmlənmək cəhdləri iflasa uğradı. Azərbaycan bazarlarında ingilislərin möhkəmlənmək cəhdlərinin iflasa uğramasının səbəbləri bunlar idi:

- ☐ Rus tacirlərinin Moskva knyazından, ingilislərin ticarət imtiyazlarını ləğv olunmasını tələb etməsi.
- ☐ Rus tacirlərinin Volqa-Xəzər yolundan istifadə etməsinə son qoyulmasını tələb etməsi.

Bu tələb Rusiya dövlətinin Azərbaycanla ticarətdə inhisar mövqeyini qazanmaq məqsədinə uyğun olduğuna görə rus tacirlərinin arzusu həyata keçirildi.

Sosial təbəqələşmə. Xalq üsyanları. 1571-1573-cü illər Təbriz üsyanı XVI əsr – XVII əsrin birinci yarısında Səfəvilər dövlətində əhali feodal zümrəsinə və kəndli kateqoriyalarına bölünürdü.

Bu dövrdə Azərbaycanda beş feodal zümrəsi var idi:

1. Şah və hakim sülalə üzvləri.
2. Yarımköçmə qızılbaş hərbi əyanları.
3. Ali şiə ruhaniləri.
4. Mülki bürokratiyanın yuxarı təbəqəsi.
5. Qədim oturaq əyanlar.

Səfəvilərin hakimiyyətinin ilk dövründə zəhmətkeşlərin vəziyyəti bir qədər yaxşılaşmışdır. Lakin XVI əsrin 70-ci illərinin sonlarına doğru onların yaşayışı ağırlaşdı və hakim təbəqəyə, feodal istismarına qarşı dəfələrlə xalq üsyanları baş verdi. Bu xalq üsyanlarının səbəbi aşağıdakı amillərlə bağlı idi:

- ☐ Ağır vergilər, kəndlilərin 50 qədər vergi verməsi və mükəlləfiyyət daşınması.

□ Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründə ağırlaşmış maliyyə vəziyyətini vergilər hesabına düzəltmək cəhdləri. Xalq kütlələrinin Şah I Təhmasibin siyasətindən və qızılbaş feodallarının zülmündən narazılığı 1572-1573-cü illərdə Təbrizdə üsyanına səbəb oldu. Üsyanın qarşısını almaq üçün Şah I Təhmasib Yusif bəy Ustaclını Təbrizin yeni hakimi təyin edərək ona üsyançılarla danışıqlara başlamaq göstərişi verdi. Yusif bəy Ustaclı şəhərin kübarlarına qarşı mübarizəni dayandırmaq haqqında məhəllə rəhbərlərinin razılığını almağa müvəffəq oldu. Razılıq andla rəsmiləşdirildi. Lakin şəhər yoxsulları əldə olunmuş sazişdən narazı qaldığı üçün üsyan yenidən başlandı. Yusif bəy Ustaclı şahdan hərbi yardım istədi. Qaradağın irsi hakiminin oğlu Söhrab bəy şahın əmrinə əsasən 1573-cü ildə Təbrizə daxil olaraq üsyanı yatırdı. Təbriz üsyanının aşağıdakı nəticələri oldu:

- Şah bəzi güzəştlərə gedərək şəhər sənətkarlarından alınan vergiləri azaltdı.
- Təbriz bütün divan vergilərindən azad edildi.
- Şəhərə vergi toxunulmazlığı hüququ verildi.

1615-1616-cı illərdə Dəli Məlik təxəllüslü Məlik Pirinin başçılığı ilə Şirvanda və Gəncə yaxınlığındakı Dəngi vilayətinin əhalisinin Səfəvilər əleyhinə üsyanı baş verdi. Lakin üsyan yatırıldı. Dəli Məlik müvəffəqiyyətsizliyini görərək 1616-cı ildə Gürcüstana, ordan isə Dağıstana qaçdı.

XVI-XVII əsr Azərbaycan mədəniyyəti.

XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə əlaqədar xalqın mədəniyyəti də xeyli inkişaf etdi. Alimlərin əksəriyyəti məntiq, fəlsəfə, ədəbiyyat, təbabət, riyaziyyat və astronomiyanın bir çox məsələləri ilə məşğul olurdu. Bu dövrdə astronomiya elminin inkişafına müəyyən maraq vardı. XVI əsrin əvvəllərində Şah I İsmayıl Marağa rəsədxanasını bərpa etdirmək üçün məşhur riyaziyyatçı və astronom, Qiyasəddin Mənsuru Marağaya göndərdi. XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfə və tarix elmi daha çox inkişaf etmişdi. Dövrün görkəmli filosofları aşağıdakılar idi:

- Həqiqi – kainat və dinə öz münasibətini bildirərək yazırdı ki, məhəbbət təbiət, insan və dinlər üzərində hakimdir.
- Füzuli - onun fəlsəfi fikirləri “Mətlə-ül-etiqaad” (“Etikaadın mənşəyi”) əsərində öz əksini tapmışdır. Bu əsərdə Hindistan, İran, Ərəb İraqı və Azərbaycanın qədim fəlsəfəsinin təhlili verilmiş, antik fəlsəfə haqqında məlumat öz əksini tapmışdır.
- Rəhməti – XVII əsrin əvvəllərində Hindistana səfər etmiş və 1616-cı ildə Aqra şəhərində olmuşdur. Rəhmətinin yeganə poetik “Divan”ı bizə gəlib çatmışdır. Rəhməti öz sələfləri kimi sufilik baxışlarını poetik şəkildə şərh etsə də, onun

baxşları hakim ideologiyaya loyal münasibəti ilə fərqlənmişdir. XVI əsrin görkəmli Azərbaycan tarixçilərindən isə aşağıdakıları qeyd etmək olar:

□ Həsən bəy Rumlu - Şah I Təhmasibin sarayında qulluq etmiş, onun yürüşlərinin iştirakçısı olmuşdur. Onun "Əhsən əttəvarix" ("Tarixlərin ən yaxşısı") əsərinin dövrümüzə qədər gəlib çatmış IX-X cildləri Azərbaycanın və qonşu ölkələrin XV-XVI əsrlər tarixinə həsr olunmuşdur.

□ İsgəndər bəy Münşi - gəncliyində Sultan Məhəmməd Xudabəndənin sarayında divan katiblərindən biri, sonralar Şah I Abbasın tarixçisi olmuş "Tarixi aləm arayi Abbasi" ("Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi") əsərini yazmışdır. Əsərdə dövrün ictimai, iqtisadi, siyasi və mədəni həyatı barədə maraqlı məlumat verilmişdir. Azərbaycanda kitabxanaçılıq işi də tərəqqi etmişdi. XVI əsrdə Təbrizdə böyük bir kitabxana açılmışdır. 1522-ci ildə görkəmli rəssam Kəmaləddin Behzad Şah I İsmayıl tərəfindən Təbrizdəki saray kitabxanasına rəis təyin edilmişdi. Səfəvilər dövrünün tarixçisi Qazi Əhməd Mir Münşi kitab saxlanılan bu yeri "Çiçəklənən kitab evi" adlandırırdı. Ölkədə xəttatlıq da inkişaf etmişdi. Bu dövrdə kitab nəşrinin olmaması, əsərlərin xəttatlar vasitəsilə yazılması xəttatlıq sənətinin inkişafına səbəb olurdu. XVI əsrin əvvəlindən etibarən Təbriz şəhəri bədii miniatür ustaları geniş şöhrət qazanmışdılar. XVI əsr Təbriz miniatür məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri, bədii miniatür ustası Sultan Məhəmməd olmuşdur. Onun miniatürləri SanktPeterbur, London, Leypsiq, Venesiya muzeylərində mühafizə olunur. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda xeyli ictimai binalar, karvansaralar, hamamlar, ovdanlar, körpülər, məqbərələr və məscidlər tikilmişdir. Ümumiyyətlə, XVI əsr Səfəvilər dövrünün memarlıq abidələri bunlar idi:

- Qusar Rayonunda Şeyx Cüneyd məqbərəsi (1544-cü il).
- Şeyx Səfi məqbərəsi.
- Məhəmməd Xudabəndə məqbərəsi.
- Bakının Şərq darvazaları.
- Əlincə çayı üzərində körpü XVI əsr.

Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi uğrunda mübarizə. Nadir şah

Azərbaycan torpaqlarının mübarizə meydanına çevrilməsi. XVIII əsrin əvvəllərindən etibarən Osmanlı imperiyası Azərbaycana gələcəkdə Rusiyaya qarşı mübarizədə istifadə oluna biləcək meydan kimi baxırdı. Eyni zamanda Osmanlı sultanları istəyirdilər ki, öz sərhədlərini Xəzər dənizinə qədər genişləndirsinlər və bununla da, Şərq ölkələri ilə aparılan tranzit ticarət üzərində nəzarəti ələ

keçirsinlər, Azərbaycan kimi beynəlxalq ticarətin mühüm və faydalı məntəqəsi üzərində öz ağalıqlarını möhkəmləndirsinlər. Bu dövrdən etibarən Azərbaycan Rusiyanın inkişaf etməkdə olan sənayesi üçün xammal mənbəyi və satış bazarı kimi həmin ölkənin diqqətini cəlb edirdi. O, Şərqlə Qərb arasında ticarətin inkişaf etdirilməsi üçün mühüm vasitə rolunu oynayırdı və işğalçılıq müharibələrinin genişləndirilməsi zamanı mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edə biləcəkdə. Buna görə də Rusiya imperatoru I Pyotr Hacı Davudun Osmanlı sultanına müraciətini də nəzərə alaraq işğalçılıq planlarında Osmanlı imperiyasını qabaqlamaq məqsədilə 1722-ci il iyunun 18-də Həştərxandan yürüşə başladı. I Pyotr Azərbaycan dilində “Manifest” nəşr etdirərək Şirvana və Xəzərsahili vilayətlərə göndərdi. “Manifest”də çar qoşunlarının yürüşünün əsl səbəbi örtbasdır edilirdi. 1722-ci ildə ruslar Dərbənddən Rəştə qədər ərazini tutdular. 1723-cü ilin iyulunda Bakını və digər Xəzərsahili vilayətləri zəbt etmiş Rusiya Osmanlılarla müharibəyə yol verməməyə çalışaraq bu ərazilərin tutulmasına “qanuni” əsaslar uydurmağa çalışırdı. Buna görə də 1723-cü ilin sentyabr ayında Peterburqa gəlmiş Səfəvi elçisi İsmayıl bəy şahın razılığı olmadan rus hökuməti ilə özbaşına müqavilə imzaladı. Bu müqaviləyə görə, Xəzəryanı bölgələr: Dərbənd, Bakı, Gilan, Mazandaran, Astrabad Rusiyaya ilhaq edilirdi. Rusiya isə bunun əvəzində Səfəvilərə əfqanlarla müharibədə kömək edəcəyini vəd edirdi. Lakin II Təhmasib bu müqaviləni təsdiq etmədi. Rusiya 1724-cü ildə İstanbulda Osmanlı ilə müqavilə bağladı. İstanbul müqaviləsinin şərtlərinə görə, Cənubi Qafqaz faktiki olaraq Osmanlı dövləti ilə çar Rusiyası arasında bölüşdürüldü. Xəzərboyu əyalətlər Rusiyanın tərkibinə, qalan ərazilər isə sultanın ixtiyarına keçdi. 1724-cü ildə Osmanlı qoşunu Xoy, Naxçıvan və Ordubadı ələ keçirib Təbrizə doğru irəlilədi. 1725-ci ilin avqustunda mühasirədə olan Təbriz şəhəri süqut etdi. Daha sonra Osmanlılar Ərdəbili, Gəncəni və başqa şəhərləri də ələ keçirdilər. Beləliklə, 1725-ci ilin sonu üçün Azərbaycan bütünlüklə ruslar və Osmanlılar tərəfindən zəbt edildi.

Nadir xan Əfşarın ölkəni xilas etməsi. Səfəvilərin ərazisinin çox hissəsi artıq əfqanlar, Osmanlılar və ruslar tərəfindən tutulmuş, II Təhmasib isə yalnız Cənubi Xəzəryanı bölgələr və Xorasanın bir hissəsi ilə kifayətlənməyə məcbur olmuşdu. Belə bir şəraitdə düşmənlərə qarşı mübarizədə

daxili qüvvələri birləşdirmək lazım idi. Bu məsul vəzifəni 1726-cı ildə II Təhmasibin yanında qulluğa başlayan Nadir öz üzərinə götürdü. Tezliklə Nadir xan Əfşar bir sıra əyalətləri Səfəvi şahının hakimiyyəti altında birləşdirdikdən sonra əfqanları ölkədən qovmağa müvəffəq oldu. Daha sonra o, Osmanlılara qarşı müharibəyə başladı və tezliklə Həmədanı, Kirmanşahı, Təbrizi, Ərdəbili geri aldı. Lakin başı Xorasandakı üsyanı yatırmağa qarışmış Nadirin olmamasından istifadə edən II Təhmasib şəxsi nüfuzunu qaldırmaq məqsədilə Osmanlılara qarşı müharibəni davam etdirməyi qərara aldı. Nəticədə uğursuzluğa düçar olmuş II Təhmasib 1732-ci il yanvar ayının 16-da Kirmanşahda Osmanlı dövləti ilə sülh bağladı. Sülhün şərtlərinə görə, İrəvan, Gəncə, Tiflis, Şamaxı, Şirvan əyalətləri və Dağıstan Osmanlılara verilir. Araz çayı hər iki dövlət arasında sərhəd olmalı idi. Səfəvi dövlətinin dirçəlməyə başlaması Rusiyanı 1732-ci il yanvarın 21-də səfəvilərlə Rəştdə müqavilə bağlayaraq Kürdən cənubda olan Xəzər sahili torpaqları geri qaytarmağa məcbur etdi. Tezliklə ölkənin Şərqiindəki işləri nizama salan Nadir İsfahana döndü. 1732-ci ilin avqustunda II Təhmasibi devirib yerinə şahın 8 aylıq oğlu Abbas Mirzəni "III Abbas" adı ilə şah elan edərək özünü də onun qəyyumu təyin etdi. Bununla da Nadir, əslində, hakimiyyəti ələ aldı. Nadir, ilk növbədə, 1732-ci ildə bağlanmış Kirmanşah müqaviləsini ləğv edərək 1723-cü ildən bəri Osmanlılar tərəfindən tutulmuş Səfəvi torpaqlarının geri qaytarılmasını tələb etdi. Sultanın rədd cavabı iki dövlət arasında müharibəyə səbəb oldu. Bütün qışı qoşun yığmaqla məşğul olan Nadir xan üç istiqamətdə Osmanlılar üzərinə hücum keçdi. Tezliklə Nadir rəqibini Bağdad ətrafında darmadağın edib Bağdad hakimi Əhməd paşa ilə sülh müqaviləsi imzalamağa nail oldu. Sülh müqaviləsinin şərtlərinə görə, Osmanlı imperiyası son 10 ildə Səfəvi irsindən işğal etdiyi torpaqlardan imtina etməli idi. Lakin bu sülhü Osmanlı sultanı təsdiq etmədi. Bu da müharibənin yenidən qızışmasına səbəb oldu. Müharibə meydanını Qərbi Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərinə keçirən Nadir xan 1734-cü ildə Şamaxını

tutdu. O, Şamaxını ələ keçirəndən sonra şəhərin dağıdılması, əhalisinin isə Ağsu adlı kiçik bir yerə köçürülməsi haqqında əmr verdi. Nadir xan Şimali Azərbaycanda Osmanlıların baş dayaq məntəqəsi sayılan Gəncəni mühasirəyə aldı. Rusiya hökuməti Səfəvi dövlətinin Osmanlılara qarşı mübarizə aparmasına şərait yaratmaq üçün, eləcə də Nadirin tələblərini nəzərə alaraq 1735-ci ilin martında onun Gəncə yaxınlığındakı düşərgəsində Səfəvi dövləti ilə sülh danışıqlarına başladı. Sülhə əsasən, Rusiya Terekdən cənubdakı bütün Xəzəryanı torpaqları Səfəvi dövlətinə qaytardı. 1735-ci ildə Üçmüədzinin Şimal-Şərqində Səfəvi və Osmanlı qoşunları arasında Nadirin tam qələbəsi ilə nəticələnən döyüş baş verdi. 1735-ci ilin sonuna qədər Osmanlı əsgərləri Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycandan tamamilə çıxarıldılar. Beləliklə, bu dövrdə Nadir xanın rəhbərliyi ilə, demək olar ki, Səfəvilər dövlətinin əvvəlki sərhədləri bərpa olundu. Bu uğurlarından və xalq arasında artan nüfuzundan istifadə edən Nadir 1736-cı ilin yazında Kürə Araz çayının qovuşduğu yerdə, Muğan düzündə böyük bir qurultay çağırdı və orada özünü şah elan etdi. Nadir şahın daxili siyasəti. Nadir xan Əfşar 1736-cı il tarixində rəsmən şah elan olunduqdan sonra İranın idarəsini mərkəzləşdirməyə cəhd etdi. Onun dövləti Məşhəd, Təbriz və Şiraz mərkəz olmaqla 3 bəylərbəyliyə bölündü. Xorasanı onun oğlu Rzaqulu, Azərbaycanı isə qardaşı İbrahim xan idarə edirdi. Hakimlər və digər məmurlar bəylərbəylərə tabe olurdular, onlar bilavasitə şah tərəfindən təyin edilirdilər. Nadirin dövlət daxili əsas addımlarından biri mərkəzi hakimiyyətin gücləndirilməsinə və feodalların separatizminin qaldırılmasına yönəldilmiş aqrar siyasət idi. Mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək məqsədilə dövlət torpaq fondunu artırmağa çalışan Nadir şah vəqf torpaqlarının böyük hissəsini, eləcə də mal dar tayfalara və bəzi iri feodallara məxsus olan torpaqları dövlətin xeyrinə müsadirə etdi. Daha sonra Nadir şah

ölkədə bütün vəqf əmlakının dövlət tərəfindən alınması və onların gəlirinin hökumətin xeyrinə zəbt olunması haqqında fərman verdi. Nadirin iri feodalların nüfuzunun sarsədılmasına yönəlmiş digər mühüm tədbiri vilayətin mədaxili və məxaricinə müdaxilənin qarşısını almaqdan ibarət idi. Bunun üçün də o əmr verdi ki, bundan sonra əyalət hakimləri, məmurlar öz maaşlarını torpaq bəxşişi şəklində deyil, pul şəklində alacaqlar. Bu hal həmçinin bəylərbəylərə də şamil olundu. Taxta çıxdıqdan sonra dövlətin şəhər və kəndlərinin iqtisadi vəziyyətini gözdən keçirməklə məşğul olan Nadir şah xüsusilə becərilməyən və sahıbsız torpaqların abadlığı, becərilməsi, dağılmış suvarma sistemlərinin qaydaya salınması üçün fərmanlar verdi. Vergi sahəsində qayda-qanun yaratmağa çalışan Nadir şah hakimiyyətinin ilk illərində daxili və xarici ticarəti canlandırmağa çalışırdı. Ticarətin inkişafına əngəl törədən şəxslər ciddi şəkildə cəzalandırılırdı. Nadir şahın əmri ilə dövlətin mədaxilinə nəzarət etmək üçün vergilərin yığılması sahəsində intizam artırıldı. XVIII əsrin 40-cı illərinin ortalarında Nadir şah ordusunun böyük hissəsini kəndlilər təşkil edirdi. Bu isə kənd təsərrüfatının inkişafına öz mənfi təsirini göstərməyə bilməzdi. II Təhmasibin dövründə yadellilərin ölkədən qovulması ilə başlanan və Nadir şah Əfşar tərəfindən davam etdirilən aramsız müharibələr böyük məbləğdə vəsait tələb edirdi. Bu isə yeni vergilərin təyin olunmasına və ictimai vəziyyətin daha da ağırlaşmasına gətirib çıxarırdı. XVIII əsrin 30–40-cı illərində vergi yükünün çoxluğu, mükəlləfiyyətlərin ağırlığı, daimi müharibələrin aparılması dövlət ərazisində məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olurdu. Bu isə çox zaman üsyanlarla nəticələnirdi. Nadirə qarşı Azərbaycanda ilk üsyanlar 1734-cü ildə Astarada, daha sonra Car-Balakəndə baş verdi. 1738-ci ildə Nadirin Hindistan istiqamətində hərbi yürüşdə olmasından istifadə edən Car-balakənlilər yenidən üsyan etdilər. Üsyanı yatırmaq üçün Cara səfər edən Nadirin qardaşı İbrahim xan məğlub edilib öldürüldü. Tezliklə Hindistan və Mərkəzi Asiyaya səfərini yekunlaşdıran Nadir şah böyük bir ordu ilə Azərbaycana və

Dağıstana hərəkət etdi. Dağıstanı tamamilən ələ keçirdiyini və Azərbaycanda asayışı bərpa etdiyini düşünərək 1743-cü ilin yazında ordusunu Cənubi Qafqazdan çıxartdı. Bu, Azərbaycanda yeni üsyan dalğasına səbəb oldu. Özlərini Səfəvi şahzadələri adlandıran I və II Sam Mirzənin başçılığı altında həmin ildə ardıcıl olaraq üsyanlar baş qaldırdı. Hacı Çələbinin rəhbərlik etdiyi üsyan 1743-cü ilin sonunda Şəki xanlığının yaranması ilə nəticələndi. Nadir şah bu üsyanları yatırmağa müvəffəq oldu. 1747-ci ildə Ərdəbildə III Sam Mirzənin rəhbərliyi ilə başlanan üsyan da yatırıldı. 1747-ci ilin iyunun 19-da “Şərqi sonuncu fəthi” Nadir şahın sui-qəsd nəticəsində öldürülməsi ilə onun imperiyası dağıldı.

6. Quba, Şəki, Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan xanlıqları.

Car-Balakən camaatlığı

Xanlıqlar necə yarandı? XVIII əsrin ortalarından-XIX əsrin I rübünün axırlarına qədər olan dövr Azərbaycan tarixinə xanlıqlar feodal pərakəndəliyi dövrü kimi daxil oldu. Bu dövrdə Azərbaycan ərazisində 20 xanlıq, 6 sultanlıq, 5 mülüklik və 1 camaatlıq mövcud olmuşdur. Azərbaycanda bir çox xanlıq və digər feodal qurumlarının meydana çıxması, ölkənin ayrı-ayrı vilayətləri arasında sabit iqtisadi əlaqələrin olmaması, natural təsərrüfatının hökmranlığı, ayrı-ayrı vilayətlərdə müxtəlif pul, çəki və ölçü vahidlərinin tətbiqi, habelə feodalların bu və ya digər ərazi üzərində öz hakimiyyətlərini quraraq müstəqilliyə can atmaq cəhdlərinin nəticəsi idi. Xanlıqların yaranmasına yardım edən amillərdən biri də Nadir şahın qətli, varisləri arasında gərgin mübarizənin başlanması və bu mübarizənin gedişində mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi idi. 1726-cı ildə Rus hakimiyyət orqanları Rusiyadan asılı olmaq şərtilə Hüseynəli bəyi Quba xanı elan etmişdilər. Nadir şahın ölümündən sonra qubalı Hüseynəli (1726–1758) xan müstəqil siyasət yeritməyə başlamışdır. Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın (1758–1789) hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlı idi. Fətəli xanın hakimiyyəti dövrünü təhlil edəndə onun fəaliyyətini 3 mühüm sahəyə bölmək olar:

1. Vergi islahatı;
2. Köçürmə siyasəti;
3. Birləşdirmə siyasəti.

Vergi islahatı. Fətəli xan vergi toplanması işini nizama salmaqla xəzinənin gəlirini artırmağa çalışırdı. Bunun üçün də o, vergi islahatı keçirdi. Əvvəllər vergilər mahal naibləri toplayırdılar. Bu zaman naiblər yığılan verginin bir qismini mənimsəyirdilər. Verginin birbaşa xəzinəyə daxil olmasını təmin etmək məqsədilə Fətəli xan bu qaydanı ləğv etdi. Artıq vergini kəndxuda toplamalı və şəxsən özü xan xəzinəsinə təhvil verməli idi. Eləcə də kəndlilərin vəziyyətini yaxşılaşdırmaqdan ötrü Fətəli xanın göstərişi ilə bəzi mükəlləfiyyətlər yalnız xan yasavullarının tələbi ilə yerinə yetirilməli idi.

Köçürmə siyasəti. Fətəli xanın köçürmə siyasətinin özünü də 3 yerə ayırmaq olar;

1. Əhalinin sayını artırmaq: Muğan, Gilan, Ərdəbil və digər yerlərdən Quba xanlığı ərazisini özünə daimi yaşayış yeri seçən kəndliləri, sənətkarları və bəzi feodalları bu əraziyə köçürdülər;
2. Müdafiəni gücləndirmək: Fətəli xan öz sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Muğandan cəngavər şahsevənlərin bir hissəsini xanlığın ərazisinə köçürdü;
3. Özünə dayaq yaratmaq: Şamaxı şəhəri ələ keçirildikdən sonra Fətəli xan özünə dayaq yaratmaqdan ötrü öz tərəfdarlarını Dərbənd, Quba və Salyandan Şamaxıya köçürdü.

Fətəli xan

Birləşdirmə siyasəti. Fətəli xanın ən önəmli əhəmiyyət daşıyan siyasəti onun yürütdüyü birləşdirmə siyasəti idi. Məlum olduğu kimi, birləşdirmə siyasəti yeridən Quba xanlığına birləşdirilən ilk ərazi 1757-ci ildə Hüseynəli xanın dövründə təbə edilmiş Salyan xanlığı olmuşdur. Atasının ölümündən sonra taxta çıxan Fətəli xan birləşdirmə siyasətini davam etdirmiş və tez bir zamanda yerli əhalinin köməyi ilə 1759-cu ildə müqavimətsiz Dərbənd xanlığını Quba xanlığına təbə etmişdi. Növbədə Şamaxı xanlığı dururdu. Lakin Fətəli xan qonşu

xanlıqlardan kömək alan və digər xanlıqlardan iqtisadi və siyasi cəhətdən nisbətən güclü olan Şamaxı xanlığının ələ keçirilməsini bir qədər təxirə saldı. Şamaxı xanlığını tutmağa hazırlaşan Fətəli xan “nikah diplomatiyası” vasitəsilə Bakı xanlığını özündən asılı vəziyyətə saldı. Bununla da şimal-şərqi Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsinin birinci mərhələsi başa çatdı.

Birləşdirmə siyasətinin ikinci mərhələsi. Bu mərhələdə Şamaxı və Cavad xanlıqlarını birləşdirmək uğrunda mübarizə getdi. Şamaxını almaq üçün aparılan döyüşlər çox amansız və qanlı oldu. Şamaxı xanlığı həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji cəhətdən Fətəli xanının diqqətini cəlb edirdi. Xanlıq şimal-şərqdə Quba, şərqdə Bakı, cənub-qərbdə Qarabağ xanlıqları, cənubda Kür çayı ilə həmsərhəd idi. Əvvəllər Şamaxı xanı onun ərazisini dağıstanlıların hücumlarından qoruduğuna görə hər il Quba xanlığına xərac verirdi. Bir müddət sonra Şamaxı hakimləri Quba xanına xərac verməkdən imtina etdilər və iki xanlıq arasında münasibətlər pisləşdi. Nəticədə 1765-ci ildən Quba– Şamaxı mübarizəsi başladı. Mübarizənin ilk dövründə şəkili Hüseyn xanın Şamaxı xanına kömək etməsi Fətəli xanın uğur qazanmasına mane olurdu. Yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu arayan Fətəli xan Hüseyn xanı öz tərəfinə çəkdi. Beləliklə, Şamaxı xanlığının taleyi həll olundu. Əvvəlcə Şamaxı xanlığı Quba ilə Şəki xanlıqları arasında bölüşdürülsə də, 1768-ci ilin avqustunda Fətəli xan Hüseyn xanı məğlub edib Şamaxını tamamilə Quba xanlığına tabe etdi. Şamaxının tutulmasının ardınca Kürlə Araz çaylarının qovuşduğu yerdə yerləşən Cavad xanlığı da şimal-şərqi Azərbaycan dövlətinin tərkibinə daxil edildi. Bu xanlıqlarla yanaşı, 1785-ci ildə Lənkəran (Talış) və Şəki xanlıqları da Quba xanlığından asılılığı qəbul etdi. Fətəli xan yalnız qonşu torpaqları birləşdirməklə kifayətlənmək niyyətində deyildi. Bütün Azərbaycanı, hətta İranın bəzi yerlərini ələ keçirmək də onun planlarına daxil idi. Bu məqsədini reallaşdırmaq üçün Fətəli xan hətta 1784-cü ilin yayında Cənubi Azərbaycana (bu zaman o, Ərdəbili və Meşkini ələ keçirmişdi) hücum etmişdi. Lakin Azərbaycana dair öz planları olan Rusiya və onun Cənubi Qafqazdakı əlaltısı Kartli-Kaxetiya çarlığı hər vasitə ilə buna mane olurdu. 1789-cu ildə Fətəli xan vəfat etdi. Hakimiyyətə gələn oğlanları atasının nailiyyətlərini möhkəmləndirə bilmədilər. Tezliklə asılılıqda olan xanlıqlar Qubanın təbəçiliyindən çıxdılar.

Şəki xanlığının yaranması və möhkəmlənməsi.

Şimalında yerləşən Şəki xanlığının əsasını Hacı Çələbi qoymuşdur. Hacı Çələbi hələ Nadir şahın sağlığında üsyan qaldıraraq özünü müstəqil xan elan etsə də, onun əsas fəaliyyəti Nadir şahın qətlindən sonrakı dövrə təsadüf edir. 1747-ci ilin yayında Nadir şah öldürüldükdən sonra İranda mərkəzi hakimiyyətin zəifləməsi nəticəsində digər Azərbaycan xanlıqları kimi Şəki xanlığı da özünü müstəqil aparmağa başlamışdı. Bu zaman Hacı Çələbi əlverişli vəziyyətdən istifadə edib qonşu əraziləri xanlığa qatmağı qərarlaşdırdı. Hacı Çələbi, ilk növbədə, qonşuluğunda yerləşən Qəbələ və Ərəş sultanlıqlarını özünə tabe etdi. Daha sonra təzəcə müstəqilliyini əldə etmiş Qarabağ xanlığına hücum etdi. Qarabağın bəzi ərazilərini ələ keçirsə də, Pənahəli xan Bayat qalasına çəkilərək ona ciddi müqavimət göstərdi. Hacı Çələbi öz müttəfiqi Şamaxı xanı ilə bir aydan artıq Bayat qalasını mühasirəyə alsada, heç bir uğur əldə edə bilmədi. Böyük itkilər verib geri qayıdaraq Pənahəli xanın müstəqilliyini tanıdı.

Xanlığın zəifləməsi. Gürcülər üzərində qələbədən ruhlanan Hacı Çələbi diqqətini Şərqa yönəltdi və Ağsunu mühasirəyə aldı. Lakin birləşmiş Quba və Şamaxı xanlıqları tərəfindən məğlub edilib geri çəkildi. 1755-ci ildə Hacı Çələbidən sonra hakimiyyəti oğlu Ağakışi ələ aldı. Çox keçməmiş Ağakışini qayınatası qazıqumuxlu Məhəmməd xan qətlə yetirdi və hakimiyyətə gəldi. Qırx gündən sonra Quba xanı Fətəli xanın köməyi ilə Hacı Çələbinin nəvəsi Hüseyn xan onu taxtdan saldı və hakimiyyəti ələ aldı. Hüseyn xan hakimiyyətinin ilk dövrlərində Quba xanlığı ilə müttəfiq münasibətləri saxlayırdı. Lakin Şamaxı xanlığı uğrunda mübarizə zamanı bu ittifaq pozuldu və keçmiş müttəfiqlər rəqiblərə çevrildilər. Tezliklə bu mübarizədə məğlub olan Hüseyn xan 1769-cu ildə Fətəli xanla müqavilə bağladı. Bu müqavilə ilə Hüseyn xan Fətəli xana lazım olduqda qoşun verməyi və Şamaxının işlərinə qarışmamağı öhdəsinə götürdü. İyirmi ildən artıq Şəkiddə hökmran olmuş Hüseyn xan hakimiyyət uğrunda öz qohumları və əmirləri ilə gərgin mübarizə apardı. 1779-cu ildə sui-qəsd nəticəsində öldürüldü, hakimiyyətə Hacı Çələbinin oğlu Əbdülqadir xan gəldi. Bununla da, Şəkiddə hakimiyyət uğrunda mübarizə bir qədər də qızıışdı. Bu da Şəki xanlığını həm siyasi, həm də iqtisadi cəhətdən sarsıtdı.

Car-Balakən camaatlığı. Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən Car-Balakən

camaatlığı Car, Balakən, Katex, Tala, Muxax və Cənək adlı azad cəmiyyətləri özündə birləşdirən sosial-siyasi qurum idi. Hər bir cəmiyyət camaat adlandırılan bir neçə kənd icmasından ibarət idi. Hər bir icma kəndxuda və qazı tərəfindən idarə olunurdu. İdarəetmə şəriət qaydalarına əsaslanırdı. Cəmiyyətdə ruhanilərin də nüfuzu yüksək idi. Camaatlığın ali orqanı xalq yığıncağı idi. yalnız yetkinlik yaşına çatmış kişilər iştirak edə bilərdilər. Yığıncaqlarda camaatın bütün vacib məsələləri müzakirə edilir və qəbul olunan qərarlar qanun qüvvəsini alırdı. XVIII əsrin 50-ci illərində Car-Balakən camaatlığı Şəki xanlığından asılı vəziyyətə düşmüşdü. Camaatlıq XVIII əsrin sonlarında müəyyən müstəqillik əldə edə bilmişdi.

Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları

Qarabağ xanlığının yaradılması. Qarabağ xanlığı Səfəvilər dövlətində mövcud olan Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində yaranmış iki xanlıqdan (Gəncə və Qarabağ) biri idi. Xanlığın əsasını Cavanşirlər nəslindən olan Pənahəli xan qoymuşdu. Xanlığın əhalisinin əksəriyyətini Cavanşir, Ziyadoğlular, İyirmidörlər, Otuzikilər, Kəbirli tayfaları təşkil edirdi. 1736-cı ildə Muğanda keçirilən tacqoyma mərasimi zamanı Nadir şah elan olunmasına etiraz etdiyinə görə Qarabağ bəylərbəyliyi cəzalandırıldı.

Qarabağ xanlığı

O, Qazax, Borçalı və Şəmsəddil ərazilərini Qarabağ bəylərbəyliyi tabeliyindən çıxarıb Kartli çarının ixtiyarına verdi. Qarabağ elatlarının bir hissəsini Xorasan istiqamətinə sürgün etdi. Eləcə də Qarabağ bəylərbəyliyinə tabe olan beş Qarabağ mülkiyyətini tabeçilikdən çıxarıb sərbəstlik verdi. 1748-ci ildə Qarabağın bir hissəsində hakimiyyəti ələ alan Pənahəli xan xanlıq ərazisində hakimiyyətini möhkəmləndirməkdən ötrü Nadir şah tərəfindən sürgün edilmiş tayfaları geri qaytardı. Eləcə də düşmənlərindən və qonşu xanlıqların hücumlarından qorunmaq üçün Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirdi. Bayat qalası xanlığın sərhədinə yaxın ərazidə yerləşdiyindən qonşu xanlıqların hücumu üçün açıq idi. Bu səbəbdən də Pənahəli xan xanlığın mərkəzini xanlığın içərilərində yeni tikdirdiyi qalalara əvvəlcə Şahbulaq, daha sonra Şuşa qalasına köçürtdü. 1756-1757-ci illərdə tikilib başa çatdırılan Şuşa qalası əvvəllər onun banisinin adı ilə Pənahabad adlandırılmışdı.

Pənahəli xanın mərkəzləşdirmə siyasəti. Pənahəli xan xanlığı daxilən möhkəmləndirməkdən ötrü Qarabağ ərazisindəki mülkiyyətləri mərkəzi hakimiyyətə tabe etmək qərarını verdi. Nadir şahın dövründən özlərini müstəqil aparan Qarabağın xristian mülkiyyətləri Pənahəli xana tabe olmaq istəmir, əksinə, separatçılıq siyasəti yürüdərək qonşu xanlıqları Qarabağa hücumlar təşkil etməyə səsləyirdilər. Pənahəli xan, ilk növbədə, mülkiyyətlərin birliyini pozmaq üçün onlar arasında nifaq saldı. Tezliklə digər mülkiyyətlər tərəfindən təklənən Vərəndə məliyi onun hakimiyyətini qəbul etdi. Pənahəli xanın mülkiyyətlərə təzyiqini artırması Xaçın məliyinin ciddi müqavimətinə səbəb oldu. Ballıqaya yaxınlığında baş verən döyüşdə məğlub olan Xaçın məliyi Pənahəlinin hakimiyyətini tanıdı. Pənahəli xan xanlığı daxilən möhkəmləndirdikdən sonra diqqətini qonşu xanlıqlara yönəltdi. Tezliklə Gəncə, İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının bəzi torpaqları Qarabağ xanlığına birləşdirildi, Pənahəli xanın Qarabağı belə böyük ərazisi olan güclü xanlığa çevirməsi İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin diqqətini cəlb etdi. Belə qüvvələrdən biri olan Məhəmməd həsən xan Qacar 1757-ci ildə Qarabağa hücum etdi. Şuşanın bir aylıq mühasirəsi heç bir nəticə vermədi və Məhəmməd həsən xan geri qayıtmağa məcbur oldu. Bir qədər sonra bir sıra Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını öz ətrafında birləşdirmiş Fətəli xan Əfşar Pənahəli xanın yanına elçilər göndərərək tabe olmasını tələb etdi. Pənahəli xanın rədd cavabından sonra 1759-cu ildə Fətəli xan Əfşar böyük bir ordu ilə Qarabağ üzərinə hücum

keçdi. Şuşa qalası altı ay mühasirədə qaldıqdan sonra Pənahəli xan oğlu İbrahimxəlil girov verməklə şəhəri azad etdi.

İbrahimxəlil xan. İbrahimxəlil xanın (1763–1806) dövründə xanlıq daha da gücləndi. İbrahimxəlil xan mülklərin xəyanətinə, qonşu xanlıqların hücumlarına son qoymaqdan ötrü Avar xanlığı, Gürcü çarlığı və Şəki xanlığı ilə qohumluq əlaqələri yaratdı. Öz qohumu Əsədulla bəy Təbrizini xan taxtına çıxartdı. Tezliklə Naxçıvan, Qaradağ və bəzi digər xanlıqlar Qarabağ xanından asılı vəziyyətə düşdülər. İbrahimxəlil xan 1780-ci ildə müttəfiqi Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə birlikdə Gəncəyə hücum edib xanlığı bölüşdürdü. İbrahimxəlil xanın belə güclənməsi bütün Azərbaycanı birləşdirməyi qarşısında məqsəd qoyan qubalı Fətəli xanın planlarına uyğun deyildi. Bu da öz növbəsində iki Azərbaycan xanlığının toqquşmasına gətirib çıxardı. Bu qarşıdurmada üstünlük Quba xanlığının tərəfində olsa da, Kartli-Kaxetiya çarlığının yaxından köməkliyi Qarabağı Quba təhlükəsindən qurtarmış oldu.

Naxçıvan xanlığı. Səfəvilər dövləti vaxtında mövcud olan Çuxursəəd bəylərbəyliyi ərazisində Nadir şahın ölümündən sonra iki xanlıq Naxçıvan və İrəvan xanlıqları yarandı. Nisbətən kiçik bir əraziyə malik olan Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan qoymuşdu. Öz hakimiyyətini gücləndirmək və təcavüzlərdən qorunmaq üçün Heydərqulu xan (1747–1763) daha qüdrətli sayılan Qarabağ xanlığına arxalanmaq qərarına gəlmişdi. Bu məqsədlə də o, Pənahəli xanla görüşmüş, hətta onun məsləhəti ilə Şəki xanına qarşı yaradılmış ittifaqa da qoşulmuşdur. Heydərqulu xanın ölümündən sonra onun varislərinin dövründə xanlıq nisbətən zəiflədi. Əvvəlcə Kərim xan Zəndin təsirinə düşdü, sonra isə Xoy, İrəvan, Qarabağ xanlıqları və Gürcü çarları Naxçıvanda özlərinə münasib adamı taxta çıxartmağa səy göstərdilər. Bu da öz növbəsində hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin daha da qızışmasına şərait yaratdı.

İrəvan xanlığı. İrəvan xanlığının əsasını Mir Mehdi xan qoymuşdu. Əhalisinin

böyük əksəriyyətini azərbaycanlılar təşkil edən xanlıq Ağrı vadisi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqlarda yerləşirdi. İrəvan şəhərinin əhalisinin yalnız

cüzi hissəsini ermənilər təşkil edirdi. Xanlığın ərazisində erməni dini mərkəzi Üçkilsə yerləşirdi. Kilsənin başçısı – katolikos İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. Xanlıq nisbətən zəif olduğundan qonşuların diqqətini cəlb edirdi. 1749-cu ildə İrəvan Qarabağ xanı Pənahəlinin, daha sonra isə Kaxetiya çarı II İraklinin hücumuna məruz qaldı və bir müddət gürcü çarlığından asılı vəziyyətə düşdü. İrəvan xanlığını zəbt etməyə çalışan Kartli və

İrəvan xanlığının bayrağı

Kaxetiya çarları Üçkilsə monastırının katolikosu ilə əlaqə saxlayır, İrəvan xanlarına onun əli ilə zərbə endirməyə çalışırdılar. 1765-ci və 1769-cu illərdə Kartli-Kaxetiya çarının İrəvana hücumları nəticəsində xan onlara müəyyən qədər bac verməyə məcbur oldu. Lakin mərkəzi İranda hakimiyyəti ələ almış Kərim xan Zəndin tələbi ilə o vaxt İrəvanda xan olan Hüseynəli xan gürcü çarı II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi. 1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığından bac tələb etdi. Azərbaycan xanlıqlarına güvənən Hüseynəli xan gürcü çarının tələbini rədd etdi. Buna görə II İrakli iyirmi minlik qoşunla qəflətən İrəvana hücum etdi, lakin güclü müqavimətə rast gəlib geri çəkilməli oldu. İrəvanı tuta bilməyib bir çox kəndi qarət edən gürcü çarı geri qayıdan zaman 2500-ə yaxın ailəni də Hüseynəli xanın vermədiyi bac əvəzinə özü ilə apardı. Osmanlı dövlətinə arxalanan Hüseynəli xan II İraklidən İrəvan xanlığından zorla Gürcüstana köçürdüyü ailələrin geri qaytarılmasını tələb etdi. Hüseynəli xanın belə müstəqil siyasət yürütməsi, hətta bir ara Naxçıvanı özündən asılı hala salmaq cəhdi II

İraklini çox narahat edirdi. Tezliklə gürcü çarlarının təhriki ilə İrəvanda hakimiyyət uğrunda mübarizələr qızışdı və xanlıq xeyli zəiflədi.

Sərdar sarayının daxili görünüşündən bir hissə

7. Təbriz, Qaradağ, Urmiya, Xoy xanlıqları. Ağa Məhəmməd şah Qacarın mərkəzləşdirmə siyasəti

Nadir şahın ölümündən (1747) sonra İranda Nadirin varisləri arasında mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə qüvvətləndi.

1747–1751-ci illər arasında şah hakimiyyəti beş dəfə əldən ələ keçmişdi. Şah hakimiyyəti uğrunda belə gərgin mübarizənin qızışması və bu mübarizənin Azərbaycandan uzaqda Xorasanda getməsi Cənubi Azərbaycanda da bir sıra feodal hakimlərinin özlərini müstəqil aparmasına şərait yaradırdı.

Təbriz xanlığı. 1747-ci ildə Əmiraslan xan Təbrizdə özünü müstəqil hakim elan edərək Təbriz xanlığının əsasını qoydu. Əmiraslan xan tezliklə Ərdəbili, Qaradağı və bir sıra Cənubi Azərbaycan torpaqlarını özünə tabe etdi. Lakin bu uğur

müvəqqəti oldu. Döyüşlərin birində Əmiraslanxan öldürüldü. Bundan sonra Cənubi Azərbaycanda Fətəli xan Əfşarın başçılığı ilə Urmiya xanlığı qüvvətlənməyə başladı.

Urmiya xanlığı. Fətəli xan Əfşar (1747–1763) fəaliyyətinin ilk günlərindən qonşuluğundakı pərakəndə xanlıqları birləşdirib vahid dövlət yaratmağa təşəbbüs etmişdir. Fətəli xan öz arzusunu həyata keçirmək üçün hərbi qüvvəsini artırmaq məqsədilə Nadir şahın sabiq sərkərdəsi Azad xanla ittifaq bağladı. Fətəli xan Əfşar həmçinin Xoy xanlığının hakimi Şahbaz xanı da öz tərəfinə çəkməyə nail oldu. Bundan sonra Fətəli xan Əfşar Azərbaycanın digər xanlıqlarını özünə tabe etmək məqsədilə geniş fəaliyyətə başladı və buna Cənubi Azərbaycan çərçivəsində qismən nail oldu. Az müddət ərzində Qaradağ, Marağa, Təbriz xanlıqları, habelə bir sıra xırda feodal malikanələri Urmiya xanlığına tabe edildi. Bu dövrdə İranda mərkəzi hakimiyyət uğrunda mübarizə, əsasən, astrabadlı Məhəmmədhəsən xan Qacar və şirazlı Kərim xan Zənd arasında gedirdi. Bu mübarizənin gedişində Məhəmmədhəsən xan hətta bir ara Cənubi Azərbaycanın əksər ərazisini özünə tabe edərək 1757-ci ildə Qarabağ xanlığına hücum etdi. Məhəmmədhəsən xanın Şimali Azərbaycanda olmasından istifadə edən rəqibi Kərim xan Zənd Astrabada hücum etdi. Bu xəbəri alan Məhəmmədhəsən xan Şuşa qalasının mühasirəsindən əl çəkməyə məcbur oldu. Geri qayıdanda Urmiya xanlığını da özünə tabe edən Məhəmmədhəsən xan Şiraza, Kərim xan Zənd üzərinə hücum etdi. Lakin yolda sui-qəsd nəticəsində öldürüldü. Bu hadisədən sonra yenidən fəallaşan Fətəli xan Əfşar qısa müddətdə Cənubi Azərbaycanda itirilmiş mövqeyini bərpa edib 1759-cu ildə Qarabağ xanlığına hücum etdi. Tezliklə Şuşanı mühasirəyə alan Əfşar qoşunlarına müləklər də öz dəstələri ilə qoşuldular. Müqavimət göstərməyi lüzumsuz hesab edən Pənəhəli xan oğlu İbrahim ağanı Fətəli xan Əfşara girov verməklə Şuşa qalasını mühasirədən azad etdi.

Fətəli xan Əfşar və Kərim xan Zənd rəqabəti.

Fətəli xanın belə uğurlar qazanması ilə barışmaq istəməyən Kərim xan Zənd 1760-cı ilin payızında Cənubi Azərbaycana hücum edərək Təbrizi mühasirəyə aldı. Lakin tezliklə Fətəli xan Əfşarın təzyiqi ilə geriye Şiraza doğru çəkilməli oldu. Məğlubiyyətinə baxmayaraq Kərim xan daha böyük qüvvə yığaraq yenidən Cənubi

Azərbaycana hücum etdi. Kərim xan 1761-ci ilin yayında Azərbaycana hücum etdiyi zaman Fətəli xan onu Ucan düzündə, Qaraçəmən kəndi yaxınlığında qarşıladı. Baş verən döyüşdə üstünlük əvvəlcə Fətəli xanın tərəfində olsa da, müttəfiqi xoylu Şahbaz xanın xəyanət edərək düşmən tərəfə keçməsi onu çətin vəziyyətə saldı. Buna görə Fətəli xan Urmiya qalasına çəkilməli oldu. 1762-ci ilin may ayında Marağa şəhərini tutan Kərim xan düşərgə salıb Urmiya qalasına həmlə üçün hazırlığa başladı. Kərim xan vaxtilə Fətəli xanla toqquşmuş müxtəlif Azərbaycan xanlıqlarına məktub göndərərək onları Fətəli xanla mübarizə üçün birləşməyə çağırdı. Kərim xanın çağırışını qəbul edən Pənahəli xan kiçik oğlu Mehrəli bəyi Qarabağa müvəqqəti hakim qoydu, bir sıra başqa Azərbaycan xanları kimi Kərim xanın Urmiya yanındakı düşərgəsinə gəldi. Xanların da qüvvələrini özünə birləşdirən Kərim xan Urmiya qalasını dövrəyə aldı. Doqquz aylıq mühasirədən sonra Urmiya qalası təslim oldu. Kərim xan Fətəli xanı ailəsi ilə birlikdə götürərək Şiraza yola düşdü. O eyni zamanda köməyinə gəlmiş Azərbaycan xanlarını: Pənahəli xanı, qaradağlı Kazım xanı, xoylu Şahbaz xanı, naxçıvanlı Hacı xan Kəngərini, sərablı Əli xan Şəqqaqini və başqalarını da Fətəli xan üzərində qələbə münasibətilə Şirazda keçiriləcək şənliklərdə iştirak etmək üçün özü ilə apardı. Kərim xan, əslində, onları orada girov kimi saxladı. Fətəli xan Əfşar üzərində çaldığı qələbə sayəsində Kərim xan Zənd öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycanda yaymağa müvəffəq oldu.

Xoy xanlığı. Xoy xanlığı da Nadir şahın imperiyasının dağılması nəticəsində yaranan xanlıqlardan biri idi. Xanlığın ilk hakimi Şahbaz xan olmuşdur. O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi təyin edilmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra isə özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi. Mülayim siyasət yeridən Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayır, hətta bəzi yürüşlərdə ona köməklik göstərirdi. Lakin Kərim xan Zəndin 1762-ci il hücumu zamanı Şahbaz xan Kərim xanın vədlərinə aldanaraq Fətəli xana qarşı çıxmış, nəticədə girov kimi Şiraza aparılmışdır. Kərim xan Zənd bir neçə Azərbaycan xanlarını qeyd edilən şəhərdə saxlamaqla öz hakimiyyətini Cənubi Azərbaycanda yaymağa müvəffəq olsa da, tezliklə Əhməd xanın (1763–1786) başçılığı ilə Xoy xanlığı qüvvətlənməyə başladı. Əhməd xan Azərbaycanın bir neçə xanı, həmçinin Kartli-Kaxetiya çarları ilə diplomatik münasibətlər saxlamış, bir müddət İrəvan, Naxçıvan, Təbriz və Qaradağ xanlıqlarını da özündən asılı vəziyyətə salmışdı.

1786-cı ildə Əhməd xanın yaxın qohumları onu qətlə yetirdilər. Bununla da, hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizə xanlığı zəiflətdi.

Ağa Məhəmməd şah Qacarın mərkəzləşdirmə siyasəti. Xanlıqlar dövründə sosial-iqtisadi həyat. Mədəniyyət.

Qacar tayfaları. Oğuz tayfalarından olan Qacarlar Bayat boyunun bir qolu olmuşlar. Monqol yürüşləri dövründə digər oğuz tayfaları kimi, Azərbaycanda yaşayan Qacar tayfalarının da bir hissəsi qərbə doğru çəkilərək Şərqi Anadoluda və Suriyada məskən salmışdılar. XIV əsrdə Şərqi Anadoluda formalaşan Ağqoyunlu tayfa birliyinə Qacar tayfası da daxil idi. Ağqoyunlu Həsən bəyin hakimiyyəti dövründə Diyarbəkirdə yaşayan Qacar tayfaları yenidən Azərbaycana qayıdaraq Gəncə, Bərdə və İrəvan ətrafında məskunlaşdılar. Hələ Diyarbəkirdə olduqları vaxtlarda Ərdəbil şeyxlərinin apardığı təbliğat nəticəsində digər oğuz tayfaları ilə

birlikdə Qacar tayfası da şiə məzhəbini qəbul etmişdi. Səfəvi sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsində mühüm rol oynayan yeddi qızılbaş tayfasından biri də Qacarlar olmuşdur. İsmayılın müridləri arasında “Tozqoparan” ləqəbli Qara Piri bəy Qacar bir sıra döyüşlərdə igidliyi ilə fərqlənmişdi. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin möhkəmlənməsində Qacar əmirlərinin böyük xidmətləri olmuşdur. Səfəvi şahlarının hakimiyyəti dövründə Qacar tayfasının bir qolu olan Ziyadoğlu nəslə mərkəzi Gəncə olan Qarabağ bəylərbəyliyi irsi hakimləri sayılırdı. Şah I Abbas Ziyadoğlu nəslindən olan Hüseyn xan Qacarı Astrabad vilayətinin hakimi təyin etmişdi. Bundan sonra Azərbaycanda yaşayan qacarların böyük bir hissəsi Astrabada köçmüşdülər. Qacarlar iki yerə Qovanlı və Dəvəli qacarlarına bölündülər. 1742-ci ildə dünyaya gələn Ağaməhəmməd xanın atası Məhəmməd Həsən xan Qovanlı, anası Ceyran xanım isə Dəvəli qoluna mənsub idi. Ağaməhəmməd xan ilk təhsilini anasından almışdı.

Girovluqdan şahlığa. Nadir şahın öldürülməsi imperiyanın dağılmasına gətirib çıxardı. Hakimiyyət uğrunda başlanan mübarizədə Məhəmməd Həsən xan Qacar da əsas simalarından biri idi. Məhəmməd Həsən xanın apardığı döyüşlərdə onunla çiyin-çiyinə böyük oğlu Ağaməhəmməd xan da iştirak edirdi. Astrabadda möhkəmlənən Məhəmməd Həsən xan Gilan, Qəzvin, İsfahanı və Cənubi Azərbaycanın bir hissəsini öz hakimiyyəti altına alsada da, 1759-cu ildə Zəndlərlə döyüşdə həlak oldu. Ağaməhəmməd xan türkmən və qacarlardan topladığı qoşunla mübarizəni davam etdirdi. Döyüşlərin birində Ağaməhəmməd xan Kərim xan Zəndə əsir düşdü. Qacar tayfaları ilə münasibəti yaxşılaşdırmaq istəyən Kərim xan onu öldürməyib yanında girov saxladı. Şirazda qaldığı 16 ildə Ağaməhəmməd xan təhsilini mədrəsədə davam etdirib o dövrün məşhur alimlərindən elm, fəlsəfə və din tarixindən dərslər aldı. Onun savad və məntiqi düşüncəsini görəndə Kərim xan Ağaməhəmməd xanı öz müşaviri təyin edərək mühüm dövlət işlərində onunla məsləhətləşirdi. 1779-cu ildə Kərim xanın vəfatından sonra Ağaməhəmməd xan Şirazı tərk edib özünü Astrabada çatdırdı. Bir-biri ilə düşmənçilik edən Qovanlı və Dəvəli qolları barışdırıb öz ətrafında cəmləşdirərək ölkəni yenidən vahid dövlət daxilində birləşdirmək üçün mübarizəyə başladı. Əsas rəqibi zəndlərlə aparılan döyüşlərdə Ağaməhəmməd xan qalib gələrək Gilanı, Mazandarani, Xorasanın böyük bir hissəsini öz hakimiyyəti altına aldı. 1786-cı ildə zəndlərin qoşunlarını məğlub edən Qacar İsfahan və Tehranı tutdu. Tehranı dövlətinin paytaxtı elan edən Ağaməhəmməd xan şah titulu götürərək öz adına Aslan və Günəş (Şir-u-Xurşid)

təsvirli qızıl pul kəsdirdi. Amma tacqoyma mərasimni imperiyanın tam bərpa olunmasınadək təxirə saldı. Cənubi Azərbaycanın birləşdirilməsinə başlayan Qacar Sərab, Qaradağ, Xoy, Urmiya xanlıqlarını özünə tabe etdi. 1790-cı ildə Təbriz Qacar vəliəhdlərinin oturduğu “dar-üssəltənə” oldu. Bundan sonra keçmiş Səfəvi imperiyasını tamamilə bərpa etmək üçün Qacarın qarşısında Cənubi Qafqazda yerləşən Şimali Azərbaycanın və Şərqi Gürcüstanın birləşdirilməsi vəzifəsi dayanırdı.

Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə. Qacar Cənubi Qafqaza yürüşü bir qədər ləngitməli oldu. Bunun əsas səbəbi Rusiyanın Cənubi Qafqazı ələ keçirmək üçün fəaliyyətini artırması idi. 1783-cü ildə Kartli çarlığını öz himayəsinə götürən Rusiya Şimali Azərbaycan xanlarına da təzyiqlərini gücləndirmişdi. Cənubi Qafqaza daxil olacağı təqdirdə Rusiya ilə toqquşmanın qaçılmazlığını bilən Qacarın müttəfiqə ehtiyacı var idi. Bu məqsədlə o öz elçilərini Osmanlı sarayına göndərərək danışıqlar aparmışdı. Rusiyanın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya istiqamətində irəliləməsindən narahat olan İngiltərə və Fransa dövlətləri də Qacar dövləti ilə yaxınlaşmağa çalışırdı. 1795-ci ildə Qacar altmış minlik ordu ilə Cənubi Qafqaz üzərinə yürüşə başladı. Onun bu yürüşdə əsas hədəfi Qarabağ xanlığını tabe edib itaətdən boyun qaçıran, Rusiya ilə yaxınlaşan gürcü çarlığını cəzalandırmaq idi. Amma Qacar ordusu Qarabağ xanlığının mərkəzi sayılan Şuşanı bir ay mühasirədə saxlasa da, ala bilmədi. Buna görə də mühasirəni dayandıraraq Tiflis üzərinə yürüş etdi. Bu yürüşdə Qacarlarla eyni kökdən olan Cavad xanın başçılığı ilə Gəncə Ziyadoğluları da iştirak edirdilər. Gürcü qoşunlarını darmadağın edən Qacar ordusu Tiflisi tutdu. Şahın icazəsi ilə şəhər qarət edilib dağıdıldı. Tiflisin tutulmasından sonra İrəvan, Dərbənd, Bakı xanları Ağaməhəmməd xanın hakimiyyətini tanıdıqlarını bəyan etdilər. Gürcüstanı tamamilə özündən asılı vəziyyətə salan Qacar qoşunlarını Muğanda cəmləşdirərək qışlamağa qərar verdi. Şah hələ də ona tabe olmayan Şəki, Şamaxı və Qarabağ xanlıqlarına qarşı hərbi əməliyyatları növbəti ilin yazına saxladı. Lakin Nadir şahın nəvəsinin Xorasanda qiyam qaldırması xəbərini aldığı üçün Qacar təcili İrana qayıtmalı oldu. Dövlətin vahidliyini təmin etməyə qədər rəsmi tacqoymanı gecikdirən Ağaməhəmməd xan saray əyanlarının və yaxınlarının təkidilə bu mərasimi 1796-cı il 21 martda Novruz bayramı günündə keçirdi. Bundan sonra böyük qoşunla yürüş edərək Xorasani bütünlüklə Qacarlar dövlətinə birləşdirdi. Qacarın Rusiyanın himayəsində olan Gürcüstanı tutması II Yekaterinanın

əvvəlcədən planlaşdırdığı kimi Cənubi Qafqazın işğalına başlaması üçün bəhanə oldu. 1796-cı ildə Rusiya Qacar dövlətinə rəsmən müharibə elan edib general Zubovun başçılığı altında Cənubi Qafqaza ordu yeritdi. Rus ordusu Dərbəndi, Qubanı və Bakını tutub oktyabrda Gəncə xanlığını da tabe edərək Qacar dövlətinə qarşı müharibəyə hazırlaşmağa başladı. Xorasanda olduğu zaman bu hadisələrdən xəbər alan Qacar Tehrana qayıdib Rusiya ilə uzun sürəcək müharibə hazırlığına başladı. Bu zaman Rusiyada hakimiyyət dəyişikliyi baş verdi. II Yekaterinanın yerini tutan yeni rus çarı Cənubi Qafqazdakı ordularını geri çağırdı. Qacar isə nəzərdə tutduğu yürüşü 1797-ci ildə həyata keçirdi. Bu dəfə əsas hücum hədəfi Qarabağ xanlığı idi. Şuşanı mühasirəyə alan Qacar ordusu şəhəri top atəşinə tutdu. İbrahimxəlil xan hücum edib topları sıradan çıxarsa da, şəhərə qayıda bilməyib Dağıstana getdi. Şuşalılar bundan sonra şahla danışıq aparıb bac vermək şərtilə müqaviməti dayandırdılar. Ağaməhəmməd şah şəhərin qərət olmasına, əhalinin incidilməsinə yol verməmək üçün qoşuna şəhərdən kənarda dayanmaq əmri verdi. Bundan sonra Şamaxıya hücum etdi. Şah da alicənablıq göstərərək şəhər əhalisinin qərət olunmasına imkan vermədi. Hətta qoşuna çatacaq qənimətin pulunu öz xəzinəsindən ödədi. Yenidən Şuşaya qayıdan Qacar Şimali Azərbaycanın bütün xanlarının hüzuruna gəlmələri barədə əmr verdi. Şuşaya gələn bakılı Hüseynqulu xanı, gəncəli Cavad xanı rus ordusuna müqavimət göstərmədiklərinə görə həbs etdirdi. Tutulanlar arasında İbrahimxəlil xanın baş vəziri Molla Pənah Vaqif və xanın qardaşı oğlu Məhəmməd bəy Cavanşir də (Batmanqılınc) var idi. 1797-ci ilin 17 iyununda Ağaməhəmməd şah saray xadimlərinin sui-qəsdinə nəticəsində öldürüldü. Görkəmli dövlət xadimi Ağaməhəmməd şah qarşısına qoyduğu bütün məqsədlərə nail olmasa da, mərkəzləşmiş dövlət yarada bilmişdi. Ağaməhəmməd şahın yenidən bərpa edib gücləndirdiyi hökmranlıq taxtına vəliəhd təyin etdiyi qardaşı oğlu Baba xan gəldi. O özünü Fətəli şah elan edərək (1797–1834) hökmdarlığa başladı. Qacarlar dövləti İranda və Cənubi Azərbaycanda 1925-ci ilə kimi mövcud oldu. Amma Qacarlar sülaləsinin sonrakı hökmdarlarından heç biri Ağaməhəmməd şahın səviyyəsinə qalxa bilmədi.

Xanlıqlar dövründə sosial-iqtisadi həyat.

Kənd həyatı. Bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın bütün xanlıqlarının iqtisadiyyatı üçün natural təsərrüfatın mövcudluğu səciyyəvi hal idi. Əsas rolunu feodal istehsal münasibətləri oynayır. Bu dövrdə, əvvəllər də olduğu kimi, yenə

əhalinin başlıca məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Əsas şum və biçin torpaqları, yaylaqlar, qışlaqlar, suvarma qovşaqları feodalların şəxsi mülkiyyəti idi. Əlverişli iqlim xüsusiyyətləri və torpaqların münbitliyi Azərbaycanda müxtəlif bitkilər, o cümlədən kətan, küncüd, buğda, arpa, çeltik və s. yetişdirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Xanlıqların təsərrüfat həyatı bir-birinə oxşar olsa da, təbii-coğrafi şərait və tarixi ənənələrə bağlılıq əhalinin məşğuliyyətində müəyyən fərqliliklərin olmasını labüd edirdi. Əhalinin ərzaq tələbatını ödəmək üçün, demək olar ki, xanlıqların hamısında taxıl əkilirdi. Pambıqçılıq daha çox Şirvan, Gəncə, Qarabağ, Naxçıvan və Cənubi Azərbaycanın əksər xanlıqlarında yayılmışdı. Əgər əvvəlki dövrlərdə pambıq ancaq toxuculuqda daxili ehtiyaclar üçün becərilirdisə, XVIII əsrdən başlayaraq ölkəyə əcnəbi tacirlərin marağının çoxalması ona xammal kimi tələbatı artırmışdı. Feodal çəkişmələri bu məhsuldar sahə ilə məşğul olmağa imkan vermirdi. Pambıqçılıqda becərmə texnikası aşağı səviyyədə idi. Onun təmizlənməsi və çiyiddən çıxarılması ibtidai üsulla aparılırdı. Ölkə iqtisadiyyatında mühüm yer tutan ipəkçilik Şamaxı, Şəki, Qarabağ, Lənkəran, Naxçıvan və digər xanlıqlarda inkişaf etmişdi. Kənd təsərrüfatında arıçılıq, üzümçülük, bostançılıq, xüsusilə bağçılıq müəyyən rol oynayırdı. Bunlar, əsasən, Qarabağ, Təbriz, Marağa, Gəncə, Şəki, Quba, Urmiya, Naxçıvan və s. xanlıqlarda yayılmışdı. Abşeron özünün ətirli zəfəranı ilə məşhur idi. bostançılıq da inkişaf etmişdi. Lənkəran xanlığında çeltik və şəkər çuğunduru yetişdirilirdi. Xəzər dənizi və Kür çayı sahillərində yaşayan əhali balıqçılıqla məşğul olurdu. Kənd təsərrüfatının mühüm sahələrindən biri də maldarlıq idi. Maldarlıqla, əsasən, yarımköçəri həyat sürən tayfalar məşğul olurdular. Qışlaqlarda və yaylaqlarda xırda və iribuynuzlu malqara bəslənilirdi. Qarabağ xanlığında atçılığın inkişafına xüsusi əhəmiyyət verilirdi.

Vergi və mükəlləfiyyətlər: Azərbaycan xanlıqlarında əsas vergi məcəhət idi. Müxtəlif xanlıqlarda onun həcmi məhsulun 1/10-i ilə 1/3-i arasında dəyişirdi. Feodallar otlaqlardan istifadə müqabilində rəiyyətdən çöpbaşı adlı əlavə vergi alırdılar. Bağlardan toplanan bağbaşı adlı vergi məhsulun 1/10-ni təşkil edirdi. Bayram günlərində rəiyyət “hədiyyə” olaraq feodala bayramlıq gətirməli idi. Kəndli xanın atları üçün arpa vermək məcburiyyətində qalırdı. Bu vergi at arpası adlanırdı. Rəiyyət tez-tez xanın muzzdlu əsgərlərini də öz hesabına saxlamalı olurdu. Bu mükəlləfiyyət dişkiresi adlanırdı. Rəiyyətdən həmçinin xan dəftərxanasının və inzibati idarə etmənin digər qurumlarının xərclərini ödəmək üçün mirzeyane, kelenterlik və digər vergilər də toplanılırdı. Vergi yığanlar xanın

əmrinə əsasən öz xeyirlərinə dağlıq adlı vergi də toplayırdılar. Beləliklə də, kəndlilərin gəlirinin çox hissəsi müxtəlif vergi və mükəlləfiyyətlərin ödənilməsinə sərf olunurdu. Kəndli feodalın xeyrinə olaraq bir sıra mükəlləfiyyətlər biyar və əvrəz yerinə yetirməli idi. Biyar ildə 3 gündən 6 günədək, əvrəz isə 2 gün olurdu. Əvrəz zamanı kəndin bütün əhalisi ya qala divarı hörməli, körpü çəkməli, ya da feodalın təsərrüfat və ev işlərində birlikdə çalışmalı idi. Bu isə kəndlilərin öz təsərrüfatları ilə məşğul olmağa olmasına maneçilik törədirdi. Xanlıqların idarə edilməsi. Hər bir xanlığın başında qeyri-məhdud səlahiyyətlərə malik olan xan dururdu. İstər qanunverici, istər məhkəmə, istərsə də icraedici hakimiyyət xanın əlində cəmləşmişdi. Xanlığın idarə edilməsiində xanın ən yaxın köməkçisi vezir sayılırdı. Xanlıqlar inzibati cəhətdən mahallara, mahallar da kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri isə kəndxudalar və ya yüzbaşılar idarə edirdi. Şəhər məmurları canişinlər naib vəzifəsi daşıyırdılar. Bunlardan başqa, şəhər məmurlarına qalabeyi, dağalar və əsasbaşı daxil idilər. Dağalar şəhər daxilində, əsasən, fəal ticarət aparılan yerlərdə qayda-qanuna nəzarət edirdilər, əsasbaşı isə şəhərin gecə qaravuluna cavabdeh idi. Naib təsərrüfatı idarə edir, vergilərin vaxtında yığılması üçün xanın qarşısında məsuliyyət daşıyırdı, mükəlləfiyyətlərin yerinə yetirilməsini təmin edirdi. Sənətkarlara qoyulan vergilərin təyin edilməsi və toplanması da naibin vəzifəsinə daxil idi. Kəndliləri itaətdə saxlamaq üçün xanlar maaflardan ibarət xüsusi dəstələr yaradırdılar. Bu maaflar xüsusi imtiyazlara malik olur, vergi və rüsumlardan azad edilirdilər. Onlar xana hərbi xidmət göstərməli, onun çağırışına əldə silah gəlməli idilər. Xanın sosial dayağını dağalar, yüzbaşılar, kəndxudalar və naiblər təşkil edirdilər. Onların heç biri xandan əməkhaqqı almır və ancaq zəhmətkeş xalqın hesabına yaşayırdılar.

Mədəniyyət.

Elm, təhsil. Qərb ölkələrində elm və texnika inkişaf etdiyi halda Azərbaycanda, digər Şərq dövlətlərində olduğu kimi, həyatın bütün sahələrində ənənəvi üsul və avadanlıqlardan istifadə olunurdu. Xanlıqlarda ədəbiyyat və memarlıq sahəsində mədəni inkişaf hiss olunurdu. Bu dövrdə kitabxanalar əhəmiyyətli rol oynayırdı. Ərdəbildəki Şeyx Səfi kitabxanası öz şöhrətini qoruyub saxlamışdı. Keçən əsrlərdə olduğu kimi, bu dövrdə də təlim-təhsil məsələlərinə din xadimləri rəhbərlik

edirdilər. Tələbələr yenə də məscidlərdə, şəxsi evlərdə təşkil edilən məktəb və mədrəsələrdə təhsil alırdılar. Uşaqlar əvvəlcə ana dilində, sonralar isə ərəb və fars dillərində təhsillərini davam etdirirdilər. Əlifbanı tamam öyrəndikdən sonra “Quran”ı əzbərləyirdilər. Təhsil ocaqlarında, əsasən, ilahiyyat dərsi geniş tədris edilsə də, bəzən təbiət elmləri də keçilirdi.

Memarlıq, incəsənət. Şəki xanlarının yay sarayı Azərbaycanda ilk müstəqil xanlığın əsasını qoyan Hacı Çələbi xanın nəvəsi Hüseyn xanın dövründə tikilmişdir. Qala divarları ilə əhatə olunan ikimərtəbəli Xan sarayı altı otaqdan, dörd dəhlizdən, iki güzgülü eyvandan ibarətdir. Binanın baş fasadı dünyada analoqu olmayan ən xırda, həndəsi fiqurlara bölünmüş, ağac parçaların aralarına müxtəlif rəngli şüşələr geydirilmiş şəbəkə pəncərə və qapılardan ibarətdir. Şəbəkələrin hər bir kvadrat metrində, orta hesabla, 5000, mürəkkəb yerlərində isə 14000 ağac və şüşə şəbəkədən istifadə olunmuşdur. Binada mismar və yapışqandan istifadə edilməmiş, ağac və şüşə parçaları bir-birinə keçirilmişdir. Saray divarının ornamentləri, naxışlı şəbəkələr, müxtəlif naxışlar, gəc üzərində oymalar məharətlə işlənmişdir. Binanın daxilində həndəsi naxışlara, nəbatat rəsmlərinə, süjetli və quş rəsmlərinə, döyüş və ov səhnələrinə daha geniş yer verilmişdir. Zövqlə işlənmiş taxçalar, güzgülü buxarilər əsl sənət nümunəsidir. Qədim tarixə malik olan Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı haqqında Herodot, Klavdi Elian, Ksenofont və başqa qədim dünya tarixçiləri məlumat vermişlər. XVIII əsrin ikinci yarısında, xanlıqlar dövründə xalça istehsalı xeyli genişlənmiş, hər xanlığın özünün xalçaçılıq karxanası olmuş və bu da müxtəlif məktəblərin yaranmasına zəmin yaratmışdır. XVII əsrdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbləri Şuşada cəmlənmişdi. Bu əsrdə Şuşada klassik çeşnili xalçalarla yanaşı, Rusiyadan, eləcə də Avropadan gətirilmiş məcməyi, ətirli sabun, çit və digər müxtəlif məişət əşyalarının üzərindən götürülmüş naxışlardan yeni xalça kompozisiyaları “Bağcadagüllər”, “Saxsıdagüllər”, “Bulud” və s. toxunurdu. Qarabağ xalçalarının rəng boyaq

palitrası olduqca zəngin olmuşdur. Bu palitra Qarabağ təbiətinin bütün rənglərinin ən zərif çalarlarını özündə əks etdirir. Qədim dövrlərdən Azərbaycan xalqlarının ara sahə yerliyi ənənəvi olaraq qırmızı rəngdə işlənmişdir. Orta əsrlərdən etibarən rənglər müxtəlif bitkilərlə yanaşı, cürbəcür həşəratlardan da alınmışdı. Onların içərisində qırmızı rəng almaq üçün ən geniş yayılmışı koşenildir. Xalq arasında ona “qırmızböcəyi”, “qurd qırmız”, “palıd cücüsü” deyilirdi. Naxçıvan xanlığı dövründə bu gözəl və füsunkar təbiətli yurdumuzda vaxtilə evlərdə palaz, kilim, sumax, vərni, şəddə, zilli və cecim kimi xalça növləri toxunub, xalçatoxuma sənəti inkişaf etdirilib. Xanlıqlar dövründə diqqəti cəlb edən xalçaçılıq məktəblərindən biri də Təbrizdə yerləşirdi. Azərbaycan mədəniyyət tarixinin ən qiymətli inciləri silsiləsinə daxil olan Təbriz xalçaları, Quba, Şəki xalıları və xalçaları bu gün də öz dəyərini qoruyub saxlayır. Azərbaycan xalçaçılıq sənəti sahəsində dünyanın aparıcı ölkələrindən biridir.

Ədəbiyyat. XVII–XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının, əsasən, aşiq nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır. Bununla yanaşı, Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulur. Bu dövrdə poeziyada Füzuli ənənələri hələ kifayət qədər güclü olsa da, artıq bu cazibədən çıxmaq cəhdləri Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi kimi sənətkarların yaradıcılığında özünü büruzə verir. Molla Vəli Vədadi və Molla Pənah Vaqif kimi sənətkarlar sadə, canlı dildə yazdıqları əsərlərlə poeziyanı xalqa daha da yaxınlaşdırmışlar. Vaqif öz dövrünün görkəmli siyasi xadimi olmuş, uzun müddət Qarabağ xanlığının xarici siyasətini müəyyənləşdirmişdir. XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatında orta əsrlərin son, yeni dövrün isə başlanğıc mərhələsi kimi keçid xarakteri daşıyır.

8. I və II Rus-İran müharibələri. Komendant idarə üsulu

XVIII əsrdə Rusiya imperiyası Azərbaycana iki dəfə yürüş təşkil etmiş, lakin onun işğalçılıq planları müxtəlif səbəblərdən baş tutmamışdı. XIX əsrin əvvəllərində

hakimiyyətə gələn I Aleksandr isə sələfi Paveldən fərqli olaraq, Azərbaycanın şimal xanlıqlarının tabe etdirilməsi üçün əməli fəaliyyətə keçdi. O dövrün beynəlxalq vəziyyəti Rusiyanın Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalına başlamasına əlverişli şərait yaradırdı. 1791-ci ildə bağlanmış Yassı müqaviləsi ilə Rusiya bu regionda onun güclənməsinə mane olan Osmanlı imperiyasını Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda fəal siyasət yürütmək imkanından məhrum etmişdi. Həmin dövrdə Qacarlar dövlətindəki siyasi qeyri-sabitlik də Rusiyanın regionda irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar aparması üçün əlverişli şərait yaradırdı. Digər tərəfdən, Azərbaycanın parçalanmış vəziyyətdə olması, xanlıqlararası çəkişmələr xalqın müqavimət gücünü zəiflətmişdi. Rusiya Yaxın Şərqdə əsas rəqibləri olan Böyük Britaniya və Fransa kimi güclü Avropa dövlətlərinin fəaliyyətindən də ciddi narahatlıq keçirirdi. Qacarlar dövlətinin Böyük Britaniya ilə yaxınlaşması, zəruri olarsa, bu dövlətdən hərbi və maliyyə yardımı almağı nəzərdə tutan saziş imzalaması Rusiyanın Cənubi Qafqazla bağlı planlarına böyük zərbə ola bilərdi.

Kartli-Kaxetiya şahzadələrinin bəzi Azərbaycan xanları və Qacarlarla əlaqələr yaratması çar sarayında narazılıqla qarşılanmışdı. Prosesləri diqqətlə izləyən I Aleksandr 1801-ci ilin sentyabrında verdiyi Manifestlə Şərqi Gürcüstanın (Kartli-Kaxetiyanın) daxili müstəqilliyini ləğv etdi. Onun tabeliyində olan Borçalı, Pəmbək, Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları da Rusiyaya ilhaq edildi. Beləliklə, Azərbaycanın şimal torpaqlarının işğalı prosesində ilk addım atılmış oldu. Bu hadisə Gəncə və İrəvan xanları tərəfindən ciddi etirazla qarşılandı. İrəvan xanı Məhəmməd xan Rusiyanın təcavüzkar siyasətinə qarşı daha qətiyyətlə çıxış edərək pəmbəkliləri işğalçılara boyun əyməməyə çağırırdı, onlara rus qoşunlarının işğal etdikləri əraziləri tərk edib İrəvana köçməyi təklif etdi. Xanın müraciəti ilə 600 pəmbəkli İrəvana pənah gətirdi. İrəvan xanı eyni zamanda öz nümayəndəsini

Tiflisə göndərərək şahın fərmanına əsasən Pəmbək vilayətinin ona məxsus olduğunu da bildirmişdi. Şəmsəddilin ruslar tərəfindən ilhaqına cavab olaraq oxşar addımı Gəncə xanı Cavad xan Ziyadoğlu da atmışdı. Lakin Azərbaycan xanları arasında birliyin olmaması səbəbindən bütün cəhdlər nəticəsiz qaldı.

XIX əsrin əvvəllərində Avropada gedən mürəkkəb siyasi proseslər Rusiyanı ehtiyatlı və düşünülmüş addımlar atmağa vadar edirdi. Rusiya özünü xanlıqların himayəçisi kimi qələmə verməyə, hər vasitə ilə Azərbaycan hakimlərinin Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə meyil etmələrinin qarşısını almağa çalışırdı. Əsas vəzifələrdən biri də xanları mümkün qədər özünə yaxınlaşdırmaq idi. Quba və Lənkəran xanlıqları ilə 1802-ci ilin sonlarında bağlanan Georgiyevsk sazişi də məhz bu məqsədə xidmət edirdi. Sazişin əsas müddəasını guya İran (Qacarlar) təhlükəsinə qarşı birgə mübarizə təşkil edirdi. Lakin Azərbaycanın işğalı planını həyata keçirməyə münasib fürsət gözləyən Rusiya üçün bu saziş Xəzərsahili bölgələrin gələcək istilasına hesablanmış taktiki addım idi. Hadisələrin sonrakı gedişi də bunu sübut etdi.

1803-cü ilin əvvəllərində rus qoşunları Car-Balakən camaatlığının ərazisinə daxil oldu. Camaatlığın əlverişli coğrafi mövqeyi var idi. Bir tərəfdən Gürcüstan, digər tərəfdən isə Dağıstanla sərhəddə yerləşən bu ərazi Azərbaycanın içərilərinə doğru hərəkət etmək üçün də mühüm strateji məntəqə idi. Dağlı xalqlarının Rusiyaya qarşı azadlıq mübarizə sinin getdiyi bir vaxtda camaatlığın işğal edilməsinə çar strateqləri böyük əhəmiyyət verirdilər. Car-Balakənin işğalı dağlı xalqlarının Şimali Qafqazda genişlənən azadlıq hərəkatının cənubla əlaqəsinin kəsilməsinə hesablanmışdı. 1803-cü ilin martında Qanıx (Alazan) çayı sahilində baş verən döyüş də üstün qüvvələrə malik nizami rus qoşunları qalib gəldi. Aprel ayında isə Tiflisdə Car-Balakən camaatlığı ilə Rusiya arasında “Andlı öhdəlik” adlanan müqavilə imza landı. Bu müqavilə ilə camaatlıq Rusiya himayəsinə keçdi.

Burada rus qoşunları yerləşdirilməli, əhali ipəklə xərac verməli və Tiflisə girovlar göndərməli idi. Lakin bu şərtlərə əməl olunmadığından 1804-cü ilin əvvəllərində Car-Balakənə yenidən rus qoşunları yeridildi. Car tutulsa da, Zaqatala yaxınlığında baş verən döyüşdə əhali rus qoşunlarını darmadağın etdi, general Qulyakov isə öldürüldü. Lakin bu qələbəyə baxmayaraq, buraya çoxsaylı rus qoşunları yeridən general Sisianov bir qədər sonra yenidən Car-Balakən camaatlığını, həmçinin İlisu sultanlığını özünə tabe edə bildi. **Gəncənin qəhrəman müdafiəsi.** Sisianovun digər hədəfi Gəncə xanlığı idi. Bunun bir sıra səbəbləri vardı. Gəncə xanı Cavad xan ruslara qarşı mübarizədə xanlıqlara müraciət etmiş, I Aleksandrın 1801-ci il Manifestindən sonra Şəmşəddili bir müddət öz himayəsi altına almışdı. Eyni zamanda Azərbaycan torpaqlarının işğalını qarşısına məqsəd qoyan ruslar üçün Gəncə böyük strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Azərbaycanın qərbində əsrlər boyu güclü qala rolunu oynamış Gəncənin işğalı digər xanlıqların da tabe etdirilməsini asanlaşdırı bilərdi. Gürcü əsilli general Sisianov bu xanlığın ələ keçirilməsinə böyük önəm verirdi. Onun rus himayəsinə keçmək haqqında müxtəlif təhdidlərlə dolu məktubları, külli miqdarda xərac tələb etməsi Cavad xan tərəfindən qətiyyətlə rədd edildi. Maraqlıdır ki, həmişə diplomatik maneələri ilə fərqlənən Gəncə xanı bu dəfə Sisianovun məktublarını elə onun öz tonunda da cavablandırdı. Nəticədə Quruqobu yaxınlığındakı kəşfiyyət xarakterli döyüşdən sonra 1803-cü ilin dekabrında Gəncə rus qoşunları tərəfindən mühasirəyə alındı. Şəhər bir aydan çox hücumlara tab gətirdi. Lakin nə Gəncənin strateji əhəmiyyətini anlamayan Fətəli şah Qacar, nə də Cavad xanın müraciət etdiyi Azərbaycan xanları ona yardım etdilər.

Sisianovun həqarət dolu məktubuna Cavad xan cəsarətlə: "Şəhəri verməyə gəlincə bu niyyətindən çəkin, çünki bu olan iş deyil. Sən Gəncəyə yalnız mənim meyitimə üzərindən girə bilərsən. Başa düşürsənmi? Ancaq mən öləndən sonra,

başqa heç cür!" – cavabını verir. 1804-cü il yanvarın 3-dən 4-nə keçən gecə əlavə kömək alan rus qoşunlarının Gəncə üzərinə həlledici hücumu başladı. Gəncəlilərin qəhrəmancasına döyüşməsinə baxmayaraq, şəhər işğal edildi, Cavad xan isə qəhrəmanlıqla həlak oldu. Sisianovun təklifi ilə I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırılan Gəncə rus zabitinin idarə etdiyi dairəyə çevrildi. Gəncə adının işlədilməsi qadağan olundu, buna görə xüsusi cərimə də müəyyənləşdirildi. Gəncənin işğalı ilə digər xanlıqlara da yol açıldı, ruslar Azərbaycanın işğalı və gələcəkdə Xəzər sahillərinə çıxmaq üçün əlverişli məntəqə əldə etdilər.

***Cənubi Qafqaz uğrunda Rusiya-Qacar müharibələri ***

Müharibə başlayır. Fətəli şah Qacar Cavad xanı müdafiə etməməklə hansı böyük səhvə yol verdiyini yalnız Gəncə xanlığının işğalından sonra anladı. Gəncənin ruslar tərəfindən tutulması Qacarların Azərbaycanın şimalında ən mühüm dayaqlarından birinin itirilməsi demək idi. Rusiya imperiyası isə bu hadisədən sonra Cənubi Qafqazda hərbi-strateji üstünlük əldə etmiş oldu. Rus qoşunlarının cəmləşmə yeri olan Gəncə qalası digər Azərbaycan xanlıqlarının işğalı üçün də hərbi baza rolunu oynamağa başladı. Azərbaycanın şimalında reallaşan bu işğal və Cavad xanın öldürülməsi Rusiya imperiyası üçün böyük mənəvi üstünlük ya rat dı, Azərbaycan xanları arasında Qacarlar səltənətinə münasibətdə tərəddüdlərə səbəb oldu. Təbii ki, Fətəli şah bununla barışmaq istəmirdi. Buna görə də 1804-cü ilin mayında şah hökuməti çar Rusiyasına Cənubi Qafqazda işğal etdikləri ərazilərdən çıxmağı tələb edən ultimatum verdi. Rədd cavabı Fətəli Şah Qacar alan Qacarlar dövləti Rusiya imperiyası ilə diplomatik münasibətləri kəsdi. Həmin ilin yayında 1804–1813-cü illəri əhatə edən I Rusiya–Qacarlar müharibəsi başladı. Rus qoşunlarının əsas hücum hədəfi İrəvan xanlığı idi. Osmanlı dövləti ilə sərhəddə yerləşən və mühüm coğrafi-strateji mövqeyə malik olan bu xanlıq Rusiyanın istilaçılıq planlarında xüsusi yer tuturdu. İrəvan

üzərinə yürüş Şörəyeldən başlandı. Rus qoşunları Gümrüdə möhkəmlənərək iyulun 2-də oradan Üçkilsəyə (Üçmüəzzinə) doğru hərəkət etdi. Qacarlar İranının Üçkilsədə yerləşən qoşunları ilə rus qoşunları arasında 5 gündən artıq davam edən qanlı döyüş başladı. İlk vaxtlar rus qoşunları üstünlük qazansa da, xeyli itki verərək Üçkilsəni tərk etməyə məcbur oldu. Sisianovun başçılıq etdiyi qoşunlar İrəvan yaxınlığında Zəngi çayı üzərində yerləşən, əlverişli strateji mövqeyi olan Qəmərli kəndini ələ keçirməyə can atırdı. Qoşunun tərkibində gürcü knyazlarının və ermənilərin də olması Rusiyanın bu ərazilərlə bağlı gələcək planlarından xəbər verirdi. Qəmərli kəndi uğrunda İrəvan xanı və onun köməyinə gəlmiş Abbas Mirzənin birləşmiş qüvvələri ilə rus qoşunları arasında qanlı döyüş başladı. Ruslar məğlub edildilər.

İrəvan qalası istiqamətində gedən ilk döyüşlərdə ruslar xeyli canlı qüvvə itirdilər. Çarəsiz qalan general P.Sisianov məktubla İrəvan xanına müraciət edərək məsələni diplomatik yolla həll etməyə çalışsa da, onun bu səyləri nəticəsiz qaldı. Qalanın müdafiəsinə tam arxayın olan və havaların getdikcə soyuduğunu nəzərə alan İrəvan xanı Məhəmməd xan rus qoşunlarının ərzaq və sursatlarının tükənəcəyinə ümid edirdi. Yerli əhali düşməinə yardım etməmək üçün taxılı iri küplərə doldurub yerə basdırmışdı. Sisianov gizlədilmiş taxılı tapanlara 50 qəpik gümüş pul verməyi vəd etsə də, bunun heç bir nəticəsi olmadı. Əvəzində, Üçkilsə monastırı ətrafında yaşayan ermənilər rusların düşdüyü çətin vəziyyətdən yararlanaraq əldə etdikləri taxılı çox baha qiymətə gizlincə rus zabitlərinə satırdılar. İrəvan ətrafında vəziyyətin ağırlaşdığını görən Sisianov əvvəlki hədə-qorxuları mülayim müraciətlərlə əvəz etdi. Xana müxtəlif güzəştlər vəd verən çar generalı onun son ana qədər qalanı təslim edəcəyinə ümid bəsləyirdi. Sisianovun “geridəqalmış” bir xalqın nümayəndəsi hesab etdiyi İrəvan xanı onu çıxılmaz vəziyyətə salmışdı. Məhəmməd xanın yaxşı hərbi hazırlığı və uğurlu taktiki

tədbirləri nəticəsində rus qoşunları böyük itki verdi. Həmin il sentyabrın 1-də Sisianov axıncı dəfə Məhəmməd xandan İrəvan qalasını təhvil verməyi tələb etdi. Onun bu müraciətinə ertəsi gün Məhəmməd xan yenidən rədd cavabı göndərdi. Son cəhdinin də uğursuz alındığını görən Sisianov sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verdi.

Qarabağ, Şəki və Şamaxı xanlıqlarının işğalı. İrəvan xanlığı istiqamətində uğur qazana bilməyən general Sisianov bu dəfə diqqətini Qarabağa yönəltdi. Öz hakimiyyətini qorumağa çalışan Qarabağ xanı İbrahimxəlil xan Qacarların Gəncə istiqamətində göndərdiyi qoşunu məğlub etməklə Sisianovun rəğbətini qazanmışdı. Cənubi Qafqazdakı rus komandanlığı ilə sıx əlaqələr qurmuş Qarabağın separatçı xristian mülüklərini siyasi baxımdan neytrallaşdırmağa çalışan İbrahimxəlil xan da Sisianovla görüşməyə razılıq verdi. 1805-ci il mayın 14-də Qarabağ xanlığı ilə Rusiya dövləti arasında Kürəkçayda müqavilə imzalandı. Giriş və 11 maddədən ibarət olan bu müqavilə ilə Qarabağ xanlığı “əbədi olaraq” Rusiya himayəsinə keçdi. Müqavilədə Rusiya imperiyası və Qarabağ xanlığı arasında qarşılıqlı münasibətlərin hüquqi əsasları öz əksini tapmışdı. Rusiya xanlığı himayə etməyi öz öhdəsinə götürür, rus qoşunları onun ərazisində yerləşdirilirdi. Bunun müqabilində Qarabağ xanı Rusiyaya hər il 8 min çervon xərac ödəməli idi. Xanın müstəqil daxili siyasətinə təminat verilir, lakin xarici siyasət məsələlərinin Rusiyanın buradakı nümayəndəsi ilə razılaşdırılması tövsiyə edilirdi. Bu isə Qarabağ xanlığının müstəqil xarici siyasət hüququnun itirilməsi demək idi. İbrahimxəlil xanın məsləhəti ilə Şəki xanı Səlim xan da bir həftə sonra Kürəkçay müqaviləsini imzaladı.

General Sisianov oxşar şərtlərlə Şamaxı xanı Mustafa xana da Rusiya imperiyasının himayəsinə keçməyi təklif etdi. Lakin Qarabağ və Şəki xanlarından

fərqli olaraq, hərbi əməliyyatlarda Qacar qoşunlarının üstünlük qazanacağına ümid edən Mustafa xan müxtəlif bəhanələrlə danışıqları uzadır, Sisianova öz şərtlərini göndərirdi. Onu diplomatik yolla tabe edə bilməyəcəyini anlayan Sisianov xanlıq üzərinə hərbi yürüşə başladı. Şamaxı xanlığına tabe olan Cavad ərazisini Qarabağ xanlığına birləşdirməyə çalışan İbrahimxəlil xanın və Şamaxı xanı ilə ədavəti olan Şəki xanının hərbi qüvvələri də rus qoşunlarının tərkibində idi və yürüşdə iştirak edirdilər. Mustafa xan Fit dağında müdafiə mövqelərini möhkəmləndirdi. 1805-ci ilin dekabrında birləşmiş qüvvələr bu mövqelərə yaxınlaşdı. Üstün qüvvələr qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini anlayan Mustafa xan Fit dağı yaxınlığına çatmış Sisianovun düşərgəsinə gələrək müqavilə imzalamağa məcbur oldu. Kürəkçay müqaviləsinin şərtlərinə oxşar şərtlərlə bağlanmış müqaviləyə görə, Şamaxı xanlığı da Rusiya himayəsinə keçirdi. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı sübut etdi ki, Georgiyevsk sazişi kimi bu müqavilələr də Rusiya imperiyasının Azərbaycan torpaqlarının işğalı istiqamətində atdığı taktiki addımlardan biri idi.

1806-cı ilin iyununda Abbas Mirzənin göndərdiyi şah qoşunları Qarabağa daxil oldu. Bu zaman ailəsi ilə birlikdə Xankəndində olan İbrahimxəlil xan mayor D.Lisaneviçin əmri ilə heç bir əsas olmadan rus qoşunlarının hücumuna məruz qaldı. Xan və onun yaxınları öldürüldü. Bu hadisə şəkili Səlim xanı hiddətləndirdi. O, rus qoşunlarını Şəkiddən qovdu. Bu isə Kürəkçay müqaviləsinin Şəki xanı tərəfindən nümayişkaranə şəkildə pozulması demək idi. Dərbənd, Bakı və Quba xanlıqlarının işğalı. Şamaxının işğalından sonra Bakı xanlığına yol açılmışdı. Lakin general Sisianov Bakının qala divarları yaxınlığında öldürüldükdən sonra rus qoşunları geri çəkilməyə məcbur oldu. 1806-cı ilin iyununda yenidən Xəzərsahili bölgələrdə fəallaşan rus ordusu Dərbəndi işğal etdi, sentyabrda isə Bakıya yetişdi. Hüseyn qulu xan dənizdən və qurudan şəhərə yaxınlaşan rus qoşunlarına müqavimət göstərə bilməyəcəyini anlayıb əhalini yersiz qırğından qorumaq

məqsədlə şəhəri tərk etdi. Sentyabrın 3-də Bakı işğal olundu. Xanlıq ləğv edilərək Rusiyanın əyalətinə çevrildi. Bir qədər sonra Quba xanlığı da ruslar tərəfindən zəbt edildi. Qubanın idarə edilməsi keçmiş Bakı xanı II Mirzə Məhəmmədin başçılığı ilə yerli bəylərdən təşkil olunmuş Əyalət şurasına tapşırıldı. 1806-cı il oktyabrın sonlarında rus qoşunları Şəkini mühasirəyə aldılar. Şəhər əhalisinin şiddətli müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Şəki işğal edildi. Səlim xan da digər xanlar kimi Qacarlar səltənətinə pənah apardı. Şəkinin işğalından sonra burada da rusmeyilli qüvvələrdən ibarət müvəqqəti idarə yaradıldı.

Osmanlı–Rusiya müharibəsi. Rus qoşunlarının 1806-cı ildə qazandığı uğurlar Osmanlı sarayında da böyük narahatlığa səbəb olmuşdu. Cənubi Qafqazda rus təsirinin artması ilə barışmayan Osmanlı dövləti həmin ilin sonunda Rusiyaya qarşı yeni müharibəyə başladı. Lakin 1807-ci ildə Gümrü yaxınlığındakı məğlubiyyət Osmanlı dövlətinin Rusiyanı Cənubi Qafqazdan, o cümlədən Azərbaycanın şimal torpaqlarından çıxarmaq planlarına ağır zərbə vurdu. İki dövlət arasında danışıqlar 1812-ci il mayın 16-da Buxarest sülhünün imzalanması ilə nəticələndi. Bu müqavilə ilə Osmanlı dövləti Cənubi Qafqazdakı rus işğallarını tanımağa məcbur oldu.

Gülüstan sülhü. Qacarla müharibə hələ də davam edirdi. 1808-ci ilin payızında rus qoşunları Üçkilsəni və Naxçıvanı ələ keçirərək İrəvanı ikinci dəfə mühasirəyə aldı. Bir neçə ay davam edən mühasirə nəticəsiz qaldı, rus qoşunlarının İrəvana ardıcıl hücumları qala müdafiəçiləri tərəfindən dəf edildi. İrəvan qalasının qəhrəman müdafiəsi rus qoşunlarının planlarını pozdu. Qazanılmış vaxt Abbas Mirzəyə İrəvan istiqamətinə yeni qüvvələr cəlb etməyə imkan yaratdı. 1809-cu ilin mayında Azərbaycan valisinin qoşunları rusları Naxçıvandan vurub çıxardı, geri çəkilən rus qoşunlarının əsas qüvvələri isə Qarababa kəndi yaxınlığında baş verən döyüşdə darmadağın edildi. Bu hadisə çar Rusiyasında böyük məyusluğa səbəb

oldu. Əsas diqqətini Napoleon Fransasına və Avropadakı proseslərə yönəltdi. I Aleksandr Qacarlarla sülh danışıqlarına başlamağı vacib hesab edirdi. Bu məqsədlə rus çarı İrəvan uğrunda döyüşlərdə məğlub olmuş general İ.Qudoviçi A.Tormasovla əvəzləmiş və ona sülh proseslərini sürətləndirmək göstərişini vermişdi. 1809–1810-cu illərdə Qarabağ və Gəncə istiqamətində gedən hərbi əməliyyatlardakı uğursuzluqlar Abbas Mirzəni də sülh danışıqlarını bərpa etmək məcburiyyətində qoydu. Lakin sülh danışıqlarına başlanılsa da, proses Lənkəran xanlığının gələcək statusu məsələsində düyünə düşdü. Rusiya işğal etdiyi ərazilərlə kifayətlənməyərək Xəzər sahilində xüsusi mövqeyə malik olan Lənkəran xanlığının torpaqlarına da iddia edirdi. Lənkəran xanı Mir Mustafa xanın da Rusiyaya meyil göstərdiyini əsas gətirən çar hökuməti bu məsələdə güzəştə getmək fikrində deyildi. Qacarlar dövləti isə Lənkəranın müstəqil xanlıq kimi qalmasında maraqlı idi. Rusiyanın Xəzər sahillərində möhkəmlənməsini özünün Yaxın və Orta Şərqdəki maraqlarına böyük təhlükə hesab edən İngiltərənin müdaxiləsi ilə danışıqlar uğursuzluqla nəticələndi. Hərbi əməliyyatlar yenidən bərpa edildi.

1812-ci ilin oktyabrında Aslandüz çölündə rus qoşunlarının qələbəsi ilə nəticələnən döyüş müharibənin sonrakı gedişinə həlledici təsir göstərdi. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi hərbi qüvvələrin bu məğlubiyyəti Lənkərandakı şah qoşunlarını da ümitsiz vəziyyətdə qoydu. Lənkəran qalası mühasirəyə düşdü. Qalanın müdafiəsinə Qacar sərkərdəsi Sadıq xan rəhbərlik edirdi. O, rusların qalanın təslim olması haqqında tələblərini rədd etdi. 1812-ci il dekabrın 31-də rus qoşunlarının Lənkəran üzərinə həll edici hücumu başladı. Üstün qüvvələrə qarşı qeyri-bərabər döyüşdə Sadıq xan qəhrəmanlıqla həlak oldu. Yanvarın 1-də Lənkəran işğal edildi.

Lənkəranın işğalından sonra sülh danışıqları yenidən bərpa olundu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstən kəndində iki dövlət arasında sülh müqaviləsi

bağlandı. Müqaviləni Qacarların nümayəndə heyətinin başçısı Mirzə Əbülhəsən və Rusiyanı təmsil edən general N.Rtişşev imzalamışdı. Danışıqlarda Qacarlar dövlətinin nümayəndə heyətinin tərkibində olan ingilis müşavir Qor Ouzli də iştirak edirdi. Məhz onun fəallığı nəticəsində müqaviləyə edilmiş əlavə aktla Qacarlar dövlətinə sülh müqaviləsinin nəticələrinə, xüsusilə sərhədlərin dəyişdirilməsinə gələcəkdə yenidən baxılması hüququ verildi. Gülüstan müqaviləsi preambula, 11 maddə və Separat aktdan ibarət idi. Müqaviləyə görə, Qacarlar dövləti Gəncə, Şəki, Şirvan, Quba, Bakı və Lənkəran xanlıqlarının, Şərqi Gürcüstan və Dağıstanın Rusiya hakimiyyəti altına keçməsinə qəbul edirdi. Xəzər dənizində hərbi dəniz donanması saxlamaq hüququ yalnız Rusiyaya məxsus olurdu. Gülüstan sülhünün 7-ci maddəsinə görə, hər iki ölkədə diplomatik korpusların yaradılması da nəzərdə tutulurdu. Bir neçə maddə isə ticarət və gömrük məsələlərinə həsr edilmişdi.

Gülüstan sülhü ilə Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın şimal xanlıqlarının işğalının ilk mərhələsi başa çatdı. Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarından başqa, bütün şimal ərazilər Rusiya əsarəti altına düşdü. Torpaqlar bölüşdürüldü və xalqın gələcək faciələrinin əsası qoyuldu. Cənubi Qafqaz və Azərbaycan uğrunda II Rusiya–Qacarlar müharibəsi. Türkmənçay sülhü. Qacarlar səltənəti onun üçün ağır şərtlərlə imzalanmış Gülüstan müqaviləsi ilə barışmaq istəmirdi. XIX əsrin ikinci onilliyində Separat aktdan istifadə edərək sərhədlər məsələsinə yenidən baxılmasına çalışan şah hökumətinin bütün səyləri nəticəsiz qalmışdı. Napoleon Fransası üzərində qələbə çalınmasında oynadığı rol, Avropadakı mövqeyinin möhkəmlənməsi Rusiyanın beynəlxalq nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə artırdığından çar hökuməti ərazi məsələlərində heç bir güzəştə getmək istəmirdi. Lakin Rusiyanın Qafqazda güclənməsi, Yaxın və Orta Şərqdə proseslərə təsirinin artması Qacarlarla yanaşı, bunu Şərqdəki mülkləri üçün təhlükə hesab edən

İngiltərəni də narahat edirdi. Bu iki dövlət arasında ortaqlar 1814-cü ildə Tehran müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. Müqaviləyə görə, İngiltərə Qacarlar dövlətinə hərbi və maliyyə yardımı etməyi öz üzərinə götürür, Gülistan müqaviləsinin şərtlərinə yenidən baxılmasına kömək edəcəyinə vəd verirdi. Bunun qarşılığında isə Qacarlar dövləti İngiltərəyə Hindistan sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edəcəyini bildirirdi. İngiltərənin yardımı ilə ordusunu yenidən qurmağa başlayan Abbas Mirzə Qacarlara sığınmış Azərbaycan xanlarının da ona yardım edəcəyini nəzərə alaraq cidd-cəhdlə yeni müharibəyə hazırlaşdı. Rusiyadakı Dekabristlər üsyanı ilə bağlı xəbər Qacarların yeni müharibəyə başlamasını sürətləndirdi. İlk hərbi əməliyyatlar 1826-cı ilin iyulunda oldu. Abbas Mirzənin əsas məqsədi Tiflisi tutmaq, rusları bütünlüklə Cənubi Qafqazdan çıxararaq Terek çayından şimala qovmaq idi. Qacar qoşunlarının hərəkət istiqaməti də buna hesablanmışdı. Müharibənin başlanğıcında Abbas Mirzə xeyli uğur əldə etdi. Azərbaycan xanlarının da yaxından iştirakı ilə Lənkəran, Şamaxı, Şəki və Gəncə əraziləri ruspələrdən təmizləndi. Bu ərazilərdə xan hakimiyyəti bərpa olundu. Hərbi əməliyyatlara qoşulan İrvan xanı Həsən xan da Pəmbək və Şörəyeli azad etdi. Lakin Abbas Mirzə dağınıq vəziyyətdə olan rus dəstələrini əzmək əvəzinə, əsas qüvvələri ilə Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Mühasirə 48 gün davam etdi. Bundan yararlanan rus komandanlığı pərakəndə halda olan rus qoşunlarını Tiflisə cəmlədi, buraya yeni qüvvələr göndərdi. Qraf İ.F.Paskeviç isə Qafqazdakı rus qoşunlarının komandanı təyin edildi. Nəticə özünü çox gözəltmədi. 1826-cı ilin sentyabrında Şəmkir döyüşündə ruslar qələbə qazandılar. Sentyabrın 13-də Gəncədə baş verən döyüş həlledici oldu. Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi şah qoşunlarının əsas hissəsi xəyanət nəticəsində məğlub edildi. Bu məğlubiyyət Qacarların Qafqazdakı nüfuzuna ağır zərbə vurdu və müharibənin taleyini həll etdi. 1827-ci ilin yayında rus qoşunları əvvəlcə Naxçıvanı müqavimətsiz tutdu. Həmin ilin iyulunda baş verən Cavanbulaq, sentyabrın 20-də isə Sərdarabad döyüşlərindəki qələbələr

İrəvan xanlığının taleyini, demək olar ki, həll etdi. İrəvan xanı Həsən xanın şiddətli müqavimətinə baxmayaraq, şəhər ruslar tərəfindən tutuldu. Hərbi əməliyyatları Azərbaycanın cənubuna keçirən ruslar 1827-ci ilin oktyabrında Maku, Xoy, Mərənd və Təbrizi zəbt etdilər. 1827-ci ilin noyabrından başlamış danışıqlar

Türkmənçay müqaviləsinin bağlandığı ev (ön planda)

Rusiya böyük miqdarda təzminat tələb etdiyi üçün uzanırdı. Bunu bəhanə edən ruslar Urmiya və Ərdəbili də işğal etdilər. Nəhayət, 1828-ci il fevral ayının 10-da Təbriz yaxınlığındakı Türkmənçay kəndində sülh müqaviləsi imzalandı. On altı maddədən ibarət olan bu sülhə görə, Qacarlar dövləti ilə Rusiya arasındakı sərhədlər yeniləndi. Şah hökuməti Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının da Rusiyaya ilhaqını tanıdı, 20 milyon rubl məbləğində təzminat ödəməyi öz öhdəsinə götürdü. Müqaviləyə görə, Xəzər dənizində hərbi donanma saxlamaq hüququ yenə də yalnız Rusiyaya məxsus idi. Bundan başqa, Türkmənçay sülhündə qarşılıqlı ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, yeni ticarət konsulluqlarının açılması, gömrük məsələləri də öz əksini tapırdı. Sülhün ən ağır lı mə qam larından biri isə 15-ci maddə idi. Bu maddədə Qacarların daxili əyalətlərində yaşayan əhəlinin Rusiyaya (Azərbaycanın şimalına) sərbəst köçməsinə şərait yaratdığı əks olunurdu. Bu maddəyə uyğun olaraq, Rusya-Qacarlar müharibələrinin gedişində xəyanət yolunu tutmuş ermənilərin küləvi surətdə Cənubi Qafqaza və əsasən, Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi prosesi başlandı. Türkmənçay sülhü ilə tarixi Azərbaycan torpaqlarının ikiye bölünməsi rəsmiləşdirildi. Azər baycan torpaqlarına ermənilərin köçürülməsi 1828–1829-cu illəri əhatə edən Osmanlı-Rusiya müharibəsindən sonra daha geniş vüsət aldı. 1829-cu ildə imzalanmış Ədirnə sülhünə görə, Osmanlı dövləti ərazisindən 90 minə yaxın erməni əhalisi Azərbaycanın şimal torpaqlarına köçürüldü. Bu sülhə

əsasən, Axalsıx paşalığının bir hissəsi Rusiya imperiyasına ilhaq edildi, Osmanlı dövləti bütün Cənubi Qafqazın işğalını rəsmən tanıdı.

Hələ I Rusiya-Qacarlar müharibəsinin gedişində çar Rusiyası yerli xanlıqları ləğv etməyə başlamışdı. Rus qoşunlarına şiddətli müqavimət göstərən xanlıqların yerində başında rus zabitinin-komendantın durduğu idarə üsulu yaradıldı. Məsələn, Dərbənd, Bakı xanlıqları məhz bu cür ləğv edilmişdi. 1806-cı ildə işğal olunmuş Quba xanlığında isə bir müddət yerli bəylərdən ibarət Əyalət şurası fəaliyyət göstərmişdi. 1810-cu ildə müstəmləkə zülmü əleyhinə burada baş vermiş üsyan yatırıldıqdan sonra həmin şura ləğv edildi. Rusiya idarəçiliyini “kөнüllü” qəbul etməyə məcbur olmuş xanlıqların isə taleyi bir qədər fərqli idi. Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında yerli idarəçilik bir müddət saxlanılmışdı. Lakin Cənubi Qafqazdakı rus məmurları onların mövcudluğuna, yerli idarəçiliyin qalmasına uzun müddət dözmək fikrində olmadıqlarını tezliklə büruzə verdilər. 1819-cu ildə sonuncu Şəki xanı İsmayıl xan zəhərlənərək öldürüldü və xanlığın varlığına son qoyuldu. 1820-ci ildə Şamaxı, bundan iki il sonra isə Qarabağ xanlığı ləğv edildi. Rusiyaya sədaqəti ilə seçilən Lənkəran xanlığını da eyni aqibət gözləyirdi. Yüksək rütbəli rus məmurlarının xüsusi göstərişi və bunu yerinə yetirən komendantın təzyiqi nəticəsində 1826-cı ildə Mirhəsən xan da xanlığı tərk etməyə məcbur oldu. Beləliklə, Lənkəran xanlığının davarlığına son qoyuldu. Bu tədbirlərlə çar Rusiyası XIX əsrin əvvəllərində imzalanmış müqavilələrin xanlıqların işğalı prosesində həyata keçirilmiş taktiki addım olduğunu bir daha əyani şəkildə nümayiş etdirdi.

1828-ci ilin martında daha bir tarixi haqsızlıq baş verdi. Çar I Nikolayın fərmanı ilə Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının torpaqlarını əhatə edən qondarma “erməni vilayəti” yaradıldı. Bu addım həmin xanlıqların rəsmən ləğv olunması ilə yanaşı, gələcəkdə tarixi Azərbaycan torpaqları hesabına erməni dövlətinin təşkilinə zəmin

hazırladı. Beləliklə, rus işğalından sonra keçən qısa zaman ərzində yerli idarəetmə sistemi bütünlüklə yeni hərbi idarə üsulu ilə əvəz edildi. Onun yerində rus zabitləri- komendantlar tərəfindən idarə olunan əyalətlər, dairələr və distansiyalar yaradıldı. Komendantları Qafqazın Baş hakimi təyin edirdi. Onlara geniş səlahiyyətlər verilmişdi. İdarə etdikləri ərazilərdə bütün mülki və hərbi idarəçilik komendantların əllərində cəmlənmişdi. Onlar hətta məhkəmələrə də sədrlik edirdilər. Bu isə misli görünməmiş özbaşınalıqlara, əhəlinin soyulub-talanmasına şərait yaradırdı. Əyalətlər mahallara, mahallar isə ənənəvi olaraq kəndlərə bölünürdü. Mahalları naiblər, kəndləri isə kəndxuda və ya yüzbaşılar idarə edirdi. Naiblər və kəndxudalar, əsasən, vergilərin yığılması və komendantlara göndərilməsi ilə məşğul olurdular. Naib və ya kəndxuda vəzifəsinə təyin edilənlərin Rusiyaya sədaqəti əsas götürülürdü. Dövlətdən heç bir maaş almayan bu vəzifə sahiblərinə çar hökuməti yalnız bəzi imtiyazlar vermişdi. Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran əraziləri mərkəzi Şuşa olan Müsəlman Əyalətləri Rəisliyində birləşdirilmiş, Bakı və Quba isə Dərbənddə yerləşən Hərbi Dairə Rəisliyinə tabe etdirilmişdi. Rus işğalı məhkəmə sistemində də mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Ənənəvi şəriət məhkəmələri öz əvvəlki rolunu itirdi. Bu məhkəmələrin səlahiyyətləri evlənmə-boşanma (kəbin-talaq) və vərəsəlik məsələləri ilə məhdudlaşdırıldı. Əvəzində yeni yaradılan əyalət və şəhər məhkəmələrinə geniş səlahiyyətlər verildi. Bu məhkəmələrdə verilən qərarlar qayda-qanundan daha çox onlara sədrlik edən komendantların iradəsindən asılı idi. Məhkəmələr rus dilində aparılır, bu isə dili bilməyən yerli əhali üçün böyük problemlər yaradırdı. Ən böyük ədalətsizliklərdən biri də mülki cinayətlərə hərbcilər üçün yaradılmış səhra məhkəmələrində baxılması idi.

Göründüyü kimi, komendant idarə üsulu Şimali Azərbaycanda çar Rusiyasının müstəmləkəçi maraqlarına xidmət edən və məmur özbaşınalığına şərait yaradan ədalətsiz inzibati idarə sistemi idi.

Çarizmin köçürmə siyasəti. Bir tərəfdən Osmanlı dövləti, digər tərəfdən Qacarlar İranı ilə əhatə olunan Cənubi Qafqazın əhalisinin, əsasən, müsəlmanlardan ibarət olması çarizmin müstəmləkəçi maraqlarına cavab vermirdi. I Pyotrun vəsiyyətlərindən kənara çıxmayan rus çarizmi ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsinə xüsusi diqqət ayırırdı. Xristianları Cənubi Qafqaza köçürməkdə çarizmin bir sıra məqsədləri var idi:

1. İşğal edilmiş ərazidə yaşayan əhalinin mütləq çoxluğunu müsəlmanlar təşkil etdiyindən Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinə meyil göstərməyən və Rusiya imperiyasına sdaqətlə xidmət edəcək qeyri-müsəlmanları yerləşdirməklə özünə etibarlı sosial dayaq yaratmaq;
2. Xristian əhalini qonşu müsəlman dövlətləri ilə sərhəddə yerləşdirməklə bufer zona yaratmağa nail olmaq, yerli müsəlman-türk əhalinin müsəlman Şərqi ilə əlaqələrini zəiflətmək;
3. Xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasətini həyata keçirmək;
4. Regionun iqtisadi fəthini sürətləndirmək və xəzinənin gəlirlərini artırmaq.

Bu məqsədlərə çatmaq üçün çarizm erməni faktoruna xüsusi diqqət ayırmışdı. Erməni kilsə xadimləri və rus ordusunda xidmət edən erməni mənşəli zabitlər vasitəsilə Qacarlar və Osmanlı dövlətləri ərazisində yaşayan bu xalqın nümayəndələri arasında Qafqaza köçürülmə ilə bağlı təbliğat aparılırdı. Çar hökuməti onlara Azərbaycan torpaqları hesabına dövlət yaradacağı vədini də vermişdi. Ermənilərin Qacarlar İranından

*Ermənilərin İrandan
Cənubi Qafqaza köçürülməsi. 1828-ci il*

Şimali Azərbaycana köçürülməsi 1804-cü ildən başlayaraq mərhələ-mərhələ həyata keçirildi. 1804-cü ildə Yelizavetpol qəzasına 105 erməni ailəsi, 1805-ci ildə isə 1300 erməni köçürüldü. General Sisianov hətta 1600 aysoru da Şimali Azərbaycanda yerləşdirdi. Ermənilərin kütləvi şəkildə Cənubi Qafqaza gətirilməsi Türkmənçay və Ədirnə müqavilələrindən sonra daha geniş vüsət aldı.

15-ci maddədə “bağışlanma əta olunanlar” Rusiya ilə aparılan müharibələrin gedişində şah hökumətinə xəyanət edən, rus qoşunlarının uğur qazanması üçün onlara çuğulçuluq edib hər cür yardım göstərən ermənilər idi. Türkmənçay və Ədirnə sülh müqavilələrindən sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarına qısa müddət ərzində təxminən 130 minə yaxın erməni köçürülmüşdü. Köçürülən əhali, əsasən, Qarabağda, Naxçıvan və İrəvanda yerləşdirilmişdi. Şimali Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin məskunlaşması XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmiş, əhalinin etnik tərkibi ciddi dəyişikliklərə məruz qalmışdı. Köçürülən ermənilər vergilərdən bir müddət azad edilir, onlara münbit torpaqlar verilirdi. Sonralar onların üzərinə qoyulan vergi də yerli əhaliyə nisbətən xeyli az idi. Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin kütləvi surətdə yerləşdirilməsi bədnam qonşuların bu günkü ərazi iddialarının meydana çıxmasına şərait yaratmışdı.

Almanların Qafqaza köçürülməsi. Çarizmin köçürmə siyasətində almanlar da mühüm yer tuturdular. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Almaniya siyasi dağınıqlıq dövrünü keçirməklə yanaşı, ağır iqtisadi böhran içərisində idi. Napoleon müharibələri də ölkədən yan ötmədi. Məhz belə bir dövrdə Rusiya alman əhalisinin hərbi cəhətdən fəth edilmiş Qafqaz torpaqlarında yerləşdirilməsinə ciddi diqqət ayırdı. Almaniyanın cənubundakı Vürtemberq knyazlığı, Baden Napoleon müharibələrindən daha çox zərər görmüşdü. Alman köçkünlərinin Qafqaza köçürülməsi prosesi 1817-1818-ci illərdə başladı. Onların içərisində savadlı

mühəndislərin, bacarıqlı sənətkarların, kəndlilərin olması da rus çarizminin Qafqazla bağlı iqtisadi maraqları ilə üst-üstə düşürdü.

Azərbaycanda rus məskənləri. Çar hökuməti ruslaşdırma siyasətinə uyğun olaraq Azərbaycana rusların köçürülməsini də diqqətdə saxlayırdı. İlk vaxtlar burada xidmət edən əsgərlərin xidmət müddətini başa vurduqdan sonra Azərbaycanla məskunlaşdırılmasına cəhd edilsə də, bu alınmadı. Rus əsgərləri özləri üçün yad olan iqlimdə yaşamaq istəmirdilər. Əvəzində I Nikolay 1830-cu il oktyabrın 20-də rus kəndlilərinin Şimali Azərbaycana köçürülməsi haqqında fərman verdi. Bu fərmanla Azərbaycanda ilk rus məskənləri yaradıldı. Sonrakı dövrlərdə də rusların Azərbaycanın şimal torpaqlarında yerləşdirilməsi prosesi davam etdirildi. Ən münbit torpaqlar, həmçinin yerli əhalinin yaylaq kimi istifadə etdiyi ərazilər gəlmələrə verildi. Sosial-iqtisadi həyatda yeniliklər. Rus işğalı əhalinin sosial tərkibində bir sıra dəyişikliklərə səbəb oldu. Hakim zümrə içərisində bəylər və ağalar aparıcı rol oynamağa başladılar. Ali ruhanilər də öz mövqelərini qoruyurdular. Çarizm yerli zadəganları özünə yaxınlaşdırmaq üçün 13 iyul 1830-cu il tarixli fərman verdi. Bu fərmanla bəylərin və ağaların müsadirə olunmuş torpaqlarının müəyyən hissəsi geri qaytarılır, lakin onların dövlət idarəçiliyində iştirakına məhdudiyyətlər qoyulurdu. Müsəlman ruhanilərinin əhali üzərindəki böyük təsirini nəzərə alan çar hökuməti onları nəzarətdə saxlamaq üçün 1829-cu ildə şeyxülislam və müfti vəzifələrini təsis etdi. Şeyxülislam şiə məzhəbli, müfti isə sünni məzhəbli əhaliyə dini rəhbərlik etməli idi.

1836-cı ildə Xaçın mülkiyyəti ərazisində yerləşən alban katolikosluğu ləğv edildi, alban kilsəsi və alban tarixinə aid qiymətli mənbələr Rusiyaya aparıldı. Bu, qədim alban etnosunun varlığına böyük zərbə oldu.

Əhalinin sosial tərkibi. Rus işğalından sonra əhalinin aşağı zümərəsinin tərkibində ciddi dəyişikliklər baş verməmişdi. Əvvəllər olduğu kimi, bu zümərə yenə də kəndlilər, sənətkarlar və tacirlərdən ibarət idi. İşğalın nəticəsi olaraq kəndlilər iki böyük təbəqəyə ayrılmışdı: dövlət kəndliləri və sahibkar kəndliləri. İşğal prosesinin gedişində hakim zümrədən müsadirə olunmuş torpaqlar dövlət (xəzinə) torpaqları adlandırılaraq birbaşa mərkəzi hakimiyyətin ixtiyarına verilmişdi. Belə torpaqlarda yaşayan kəndlilər dövlət (xəzinə) kəndliləri, bəy, ağa torpaqlarında yaşayan kəndlilər isə sahibkar kəndliləri adlandırılırdı. İstər sahibkar, istərsə də dövlət kəndliləri ənənəvi olaraq rəiyyət, rəncbər, elat kimi qruplara bölünürdü.

Torpaq mülkiyyəti formaları və vergilər. Rus işğalı torpaq mülkiyyətinə də müəyyən qədər təsir göstərmişdi. Bu dövrdə dövlət torpaqları tiyul, vəqf, mülk və mülki-xalisə kimi mülkiyyət formaları mövcud idi.

- **Tiyul** çarizmə sədaqətlə xidmət edənlərə verilirdi.
 - **Vəqf** məscidlərə və kilsələrə məxsus torpaqlar idi.
 - **Mülk və mülki-xalisə** isə yerli bəylərin və ağaların irsi torpaqları hesab olunurdu.
- Aparıcı vergilər yenə də məcəhət və bəhrə olaraq qalırdı. Rus işğalı dövründə XVIII əsrdə tətbiq edilən vergilər saxlanılmış, onların miqdarı isə daha da artırılmışdı. Müsəlman əhali xristianlara nisbətən daha çox vergi ödəyir və mükəlləfiyyətlər icra edirdi. Çox zaman komendantlar vergiləri özbaşına artırır və ya bir vergini bir neçə dəfə alırdılar. Cənubi Qafqazın işğalından sonra Şimali Azərbaycan tədricən Rusiyanın xammal və satış bazarına çevrilirdi. Çarizmin iqtisadi siyasətinin mahiyyəti də elə bunun üzərində qurulmuşdu: yerli xammalı Rusiyaya daşımaq, orada istehsal olunan hazır məhsulları isə müstəmləkəsində satmaq. Azərbaycanda istehsal edilən xam ipək, pambıq, qızıl, boya, yun məmulatları və s. məhsullar Rusiyaya aparılırdı. Bu dövrdə ilk manufakturalar meydana gəldi. 1827-ci ildə Şəki yaxınlığında Xanabad manufakturası fəaliyyətə

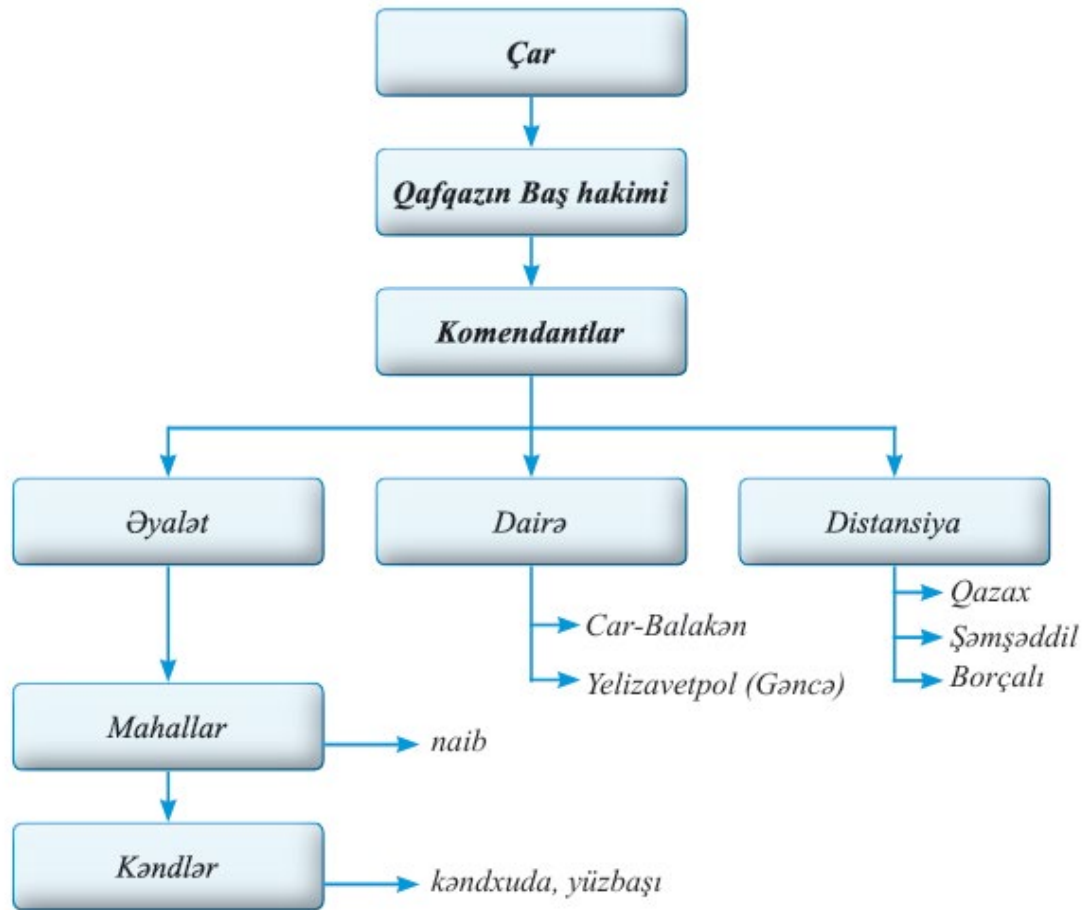
başladı. Sonralar bu manufaktura Cənubi Qafqazda 1836-cı ildə yaradılmış, ipəkçiliyi və ticarət sənayesini yayan cəmiyyətin sərəncamına verildi.

Çarizmin diqqətində olan sahələrdən biri də neft istehsalı idi. Əvvəllər Bakı xanına məxsus bütün neft quyuları müsadirə edilərək xəzinə torpaqlarına qatılmışdı. Neft quyuları iltizama verilir, orada kəndlilərin icbari əməyindən istifadə olunurdu. Bu isə neft hasilatına mənfi təsir göstərirdi. Balıq vətəgələri və duz mədənləri də iltizama verilən sahələrdən idi. İlk kapitalist müəssisələrinin meydana gəlməsinə baxmayaraq, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan aqrar ölkə olaraq qalırdı. Əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, maldarlıq və kустar sənətkarlıq idi.

Sənətkarlıq və ticarət. Çar Rusiyası sənətkarlıq və ticarətdən gələn gəlirlərini artırmaq üçün XIX əsrin 20–30-cu illərində bir sıra addımlar atdı. Bu illərdə qəbul edilən ticarət əsasnamələri, həmçinin 1836-cı ildə rəhdari rüsumunun ləğvi ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Xanlıqlar dövründən qalan müxtəlif çəki, ölçü və pul vahidlərinin mövcudluğu sənətkarlıq və ticarətin inkişafını ləngidirdi. 1839-1843-cü illərdə bu sahədə irəliyə doğru addımlar atıldı. Azərbaycanda da Rusiyada istifadə olunan vahid çəki, ölçü, pul vahidləri tətbiq edildi. Beləliklə, çarizmin bölgədən gələn gəlirlərini artırmaq məqsədilə həyata keçirdiyi islahatlar obyektiv olaraq sənətkarlıq və ticarətin inkişafına müsbət təsir göstərdi.

Müstəmləkə zülmünə qarşı xalq üsyanları. XIX əsrin 30-cu illərində Şimali Azərbaycanı üsyanlar bürüdü. Bu üsyanlarda əhalinin bütün təbəqələrinin iştirakı və onlara hakim zümrənin nümayəndələrinin başçılıq etməsi azərbaycanlıların çarizmin müstəmləkə zülmü ilə barışmazlığının göstəricisi idi. Rus çarizminin Şimali Azərbaycanda apardığı milli dini ayrı-seçkilik, ruslaşdırma, xristianlaşdırma siyasəti, köçürülmələr nəticəsində yerli əhalinin münbit torpaqlarını, xüsusilə yaylaqlarının xeyli hissəsini itirməsi, komendant özbaşınalıqları, vergi və mükəlləfiyyətlərin çoxluğu əhalidə kəskin narazılıq doğururdu.

RUS İŞĞALINDAN SONRA YARADILAN İNZİBATİ İDARƏETMƏ SİSTEMİ (KOMENDANT İDARƏ ÜSULU)

XIX əsrin 30-cu illərində çar Rusiyasının müstəmləkə siyasətinə qarşı baş verən üsyanlar

İllər	Baş verdiyi ərazi	Üsyanın rəhbəri	Özünəməxsus səbəbi	Məğlubolma səbəbləri
1830	Car-Balakən	Şeyx Şaban	Daxili muxtariyyətin ləğvi	• Qeyri-mütəşəkkillik • Zəif silahlanma • Vahid mərkəzdən idarə olunmaması • Yerli xarakter daşması • Üsyançıların sayca azlığı • Həlləddici məqamlarda ləngimə
1831	Lənkəran	Mirhəsən xan	Əkinəyararlı torpaqların azlığı	
1837–1838	Quba	Hacı Məhəmməd	İltizam sisteminin daha sərt formada tətbiqi	
1838	Şəki	Məşədi Məhəmməd	Vergilərin çoxluğu	

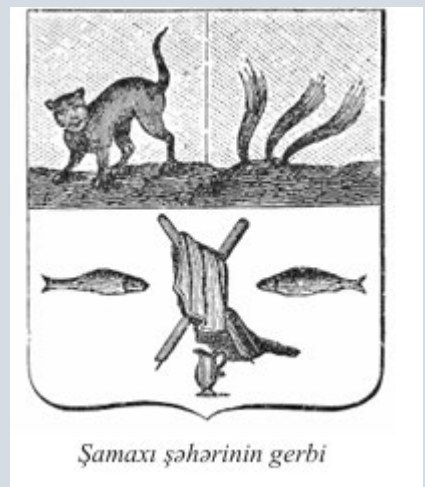
9. XIX əsrin 30-cu illərində üsyanlar. XIX əsrin 40-70-ci illərində islahatlar

İnzibati-məhkəmə islahatlarının hazırlanması və tətbiqi. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş üsyanlar yatırılsa da, onları doğuran sosial- iqtisadi və siyasi səbəblər qalmaqda idi. Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri, bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant idarə üsulunun təsiri altında ləngidilirdi. Hətta çar məmurlarının etirafına görə, bu idarəçilik üsulu dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan da vururdu. Həmçinin çarizmin Cənubi Qafqazda öz hökmranlığını möhkəmləndirməsinə nail olmaq cəhdi komendant idarə üsulunun ləğvini və onun yeni sistemlə əvəz olunmasını tələb edirdi. 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən “Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz – red.) diyarının idarə olunması üçün təsisat” adı altında inzibati məhkəmə islahatı layihəsi təsdiq olundu. Bu islahat 1841-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə mindi. Cənubi Qafqazın inzibati quruluşu dəyişdirilərək Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırıldı. Komendant idarə üsulu ləğv edildi. İslahat nəticəsində Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-İmeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölündü. Quberniya və vilayət qəzalara ayrıldı. Qəzaların tərkibində nahiyyələr yaradıldı ki, onların da çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə uyğun gəlirdi. Nahiyyələrin sayı və sahələri Qafqaz çar hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiq olunurdu. Bu zaman əhalinin milli tərkibinə və iqtisadi özünə məxsusluğuna məhəl qoyulmurdu. Cənubi Qafqazın ali idarəçiliyi buradakı qoşunların komandanının – Baş hakimin əlində cəmlənmişdi. Baş hakim general-qubernatora nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. Həm qubernator, həm də vilayət rəisi vəzifələrinə çarın fərmanı ilə yalnız ruslar təyin edilirdi. 1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın məhkəmə sistemində mühüm dəyişikliklər etdi. Qəza məhkəməsi

hakimlərdən və vergi verən təbəqələrdən seçilən iclasçılardan ibarət idi. Mülki işlərə hərbi məhkəmələrdə baxılması qaydası ləğv edildi. Ümumimperiya qanunlarına əsaslanan quberniya, vilayət və qəza məhkəmələri yaradıldı. Bütün kargüzarlıq işləri yalnız rus dilində aparılırdı. 1840-cı il qanunu ilə şəriət məhkəmələrinin əlində yenə də yalnız nikah və vərəsəlik işlərini həll etmək hüququ saxlanılmışdı. Buna baxmayaraq, Şimali Azərbaycanın yerli sakinləri bütün mülki-hüquqi mübahisələrə görə şəriət məhkəmələrinə üz tutmaqda davam edirdilər.

Azərbaycanlı məmurlar inzibati idarələr və məhkəmələrdən çıxarılır, onların yerinə rus məmurları təyin olunurdu. Çarizmin 1841-ci il tarixli qərarı ilə Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları, Xəzər vilayətinin bəyləri kəndlərin idarəçiliyindən kənarlaşdırıldı. Bəylər və ağalar tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qərar böyük narazılıqlara və çıxışlara səbəb olduğundan 1842-ci ildə torpaqların müsadirəsi dayandırıldı. Çarizm tərəfindən 1840-cı illərin əvvəllərində elan olunmuş, yerli feodallarla münasibətlərin kəsilməsinə yönəldilmiş siyasət uğursuzluqla nəticələndi.

Yeni inzibati-ərazi bölgüsü. Çar hökuməti dağlıqlarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün 1844-cü ildə Cənubi Qafqaz diyarının Baş idarəsi əvəzinə, Qafqaz Canişinliyini təsis etdi. Canişin mütləqiyyətin “ali hüquqları”nın başlıca keşikçisi idi və ona müstəsna dərəcədə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Qraf Mixail Vorontsov Qafqaz canişini təyin olundu. Diyarın inzibati-ərazi qurumunda aparılan dəyişikliklər də Cənubi Qafqazda çar hakimiyyətinin güclənməsinə xidmət edirdi. 1846-cı il 14 dekabr tarixli fərmanla Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətinin yerində 4 quberniya yaradıldı. Bu quberniyalar aşağıdakılar idi:

1. Tiflis;
2. Kutais;
3. Şamaxı;
4. Dərbənd.

Bir qədər sonra 1849-cu ildə isə İrəvan quberniyası formalaşdırıldı. Lakin bu inzibati-ərazi quruluşu da Azərbaycan və gürcü torpaqlarını nəinki müvafiq quberniyaların hüduqlarında birləşdirdi, əksinə, daha da parçaladı. Beləliklə, inzibati-məhkəmə sistemində edilmiş dəyişikliklər zəhmətkeş kütlələrin vəziyyətini yüngülləşdirmək əvəzinə, sosial və milli əsarəti daha da ağırlaşdırdı.

Çarizmin Azərbaycan zadəganları ilə ittifaqı möhkəmləndirməsi. XIX yüzilliyin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış şərait bu ölkədə mütləqiyyətə elə bir möhkəm sosial zəmin yaratmaq zərurətini diktə edirdi ki, ona arxalanaraq kəndliləri də əldə saxlamaq mümkün olsun.

Beləliklə, yaranmış vəziyyət çarizmi yerli bəylərə, ağalara qarşı siyasətini dəyişməyə vadar etdi. 1842-ci ildə Tiflisdə ağaların şəxsi hüquqları və onların həyata keçirilməsi yollarının işlənilib-hazırlanması ilə məşğul olan komitə fəaliyyətə başladı. Komitənin qarşısında ağaların şəxsində elə bir “ali müsəlman silki” yaratmaq vəzifəsi qoyulurdu ki, hökumət bu vasitə ilə xalqa müvafiq surətdə təsir göstərə bilsin. Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibəti məsələsi M.Vorontsovun canişinliyi dövründə həll edildi. Qafqaza yola düşmək ərəfəsində Vorontsovu çarın özü qəbul etdi və o, I Nikolaydan çarizmin aqrar siyasətinin başlıca istiqamətini müəyyənləşdirən göstərişlər aldı. 1843-cü ildən etibarən rəsmi sənədlərdə Azərbaycan ağa və bəyləri “ali müsəlman silki” adlandırılmağa başlandı. I Nikolay 1846-cı il dekabrın 6-da canişin adına reskript (qanun gücündə olan sənəd) imzaladı. Reskript ali müsəlman silkinin həm mülk, həm də tiyul torpaqları üzərində tam irsi mülkiyyət hüququnu

təsdiq edirdi. Çar Rusiyasının zadəganları kimi Azərbaycan feodalları da öz torpaqlarından imperiyanın ümumi qnunları əsasında “istifadə etmək, satmaq, bağışlamaq, irsən vermək” hüququ aldılar. Çar hökuməti bütün imperiyada olduğu kimi, feodalların silki hüquqlarının qayğısına qalaraq qeyd edirdi ki, hüquqi sövdələşmə əsasında Azərbaycan feodalları torpağı yalnız ali müsəlman silkinə verə bilərlər. Tiyl və mülkün feodal torpaq mülkiyyətinin eyni kateqoriyasına daxil edilməsi Azərbaycan feodallarının torpaq hüquqlarının güclənməsi ilə əlaqədar yeni bir mərhələnin başlanması demək idi. Sahibkar kəndliləri də formal olaraq dövlət kəndliləri təbəqəsinə şamil edildilər. Kəndli qrupları (rəiyyət, rəncbər, nökr və s.) isə ləğv edilərək ümumi adla – “mülkədar tabelisi” adlandırıldı. Bəylərə və ağalara öz kəndliləri üzərində polis və inzibati məhkəmə hüquqları verildi. Çar hökuməti feodalların torpaq üzərində mülkiyyət və kəndlilər üzərində inzibati hüquqlarını təsdiqləyərək bunun müqabilində özünə sədaqətə xidmət göstərməyi tələb edirdi.

1847-ci il kəndli əsasnamələri. Reskriptdə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli “Kəndli əsasnamələri”ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, ikincisi isə Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi. “Kəndli əsasnamələri”ndə torpaq mülkiyyətçiləri ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən, sahibkar kəndlilərinin iqtisadi və hüquqi vəziyyətinə aid bir sıra müxtəlif məsələlərə toxunulurdu. Bunlar aşağıdakılar idi:

1. Torpaq;
2. Vergi;
3. Mükəlləfiyyət.

Əsasnamə torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlini taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatinlik (desyatin – 1,36 hektar) pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Qanunda kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif növləri, ödənilməsi və yerinə yetirilməsi üsulları ətraflı surətdə şərh edilirdi. Məlcəhət torpaq vergisi olub məhsulun 1/10-i qədər müəyyən edilmişdi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını sahibkarların iş heyvanı, alətləri və toxumundan istifadə edərək becərdikləri təqdirdə məhsulun 1/5 -dən çox olmayan hissəsini sahibkara verməli idilər. Əkinçiliklə və oturaq maldarlıqla məşğul olan kəndlilər mal-qaralarının sahibkar torpağında otarılması müqabilində məbləği müəyyənləşdirilməmiş xüsusi pul vergisi-çöpbaşı ödəyəcəkdilər.

Əsasnamənin əsas maddələrindən biri kəndlilərin mükəlləfiyyətləri məsələsi idi. Kəndli ailələri bir nəfəri öz iş heyvanı və alətləri ilə birlikdə ildə 18 gün ərzində bəy təsərrüfatında biyara göndərmək məcburiyyətində idilər. Bundan başqa, kəndlilər ildə iki gün elliklə sahibkar üçün işləyərək əvrəz) kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə borclu hesab olunurdular. Əsasnamə sahibkarlara onların torpaqlarında yaşayan kəndlilər üzərində polis və məhdud məhkəmə hakimiyyəti hüququ verir, kəndlilərin “şəxsən azad və digər sahibkarın yanına keçmək hüququna malik olduqlarını” təsdiq edirdi. 1840-cı illərdə keçirilən islahatlar müstəmləkə xarakteri daşısa da, rus çarizmi ilə ali müsəlman silki arasında ittifaqın yaranmasına səbəb oldu. Həmçinin ağa-kəndli münasibətlərində də bir qədər qayda-qanun yaradıldı.

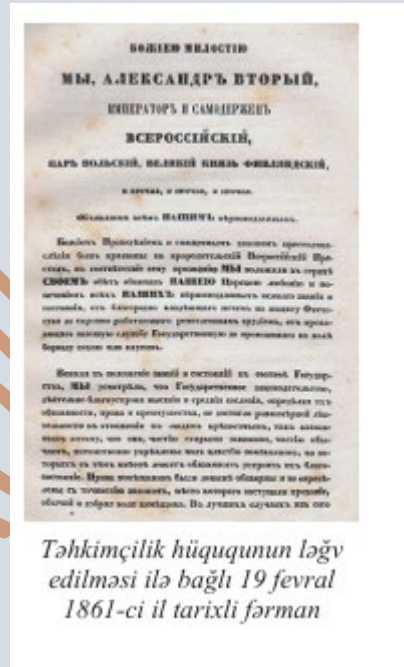
Şimalı Azərbaycanda iqtisadi inkişaf. Milli demokratik hərəkət.
Çarizmin milli qırğın siyasəti

İslahatlar ərəfəsində Şimali Azərbaycanda sosial-iqtisadi vəziyyət. XIX əsrin ortalarına kimi Rusiya imperiyası mütləqiyyət quruluşlu müstəmləkə ölkəsi idi. Hakimiyyət yalnız feodal-zadəgan təbəqəsinin əlində cəmləşmişdi. Bu aqrar ölkədə feodal-asılı münasibətlər hökm sürürdü. Müstəmləkə vəziyyətində olan Şimali Azərbaycanda vəziyyət daha ağır idi. Ölkə əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən kəndlilər dövlətdən və feodallardan asılı vəziyyətdə qalaraq torpaq mülkiyyəti hüququndan məhrum olmuşdular. Azərbaycanlı feodal-zadəganlar torpaq mülkiyyəti hüququna, öz kəndliləri üzərində hakimiyyətə malik olsalar da, dövlətin inzibati-idarə işlərindən kənarlaşdırılmışdılar. Siyasi hakimiyyət və idarəçilik hüququ yalnız zadəgan əsilli rus məmurlarına məxsus idi. Rusiya Azərbaycandan xammal mənbəyi və rus mallarının satış bazarı kimi istifadə etdiyindən sənətkar və tacir təbəqələrinin də vəziyyəti qənaətbəxş deyildi. Sənaye istehsalının genişlənməsi sənətkarlığın bir sıra sahələrinin tənəzzülünə səbəb olurdu. Rus işğalı Şimali Azərbaycan tacirlərinin Şərqi ölkələri ilə ənənəvi ticarət əlaqələrinin qırılması ilə nəticələnmişdi. Çar hökumətinin 1831-ci ildə tətbiq etdiyi “Ticarət əsasnamə”si xarici malların Azərbaycana daxil olmasını məhdudlaşdırmış, keyfiyyətə aşağı olan rus mallarının satışı ticarət dövriyyəsinin azalmasına gətirib çıxarmışdı. İslahatlar ərəfəsində Azərbaycan kəndliləri arasında narazılıqlar çoxalmışdı. Buna səbəb yerli zadəgan-feodalların (bəy, ağa) vergiləri artırması idi. Dövlət idarəçiliyindən, hərbi gəlirlərdən məhrum edilmiş azərbaycanlı zadəganlar əmtəə-pul münasibətlərinin genişləndiyi şəraitdə sənaye istehsalı olan malları əldə etmək üçün vergiləri qaldırırdılar. **Burjua islahatlarının keçirilmə səbəbləri.** Rusiyanın Krım müharibəsində acınacaqlı məğlubiyyəti onun hərbi-texniki və sənaye cəhətdən dünyanın aparıcı dövlətlərindən geri qaldığını göstərdi. Müharibədə məğlubiyyət ölkə daxilindəki bütün ziddiyyətləri artıraraq aşkara çıxardı. Sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi Rusiyanın hakim dairələrini islahatlara başlamağa məcbur etdi. Çar hökuməti islahatlar keçirməklə ölkədə sosial

partlayışın qarşısını almağa, Rusiyanı aqrar ölkədən sənaye ölkəsinə çevirməyə çalışırdı. Feodal-təhkimli cəmiyyətini burjua cəmiyyəti ilə əvəz etməklə iqtisadiyyatın inkişafı təmin olunmalı idi. Rusiyada kapitalist sənayesinin inkişafına mane olan əsas səbəb isə ölkə əhalisinin əksər hissəsini təşkil edən kəndlilərin təhkimli vəziyyətdə qalması və bunun nəticəsində azad işçi qüvvəsinin çatışmaması idi. Digər tərəfdən, sənayenin inkişafı üçün külli miqdarda pul kapital lazım gəlirdi. Rusiya isə dövlət səviyyəsində sənayeyə pul qoymağa hazır deyildi. Buna görə də xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasına şərait yaratmaq tələb olunurdu. Rusiyanın hakim dairələri dövlətin siyasi quruluşunu dəyişmədən ictimai quruluşda müəyyən islahatlar aparmaqla ölkənin iqtisadi inkişafına nail olmaq istəyirdilər.

İslahatlar başlayır. 1861-ci ildə çar II Aleksandr (1855–1881) “Təhkimçilik hüququnun ləğv olunması haqqında” Əsasnaməni təsdiq etdikdən sonra Rusiyada islahatlar başlandı. Bu islahatlar, ilk növbədə, daxildə – ruslar yaşayan bölgələrdə aparılırdı. Lakin ölkənin ümumi yüksəlişinə nail olmaq, inkişaf edən sənayenin tələbatını ödəmək üçün hökumət bu prosesi müstəmləkələrdə də reallaşdırmağa məcbur idi. Amma bölgələrdə iş Rusiyada olduğundan daha gec və məhdud formada gedirdi. 1865-ci ildə “Kənd cəmiyyətlərinin ictimai idarəsi haqqında” Əsasnamə ilə bəylərin kəndlilər üzərində polis və məhkəmə hakimiyyəti hüququ ləğv edildi, seçkili orqan olan vahid Kənd İdarəsi yaradıldı. Bəylərin Kənd İdarəsinə müəyyən təsiri qalsa da, kəndlilər üzərində hakimiyyəti bu yolla xeyli azaldı. Əsasnamənin mütərəqqi cəhətlərinə baxmayaraq, torpaqlar yenə də bəy və ağaların mülkiyyətində saxlanılır, vergilərin ümumi miqdarı dəyişməz qalırdı.

1870-ci il kəndli islahatı. Çar hökuməti Azərbaycanda kəndli islahatının keçirilməsini bir neçə il gecikdirdi. Hökumət bunu iqtisadi şəraitin yetişmədiyi, azərbaycanlı kəndlilərin təhkimli olmadığı bəhanəsi ilə əsaslandırırdı. Azərbaycanda rəsmən təhkimçilik münasibətləri olmasa da, iltizama verilmiş sahələrdə kəndlilər icbari qaydada işlədilir, gördükləri iş üçün əməkhaqqı almırdılar. 1864-cü ildə neft quyularına təhkim edilmiş Balaxanı kəndlilərinin, zəy zavodunda çalışan Zəylik kənd sakinlərinin, 1868-ci ildə isə Naxçıvan duz mədənlərində işləyən kəndlilərin məcburi əməyi ləğv olundu. Uzun sürən hazırlıq işlərindən sonra 1870-ci il 14 may tarixində “Kəndli islahatının keçirilməsi barədə” Əsasnamə imperator II Aleksandr tərəfindən təsdiq edildi. Azərbaycanda tətbiq olunan kəndli islahatının Rusiyada 1861-ci ildə başlanan islahatlardan fərqli və mənfi cəhəti dövlət kəndlilərinə aid edilməməsi idi.

Əsasnamədə aşağıdakı məsələlər nəzərdə tutulurdu:

1. Kəndlilərin feodal asılılığından azad edilməsi;
2. Torpaq mülkiyyəti;
3. Vergi və mükəlləfiyyətlər.

İslahatın ən əsas cəhəti kəndlilərin feodal asılılığından azad olunması, yəni şəxsi azadlıq əldə etməsi idi. Artıq kəndlinin yaşadığı yerdən istədiyi vaxt köçüb getmək hüququ var idi. Kəndlilərə 5 desyatindən çox olmayan torpaq payı verilirdi. Burada ən vacib yenilik kəndlinin öz pay torpağını satın alıb şəxsi mülkiyyətinə keçirmək

hüququna sahib olması idi. Lakin Rusiyanın daxili quberniyalarından fərqli olaraq, azərbaycanlı kəndlilərin öz torpaqlarını satın almasına hökumət heç bir yardım göstərmədi. Digər tərəfdən, Azərbaycandakı torpaqların satınalma məbləği Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında olan qiymətdən bir neçə dəfə yüksək təyin edilmişdi.

Bakı quberniyasında sahibkar kəndlilərinin 1 desyatin torpaq üçün ödədikləri məbləğ Minsk quberniyasından 25 dəfə, Həştərxan quberniyasından 20 dəfə, Perm, Orenburq quberniyası kəndlilərinin ödədiyi məbləğdən 10 dəfə çox müəyyən edilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında vəziyyət daha pis idi. Burada kəndlilər Rusiya kəndliləri ilə müqayisədə 30-40 dəfə artıq satınalma məbləği ödəməli olurdular. Ümumiyyətlə, “Əsasnamə” azərbaycanlı mülkədar-zadəganların mənafeyinə uyğun tərtib edilmişdi. Çar hökuməti islahatı elə keçirməyə çalışırdı ki, mülkədarlara zərər vurmasın, onların torpaqlardan əldə etdikləri ümumi gəlir isə azalmasın. Çar hökuməti siyasi hüquqlardan məhrum etdiyi azərbaycanlı zadəganlar arasında gəlirlərin zəifləməsi nəticəsində narazılıqların artmasını istəmirdi. Çarizm yalnız torpaq hüquqlarını tanımaqla öz tərəfinə çəkdiyi müsəlman zadəgan-mülkədarların kəndlərdə böyük nüfuza malik olduqlarını, lazım gələrsə, özkəndlilərini mübarizəyə qaldıra biləcəklərini anlayır və bundan çəkinirdi.

1870-ci il islahatına görə, mülkədarlara torpaqlarının 1/3 hissəsini xüsusi mülkiyyətdə saxlamaq hüququ verilirdi. Həm də bu, münbit və əkinəyararlı torpaqlar olmalı idi. Bu hüquqdan istifadə edən mülkədarlar ən yaxşı əraziləri öz mülkiyyətlərində saxlayırdılar. İslahata əsasən, kəndlilərin əlində 5 desyatindən çox torpaq olduqda artıq hissələr mülkədarların xeyrinə kəsilib götürülürdü. Lakin Əsasnamədə ərazisi 5 desyatindən az olan kəndlilərə əlavə torpaqlar verilməsi

nəzərdə tutulmurdu. Onların evləri, meyvə, üzüm bağları, əkin sahələri və biçənəkləri daimi istifadələrində saxlanılsa da, xüsusi mülkiyyətə çevrilmirdi.

Bahalıq səbəbindən torpaqlarını satın ala bilməyən kəndlilər yenə də əvvəlki qaydada vergilər ödəməyə məcbur olurdular. Məhsul vergisi – malcəhət və bəhrə hər zamankı kimi əsas yeri tuturdu. Bəylərin və ağaların (mülkədarların) mülklərində malcəhətin həcmi məhsulun 1/10 hissəsinə bərabər idi. Biyar günlərinin və müxtəlif peşkəşlərin (hədiyyələrin) əvəzinə bəy torpaqlarında istər həyətə, istərsə əkin torpaqlarının hər desyatınə görə 30 qəpik, ağa “mülklərində” isə 15 qəpik məbləğində pul mükəlləfiyyəti tətbiq olunurdu.

İslahatdan sonra kəndlilər arasında aztorpaqlı və torpaqsız olanların sayı daha da artdı. Torpaqlarını satın ala bilməyən, amma kənddə qalmağa məcbur olanlar “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” vəziyyətə düşdülər. Rusiyada “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” münasibətlərə XIX əsrin 80-ci illərində son qoyulduğu halda azərbaycanlı kəndlilər 40 ildən çox bu vəziyyətdə qaldılar. Çar məmurları özləri etiraf edirdilər ki, kəndli islahatı imperiyanın heç bir ərazisində Azərbaycandakı kimi ağır və əzablı olmamışdır.

1870-ci il 14 may islahatı mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, burjua xarakteri daşıyırdı. İslahat kənddə mövcud olan vəziyyətin tədricən kapitalist istehsalına keçməsinə şərait yaratdı. İslahatdan sonra kənddə təbəqələşmə gücləndi. Ağır şərtlərə baxmayaraq, ortabab kəndlilər öz pay torpaqlarını satın ala bildilər, sonra da tədricən varlı kəndlilərə qolçomaqlara çevrildilər. Aztorpaqlı kəndlilər mülkədarların və qolçomaqların təsərrüfatlarında muzdur – muzzu işçi kimi çalışmaq məcburiyyətində qaldılar. Beləliklə, kəndlərdə də kapitalist münasibətləri formalaşmağa başladı.

Sahibkar kəndliləri yalnız çar hökumətinin 1912–1913-cü illərdə verdiyi “Cənubi Qafqaz quberniyalarında torpaqların məcburi satın alınması haqqında” qanuna görə “müvəqqəti mükəlləfiyyətli” vəziyyətindən azad oldular. 1912-ci il qanununa əsasən, dövlət torpağın pulunu kəndlilərin əvəzinə mülkədarlara birdəfəlik ödəyirdi. Kəndlilər isə 20 il ərzində bu pulu dövlət xəzinəsinə qaytarmalı idilər. 1912-ci il qanununun digər müsbət xüsusiyyəti əkinçilik üçün yararsız torpaqların kəndlilərin mülkiyyətinə pulsuz keçməsi, pay torpaqlarında salınmış bağ yerlərinə görə pul ödənilməməsi idi. Ən başlıcası isə, bu qanunla kəndlilər torpaq mülkiyyətçisinə çevrildilər.

Məhkəmə və şəhər islahatı. 1866-cı il məhkəmə və 1878-ci il şəhər islahatı (“Şəhər özünüidarəsi” haqqında Əsasnamə) burjua islahatları arasında daha mütərəqqi xarakter daşıyırdı. Əvvəlcə Rusiyanın mərkəzi quberniyalarında keçirilən bu islahatlar formalaşmaqda olan burjua təbəqəsinin cəmiyyət həyatının idarə olunmasında iştirakına şərait yaratmaq məqsədi güdürdü. Bu, monarxiya və zadəganların mütləq hakim mövqe tutduğu ölkədə burjua-demokratik cəmiyyəti yaratmaq yolunda atılmış ilk addım oldu. Lakin hakim mövqeyini itirmək istəməyən mürtəce zadəganların müqaviməti sayəsində məhkəmə islahatı nəzərdə tutulduğundan məhdud və yarımçıq keçirildi. Müstəmləkə vəziyyətində olan Cənubi Qafqazda isə daha məhdud qaydada tətbiq edildi.

Cənubi Qafqazda bütün zümrələrin nümayəndələrindən təşkil edilən andlı iclasçılar məhkəməsi yaradılmadı. Çünki Rusiyanın hakim dairələri yerli əhalinin məhkəmədə, cüzi də olsa, iştirakına imkan vermək istəmirdi. Azərbaycanda hakimlər Qafqaz canişini tərəfindən ruslardan və ya xristian dininə mənsub digər xalqların nümayəndələrindən təyin edilirdilər. Məhkəmə işləri yalnız rus dilində aparılırdı. Proses iştirakçıları bir-birini başa düşmədiyi üçün tərcüməçi vasitəsilə danışmağa məcbur olurdular. Məhkəmə hakimləri yerli əhalinin əsrlər boyu

formalaşmış adət-ənənələrini qətiyyənlə nəzərə almır, şahid ifadələrini dinləmək istəmir, ancaq yazılı sənədlər tələb edirdilər. Əhalinin, xüsusən kəndlilərin savadsızlığı şəraitində isə belə sənədlər, adətən, olmurdu. Bütün mənfi cəhətlərinə baxmayaraq, müxtəlif təbəqələrdən olanlar üçün ümumi məhkəmənin yaradılması, məhkəmə iclaslarının açıq keçirilməsi, vəkillərin iştirakına icazə verilməsi islahatın mütləq tərəfi idi. Yerli əhalinin məhkəmə hakimi olmasına icazə verilmədiyindən XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Rusiya universitetlərində hüquq fakültəsində təhsil almış azərbaycanlılar vəkil kimi çıxış edirdilər. Onların arasında Əlimərdan bəy Topçubaşov, Fətəli xan Xoyski daha məşhur idi. Qafqazın müxtəlif bölgələrində yaşayan adamlar bu vəkillərin məhkəmədə etdikləri çıxışları dinləmək üçün Bakıya gəlirdilər. Adları çəkilən şəxslər, əsasən, haqsızlığa məruz qalan, böhtan və şərhlə üzləşən müsəlmanları müdafiə edir və çox zaman məhkəmə proseslərində onları təmizə çıxarmağa nail olurdular.

XIX əsrin ikinci yarısında kəndli çıxışlarının artmasına cavab olaraq çar hökuməti məhkəmə və inzibati polis zülmünü daha da gücləndirdi. Bundan sonra kəndlilərin çar məmurlarının və mülkədarların həyatına və mülkiyyətinə zərər vurmaları ilə bağlı cinayət işləri hərbi-dairə məhkəmələrinə verildi. Burada isə ölüm cəzası adi hala çevrilmişdi. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı, şəhər əhalisinin sürətli artımı, xüsusilə sənaye və ticarət mərkəzinə çevrilən şəhərlərdə vəziyyətin mürəkkəbləşməsi, tacir və sənayeçilərin ictimai-siyasi proseslərdə iştirak etmək tələbləri Rusiya hakim dairələrini şəhər islahatı keçirməyə vadar edirdi. Rusiyada 1870-ci ildə hazırlanan “Şəhər özünüidarəsi haqqında” Əsasnamə şəhər islahatı Azərbaycanda xeyli gec 1878-ci ildə və daha məhdud formada, özü də yalnız Bakıda tətbiq olundu. İslahata qədər şəhərlərin idarə olunması, şəhər təsərrüfatı polis idarələrinin əlində cəmləşmişdi. Əsasnaməyə görə, Şəhər Duması (şəhər bələdiyyəsi) seçkilər əsasında yaranırdı. Seçkilərdə 25 yaşına çatmış, şəhər

vergilərini ödəyən, dövlətin müəyyən etdiyi əmlaka malik olan kişilər iştirak edə bilərdilər. Milli və dini ayrı-seçkilik siyasəti burada da özünü göstərdi. Şəhər Dumasına seçilənlərin yalnız 50 faizi müsəlman ola bilərdi. Şəhər Dumasının icraedici orqanı olan Şəhər İdarəsinin başçısı da yalnız ruslardan seçilməli idi. İdarənin tərkibi qubernator tərəfindən təsdiq olunurdu. Şəhər Dumasının səlahiyyətlərinə, əsasən, abadlıq işləri, yanğınla mübarizə, şəhər təsərrüfatının idarə edilməsi, xalq təhsili və səhiyyə məsələləri daxil idi. Müstəmləkəçi ruhuna baxmayaraq, şəhər özünüidarə orqanının mövcudluğu abadlaşdırma, təhsil və mədəniyyət sahələrinin inkişafında müsbət rol oynamışdır. Seçili idarəetmə orqanının yaradılması bu vaxta qədər idarəçilik işlərindən kənar edilmiş yerli əhaliyə seçmək və seçilmək hüququnun verilməsi mütərəqqi addım idi. Milli burjuaziyanın təmsilçiləri olan Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, görkəmli ictimai xadim və maarifçi Həsən bəy Zərdabi bir neçə dəfə Şəhər Dumasına üzv seçilmiş və onun işində fəal iştirak etmişdilər. H.Z.Tağıyev öz xərci ilə şəhərdə yanğından mühafizə deposu düzəltmişdi. H.Zərdabi Dumada məktəb və tibb, həmçinin su təchizatı komissiyalarının üzvü olmuş, yeni tipli təhsil müəssisələrinin yaradılması, azərbaycanlı uşaqlara ana dilində təlim keçilməsi, ümumi icbari təhsilin tətbiqi ilə bağlı tələblərlə çıxış etmişdir.

İslahatların nəticəsi. XIX əsrin ikinci yarısında Rusiyanın Cənubi Qafqazda keçirdiyi islahatlar məhdud cəhətlərinə, müstəmləkə xüsusiyyətinə baxmayaraq, mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycanda yeni sosial-iqtisadi münasibətlərin yaranmasına, kapitalist sənayesinin inkişafına təkan verildi. Sənayedə və kənd təsərrüfatında gedən proseslər kapitalist cəmiyyətinə xas olan sosial təbəqələri – fəhlə sinfini, milli burjuaziyanı formalaşdırdı. Ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişafı mədəniyyətin bütün sahələrində – təhsil, elm, incəsənət və memarlıqda yüksəlişə səbəb oldu. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda

Avropa təhsilli yeni ziyalı nəslı meydana gəldi. Məhz bu ziyalılar xalqın maariflənməsində, milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynadılar. Yeni ziyalı nəslı və milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri milli azadlıq hərəkatının önündə gedərək xalqı müstəqil dövlətçiliyin yaradılmasına səfərbər etdilər.

Kənd təsərrüfatının inkişafı. Kəndli islahatından sonra Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər başladı. Torpağın açıq alqı-satqı obyektinə çevrilməsi, sahibkar kəndliləri arasında təbəqələşmənin sürətlənməsi ilə Azərbaycan kəndində yeni münasibətlər formalaşdı. Kapitalizm tədricən kənd təsərrüfatının bütün sahələrinə daxil olmaqda idi. İslahatdan sonra Azərbaycanda kənd təsərrüfatının əsas sahələri yenə də əkinçilik və maldarlıq idi. Əkinəyararlı torpaqların əksər hissəsində taxıl (dənli bitkilər) əkilirdi. Taxıl məhsullarının istehsalına görə daha çox Yelizavetpol quberniyası fərqlənirdi. XX əsrin əvvəllərində əmtəəlik taxılın çox hissəsi qolçomaq təsərrüfatlarının payına düşürdü. Maldarlıq da ənənəvi sahələrdən biri kimi fərqlənirdi. Bu sahədə əsas yeri köçmə-yaylaq maldarlığı tuturdu. Qoyunçuluq daha geniş yayılmışdı. Bu dövrdə yuna tələbat artdığı üçün zərif yunlu qoyun cinslərinin saxlanılmasına üstünlük verilirdi.

Kənd təsərrüfatında əsas yenilik texniki bitkilərin (pambıq, tütün və s.) becərilməsinin artması idi. Bu bitkilərin əkilməsinin genişlənməsi onlara tələbatın çoxalması və bu sahədə sənaye müəssisələrinin yaranması ilə bağlı idi. Rusiyada toxuculuq sənayesinin inkişafı pambığa ehtiyacı artırmışdı. Tütün becərilməsi XIX əsrin ortalarından genişlənməmişdi. Əvvəllər yerli tütün növləri əkilse də, sonradan Osmanlı dövlətindən gətirilən Trabzon, Samsun növlərinə üstünlük verilirdi. Tütün plantasiyalarının əsas hissəsi Zaqatala dairəsində, Şəki və Quba qəzalarında cəmləşmişdi.

XIX əsrin son onilliklərindən başlayaraq şərab istehsal edən müəssisələrin yaranması üzümçülük təsərrüfatının inkişafına səbəb oldu. Artıq XX əsrdə üzümçülük sənaye bağlılığının əsas sahələrindən birinə çevrilmişdi. Yelizavetpol quberniyasında, Şamaxı və Göyçay qəzalarında böyük üzüm bağları salınmışdı. Orta əsrlər dövründə Azərbaycanın bir çox bölgələrində mövcud olan ipəkçilik bu dövrdə “Qafqaz Lionu” adlandırılan Şəkiddə geniş yayılmışdı. Burada istehsal olunan xam ipək yüksək keyfiyyəti ilə seçilirdi. Azərbaycan ipəyi ipətoxuma sənayesində istifadə edilmək üçün Rusiyaya, həmçinin Lion, Marsel, Milan şəhərlərinə ixrac edilirdi. Texniki bitkiçiliyin daha bir sahəsi yeyinti sənayesində və əczaçılıqda istifadə edilən biyan kökü ilə bağlı idi. Kəndlilərin yığdığı bu bitki xarici şirkətlər tərəfindən yaxşı alınırdı. Rusiya hakim dairələri və rus burjuaziyası da texniki bitki növlərinin əkinçiliyinin genişlənməsində maraqlı idilər. Rusiya inkişaf etməkdə olan sənayesinin xammal ehtiyacını Azərbaycandan əldə etməyə çalışırdı. Buna görə də Azərbaycanda xammalı əmtəəyə çevirə biləcək yerli sənayenin yaranmasına imkan vermirdi.

Kənddə ictimai təbəqələşmənin güclənməsi. XX əsrin əvvəllərində yeni aqrar qanunlar.

XIX əsrin 80–90-cı illərində sahibkar kəndliləri arasında təbəqələşmə güclənmişdi. Kəndli islahatından sonra aztorpaqlı kəndlilərin vəziyyəti ağırlaşmışdı. Torpaqlarını satın ala bilməyən bu təbəqə hələ də malcəhət və bəhrə vergilərini ödəməyə məcbur idi. “Müvəqqəti mükəlləfiyyətli” sayılan kəndlilərin bir hissəsi səpin-biçin işlərini qurtaran kimi öz kəndində, yaxud qonşu bölgələrdə mizdurluq edirdi. Digərləri isə şəhərlərdə yaranan fabrik və zavodlara kəsibkarlığa, mövsümi işləməyə gedirdilər. İslahatdan sonra torpaqlarını ala bilənlər varlanıb qolçomaqlara kənd burjuaziyasına çevrilmişdilər. Onlar sayca az olsalar da, böyük torpaq sahələrinə malik idilər. Qolçomaqlar öz torpaqlarında aztorpaqlı kəndlilərin

əməyindən istifadə edir, yəni muzzdur saxlayır, görölən işə görə əməkhaqqı ödəyirdilər. Sahibkar kəndlilərindən sayca çox olan dövlət kəndlilərinin də vəziyyəti ağır idi. 1853-cü ildə dövlət kəndlilərinin köçmək hüququnun ləğv edilməsi, 1870-ci il islahatının onlara aid olmaması bu kəndliləri hüquqsuz və torpaqsız vəziyyətə salmışdı. Çar Rusiyasında, zadəgan övladları istisna olmaqla, müsəlmanlar hərbi xidmətə çağırılmırdılar. Rusiya müsəlmanların hərbi işi bilməsini istəmirdi. Bu səbəbdən də 1887-ci ildə hərbi xidmət əvəzinə kəndlilərin üzərinə yeni hərbi vergi adlanan əlavə mükəlləfiyyət qoyuldu. Ağır vergilər, mülkədarların dövlət torpaqlarını özbaşına ələ keçirməsi, hökumətin buna göz yumması dövlət kəndlilərinin vəziyyətini dözülməz etdi. Dövlət torpaqlarında yaşayan kəndlilərin sayca çox olmasına baxmayaraq, Rusiya hökuməti burada torpaq islahatının keçirilməsini gecikdirirdi. Buna görə də kapitalist münasibətlərinin yaranması ləngiyirdi. XIX əsrin sonlarında kəndli çıxışlarının artması, qaçaq hərəkətinin güclənməsi Rusiya hökumətini dövlət kəndliləri üçün də islahat keçirməyə məcbur etdi. 1900-cü il mayın 1-də çar hökuməti “Cənubi Qafqazda dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında” qanun verdi. Bu qanuna görə, dövlət kəndliləri icma torpaqlarından nəslə istifadə hüququ alırdılar. 1870-ci il islahatında olduğu kimi, bu qanunda da torpaqlar kəndlilərin mülkiyyətinə birbaşa keçmirdi. Bu qanuna əlavə edilən 1903-cü il Əsasnaməsinə görə, kəndlilərin nəslə istifadəsinə verilən torpaqların dəqiq sahələri müəyyən edilirdi. Əsasnamədə kəndlilərə əlavə torpaq paylarının verilməsi, çəmənlər, otlaq və meşələrdən pay ayrılması yenilik idi. Lakin qanunun tətbiqindən sonra kəndlilərin vəziyyəti yaxşılaşmaq əvəzinə daha da pisləşdi. Çünki əkinə yararlı olmayan torpaqların pay torpaqlarına əlavə edilməsi nəticəsində vergi artırıldı. 1912-ci ildə verilən “Torpaqların məcburi satın alınması qanunu” yenə də dövlət kəndlilərinə aid edilmədi. Rusiya imperiyası dağılana qədər dövlət kəndliləri xüsusi torpaq mülkiyyətçisi ola bilmədilər. 1913-cü ildə qanun 1870-ci il islahatının

keçirilmədiyi Zaqatala dairəsinin kəndlilərinə də şamil edildi. 1912–1913-cü illərin aqrar qanunları kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verdi. Azərbaycan kəndlərində sosial təbəqələşmə dərinləşdi və kapitalist münasibətləri gücləndi.

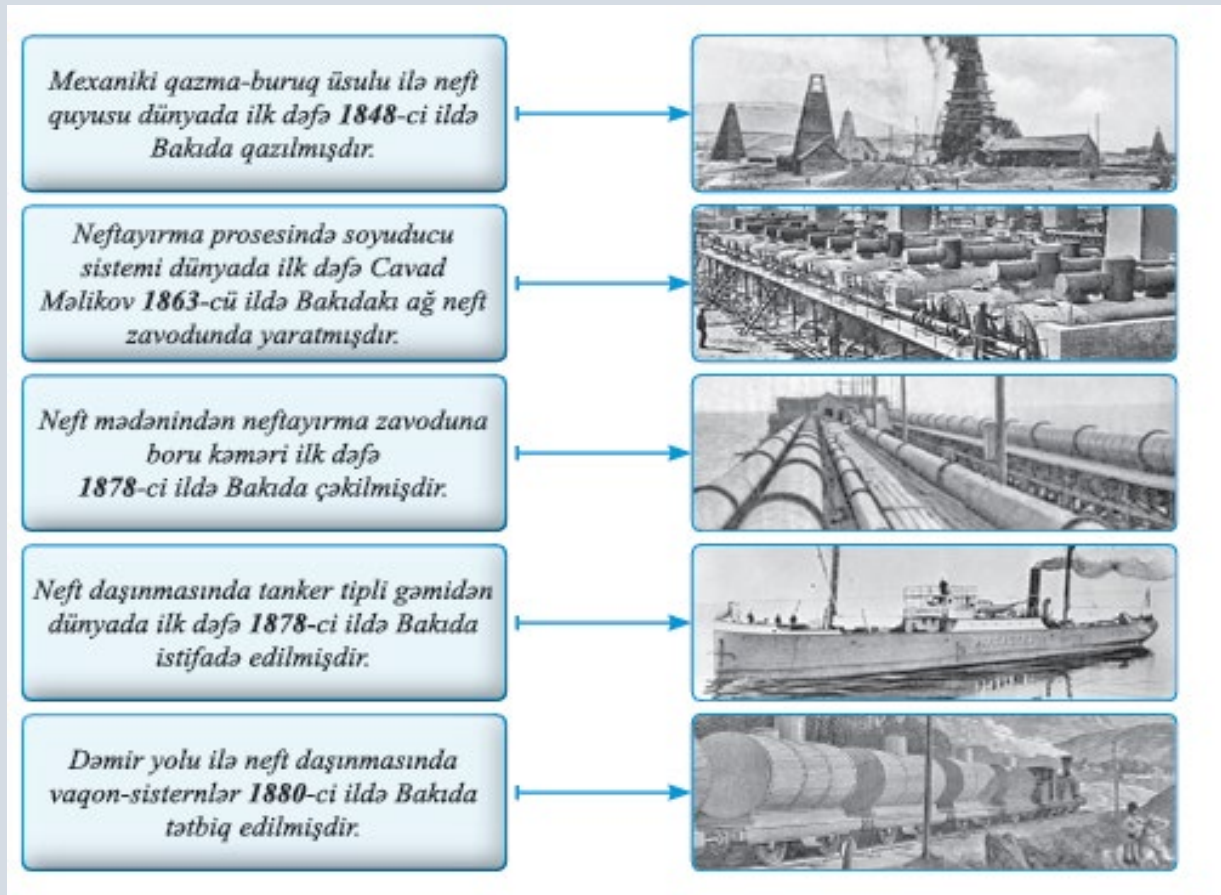
Sənayenin inkişafı. Neft sənayesi. XIX əsrin ortalarına qədər Azərbaycanda feodal-asılı münasibətlərlə yanaşı, Rusiyanın müəyyən sahələrdə yaratdığı iltizam sistemi, məcburi əməyin tətbiq edilməsi də kapitalist münasibətlərinin inkişafına mane olurdu. 1872-ci ildə hökumət neft sənayesində iltizam sistemini ləğv etdi. Bundan sonra neft yataqlarının hərrac yolu ilə satışa çıxarılması bu sahənin böyük sürətlə inkişaf etməsi ilə nəticələndi. Azərbaycanda neft sənayesinin sürətli inkişafının əsas səbəbləri aşağıdakılar idi:

1. XIX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Rusiyada və dünyada neftdən sənaye miqyasında istifadə olunması;
2. Azərbaycanda ucuz işçi qüvvəsinin çoxluğu;
3. Neft ehtiyatlarının bolluğu, Azərbaycan neftinin yüksək keyfiyyətli olması;
4. Rusiyanın özündə neft yataqlarının aşkar edilməməsi.

İltizam sisteminin ləğvindən sonra neft sənayesinə kapital qoyuluşu artdı. Rusiya hökuməti bu sahənin böyük gəlir gətirəcəyini anladığından neft verən torpaqların rus sənayeçilərinə məxsus olmasına çalışırdı. Bəzi hallarda çar hökuməti neftli torpaqları istefaya çıxan məmurlara və hərbiçilərə bağışlayırdı. Torpaqların hərrac yolu ilə satılması azərbaycanlı iş adamlarının da neft sənayeçilərinin cərgəsinə daxil olmasına imkan verdi. Onların arasında **Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Musa Nağıyev, Murtuza Muxtarov və Şəmsi Əsədullayev** kimi məşhur neft sahibkarları da var idi.

Çar hökumətinin xarici kapitalın ölkəyə daxil olmasına imkan verməsi neft sənayesinə də kapital qoyuluşunu artırdı. 1879-cu ildə İsveç mənşəli Nobellər “Nobel qardaşları şirkəti”ni yaratdılar. XIX əsrin 80-ci illərindən Rotşildin simasında fransız kapitalı, 90-cı illərdən isə ingilis kapitalistləri Bakı neft sənayesinə daxil oldu. Neft sənayesinə kapital qoyuluşunun artması neft çıxarılması və daşınma vasitələrinin təkmilləşdirilməsinə səbəb oldu. Neft işində bir-birinin ardınca yeni üsul və texniki vasitələr tətbiq olunmağa başlandı. Neft çıxarılmasında əvvəlcə buruqqazma, 1873-cü ildən fontan, 70-ci illərin sonlarından zərbə üsulundan və buxar mühərriklərindən istifadə edildi. Tezliklə Bakıda neft sənayesi üçün lazım olan avadanlıqlar istehsal edən mexaniki zavodlar meydana gəldi, əl əməyinin texniki yeniliklərlə əvəz olunması sürətləndi. Azərbaycanda neft sənayesinin manufaktura mərhələsindən fabrik-zavod mərhələsinə keçməsi sənaye-texniki inqilab idi. Neft sahəsində bir çox yeniliklər ilk dəfə Azərbaycanda tətbiq olunmuşdur.

Neft sahəsində edilən texniki yeniliklər Bakını dünyanın neft sənayesi mərkəzinə, Cənubi Qafqazda isə əsas sənaye şəhərinə çevirdi. XIX əsrin sonlarında neft çıxarılmasında Bakı ABŞ-ı qabaqlayaraq dünyada birinci yerə çıxdı. Bakıda sənaye kapitalizminin əsas təbəqələri sayılan burjuaziya və çoxmillətli fəhlə sinfi formalaşdı. Neft sənayesində yerli sahibkarlar milli burjuaziyanın nümayəndələri önəmli yer tuturdular. Onlar da şirkət açır, emal sənayesi yaradır, xarici sahibkarlarla rəqabət aparırdılar. XIX əsrin sonlarında neft sənayesi inhisar mərhələsinə qədəm qoydu. 1893-cü ildə Bakı neft emalı zavodlarının sahibkarları birləşərək **Bakı Ağ Neft Zavod Sahibləri İttifaqını yaratdılar**. Bu inhisar birliyi Rokfellerə məxsus “Standart Oyl” şirkəti ilə saziş bağlayaraq dünya ağ neft bazarını bölüşdürməyə nail oldu.

Sənayenin digər sahələri. Azərbaycanda sənayenin inkişafı XIX əsrin 60-cı illərindən başladı. Bu dövrdən etibarən muzzdu əməyə əsaslanan, buxar mühərrikləri ilə təchiz edilmiş fabrik-zavod istehsalı yarandı. İlk vaxtlarda müxtəlif sahələrə kapital yatırıb müəssisə açanlar rus və xarici kapitalistlər idi. 1861-ci ildə rus kapitalistləri Şəkidə ipək fabriki yaratdılar. Bu fabrik Avropada ipəkçilik sahəsində ən böyük müəssisə hesab edilirdi. 1865-ci ildə Gədəbəyde alman kapitalistlərinin “Simens qardaşları” şirkətinə məxsus iri misəritmə zavodu fəaliyyətə başladı. Alman texnikası əsasında yaradılmış bu zavod həmin dövrdə Rusiyada ən böyük müəssisə sayılırdı. “Simenslər” 1883-cü ildə daha bir müəssisə – Qalakənd misəritmə-missaflaşdırma zavodu açdı. Həmin zavod Rusiya imperiyasında misi saflaşdırən ilk müəssisə oldu.

XIX əsrin ikinci yarısında aparılan islahatlardan sonra azərbaycanlı sahibkarların da sənaye istehsalında fəaliyyəti gücləndi. Onlar daha çox kənd təsərrüfatı ilə bağlı olan yüngül və yeyinti sənayesinə üstünlük verirdilər. Yüngül sənaye, əsasən, ölkənin şimal-qərb – Şəki-Zaqatala, cənub-qərb – Qaradağ-Naxçıvan ərazilərində yayılmışdı. Burada ipək emalı sahəsində kapitalist sənaye istehsalı daha erkən başlamışdı. Sahibkar Qasım Babayevin Şəkidə açdığı fabrikdə istehsal olunan ipək beynəlxalq sərgilərdə dəfələrlə qızıl medala layiq görülmüşdür. İpəkçiliyin mərkəzi Şəki olsa da, 1880–90-cı illərdə Şuşa, Cəbrayıl və Naxçıvan qəzalarında da ipək emalı müəssisələri yarandı. Bu qəzalardakı müəssisələr azərbaycanlı sahibkarlara məxsus idi Pambığın sənaye əhəmiyyətli məhsula çevrilməsi Azərbaycanda bu sahədə emal müəssisələrinin formalaşmasına təkan verdi. İlk pambıq təmizləmə zavodu Naxçıvanda işə salındı. Çar hökuməti Azərbaycanda xammalı hazır məhsula çevirə biləcək müəssisələrin yaradılmasına icazə vermirdi. Müstəmləkə iqtisadiyyatına xas olan birtərəfliliyi aradan götürə bilən ilk sahibkar H.Z.Tağıyev idi. O, böyük çətinliklə Rusiya

hökumətinin müqavimətini qırıb 1900-cü ildə Bakıda ilk toxuculuq fabriki açmağa nail oldu. Xüsusi layihə əsasında yaradılmış bu müəssisədə fəhlələr pulsuz evlə təmin edilirdilər. Bundan əlavə, onlar üçün xəstəxana və məktəb də tikilmişdi.

Azərbaycanlı sahibkarların üstünlük təşkil etdiyi sahə balıqçılıq sənayesi idi. 1880-ci ildə bu sahədə iltizamın ləğvindən sonra ona kapital qoyuluşu artdı. Azərbaycanlı kapitalistlər balıq sənayeçilərinin 70%-ni təşkil edirdilər. Yerli xammala əsaslanan ilk tütün fabriki isə Şəkiddə açılmışdı. Bununla belə, ən iri tütün fabrikləri Bakıda yerləşirdi. Rusiyada şərab məhsullarına tələbatın yüksəlməsi Azərbaycanda üzümçülüyn və onunla bağlı olan şərabçılıq müəssisələrinin artmasına səbəb oldu. 1870-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında şərab istehsalı ilə məşğul olan iri kapitalist müəssisələri meydana gəldi. İqtisadiyyatda baş verən müsbət dəyişikliklər şəhərlərin inkişafına, nəqliyyat və rabitə sahəsində yeniliklərə təkan verdi. Azad kapitalla – pula tələbat artdığından şəhərlərdə, xüsusən Bakıda bank-kredit müəssisələrinin sayı da sürətlə çoxalmaqda idi. Bu dövrdə ticarət sürətlə genişlənir, tacirlərin sayı, ticarət kapitalının həcmi günbəgün yüksəlirdi. Azərbaycan üçün yeni sayılan **yarmarka ticarəti**, Cənubi Qafqazda ilk **birja** məhz Bakıda yarandı. Bakının işıqlandırılmasında əvvəllər qaz lampalarından istifadə olunurdu. XIX əsrin sonlarında “Qafqaz və Merkuri” cəmiyyətinə məxsus elektrik stansiyasının tikilməsi şəhərin işıqlandırılmasını yaxşılaşdırdı.

Sənayenin inkişafı ilə nəqliyyat və rabitə vasitələri də yeniləndi. 1883-cü ildə Bakı–Tiflis, 1900-cü ildə Biləcəri (Bakı) – Petrovsk (Mahaçqala) dəmir yollarının çəkilməsi ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə, ölkə daxilində dəmir yolu üstündə yerləşən yaşayış məntəqələrinin və şəhərlərin inkişafına gətirib çıxardı. Neft sənayesinin sürətli inkişafı Bakı şəhərini Xəzər dənizində ən böyük liman şəhərinə çevirdi. XIX əsrin 60-cı illərində teleqraf xətlərinin çəkilməsinə başlandı. Cənubi Qafqazın mühüm şəhərləri – Bakı, Tiflis, Naxçıvan, İrəvan və Gəncə arasında

teleqraf əlaqəsi quruldu. Bakıda 1886-cı ildə ilk mərkəzləşdirilmiş telefon stansiyası istifadəyə verildi.

Millətin formalaşması. Milli oyanış. Rusiya işğalı Azərbaycan xalqını dil və din etibarilə özündən fərqlənən bir dövlətlə üz-üzə qoydu. Rusiya yerli əhaliyə mənfi münasibət bəsləyən müstəmləkəçi imperiya olduğunu çox tez bir zamanda göstərməyə başladı. Azərbaycan xalqı çox ağır, indiyədək görmədiyi milli və dini zülmə məruz qaldı. İşğalın ilk vaxtlarından Rusiya açıq şəkildə milli və dini ayrışdırıcılıq siyasəti yeridirdi. Azərbaycan xalqının əsrlər ərzində formalaşmış mədəni və mənəvi dəyərləri, dili və adət-ənənələri inkar edilirdi. Yerli əhəlinin dilinin hətta ikinci dil kimi işlədilməsinə belə yol verilmirdi. Dövlət idarəçiliyi yalnız rus dilində aparılırdı. Xalqa tarixi kimliyini unutdurmaq üçün rəsmi sənədlərdə Azərbaycan türkləri “müsəlman” və “tatar” adlandırılırdı. Bütün təzyiqlərə, zülmə baxmayaraq, xalq öz adət-ənənələrini, millətin təşəkkülündə mühüm rola malik milli dilini qoruyub saxlaya bildi. Rusiyanın yeritdiyi milli müstəmləkə zülmünə cavab olaraq öz milli-mənəvi keyfiyyətlərini nümayiş etdirdi. Əməksevərlik, mərdlik, milli xarakterində olan qonaqpərvərlik, böyüklərə hörmət, yoldaşlığa, dostluğa sədaqətlik kimi xarakterik xüsusiyyətlərinin olduğunu göstərdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda kapitalist cəmiyyətinə xas olan əlamətlərin meydana çıxması ölkədə yeni sosial-iqtisadi münasibətlər yaratdı. Bölgələrin müəyyən təsərrüfat sahələri üzrə ixtisaslaşması əlaqələri möhkəmləndirərək iqtisadi həyat birliyi üçün zəmin formalaşdırdı. Kapitalist münasibətləri şəhərlərdə burjuaziya və fəhlə siniflərinin yaranmasına, kəndlərdə yeni sosial təbəqələrin kənd burjuaziyası olan qolçomaqların və kənd fəhlələrinin mizdurların meydana çıxmasına səbəb oldu. Ölkəyə külli miqdarda kapitalın gəlməsi mədəniyyətin elm, təhsil və incəsənətin inkişafına, yeni ziyalı nəslinin formalaşmasına təkan verdi. Bütün bunlar XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan

xalqının millətə çevrilməsi prosesinin başladığını göstərirdi. Dünyanın bir sıra xalqlarında XIX əsrin ikinci yarısı və sonlarında gedən bu prosesin Azərbaycanda özünəməxsus forması müşahidə edildi. Ölkənin tarixi torpaqları ikiye bölündüyündən ərazi bütövlüyü pozulmuşdu. Digər tərəfdən, Şimali Azərbaycan müstəmləkə vəziyyətində idi. Müstəqil dövləti, öz milli hakimiyyəti olan xalqlarda bu proses, adətən, dövlət səviyyəsində tənzimlənir və məqsədyönlü şəkildə aparılır. Müstəmləkə vəziyyətində olan Azərbaycanda isə bu işdə milli burjuaziya ilə yanaşı, özünün bütün qüvvə və vəsaitini sərf edən maarifpərvər, vətənpərvər ziyalıların fəaliyyəti xüsusilə qeyd olunmalıdır. XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda Avropa təhsili və mədəniyyətinin təsiri altında yeni ziyalı nəsli formalaşmışdı. Onlar demokratiya, insan hüquq və azadlıqları anlayışları ilə yaxından tanış idilər. Mirzə Fətəli Axundzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məhəmməd ağa Şahmurov, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi demokratik, vətənpərvər ziyalılar xalqın müstəmləkə zülmündən azad olması, mübarizəyə səfərbər edilməsi üçün, ilk növbədə, onun maarifləndirilməsinin, milli şüurunun oyadılmasının, milli dilinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini anlayır və fəaliyyətlərini bu istiqamətə yönəldirdilər. Həsən bəy Zərdabinin böyük çətinliklə Rusiya hökumətinin razılığını alaraq Azərbaycan dilində ilk qəzet olan “Əkinçi”ni nəşr etdirməsi mətbuat və kitab çapı işinə təkan verdi. M.F.Axundzadənin pyesləri, Ə.Haqverdiyev, N.Vəzirov, C.Məmmədquluzadənin əsərləri ədəbi dillə xalq danışq dilini yaxınlaşdırdı və milli dilin inkişafına böyük töhfə oldu. M.F.Axundzadə ilk dəfə “millət” anlayışından istifadə etdikdən sonra “Azərbaycan milləti” ifadəsi ictimai fikirdə

Mirzə Fətəli Axundzadə

möhkəmləndi. XIX əsrin 80-ci illərindən nəşr olunan “Kəşkül” qəzetində 1891-ci ildə ilk dəfə “Azərbaycan milləti” ifadəsi gündəmə gəldi. H.Z.Tağıyevin nəşirliyini öz üzərinə götürdüyü “Kaspi” qəzetinin ətrafında Ə.Ağayev, Ə.Topçubaşov, H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə və digər maarif pərvər ziyalılar toplaşdılar. M.Şahmurovski məhz həmin qəzetdə çap olunmuş “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı?” məqaləsində bu türkdilli milləti azərbaycanlı, dilini isə Azərbaycan dili adlandırdı. Bu dövrdə milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri olan H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, Ş.Əsədullayev də təhsil və xeyriyyəçilik sahəsində fəallıq göstərirdilər. Onlar məktəblərin açılmasına, istedadlı gənclərin Avropa və Rusiyanın ali məktəblərində təhsilinə maliyyə yardımı göstərir, mətbuata hamilik edirdilər. XIX əsrin sonlarında Şimali Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı başlandı. Hərəkatın birinci mərhələsində (1875–1904) ziyalılar öhdələrinə götürdüləri milli özünüdərk (milli kimliyi), milli şüuru oyatmaq, dili inkişaf etdirmək kimi çətin və məsuliyyətli məsələləri uğurla həll edə bildilər. Növbəti mərhələdə xalqı milli müstəqillik və dövlətçilik uğrunda mübarizəyə qaldırmaq üçün ümummilli ideya lazım idi. Bu milli ideyanı “Türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” Əli bəy Hüseynzadə hazırlasa da, onu siyasi doktrina şəklində həyata keçirən Məhəmməd Əmin Rəsulzadə oldu.

Şimali Azərbaycanda XIX əsrin ikinci yarısında həyata keçirilmiş burjuva islahatları kapitalist münasibətlərinin inkişafına səbəb oldu. Yeni ictimai qrupların meydana gəlməsi, ali təhsilli ziyalıların sayının artması milli demokratik hərəkatın başlamasına təkan verdi. Bu hərəkat XX əsrin əvvəllərində partiya və təşkilatların yaranması ilə mühüm siyasi əhəmiyyət kəsb etdi.

Zaqatala üsyanı. Çar hökumətinin qərarı ilə Cənubi Qafqazda təhkimçilik, ilk növbədə, Gürcüstanda ləğv olunmağa başladı. Lakin hökumətin qeyri-mütəşəkkil

addımları Azərbaycanda fərqli reaksiyalara və ziddiyyətlərə gətirib çıxardı. Belə narazılıqlardan biri 1863-cü ildə Zaqatalada meydana çıxdı. İslahatlara qədər müstəmləkəçilər Car-Balakəndə və Zaqatalada özünəməxsus siyasət aparırdılar. Bu siyasətin məqsədi bölgəni istədikləri kimi idarə etməkdən ibarət idi. Çar hökuməti 1863-cü ildə Gürcüstanda kəndli islahatının keçirilməsi qərarını verdikdən sonra Zaqatala dairəsinin kəndliləri arasında da eyni istiqamətli fəaliyyətin aparılacağını planlaşdırmışdı. Bu məqsədlə bölgəyə gələn hökumət komissiyasının qərarına əsasən ingiloylar və muğallar gəlirlərinin on qatı həcmində birdəfəlik vəsait verməklə keşkül sahiblərinin asılılığından azad ola bilərdilər.

Torpaq sahiblərinin əsas gəlir mənbəyininəllərindən alınmasına yönələn bu qərar carlıların narazılığına səbəb oldu. Çar hökumətinin işğal etdiyi xalqların mədəniyyətinə toxunması adi hal idi. Ruslar Zaqatalada xristianlaşdırma siyasəti aparırdılar. Balakəndə kilsə tikdirilməsi 1863-cü ilin iyununda Hacı Murtuzun rəhbərliyi ilə Zaqatala üsyanının başlanmasına bəhanə oldu.

Üsyanda, demək olar ki, əhalinin bütün zümrələri iştirak edirdilər. Bu hərəkətkəndlilərlə bərabər, keşkül sahibləri, ruhanilər, yerli imtiyazlı şəxslər də qoşulmuşdular. Lakin Zaqatala qalasını ələ keçirmək istəyən üsyançılar məğlub oldular. Üsyanın məğlubolma səbəbləri onun local xarakter daşması və qeyri-mütəşəkkilliyi idi. Üsyan rəhbərləri qarşıya qoyduqları məqsədləri planlı şəkildə həyata keçirmirdilər. Həmçinin rusların hərbi üstünlüyü də nəzərə alınmamışdı. Lakin üsyandan sonra çar hökuməti 1913-cü ilə qədər bu islahatı Zaqatala dairəsində keçirməkdən çəkindi.

“Xalq intiqamçıları”. XIX əsrin 70-ci illərində Azərbaycanda aparılan kəndli islahatı gözlənilən nəticəni vermədi. Kənd əhalisi əvvəlki kimi mülkədarlara və dövlətə vergi verməkdə davam edirdi. İslahatlar kənddə sosial təbəqələşməni də

gücləndirmişdi. Kənd əhalisi yoxsul, torpaqsız və işsiz kütləyə; məhz bu kəndlilərin hesabına varlanmış qolçomaq təbəqəsinə bölünürdü. Təsadüfi deyil ki, bu dövrdən etibarən kənd əhalisi arasında sosial narazılıqlar artmağa başladı. XIX əsrin sonlarında çarizmin milli müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı narazılıq ən yüksək həddə çatdı. Kəndlilər vergi və mükəlləfiyyətləri ödəmir, bəy və ağaların evlərinə hücum edirdilər. Azərbaycanın bu dövr tarixində qaçaq hərəkatı mühüm yer tutur. Dağlara, gözdən uzaq yerlərə çəkilərək hüquq-mühafizə orqanlarından gizlənənlərə el arasında “qaçaq” deyirdilər. Bir tərəfdən Rusiyanın milli müstəmləkəçilik siyasəti, digər tərəfdən yerli feodal zülmü qaçaqları “xalq intiqamçıları”na çevirmişdi. Qaçaqlar xalqın mənafeyini qorumaqla əsil azadlıq mübarizəsi aparırdılar. Ona görə də xalq insanların ümid yerinə çevrilmiş Qaçaq Nəbi, Dəli Alı, Qaçaq Kərəm kimi qaçaq- qəhrəmanlara nəğmələr, dastanlar qoşur, onları vəsf edirdi. Lakin qaçaq hərəkatı kortəbii xarakter daşıyırdı, mütəşəkkil deyildim və bütün kəndliləri əhatə edə bilmirdi. Buna baxmayaraq, qaçaqçılıq hərəkatı Azərbaycan xalqının müstəmləkəçiliyə, milli əsarətə, istismara və çarizmə qarşı müqavimət imkanlarını daha aydın nümayiş etdirirdi.

Fəhlə hərəkatı. Çar hökumətinin keçirdiyi islahatlar Azərbaycanın iri şəhərlərində sənaye müəssisələrinin sayını artırır, kənddə gedən sosial təbəqələşmə var-yoxdan çıxmış kəndliləri bir qarın çörək dalınca fabrik və zavodlara istiqamətləndirirdi. Azərbaycanın fəhlə sinfi məhz bu cür formalaşırdı. Sənaye müəssisələrinin çoxalması Rusiyanın ətraf bölgələrindən, hətta xarici ölkələrdən belə fəhlə axınını sürətləndirirdi. Bakı tədricən çoxmillətli şəhərə çevrilirdi. Fəhlələrin vəziyyəti olduqca acınacaqlı idi. XIX əsrin ikinci yarısında Bakı, Nuxa və Gədəbəydə iqtisadi tələblərlə çıxış edən fəhlə narazılıqları və tətillər baş verdi. 1895-ci ildə Bakıda bütün fabrikinin fəhlələri Azərbaycan tarixində ilk mütəşəkkil tətil keçirdilər. Bakıda başlamış tətil hərəkatı şəhərdə hərbi vəziyyətin elan olunması

ilənəticələndi. Yalnız bundan sonra müəssisə rəhbərləri yeniyetmə fəhlələrin maaşını artırmağa razılıq verdilər. XX əsrin əvvəllərində dünyada baş verən iqtisadi böhran Azərbaycanda da öz əksini tapdı. Bu onsuz da ağır olan fəhlə həyatına böyük zərbə idi. Bir çox müəssisənin bağlanması minlərlə insanın işsiz qalmasına səbəb oldu. 1902-ci ilin aprelində Bakıda fəhlələrin ilk açıq siyasi nümayişi keçirildi. 1903-cü ildə Bibiheybətdən başlayan tətıl bütün Bakını əhatə etdi. Fəhlələr bu çıxışlara rəhbərlik üçün Tətıl komitəsi yaratdılar. Bu komitə sahibkarlara təqdim edilən tələbnamə hazırladı. Onların tələbləri, qismən də olsa, yerinə yetirildi. 1904-cü il dekabrın 13-də Balaxanı neft mədənlərində başlayan və tezliklə digər müəssisələri də əhatə edən daha böyük tətıl dekabrın 30-da sahibkarlarla fəhlələr arasında müştərək müqavilənin bağlanması ilə bitdi. “Mazut konstitusiyası” adlanan müqavilədə sahibkarlar fəhlələrin bütün tələblərini qəbul etdilər.

Lakin onun fəaliyyəti qubernatorun əmri ilə 1906-cı ilin fevralında dayandırıldı. Təşkilat dağıdıldı, fəal üzvləri isə həbs olundu.

Milli demokratik hərəkat. İncilabi hərəkatın güclənməsi qabaqcıl ziyalıların və mütərəqqi burjuaziyanın təfəkküründə milli təəssübkeşlik hisslərini artırmışdı. Bu şəxslərin əksəriyyəti Avropada və Rusiyanın elm ocaqlarında təhsil almış, qabaqcıl ideyalarla yaxından tanış olmuşdular. Onlara H.Zərdabi, Ə.Topçubaşov, M.Ə.Rəsulzadə, Ə.Hüseynzadə, Ü.Hacıbəyli, F.Köçərli, M.S.Ordubadı, C. Məmməd qulu zadə və digər maarifçi-demokratları misal göstərmək olar. “Milliyyət və hürriyyət”, “məşrutə və müsavət” ideyaları bu ziyalıların əsas məramına çevrilmişdi. Onların əksəriyyəti öz düşüncələrində və çıxışlarında təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Rusiya müsəlmanlarının qabaqcıl ideyalarını ifadə edirdilər.

I Rus inqilabı və Azərbaycan. 1905-ci il yanvarın 9-da Rusiyada baş verən “Qanlı bazar günü” ilə 1905–1907-ci illəri əhatə edən burjua-demokratik inqilabı başladı.

Onun təsiri Bakıda da özünü göstərdi. Həmin ilin yayında ümumi tətil təşkil edildi, Tətil komitəsi yaradıldı. Lakin tətilçilərə qarşı qoşun yeridildi, fəal üzvlər həbs olundu. Milli-demokratik hərəkatı boğmaq üçün çar hökuməti Azərbaycanda milli qırğın siyasətinə əl atdı. Payız aylarında Azərbaycanın digər bölgələrində və müəssisələrində də mütəşəkkil tətillər keçirilməyə başlandı. Hər yerdə fəhlə komissiyaları yaradıldı. 1905-ci ilin noyabrında mədən və zavodlardan seçilmiş

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə

fəhlə nümayəndələri Azərbaycanda inqilabi hərəkatı idarə etmək üçün **Bakı Fəhlə Deputatları Sovetini (Şurasını)** təşkil etdilər. Milli demokratların fəaliyyətində milli burjuaziyanın dəstəyi də böyük əhəmiyyət daşıyırdı. H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və M.Muxtarov kimi sahib karların maliyyə vəsaitləri demokratik ziyalıların fəaliyyətini daha da genişləndirmək üçün şərait yaradırdı. 1905–1906-cı illərdə məhz onların təşəbbüsü ilə xeyriyyə cəmiyyətləri formalaşdırıldı. “Nəşri-maarif”, “Nicat” cəmiyyətlərinin milli şüurun inkişafında rolu böyük oldu. Ziyalılar çox gözəl anlayırdılar ki, Azərbaycanda islahatların keçirilməsi, idarəçiliyin yenilənməsi, təhsilin genişlənməsi vacib məsələlərdir. 1905-ci ilin yazı və yayında çar hökumətinə təqdim edilmək üçün Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə xalqın ehtiyaclarını özündə əks etdirən ərz-hallar hazırlandı. Bu, Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasəti əleyhinə çıxan demokratların ilk proqram sənədi idi. Siyasi partiya və təşkilatlar. Bu dövrdə Azərbaycanda bir sıra siyasi partiyaların və

təşkilatların yaranması prosesi başladı. Onların məqsədi xalqın faciələrinə biganə qalmayan qabaqcıl fikirli insanları birgə mübarizəyə səsləmək idi. 1903-cü ildə yaradılan Müsəlman Gənclik Təşkilatının təşəbbüskarı M.Ə.Rəsulzadə idi. 1904-cü ildə M.Mövsumovun və M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə qurulmuş “Hümmət”

“Difai” partiyasının möhürü

təşkilatının sonrakı fəaliyyəti Rusiya Sosial-Demokrat Fəhlə Partiyasının məqsədlərinə xidmətlə bağlı olsa da, öz ətrafında çox sayda qabaqcıl insan toplaya bilmişdi. Şimali Azərbaycanda ilk milli partiya 1905-ci ildə Gəncədə yaradılmışdı. Ələkbər bəy Rəfibəylinin rəhbərlik etdiyi “Qeyrət” partiyası Rusiyanın federativ quruluşu malik olmasını və Azərbaycana muxtariyyət verilməsini tələb edirdi. Çarizmin milli qırğın siyasəti əhalinin müdafiəsinə qalxmış ziyalıları və sahibkarları daha sıx birləşməyə sövq edirdi. Bu məqsəd 1906-cı ildə Ə.Ağayevin “Difai” (Müdafiə), 1907-ci ildə İ.Vəkilovun “Müdafiə” təşkilatlarının yaradılmasına səbəb oldu.

“Müsavat” partiyası 1911-ci ildə fəaliyyətə başladı. Məmməd Əmin Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağıoğlu kimi qabaqcıl ziyalılar tərəfindən yaradılmışdı. 1912-ci ildə “Müsavat”ın proqramı çap edildi və tezliklə Ə.Hüseynzadənin “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyası partiyanın əsas məramına çevrildi. “Difai” təşkilatı “İrşad”, “Müsavat” partiyası isə 1915-ci ildən “Açıq söz” qəzetini dərc etdirməyə başladı. Bu cür addımların atılması Azərbaycanın muxtariyyətini, eləcə də müstəqilliyini arzulamaq, bu istiqamətdə mübarizə aparmaq əzmini gücləndirirdi. Çar hökuməti tərəfindən azərbaycanlılara qarşı qırğın törədilməsi isə milli təəssübkeşlərin siyasi əqidəsini daha da mötənləşdirdi. Onların əksəriyyəti çarizmin müstəmləkə zülmünə qarşı açıq

mübarizə aparmaqdan çəkinmirdi. Ümum-Rusiya müsəlmanlarının qurultayları. XX əsrin əvvəllərində baş verən iqtisadi və siyasi böhran Rusiyada inqilabi hərəkəti gücləndirdi. Qanlı bazar günü nəinki sadə rusların, həm də yerlərdə digər xalqların bir kasasını doldurdu. İnqilabın güclənməsindən narahat olan hökumət güzəştlərə getməyə məcbur qaldı. 1905-ci il oktyabrın 17-də çar “Manifest” imzaladı. “Manifest”ə görə bütün Rusiyada yaşayan əhaliyə şəxsiyyət toxunulmazlığı hüququ, fikir, söz, sərbəst toplaşmaq azadlığı verilirdi. Azərbaycanlı ziyalılar müsəlmanlara qarşı mövcud ayrı-seçkilikdən narazı idilər və onun aradan qaldırılması üçün çar Rusiyasına xüsusi tələbnamə göndərdilər. Azərbaycanlı demokratların bu tələbinə imperiyanın digər müsəlman xalqları da qoşul mağa çalışdı. Bu məqsədlə 1905-ci ilin avqustunda Nijni-Novqorod şəhərində Rusiyanın müxtəlif bölgələrində yaşayan müsəlmanların iştirakı ilə ÜmumRusiya Müsəlmanlarının I Qurultayı keçirildi. Qurultayın təşkilində fəallıq göstərmiş və təşəbbüskarlardan biri olan Ə.Topçubaşov sədr müavini seçildi. Qurultay “Müsəlman İttifaqı” partiyasının yaradılması haqqında qərar verdi. Məqsəd Rusiya müsəlmanlarının fəaliyyətini birləşdirmək, millətlərə bərabər hüquqlar vermək, onların mədəni və təhsil səviyyəsini artırmaq idi.

1906-cı ilin yanvarında Peterburqda Müsəmanların II Qurultayı keçirildi. Qurultayda “Müsəlman İttifaqı” partiyasının proqramı qəbul edildi, Rusiyada yaşayan türkləri rus imperiyasına qarşı vahid cəbhədə birləşdirmək qərara alındı. Həmin ilin avqustunda Nijni-Novqorodda III Qurultay təşkil olundu. Burada da Rusiya Müsəlman İttifaqının Mərkəzi Komitəsinin yaradılması və Bakıda fəaliyyət göstərməli olduğu barədə qərar qəbul edildi. Yeni tipli məktəb və təhsil ocaqlarının açılması istiqamətində işlərin aparılması qərara alındı. 1907-ci ilin fevralında II Duma öz işinə baş ladı. Bu Dumaya Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Zeynalov

seçilmişdilər. Amma onun da ömrü uzun olmadı. Həmin ildə fəaliyyətə başlayan III Dövlət Dumasına isə çar hökumətinin qoyduğu məhdudiyyətlərə görə yalnız bir azərbaycanlı Xəlil bəy Xasməmmədov seçilə bildi. Duma 1912-ci ilədək fəaliyyətdə oldu. III Dövlət Duması Rusiyada yaşayan müsəlmanlara və türklərə qarşı qəbul etdiyi mürtəcə qərarları ilə daha çox yadda qaldı. Təsadüfi deyil ki, sonrakı IV Dumada çox milyonlu Rusiya türklərindən yalnız 7 nəfər deputat seçilə bilmişdi. 1912-ci ilin dekabrından 1917-ci ilədək fəaliyyətdə olmuş Rusiya imperiyasının sonuncu IV Dövlət Dumasına seçkilərə isə Azərbaycandan yalnız bir deputat qatıla bilmişdi. Bu, Məmməd Yusif Cəfərov idi.

Dövlət Dumaları və azərbaycanlı deputatlar. 1905-ci ilin dekabrında çar Dövlət Dumasının çağırılması haqqında fərman verdi. Qanuna əsasən Qafqaz müsəlmanlarının da seçkilərdə müəyyən məhdudiyyətlərlə iştirak hüququ var idi.

I Dövlət Duması 1906-cı ilin aprel ayında fəaliyyətə başlasa da, Azərbaycanda seçkilər may ayında keçirildi. Əlimərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanlı, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmmədağa Əliyev və Əsədulla bəy Muradxanov xalq tərəfindən seçildi. Dumada müsəlman fraksiyasına Ə.Topçubaşov rəhbərlik edirdi. Lakin Dumanın fəaliyyətindən narazı qalan çar tezliklə onu buraxdı.

Dumada azərbaycanlı deputatların fəallığı, xüsusən də Ə.Topçubaşovun fəaliyyəti çar hökumətini narazı salmışdı. Dumanın buraxılmasından dərhal sonra o, Vıborq şəhərində toplaşan bir sıra deputatlarla bərabər “Vıborq bəyannaməsi”ni imzaladı. Bu bəyan namə ilə əlaqədar Ə.Topçubaşov və İ.Ziyadxanlı həbs edildi.

1907-ci ilin fevralında II Duma öz işinə başladı. Bu Dumaya Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasməmmədov, Mustafa Mahmudov, Məhəmməd ağa Şahtaxtinski və Zeynal Rusiya imperiyası azərbaycanlı deputatları Dumalardan uzaqlaşdırmağa çalışsa da, xalq artıq özünün yeni oyanış dövrünü keçirdi. Bu oyanış azadlıq

hərəkəti dalğası ilə sonralar müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasına yol açacaqdı.

Peterburqda 1905-ci il yanvar ayının 9-da baş vermiş “Qanlı bazar günü”nin əks-sədası Azərbaycana da gəlib çatdı. Bakıda və digər bölgələrdə həmrəylik əlaməti olaraq nümayiş və tətillər keçirilməyə başlandı. Hökumət oyanmış inqilabi hərəkəti yatırmaqda çətinlik çəkir, buna görə də müəyyən tədbirlər görməyə tələsirdi. Narahat olan çar hökuməti Azərbaycanda milli qırğın siyasəti aparmaq qərarına gəldi.

Milli qırğının başlanması. Bakı hadisələri. Milli zəmində baş verəcək münaqişələrin əsasını çar hökuməti hələ XIX əsrin əvvəllərində qoymuşdu. Ayrı-ayrı illərdə Azərbaycana kütləvi şəkildə erməni, rus, alman ailələri köçürülmüş, yerli kəndlilərin bərkətli torpaqlarında yerləşdirilmiş, onlara müəyyən imtiyazlar verilmişdi. Yerli əhali ilə müqayisədə bu ailələrə qarşı əksər hallarda milli, dini ayrı-seçkilik edilir və “parçala, hökmranlıq et” siyasəti yürüdülürdü. Bakı çoxmillətli sənaye şəhərinə çevrilmişdi. 1905-ci ilin əvvəllərində Bakıda milli qırğın həyata keçirmək üçün çar hökuməti xüsusi plan hazırladı. Bu planın reallaşdırılması isə qubernator M.Nakaşidzeyə tapşırıldı. Bu dövrdə ermənilərin “Daşnaksutyun” partiyası daha çox fəallıq göstərirdi. 1890-cı ildə Tiflisdə yaradılmış “Daşnaksutyun” partiyası türkləri erməni xalqının əzəli düşməni kimi qələmə verir, iki xalqı bir-birinə qarşı qoyurdu. Qırğınların təşkil olunmasında “Daşnaksutyun”un böyük rolu olmuşdur. 1905-ci ilin əvvəllərində daşnaklar Bakıda yaşayan millətlər arasında müsəlmanların vəhşi olduqlarını iddia edən təbliğatlar aparır, qızıqdırıcı hərəkətlərə yol verirdilər. Hamı dəhşətli bir hadisənin baş verəcəyini duyurdu. Fevralın 2-də bir neçə nəfər azərbaycanlı bir-birinin ardınca milli zəmində qətlə yetirildi. Mühafizə orqanlarının hadisəyə göz yumması isə azərbaycanlıların silaha əl atmasına şərait yaratmaq üçün qızıqdırıcı planın bir

hissəsi idi. Beləliklə, fevralın 6-da Bakıda qırğın başladı və ayın 9-dək davam etdi. Hökumət nümayəndələri tərəfindən silahlandırılmış daşnaklar yüzlərlə azərbaycanlının qətlinə bais oldular. Evlər qarət edildi, talanlar törədildi. Qubernator qırğının qarşısını almaq üçün heç bir tədbir görmədi. Bölgələrdə kütləvi qırğınların törədilməsi.

Tezliklə qırğın Azərbaycanın başqa bölgələrinə də yayıldı. 1883-cü ildə ləğv edilmiş Qafqaz canişinliyi 1905-ci ilin fevral ayında yenidən bərpa edildi. May ayında erməni dəstələri İrəvanda qırğın törətmək qərarına gəldi. Bu şəhərin əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılardan ibarət idi. Ermənilər İrəvanda və onun ətraf bölgələrində yaşayan azərbaycanlıları yurdlarından məhrum etmək istəyirdilər. Azərbaycanlıların rəşadətlə vuruşması və öz torpaqlarını cəsarətlə müdafiə etməsi nəticəsində ermənilərin planları puç oldu. Bir

Həmidə xanım Cavanşir

neçə aydan sonra onlar Naxçıvanda və Zəngəzurda da vəhşiliklər törətdilər. Bu hərəkətlər soyqırımı xarakteri daşıyırdı. Naxçıvanın Cəhri kəndində bir ailənin tamamilə məhv edilməsi, kəndin yerlə-yeksan olunması başqa cür adlandırıla bilməzdi.

Kütləvi qırğınlar törədən erməni dəstələri Cəbrayıl qəzasının kəndlərini talamağa başladı. Lakin azərbaycanlılar erməniləri Veysəlli, Qacar, Şeyxməli, Çəmənli, Xırmancıq kəndlərində darmadağın edərək bu hücumların qarşısını ala bildilər.

Şuşa faciəsi. Avqustda baş vermiş bu hadisə zamanı rus qarnizonuna arxalanan daşnak dəstələri Cənubi Azərbaycandan iş dalınca gəlmiş 17 fəhləni xaincəsinə qətlə yetirdi. Azğınlaşmış ermənilərin hücumlarına qarşı azərbaycanlılar mərdliklə müqavimət göstərdilər. Bu, Azərbaycan xalqının ağır günlərdə bir olduğunun bariz nümunəsi idi. Azərbaycanın hər yerindən, xüsusən də Bakıdan döyüş yerlərinə ərzaq və pul yardımları göndərilir, döyüşçü dəstələr yığılırdı. Tanınmış sahibkarlar H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev və C.Məmmədquluzadənin həyat yoldaşı Həmidə xanım Cavanşir də yardım göstərənlər arasında idi. Heç nədən çəkinməyən Həmidə xanım döyüşlərin aparıldığı bölgələrə gedir, qırğına məruz qalan insanlara tibbi, maddi və ərzaq yardımları edirdi. Azərbaycan xalqının milli birliyi ermənilərin əsil məğlubiyyəti demək idi.

Azərbaycanlılarla tək bacara bilməyəcəyini dərk edən erməni quldurları rusların köməyinə ehtiyac duyurdular. Onlar Şuşada və ətraf kəndlərdə məruz qaldıqları məğlubiyyətdən sonra 1906-cı ilin əvvəllərində rüşvət müqabilində rus kazak dəstələri ilə birləşdilər. Lakin bu da ermənilərin Şuşanı ələ keçirmək kimi məkrli planının reallaşmasına kömək etmədi. Bu döyüşlərdə Sultan bəy Sultanovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun başçılığı ilə şəhərə daxil olan dəstələrin şücaəti nəticəsində birləşmiş erməni-kazak qüvvələri darmadağın edildi.

Göycə və İrəvanda qırğınlar. Göycə mahalının kəndləri də daşnak quldur dəstələrinin hücumlarına məruz qalırdı. Həmin mahalın Daşkənd kəndinin sakini Məşədi Qasım kişi erməni quldurlarına qarşı mübarizədə ad qazanmışdı. Erməni-daşnak vəhşiliklərini öz gözləri ilə görən Məşədi Qasım, sonralar laçınlı Sultan bəyin dəstəsinə qoşulmuş və Qarabağa erməni təcavüzünün qarşısının alınmasında da yaxından iştirak etmişdi. Ermənilərə qarşı qəhrəmanlıq göstərərək həlak olanlardan biri də Novruz Kazım oğlu idi. 1905-ci ildə erməni quldur dəstələri

İrəvanın Qırxbulaq mahalının Gözəcik kəndinə hücum etmişdilər. Silahsız dinc əhali bu kənddə də qala bilməyib qonşu Mənkus kəndinə pənah aparmışdı. Lakin kəndin ağası əyalı ilə birlikdə şəhərə köçmüş, kənddə yalnız öz yurd-yuvasını tərk etməyərək Novruz Kazım oğlu adında bir qoca qalmışdı. O, sursatı qurtarana qədər erməni quldur dəstəsi ilə döyüşdü. Bu qəhrəman qoca əsir götürülmüş və bir erməni keşişi tərəfindən qətlə yetirilmişdi.

Azərbaycan partiyaları və milli qırğın siyasətinə qiymət. Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları və milli burjuaziya başa düşürdü ki, milli qırğın dövlətin planlı siyasətidir. Buna görə də xalq özü onun qarşısını almaq təşəbbüsü ilə çıxış etməyə başlamalıdır. Öz sosial statusundan asılı olmayaraq, bir çox könüllülər qırğınların törədildiyi bölgələrə getməkdən, əhaliyə maddi, ərzaq, tibbi və silah yardımı göstərməkdən çəkinmirdilər. Erməni daşnak hücumlarının gündən-günə artması, hökumətin isə onlara dəstək verməsi Azərbaycan ziyalılarının əməli fəaliyyətə keçməsinə səbəb oldu. “Difai” (“Müdafiə”) partiyası Ə.Ağayevin başçılığı ilə tezliklə vahid milli təşkilata çevrildi. Onun Gəncə, Naxçıvan, Şuşa, Ağdam, hətta Qars və Vladıqafqazda belə şöbələri açıldı. Bu partiya öz məqsəd və məramlarını ifadə etmək üçün “İrşad” adlı qəzet çap etdirirdi. Bu mətbuat orqanı milli qırğının əsas mahiyyətini, erməni fitnəkarlığını və çar hökumətinin niyyətlərini açıq şəkildə xalqa çatdırırdı. Təşkilat ermənilərə və onların havadarlarına Azərbaycan xalqının son damla qanına qədər mübarizə aparacağı xəbərdarlığını edirdi. Milli qırğın Azərbaycan xalqının yalnız özünə güvənməli olduğunu ortaya qoydu. Qırğın göstərdi ki, çarizmin əsas məqsədi “Parçala, hökmranlıq et” siyasəti yürüdərək xalqları özünə qarşı çıxışlardan ya yındırmaqdır. Ona görə də millətin siyasi cəhətdən təşkilatlanması XX əsrin əvvəllə rində ziyalıların qarşıya qoyduğu başlıca məqsədə çevrilmişdi.

10. Şimali Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində

Dünyanın böyük dövlətlərinin hakim dairələrində on illərlə müzakirə olunan geniş işğalçılıq planları digər xalqların və ölkələrin bölüşdürülməsini, onların hüquqlarının tapdanmasını, sərvətlərinin talan edilməsini, sərhədlərinin dəyişdirilməsini nəzərdə tuturdu. Birinci dünya müharibəsi dünyanın əksər xalqlarının, o cümlədən azərbaycanlıların da tarixində mühüm dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb oldu. Müharibənin ilk illərində çar Rusiyasının müstəmləkə əyaləti olan Şimali Azərbaycan son ilində artıq müstəqil milli dövlətə çevrilmişdi. Şimali Azərbaycan vuruşan böyük dövlətlərin hərbi-siyasi planlarında Antanta hərbi-siyasi ittifaqının üzvü qismində müharibəyə qoşulan, Rusiyanın müstəmləkə

əyaləti olan Şimali Azərbaycan 1917-ci ilin sonlarına kimi Böyük Britaniya və Fransanın müharibə planlarında xüsusi yer almamışdı. Lakin zəngin faydalı xammal yataqlarına, təbii sərvətlərə malik olan və mühüm coğrafi-strateji mövqedə yerləşən Cənubi Qafqazın, xüsusilə Rusiyada hasil olan bütün neftin 83%-ni verən Bakının düşmən dövlətlərin nəzarətinə keçməməsi üçün Böyük Britaniya müharibənin sonlarında bölgədə fəal hərbi-siyasi tədbirlər həyata keçirmək məcburiyyətində qaldı. Bakını ələ keçirəcək istənilən dövlətin həm də Xəzər dənizi hövzəsində üstün mövqeyə sahib olacağı dəqiq idi. Müharibə ərəfəsində Cənubi Qafqazın milli qüvvələri ilə, xüsusilə gürcülərlə əlaqə yaratmış Almaniya siyasi və hərbi dairələri Rusiya ilə müharibənin başlanacağı təqdirdə yerli xalqların çarizm əleyhinə güclü üsyan qaldaracaqlarına ümid edirdilər. “Mühərriklərin müharibəsi”nin son aylarında Almaniya maye yanacağa tələbatının ödənilməsi məqsədilə Bakının ələ keçirilməsinə mühüm əhəmiyyət verməyə başladı.

Osmanlı dövləti də Qafqazda Rusiya əleyhinə çıxışların təşkil edilməsi üçün hələ müharibə ərəfəsində bölgəyə xüsusi qruplar göndərmişdi. 1918-ci ilin yazına kimi hərbi əməliyyatlardan kənarda qalan Şimali Azərbaycan sonradan Osmanlı, Almaniya, Rusiya və Böyük Britaniya dövlətlərinin rəqabət meydanına çevrildi.

Azərbaycanlıların müharibəyə münasibəti. Müharibənin ilk günlərində Rusiyanın bütün müsəlman əhalisi kimi azərbaycanlılar da təbəələri olduqları imperiyanın qalib gəlməsini arzulayırdılar. IV Dövlət Dumasının müsəlman deputatları adından bəyan edilən müraciətdə “müsəlmanların Rusiyanın şərəfi və bütövlüyü naminə mübarizə aparacaqları” fikri xüsusi olaraq vurğulanırdı. Osmanlı dövlətinin Rusiyaya qarşı hərbi əməliyyatlara başlamasından sonra azərbaycanlıların müharibəyə münasibətində qeyri-müəyyənlik yarandı. Osmanlı imperiyası türk və müsəlman xalqlarının başlıca istinadgahı olduğundan onun uğursuzluğu bütün türk-islam dünyası üçün arzu olunmaz idi. Bu səbəbdən 1915–1916-cı illərdə baş

vermiş məşhur Çanaqqala döyüşlərində Şimali və Cənubi Azərbaycandan gəlmiş minlərlə könüllü Osmanlı ordusu sıralarında vuruşmuşdu. Osmanlı dini- siyasi dairələrinin elan etdiyi cihada qoşulmaqla təbələri olduqları dövlətə qarşı xəyanət etməyin məsuliyyətini dərk edən Şimali Azərbaycanın müsəlman əhalisi Rusiya– Osmanlı hərbi qarşıdurmasının tez bir zamanda dayandırılmasını arzulayırdı. Lakin Rusiyanın Osmanlı imperiyasına qarşı müharibədə “erməni amili”ndən geniş istifadə etməsi, onun silahlandığı erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhalisinə qarşı zorakılıqları azərbaycanlıları narahat edirdi. Şimali Azərbaycanın milli ziyalılarının əksəriyyəti Osmanlı və Almaniya imperiyalarının yardımını ilə Azərbaycanda müstəqil milli dövlətin yaradılacağını ümid edirdilər.

Azərbaycanlıların müharibədə iştirakı. Rusiya hökumətinin təşəbbüsü ilə 1874-cü ildə qəbul edilən hərbi qanuna əsasən ümumi hərbi mükəlləfiyyət yalnız slavyanlara şamil edilmişdi. Cənubi Qafqaz, Orta Asiya, Sibir xalqları hərbi xidmətdən azad olunsalar da, onların ali silk nümayəndələrinin orduda zabit qismində iştirakına icazə verilirdi. Müharibənin ilk hərbi əməliyyatlarında verdiyi çoxsaylı itkilərdən sonra Rusiyanın ali hərbi-siyasi dairələri tərəfindən imperiyanın digər xalqlarının da müharibəyə cəlb edilməsi qərara alındı. Lakin Osmanlı dövlətinin Rusiyaya qarşı müharibəyə başlaması ilə imperiyanın müsəlman xalqlarına etimadsızlığı artdı. Buna görə də səfərbərliyə alınan müsəlmanlardan yalnız Qərb cəbhəsində Almaniya və Avstriya-Macaristana qarşı döyüşlərdə istifadə edilməsinə qərar verildi.

*Osmanlı şeyxülislamı müsəlmanları
cihada çağırır. 14 noyabr 1914-cü il*

Tatar süvari alayı. 1914-cü ilin avqustunda çar II Nikolayın fərmanı ilə Qafqaz Yerli Süvari Diviziyası (“Vəhşi diviziya”) yaradıldı. Könüllülərdən təşkil edilmiş diviziyada azərbaycanlılardan ibarət hərbi hissə Tatar Süvari Alayı adlanırdı. Digər hərbi hissələrdən fərqli olaraq, qafqazlıların süvari alaylarında at, yəhər, geyim, soyuq silah və ləvazimat döyüşçülərin öz hesablarına təmin olunmalı idi. Tatar Süvari Alayının təşkilində Yelizavetpol quberniyasının tanınmış bəylərindən olan Fərrux bəy Vəzirov mühüm rol oynamışdı. Milli burjuaziya nümayəndələri alayın maliyyələşdirilməsində fəal iştirak edirdilər. Alay Yelizavetpol quberniyası və Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasının könüllülərindən təşkil olunmuşdu. Cəbhəyə yola düşərkən Azərbaycan dilində “Andlı öhdəlik” qəbul edən və ona axıra qədər sadıq qalan alayda müharibə dövründə, bir dəfə də olsun, fərarilik halı baş vermədi. Döyüşən generallarımız. Birinci dünya müharibəsində Rusiya ordusunda 200 nəfərədək azərbaycanlı zabıt iştirak edirdi. 1914-cü ilin sentyabrında general-leytenant Səməd bəy Mehmandarovun başçılıq etdiyi diviziyanın hissələri 3 gün ərzində heç bir yardım almadan alman qvardiya korpusunun hücumlarını dəf etmişdi. Diviziya rus korpusunu mühasirəyə almağa çalışan və sayca üstün Avstriya-Macaristan qüvvələrinə qalib gələrək buna imkan verməmişdi. Döyüşlərdə general Mehmandarov ön sıralarda vuruşaraq dəfələrlə həyatını

təhlükə altına atmışdı. O göstərdiyi şəxsi şücaətə görə çarın fərmanına əsasən brilyantlarla bəzədilmiş Georgi silahı ilə təltif olunmuşdu. yantlarla bəzədilmiş Birinci dünya müharibəsi dövründə rus ordusunda yalnız 8 nəfər bu silahla mükafatlandırılmışdı. Ordu komandanı general Mehmandarov Rusiya ilə yanaşı, Böyük Britaniya, Fransa və Rumıniyanın ali hərbi mükafatları ilə təltif edilmişdi. Lakin Rusiyada baş verən Fevral inqilabından sonra general Mehmandarov hərbi xidmətdən istefa vermiş di. Süvari qoşunları generalı və Rusiya İmperator Ordusunda çarın yeganə müsəlman yavəri (general-adyutant) olmuş Hüseynxan

Naxçıvanski müharibənin ilk günlərindən Əlahiddə Süvari Korpusuna komandanlıq etmişdir. General-leytenant Əliağa Şıxlinski Dünya müharibəsi ərəfəsində Artilleriya zabitləri məktəbinin rəisi vəzifəsini icra edirdi. Onun döyüş şəraitində hədəfin dəqiq nişan alınması üçün təklif etdiyi “Şıxlinski

üçbucağı” bütün hərbi dərsliklərə daxil edilmişdi. Artilleriya elminə verdiyi töhfələrə görə Rusiyanın və Fransa'nın ali hərbi təltiflərinə layiq görülən general müharibə başlananda Petroqradın artilleriya müdafiəsinin rəisi kimi fəaliyyət göstərmişdi.

H.Naxçıvanskinin başçılıq etdiyi Süvari Korpusu 1915-ci ildə Visla çayı sahillərində alman qoşunlarını məğlub etdi. Rusiya imperatorunun yavəri təyin

olunduqdan sonra general Naxçıvanski həm də imperatorun özünə sadıq qüvvələrdən yaratdığı Qvardiya Süvari Korpusuna komandan təyin edilmiş, Qərb və Cənub-qərb cəbhələrində gedən döyüşlərdə fərqlənmişdir. Şəxsi şücaəti ilə fərqlənən general döyüşlərin birində yaralanmışdı.

Lakin inqilabi təbliğatın təsiri ilə döyüş qabiliyyətini itirməkdə olan rus ordusunda xidmətin çətinliyini dərk edərək öz xahişi ilə istefa vermişdir. Qafqazda general-mayor rütbəsinə layiq görülməyə yeganə hərbi topoqraf İbrahim ağa Vəkilov müharibə illərində döyüşən orduların qərargahlarında xidmət etmişdir. General-mayorlar Mirzə Kazım bəy və Mir Əsəd bəy Talışxanovlar müharibə illərində rus alaylarına komandanlıq etmişlər.

İlk azərbaycanlı hərbi təyyarəçi Fərrux ağa Qayıbov Qərb cəbhəsində vuruşan aviasiya hissəsində xidmət etmişdir. F.Qayıbovun zabıt təyin olunduğu hərbi təyyarənin heyəti alman qoşunlarının mühüm strateji məntəqələrini bombardman etmək məqsədilə 1916-cı ildə həyata keçirilən əməliyyatda iştirak etmiş, düşmən təyyarələri ilə qeyri-bərabər döyüşə girmək məcburiyyətində qalmışdı. Heyət üzvləri döyüşdə almanların 4 təyyarəsindən 3-nü vurmağı bacarsalar da, sonda qəhrəmancasına həlak olmuşdular. Müharibənin Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. Rusiyanın digər arxa cəbhə rayonlarından fərqli olaraq, Şimali Azərbaycan iqtisadiyyatı müharibənin daha ağır təsirlərinə məruz qaldı. İqtisadiyyat müharibə dövrünün tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Nəqliyyat yolları ilə, əsasən, hərbi yüklər daşınırdı. Ənənəvi ticarət yolları bağlanmış, ölkəyə xammal gətirilməsi, demək olar ki, dayanmışdı. Kənd təsərrüfatında dənli və texniki bitkilərin əkinini xeyli azalmışdı. Taxıl məhsulunun istehsalı, təqribən, 2 dəfə aşağı düşmüşdü. Qoşqu heyvanlarının ordu üçün müsadirə olunması nəticəsində Azərbaycanda kəndli təsərrüfatlarının yarısından çoxu iş heyvanlarından məhrum olmuşdu. 1915-ci il iyunun 15-də çarın fərmanı ilə Azərbaycan kəndlərində

kişilərin 30%-nin arxa cəbhədə işlərə cəlb edilməsi kənd təsərrüfatında işçi qüvvəsinin kəskin şəkildə azalması ilə nəticələndi. Nəqliyyat problemləri səbəbindən Şimali Azərbaycanın Rusiyanın ərzaq istehsal edən başlıca rayonları ilə əlaqələrinin çətinləşməsi ölkəyə ərzağın gətirilməsində də ağır vəziyyət yaratmışdı. Rusiya imperiyasının mühüm sənaye mərkəzlərindən biri olan Bakıda zəruri ərzaq məhsullarının qiymətlərinin artması əhalinin yaşayışını xeyli ağırlaşdırmışdı. 1916-cı ilin əvvəllərində Bakıda möhtəkirlərin ərzaq məhsullarını süni şəkildə bahalaşdırmalarına qarşı qadınların güclü etiraz çıxışları baş verdi. Onlar bir sıra bazarları, dükanları, ərzaq anbarlarını, dəyirmanları ələ keçirib talan etdilər. Şəhərə böyük maddi ziyan vuruldu. Bakıya gətirilən əlavə qoşun hissələri bu çıxışı qəddarlıqla yatırdı. İlk dəfə Bakıda baş vermiş “Qadınların qiyamı”na bənzər çıxışlar daha sonra digər şəhərlərdə də oldu. Müharibə bütün Rusiya imperiyasında olduğu kimi, Şimali Azərbaycanda da sosial-iqtisadi ziddiyyətləri kəskinləşdirdi və mövcud siyasi quruluşa qarşı etiraz çıxışlarını gücləndirdi.

Fərrux ağa Qayıbov

Şimali Azərbaycanın azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti Cənubi Qafqazda 1917-ci ilin sonu 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən cərəyan edən hərbi-siyasi proseslərin təsiri ilə bölgə Rusiyanın mərkəzi hakimiyyətinin nəzarətindən çıxmağa başladı. Yerli xalqlar arasında qarşılıqlı etimadsızlığın gücləndirilməsi

sahəsində çarizmin on illərlə apardığı siyasət nəticəsində milli münaqişələr dərinləşdi. Bolşeviklər və erməni siyasi qüvvələri bölgədə yaranmış mürəkkəb şəraitdən Azərbaycanın milli maraqlarına qarşı məkrli planlarından istifadə etmək qərarına gəldilər. Bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı qırğınların həyata keçirilməsi üçün bu qüvvələr bir cəbhədə birləşmişdi. Şimali Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi. Bakıda bolşeviklərin fəaliyyəti onların bütün Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyətini zorla bərqərar etmək niyyətlərindən xəbər verirdi. Qafqaz cəbhəsindən evlərinə qayıtmaq istəyən rus ordusu əsgərlərinin bir çoxu müharibə dövrünün çətinlikləri və bolşevik təbliğatının təsiri altında Bakıda “ləngiməli” olurdu. Sovetin “inqilabi qüvvə” adı altında yaratdığı silahlı birləşmələrinin əksəriyyətini təşkil edən erməni və rus hərbiçilərinin Azərbaycan xalqına qarşı nifrət dolu münasibəti gələcək faciələrin təməlini qoymaqla idi. Bölgənin müsəlman əhalisinə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı 1917-ci ilin sonlarından etibarən erməni quldur dəstələrinin genişlənməkdə olan “etnik təmizləmə” fəaliyyəti insanlığa sığmayan cinayətlərlə müşayiət olunurdu. Erməni siyasi qüvvələri sovet Rusiyası dünya müharibəsindən çıxdıqdan sonra bütün söylərini Cənubi Qafqaza yönəltdilər. Təkcə 1918-ci ilin martına kimi İrəvan quberniyasında 200-ə yaxın müsəlman kəndi qarət olunaraq məhv edilmişdi. Quberniyada sayca çox olan müsəlmanların qovulub çıxarılması gələcəkdə burada erməni dövlətinin yaradılması üçün məqsədyönlü tədbir idi. Azərbaycanlıların erməni basqınları qarşısında silahsız qalmaları ilə əlaqədar üzləşdikləri faciələrə görə həm Komissarlıq, həm də daha sonra onu əvəz edən Seym məsuliyyət daşıyırdı. Azərbaycanlıların milli təşkilatlarını dövlət maraqlarına laqeydlikdə ittiham edən Rusiya partiyaları erməni siyasi qüvvələrini müdafiə edirdi. Bu isə Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı törədilmiş erməni vəhşilikləri haqqında məlumatın ölkə hədudlarından kənara çatdırılmasına mane olurdu. Azərbaycanlıların milli muxtariyyətə meyilli olmaları, milli siyasi qüvvələrin

arxasınca getmələri bölgəni sovetləşdirmək istəyən bolşevikləri və bu torpaqlara göz dikən erməni quldurlarını hiddətləndirirdi. Davamlı erməni basqınlarından qurtulmağa çalışan ölkə əhalisi üzləşdikləri faciələrin tez bir zamanda bitməsi üçün milli siyasi qüvvələrdən daha təsirli və təcili tədbirlərin görülməsini tələb edirdilər. Bölgədə anarxiyanın hökm sürdüyü bir zamanda iqtisadiyyatda böhran daha da dərinləşir, aclıq, işsizlik və bahalıq artırdı. İnsanlarda inqilabi və demokratik ideyalara inamsızlıq hissləri güclənirdi. Azərbaycan əhalisinin müəyyən hissəsi ağır vəziyyətdən çıxmağın yeganə yolunu torpaqların Osmanlı dövlətinin tərkibinə qatılmasında görürdü. 1917-ci ilin dekabrında Komissarlığın qərarı ilə general-leytenant Əliağa Şıxlınskinin komandanlığı altında yaradılmış Müsəlman korpusu silah-sursat və təchizat problemləri ilə qarşılaşmışdı. Komissarlıq Qafqaz cəb həsində tərxis olunmuş iki rus diviziyasının hərbi əmlakının müsəlman korpusuna verilməsi haqqında qərar qəbul etsə də, onun icrası təmin olunmadı. Bolşevizm və şovinizm təbliğatının təsiri altında olan rus hərbi hissələri silahlarını azərbaycanlılara könüllü verməkdən imtina etdikdə bir çox hallarda onlara qarşı güc tətbiq olunması zərurəti yaranırdı. Bu hadisə ilə bağlı riyakar təbliğat aparan Bakı Sovetinin rəhbərləri Azərbaycanın xristian əhalisində müsəlmanların niyyəti ilə bağlı yanlış təsəvvür formalaşdırmağa çalışırdılar. Münaqişənin aradan qaldırılmasında Azərbaycanın siyasi xadimlərindən F.Xoyski, X.Xasməmmədov, Ş.Rüstəmbəyov və başqaları mühüm rol oynamış, həkim Rəfibəyov isə hətta yaralı rus əsgərlərinin müalicəsini təşkil etmişdi. Bu hadisədən sonra Bakıya gəlmiş rus əsgərlərinin Şəmkirdə baş vermiş hadisələr haqqında verdikləri məlumatlar Bakı Sovetinin müsəlman əhali ilə bağlı məkrli niyyətini həyata keçirmək üçün apardığı anti Azərbaycan təbliğatına böyük zərbə vurdu. Bakı Sovetinin anti-Azərbaycan qüvvələri – menşeviklər, eserlər, kadetlər Bakıda tam hakimiyyətə sahib olmağa can atan bolşevikləri Azərbaycan milli qüvvələrinə qarşı mübarizədə müdafiə edirdilər. 1918-ci il martın ortalarına kimi kiçik silahlı qüvvəyə malik olan

bolşeviklər əlavə hərbi qüvvəyə ehtiyac duyurdular. Bu məqsədlə bolşeviklərlə daşnaklar arasında Azərbaycan milli hərəkatının əsas qüvvəsi olan “Müsavət”ə qarşı hərbi-siyasi ittifaq bağlandı. Bakı Azərbaycanın iqtisadi inkişafında əvəzedilməz, tükənməz mənbə hesab edilirdi. Bu şəhər həm də Azərbaycan milli hərəkatının mərkəzi, bolşeviklərin isə öz hakimiyyətlərini Cənubi Qafqazda yaymaq üçün mühüm dayaq nöqtəsi idi. Mart hadisələri ərəfəsində burada azərbaycanlıların iri silahlı birləşmələri mövcud deyildi. Milli hərbi hissələrin qəzalardan Bakıya gətirilməsi də nəzərdə tutulmamışdı. 1918-ci ilin fevralında 1-ci Müsəlman Atıcı Alayının yaradılması məqsədilə bura gəlmiş general-mayor Xəlil bəy Talışinskiyin rəhbərlik etdiyi zabitlər qrupunun sovetin qüvvələri tərəfindən həbs edilməsi şəhərin müsəlman əhalisinin kəskin etirazı ilə nəticələndi. Sonra zabitlər azad edilsələr də, müsəlman hərbi hissələrinin yaradılması işi xeyli çətinliklərlə üzləşdi. Şəhərin erməni əhalisi isə hadisələr ərəfəsində xeyli silah-sursat əldə etməyə müvəffəq oldu.

Bakıda mart soyqırımı. Erməni-bolşevik qüvvələri Bakı şəhərində müsəlman əhalisinə divan tutmaq üçün Müsəlman Süvari Alayının bir qrup əsgər və zabitinin “Evelina” sənişin gəmisində Lənkərandan Bakıya gəlməsindən bəhanə kimi istifadə etdilər. Həmin qrup 1918-ci il martın 27-də görkəmli Azərbaycan xeyriyyəçisi H.Z.Tağıyevin faciəli şəkildə həlak olmuş oğlu, alayın zabiti Məhəmmədin dəfnində iştirak edirdi. Lakin alayın şəxsi heyəti Bakı Soveti qüvvələri tərəfindən tərk-silah edildi. Şəhərdə olan çoxsaylı erməni silahlılarına toxunulmadığı halda, azərbaycanlı hərbiçilərə qarşı bu tədbirin həyata keçirilməsi müsəlmanların kəskin etirazına səbəb oldu. Martın 30-da Bakı Soveti təxribata əl ataraq şəhərin azərbaycanlı məhəllələrinə qarşı genişmiqyaslı əməliyyatlara başladı. Sovetin silahlı qüvvələrinə, əsasən, erməni zabitləri rəhbərlik etdiklərindən hərbi əməliyyatlar müsəlmanlara qarşı milli qırğın xarakteri aldı. Müsəlman

məhəllələri dənizdən hərbi gəmilərdən açılan atəşlə, havadan isə Rusiyadan gətirilmiş iki təyyarədən atılan bombalarla dəhşətli dağıntılara məruz qaldı. Lakin dinc müsəlman əhalisi arasında itkilərin artması daha çox erməni talançı qruplarının fəaliyyəti ilə bağlı idi. Sonralar AXC-nin bu hadisələrlə əlaqədar yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyası erməni-bolşevik qüvvələri tərəfindən Bakıda 12 min nəfər müsəlmanın qətlə yetirildiyini müəyyən etdi. Müsəlmanlara divan tutan erməni quldur dəstələrinin fəaliyyətinə, əsasən, erməni ziyalıları və din xadimləri başçılıq edirdi. Şəhəri tərk etməyə macal tapmayan dinc əhalinin qorunmasını zəruri səviyyədə təmin edə bilmədiklərinə, silahlanma və say etibarilə üstün olan düşməne qarşı mütəşəkkil fəaliyyətin mümkün olmadığına görə müsəlmanların müdafiə dəstələri sovet qoşunları ilə mübarizədə geri çəkilməyə məcbur oldu. Martın 31-də şəhərin müsəlman əhalisi Bakı Sovetinin silahlı qüvvələrinə müqaviməti dayandırdı. Aprelin 1-də azərbaycanlı partiya və cəmiyyətlərin nümayəndələri Bakı Sovetinin tələblərini qəbul etməyə məcbur oldular. Lakin buna baxmayaraq, erməni quldurlarının müsəlmanlara qarşı zorakılıqları aprelin 2-də də davam etdi. Bakının müsəlman əhalisi tamamilə müdafiəsiz qalmamışdı. Şəhərdə yaradılan özünümüdafiə dəstələri qüvvələrini birləşdirib erməni quldurlarına layiqli cavab verirdilər. Təsadüfi deyil ki, erməni birləşmələri Bakıda geniş miqyaslı soyqırımı törətsələr də, bir sıra ətraf kəndlərə girə bilməmişdilər. Şəhərdə müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən qırğınlara etirazını bildirən rus alayının əsgərlərinin və komandanlığının, Xəzər Hərbi Dəniz Donanmasının rus matroslarının qırğınların dərhal dayandırılması haqqında Bakı Sovetinə verdikləri tələbindən və əks halda erməni məhəllələrinin bombardman ediləcəyi xəbərdarlığından sonra şəhərdə erməni zorakılığına, əsasən, son qoyuldu.

Qırğınların miqyasının genişlənməsi. Azərbaycanın müsəlman əhalisinə qarşı erməni quldur dəstələri Bakı quberniyasının bütün ərazisinə yayılmışdı. Martın 30-

da Bakıdakı məlum hadisələrə bir neçə saat qalmış Şamaxı qəzasında başlanan və iyulun sonlarına kimi davam edən qırğınların nəticəsində müsəlman kəndləri talan edilərək viran qoyuldu, 20 min nəfərdən çox dinc sakin qətlə yetirildi. Müsəlmanlara qarşı aparılan talan və qırğınlarda sovet qoşunlarına qəzanın erməni əhalisi də yaxından yardım edirdi. Aprelin ortalarında Lənkəran qəzasına basqın edən erməni quldur dəstələri xeyli sayda yaşayış məntəqəsində qarətələr və qətlər törətmişdilər. Salyan qəzasında 2 min nəfər dinc müsəlman qətlə yetirilmişdi. 1918-ci ilin aprel-may aylarında erməni-daşnak silahlı dəstələri Quba qəzasında müsəlman kəndlərini dağıtmış, 4 mindən çox müsəlman öldürülmüşdü. İyunun əvvəllərində erməni-bolşevik quldur dəstələri Kürdəmirə və Göyçay qəzasına soxularaq dinc müsəlman əhalisinə divan tutmuşdu. Bakı quberniyasında sovet hakimiyyətinin bərqərar edilməsi adı altında müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımını daşnaklar eyni vaxtda İrəvan quberniyasının Naxçıvan, Şərur, Üçmüədzin, Zəngəzur və digər qəzalarında da törətmişdilər. Beləliklə, Bakı şəhəri və quberniyanın bir çox qəzalarının müsəlman əhalisi daşnak-bolşevik quldur dəstələrinin zorakılığı qarşısında sovetin hakimiyyətini tanımalı oldu. Azərbaycanlıların milli iradəsini qırmağa, milli azadlıq ideyalarını boğmağa çalışan düşmən qüvvələr düşündüklərinin tam əksi ilə qarşılaşdı. Azərbaycanlıların Rusiya dövləti daxilində muxtariyyətə inamları sarsıldı, müstəqil dövlətin yaradılması istəyi daha da gücləndi.

11 Cənubi Azərbaycan XIX-XX əsrlərdə

Türkmənçay müqaviləsi nəticəsində Azərbaycan torpaqları iki yerə bölündü. Bundan sonra Qacarlar dövlətinin mühüm hissəsi olan Cənubi Azərbaycanın sosial- iqtisadi, siyasi vəziyyəti fərqlənməyə və özünəməxsus şəkildə inkişaf etməyə başladı. Cənubi Azərbaycanın idarə olunması. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycan Qacarlar dövlətinin dörd əyalətindən biri idi. İlk vaxtlar Qacarlar dövləti bəzi nüfuzlu xanların hakimiyyətini tanımaqla onları ayrı-ayrı xanlıqların hakimi təyin etdi və daxili müstəqilliklərini qəbul etməli oldu. Dövlət onların daxili işlərinə qarışmır, yalnız vergi və xüsusilə də silahlı qüvvə tələb edirdi. Qacarlar dövründə ordunun əsas hissəsi məhz Cənubi Azərbaycandan toplanan qüvvələrdən ibarət idi. Maku, Urmiya kimi xanlıqlar istisna edilməklə qalanları tədricən ləğv olunaraq vilayətlərə çevrildi. Əyalətdə vali vəzifəsindən tutmuş vilayət hakimlərinə qədər şəxslər mərkəzdən göndərildiyindən yerli feodallar Qacarlardan narazı qalırdılar. Fətəli şahın (1797–1834) vaxtından Cənubi Azərbaycan vəliəhdin əyləşdiyi yer hesab edilmişdir. Səltənət evi adlandırılan Təbrizdə isə Qacarların rəsmi vəliəhdləri otururdu. Bu da Azərbaycanın, xüsusilə Təbriz şəhərinin siyasi əhəmiyyətini göstərirdi. Vəliəhd burada oturduğu və Təbriz, bir növ, ikinci paytaxt olduğu üçün xarici diplomatik nümayəndələrin iqamətgahları da burada yerləşirdi. Əyalətin idarəsi rəsmən vəliəhdin ixtiyarında olsa da, əslində, onu şahzadələrdən seçilən vali idarə edirdi. Əsasən, şahın və yaxınlarının qohumlarından təyin olunan rəsmi şəxslər vəzifələrinə gəlir mənbəyi kimi baxaraq xalqı soyurdular. XIX əsrdə iqtisadi vəziyyət. XIX əsrin 30–60-cı illərində Cənubi Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti kənd təsərrüfatı əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisi deyil, şəhər əhalisinin də bir hissəsi əkinçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olurdu. Cənubi Azərbaycanda təbii, qismən də süni

suvarmadan istifadə edilirdi. Bu əyalət Qacarlar dövlətinin ən məhsuldar ərazisi hesab edilir və buradan taxıl, pambıq və quru meyvə ixrac olunurdu. XIX əsrin 50–70-ci illərinə qədər Cənubi Azərbaycan İranın “taxılçılıq və heyvandarlıq bazası” idi. Onun iqtisadi həyatda belə bir mövqeyə malik olması burada yerli tələbatı ödəyən və xarici bazarlar üçün də mal ixrac edən müxtəlif sənətkarlıq sahələrinin formalaşmasına geniş imkanlar açdı. Şəhərlərdə ayaqqabı, saxsı və ya mis qab-qacaq, digər məişət əşyalarının, təsərrüfat alətlərinin istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Lakin İngiltərə və Rusiya dövlətlərinin İranda əldə etdikləri imtiyazlar nəticəsində Cənubi Azərbaycan sənətkarlığının bir çox sahələrinə böyük ziyan dəydi. Belə ki xarici sənaye mallarının ölkəyə geniş miqdarda və maneəsiz axını ilə bağlı buradakı bir sıra emalatxana və sexlər rəqabətə davam gətirməyərək öz fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Əsrin sonlarına qədər Azərbaycan şəhərlərində emalatxana quruluşu hələ də qalırdı. Emalatxanalarda, adətən, 3–4 sənətkar işləyirdi. XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycanın təsərrüfat həyatında yeniliklər nəzərə çarpmağa başladı. Bunun da bir sıra səbəbləri var idi. İlk növbədə, xarici kapitalın sürətli axını Cənubi Azərbaycanda təsərrüfatın inkişafına müəyyən təsir göstərirdi. Burada iqtisadiyyat müstəmləkə və asılı ölkələrə xas bir sıra xüsusiyyətlər kəsb edirdi. İran və onun bir hissəsi olan Azərbaycan İngiltərə və Rusiyanın sənaye mallarının satış bazarına, həm də xammal bazasına çevrilmişdi. Xarici bazarda, o cümlədən Rusiyada pambıq, boyaq mad dələri, yun, göndəri kimi məhsullara, həmçinin ayrı-ayrı sənətkarlıq mallarına tələbatın artması qeyd edilən sahələrin inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin son rübündə əsas sənətkarlıq sahəsi xalçaçılıq idi. Xalça istehsalı sənayedə kapitalist münasibətlərinin inkişaf etdiyi əsas sahə idi. Təbriz, Marağa, Xalxal və bəzi şəhərlərdə istehsal edilən yun və ipək yaylıqlar, şal, yun, ipək, pambıq parçalar həm yerli əhalinin, həm də İranın başqa əyalətlərinin tələbatını ödəyir və xaricə ixrac olunurdu.

Sosial vəziyyət. Aqrar münasibətlər. Vergi sistemi. XIX əsrin sonlarında Cənubi Azərbaycan əhalisinin sayı 2 milyon nəfərə çatırdı. Əhalinin 0,5 mln. nəfərini şəhərdə yaşayanlar təşkil edirdi. Yerdə qalan hissə kəndlərdə məskunlaşmışdı və ya yarımköçəri həyat sürürdü. Əhalinin yuxarı təbəqəsi xanlardan, mülkədarlardan, ruhanilərdən ibarət idi. Kəndlilər və sənətkarlar ağır istismara məruz qalır, vergi və mükəlləfiyyətlərdən əziyyət çəkirdilər. Kəndlilərin çox hissəsi torpaqsız olduğundan ağır şərtlərlə torpaq icarəyə götürərək yardarlara çevrilirdilər. Şəhərlərdə sayı artan tacirlər varlandıqca mülklər alır, özlərini mülkədarlara bənzədirdi. Feodal zülmündən və yoxsulluqdan tənə gələn əhali doğma yurdlarını tərk edərək qonşu dövlətlərə, əsasən də Rusiyaya kəsbkarlığa gedirdi. XIX əsrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan əsas torpaq mülkiyyət formaları bunlar idi. Xalisə dövlətə məxsus torpaqlardır. İcarəyə verilir və ya məmurlar tərəfindən idarə edilirdi. Bu torpaqların idarə edilməsi yarıtma halda olduğundan 1886-cı ildə onların satılması haqqında fərman verilmişdi. Mülk və ya ərbbi feodallara məxsus olub, irsi xarakter daşıyırdı. Bütün İranda əkinə yararlı torpaqların 66%-ni təşkil edirdi. Tiyl hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilən torpaqlar idi. Şərti xarakter daşıyırdı. Vəqf dini idarələrə, mədrəsələrə, ruhanilərə bağışlanan torpaqlardır. İlati ayrı-ayrı tayfalara xidmət müqabilində verilən, əsasən, otlaqlardan ibarət torpaqlardır. Tədricən tayfa başçılarının əlinə keçirdi. Xırdamalik kəndlilərin və ya kiçik mülkədarların əlində

olan cüzi torpaq payları olub, əsasən, Urmiya ərazisində geniş yayılmışdı. Böyük torpaq sahələri iri mülkədarların əlində toplanmışdı. Onlar öz mülklərində istədikləri kimi vergi toplayır, kəndliləri istismar edirdilər. XIX əsrin sonlarına yaxın əhalidən 20 adda vergi yığılır və ya mükəllə fiyyət tələb edilirdi. Yığılan vergilərə misal olaraq qapıpulu (otlaqlara görə), başpulu (hər baş mal-qaraya görə) və digərlərini göstərmək olar. Dövlətin topladığı əsas vergi torpaqpulu idi. Sabit olan bu vergi kəndlilərin əldə etdiyi məhsulun 10%-nə bərabər hesablanırdı.

Xalq hərəkatı. Feodal quruluşunun böhranı və xarici kapitalın ölkəyə müdaxiləsi ilə əlaqədar sosial ziddiyyətlərin kəskinləşməsi XIX əsrin ortalarında antifeodal xalq üsyanlarına səbəb oldu. Onlardan ən güclüsü 1848–1852-ci illərdə baş verən Babilər üsyanıdır. Babilik Seyyid Əli Məhəmmədin adı ilə bağlı dini təlimdir. O, əvvəlcə Bab (ərəbcə “qapı” deməkdir) ləqəbini götürmüş, sonra isə özünün xilaskar olduğunu bəyan etmişdi. 1850-ci ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdılar. Vuruşlarda onların ailə üzvləri də iştirak edirdi. Əsas etibarilə kəndli və sənətkarlardan ibarət olan babilərin arasında çoxlu tacir və xırda ruhanilər də var idi. Şah hökuməti tərəfindən üsyanı yatırmaq üçün göndərilən qoşun dəstələri Zəncanı mühasirəyə alsada, ciddi müqavimətə rastgələrək geri çəkilməli oldu. Üsyan başçılarından biri Qəzvindən olan Zərrintac idi. Xalq arasında onu Tahirə də adlandırırdılar. 1848-ci ildən 1852-ci ilə qədər babilərin on üsyanından üçünə Tahirə başçılıq etmişdi. Dekabr ayında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hər tərəfdən hücum keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu. 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. 1891-ci ilin martında Nəsirəddin şah Qacar bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərlə müqavilə imzaladı və şirkət bunun müqabilində əldə edəcəyi qazancı İran hökumətinə ildə cüzi bir məbləğ ödəməyi öhdəsinə götürdü. Buna cavab olaraq, Təbriz əhalisinin böyük əksəriyyətinin imzası ilə şahı göndərilən

tələbnamədə tütün və tənbəki inhisarının ləğv edilməsi tələb olundu. Təbriz bazarı bağlandı, 20 min adam silahlanaraq hazır vəziyyətdə dayandı. Təbrizin ardınca bir sıra şəhərlərdə şirkətə qarşı kəskin çıxışlar baş verdi. Tehranın özündə əhali inhisarın ləğv edilməsi tələbi ilə 1892-ci ildə şah sarayına hücum etdi. Bütün bunlar şahı şirkətin başçısı Talbotla bağlanmış müqaviləni ləğv etməyə məcbur etdi. Qacarlar dövlətində ilk antiimperialist çıxış olan bu hərəkətdə Cənubi Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarlar, ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri nəinki iştirak edirdilər, həm də aparıcı rol oynayırdılar. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda mövcud olan ən əsas problemlərdən biri iri feodalların, xüsusilə də iri ruhanilərin taxıl möhtəkirliyi ilə məşğul olması idi. Ərzaq məhsullarının qıtlığı və bahalıqı xalqın səbir kasasını doldurmuşdu. 1898-ci ildə Təbrizdə buna qarşı çıxışlar baş qaldırdı. Üsyana Zeynəb paşa adlı bir qadın başçılıq edirdi. Üsyançılar ərzaq anbarlarını dağıdaraq kasıblara taxıl paylayırdılar. Bu çıxışdan qorxuya düşən möhtəkirlər anbarlarını açıb ərzaq məhsullarını ucuz qiymətə əhaliyə satmağa məcbur oldular.

Tabriz xalçası

Dünya ölkələri arasında ziddiyyət XX əsrin əvvəllərində son dərəcə kəskinləşmişdi. Təbii sərvətləri və torpaqları yenidən bölüşdürməyə cəhd edən imperialist dövlətlərin planlarında Cənubi Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. Belə bir şəraitdə Cənubi Azərbaycan əhalisi arasında milli özünödərək hissi yüksəlir və mübarizə əzmi sürətlə artırdı. Sosial-iqtisadi vəziyyət. XX əsrin əvvəllərində Qacarlar sülaləsinin (1796–1925) hakimiyyəti altında olan Cənubi Azərbaycanda gərgin sosial-iqtisadi böhran yaşanırdı. Qacarların Rusiya və İngiltərə kimi dövlətlərin yarımmüstəmləkəsinə çevrilməsi, şahın və onun məmurlarının özbaşınalığı, dalbadal baş verən qıtlıq, hakim dairələrdəki rüşvətxorluq ölkədə geniş xalq kütlələrinin vəziyyətini ağırlaşdırmışdı. Boşalmış xəzinəni doldurmaq üçün kəndli və sənətkarlardan, həmçinin tacirlərdən alınan vergi qanunsuz şəkildə artırılırdı. Əldə olunan gəlirlər isə şahın və onun yaxınlarının ehtiyaclarına sərf edilirdi. Əhalinin bütün zümrələri hökumətdən narazı idi. Var-yoxdan çıxan və feodal istismarından əziyyət çəkən kəndlilər güzəran dalınca qonşu ölkələrə üz tuturdular. İnqilab ərəfəsində qazanc üçün təkcə Rusiyaya 300 min kəsbkar

getmişdi. Xaricdən sənaye mallarının axını nəticəsində müflisləşən sənətkar və tacirlər şəhər əhalisinin ən çox narazı qalan hissəsi idi. Bütün gəlirli sahələrin xaricilərə icarəyə verilməsi, hətta dövlət vəzifələrinin də əcnəbilərə həvalə olunması yeni yaranan burjuaziyanı qıcıqlandırır. Qacarlar dövlətinin müxtəlif yerlərində yaranan gizli cəmiyyətlər ölkədə şah idarəçiliyinin dəyişməsinə, ədalətli idarə üsulunun, qanunverici orqanın yaradılmasını arzulayır, müxtəlif tələblər irəli sürürdü. Xalq kütlələrinin rəğbətini qazanmağa çalışan ruhanilərin mütərəqqi təbəqəsi də bu işdə fəal rol oynayırdı. Cənubi Azərbaycanın Təbriz, Zəncan, Ərdəbil şəhərləri narazılıq mərkəzinə çevrilmişdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılmasında, milli siyasi şüurun oyanmasında, xarici imperializmə və yerli feodal zülmünə qarşı mübarizənin güclənməsində bir sıra başqa amillərin də böyük təsiri var idi. Belə ki 1904-cü ilin dekabrında Bakıda baş verən və qələbə ilə nəticələnən fəhlə tətiləri, Rusiyada 1905–1907-ci illərdə olan burjua demokratik inqilabı Cənubi Azərbaycanın da siyasi mühitinə təsir göstərməklə orada həyəcan və çıxışların güclənməsinə, inqilabi hərəkətin başlanmasına təkan verdi.

Məşrutə (Konstitusiya) hərəkatı. İranda bütün bu həyəcan və etirazların siyasi partlayışa çevrilməsi bir qılgıncıma bənd idi. 1905-ci il dekabrında Tehrandə Baş nazir Eynüddövlənin qəndin qiymətinin bahalaşmasını bəhanə edərək paytaxtda 17 taciri həbs etdirib döydürməsi, onların dükanlarının qarət olunması qılgıncım rolunu oynadı. Tehranla yanaşı, Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Zəncan və Cənubi Azərbaycanın digər şəhərlərində də bazar və dükanlar bağlandı, etiraz nümayişləri, çıxışlar başlandı.

Etirazçıların tələbləri bunlar idi:

- 1 ○ Konstitusiyanın (Məşrutənin) qəbulu
- 2 ○ Məclisin, yəni parlamentin çağırılması
- 3 ○ Xarici məmurların ölkədən qovulması

Yüzlərlə adam müqəddəs yerlərdə bəstə oturdu. Arası kəsilməyən çıxışlar nəticəsində qorxuya düşən şah hökuməti inqilabçıların tələblərinə əməl etməyə məcbur oldu. 1906-cı ilin avqustunda Müzəffərəddin şah Konstitusiyaya qəbul edilməsi haqqında fərman verdi. Bunun ardınca məclisə seçkilər keçiriləcəyi elan olundu. Təbriz şəhərində seçkili orqanlar əncümənlər yaradıldı. Əncümən qanunverici hakimiyyət orqanı idi. Bütün qərar və sərəncamlar onun tərəfindən verilirdi. Çörək bolluğu, ucuzluq və gözlənilən hücumlara qarşı taxıl ehtiyatı yaratmaq üçün xüsusi komissiya təşkil olundu. Komissiya şəhərdəki taxıl anbarlarını möhürlədi və kəndlərdən buğda-arpa gətirilməsini təşkil etdi. Hər gün əncümənin təyin etdiyi qiymətə çörəkçilərə verilən taxıldan bişirilən çörək əhaliyə ucuz satılırdı. Şəhəri müdafiə etmək məqsədilə varlıların üzərinə “Müharibə xərci” adlanan vergi qoyulmuşdu. Təbməhəbbətlə “Sərdari- milli”, onun yaxın köməkçisi Bağırxanı “Salari- milli” adlandırırdı. Üsyançılar Təbrizi əks-inqilabçılardan təmizlədilər. Şəhərdə qayda-qanun yaradıldı, xalqın nifrət etdiyi şah məmurları, o cümlədən vali qovuldu. İran inqilabçılarına gizli yolla göstərilən köməyin artmasının bir səbəbi də şah hökumətinin xaricdə olan dövlət məmurlarının bir çoxunun inqilaba rəğbət bəsləməsi və əncümənlərə üzv yazılması idi. Belələrinə misal olaraq Yelizavetpol, Bakı, Aşqabad və Tiflisdəki konsulları göstərmək olar. Dünyanın müxtəlif yerlərindən üsyançılara maddi və mənəvi dəstək gəlirdi. İnqilaba ilk yardımı qonşu ölkələrə müvəqqəti iş üçün getmiş Qacarlar dövlətinin təbəələri göstərdilər. Bunlar başlıca olaraq Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Volqaboyunun sənaye mərkəzlərində, limanlarında, müxtəlif nəqliyyat işlərində, eləcə də kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan, böyük əksəriyyəti Cənubi Azərbaycandan gəlmiş fəhlələrdən ibarət idi. Başda məşhur xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyev olmaqla, Azərbaycan milli burjuaziyasının ən görkəmli nümayəndələrinin İran inqilabçılarına hərtərəfli yardımını xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin dövrdə nəşr olunan “İrşad”, “Tazə həyat” qəzetləri və “Molla Nəsrəddin”

jurnalı İran inqilabına mənəvi dəstək olur, Səttarxan, Bağırxan, Hüseynxan haqqında məqalələr çap edirdilər. Üsyanın genişlənməsi imperialist dövlətləri, xüsusilə Rusiya və İngiltərəni narahat edirdi. Fədailəri tərk-silah etmək məqsədilə Səttarxan və Bağırxan 1910-cu ilin mart ayında Tehranın rəsmi dairələri tərəfindən paytaxta dəvət olundu. Şaha inanan və artıq qan tökülməsinə yol vermək istəməyən Səttarxan dəvəti qəbul edib Tehrana gəldi. Əldə olunan razılığa baxmayaraq, onun adamlarına xəyanətkarcasına hücum edildi. Ağır yaralanan Səttarxana geri qayıtmağa icazə verilmədi. Bu xəyanət Azərbaycan xalqının dərin hiddətinə səbəb oldu, lakin çar Rusiyasının Cənubi Azərbaycanda olan qoşunları əhalinin fəal çıxışına imkan vermədi. Xarici təbəələri qorumaq bəhanəsi ilə əks-inqilabi qüvvələr Təbriz üzərinə hücumabaşladılar. Təbrizdə şiddətli vuruşmalar dekabrın əvvəllərində davam etdi. Üsyan qan içində boğuldu. Beləliklə, 1905–1911-ci illər Məşrutə inqilabının ən gərgin anlarında kütləsinin mübarizəsinə İran Demokrat Partiyasının Təbriz təşkilatı başçılıq edirdi. Fevral burjua inqilabından sonra rus ordusu Cənubi Azərbaycanı tərk etdi. Mərkəzi hökumətin gücsüzlüyündən istifadə edən erməni, aysor dəstələri ruslardan və ingilislər dən aldıkları silahlarla müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımı törədərək minlərlə dinc adamı məhv etdi. Belə soyqırımların ən dəhşətli 1918-ci ilin mart ayında Urmiya şəhərində baş verdi və tarixə “Urmi bəlası” kimi daxil oldu. Müharibə onsuz da bərbad olan iqtisadiyyata ağır zərbə vurdu. Həmin illərdə İranda olmuş ingilis generalı Dens tərvilin verdiyi məlumata görə, burada müharibə zamanı bir xalvar buğdanın qiyməti 12 tündəndən 230 tündənə qalxmışdı. Başqa sözlə, təxminən 20 dəfə artmışdı. Bütün bunlar isə əhalinin narazılığına səbəb olmuşdu.

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi, xalqın iki dövlət arasında bölünməsi, digər sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyətə də öz təsirini göstərdi. Rusiya müstəmləkə siyasətinə uyğun olaraq, Azərbaycanda elm və

təhsilin səviyyəsinin yüksəlməsini istəmir, müxtəlif bəhanələrlə mədəni inkişafı ləngitməyə çalışırdı. Buna baxmayaraq, XIX əsrin ikinci yarısında mədəniyyətin bütün sahələrində irəliləyiş və yeniliklər baş verdi. Maarifpərvər, vətənpərvər ziyalıların fəaliyyəti nəticəsində Azərbaycanda təhsil, elm və incəsənət sahələrində mühüm nailiyyətlər əldə edildi. Təhsil. Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra çar hökuməti ölkədə öz iqtisadi və siyasi maraqlarına cavab verən təhsil sistemi yaratmağa başladı. Bu hökumətin məktəb siyasətinin əsasında irticaçı “pravoslavlıq, mütləqiyyət və xalqçılıq” prinsipi dayanırdı. Ruslaşdırma siyasətinin tərkib hissəsi olan təhsil sahəsində çar hökumətinin əsas məqsədi imperiyaya sədaqətli, rus əqidəli məmurlar hazırlamaq idi. Cənubi Qafqaz məktəbləri haqqında 1829-cu ildə verilən Əsasnamə ilə ibtidai dövlət məktəblərinin yaradılmasına başlandı. Əsasnaməyə uyğun olaraq, 1830-cu ildə Şuşada ilk qəza məktəbi yaradıldı. Beləliklə, imperiya məqsədlərinə xidmət etsə də, Azərbaycanda Avropa tipli dünyəvi məktəbin yaranması mütləq hadisə idi. Qəza məktəbləri gələcəkdə Cənubi Qafqazın idarə olunması üçün kadrlar hazırlanmasını nəzərdə tuturdu. Bu məktəblərdə təhsil rus dilində aparılsa da, Azərbaycan dilində tədris edilirdi. Çünki Rusiya Qafqazda əsas ünsiyyət vasitəsinin Azərbaycan dili olduğunu bilirdi. Hətta Azərbaycan dilində dərsliklər də hazırlanmışdı. İlk vaxtlar qəza məktəblərində azərbaycanlı uşaqların sayı az idi. Rusiya hökuməti din xadimlərinin xalq arasında xüsusi hörmətə və nüfuza malik olduğunu da bilirdi. Buna görə də 1849-cu ildə Gəncə, Şuşa, Şamaxı və Bakıda rus hökumətinə sadıq olacaq ruhani şəxslərin hazırlanması üçün müsəlman məktəbləri yaratmağa başladı. Şimali Azərbaycanda ibtidai təhsil verən digər təhsil müəssisələri məscidlərin nəzdində yerləşən məktəblər mollaxana və mədrəsələr idi. Belə məktəblərdə zümrə fərqi qoyulmadığından müxtəlif təbəqələrdən olan oğlan uşaqları bir yerdə oxuyurdular.

Mollaxana təhsili alanların içərisindən M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir kimi şəxsiyyətlər çıxmışdır.XIX əsrin ikinci yarısında aparılan islahatlar, iqtisadiyyatın yüksəlişi təhsil sisteminin də yenilənməsini tələb edirdi. 1872-ci il Əsas naməsi ilə Şimali Azərbaycanda bütün qəza məktəbləri altıillik təhsil müddəti olan pullu şəhər məktəblərinə çevrildi. 1874-cü ildə ibtidai məktəblər haqqında verilən Əsasnamənin nəticəsində Azərbaycanda kənd əhalisi üçün məktəblər yaradıldı. Kəndli uşaqlarının oxuması nəzərdə tutulan bu məktəblərdə təhsil yalnız rus dilində aparılırdı. Xalq məktəbləri kimi tanınan bu təhsil müəssisələri kənd cəmiyyətlərinin vəsaiti hesabına fəaliyyət göstərirdi. 1865-ci ildə çar hökuməti tərəfindən Bakıda orta təhsil verən rusdilli ilk gimnaziya açıldı. 1874-cü ildə Bakıda ilk qız gimnaziyası fəaliyyətə başladı. Beləliklə, qızlar da orta təhsilə cəlb olundular. Orta məktəblərdə təhsil pullu idi. İbtidai və orta məktəblərin sayının artması müəllim kadrlarına ehtiyacı artırırdı. 1876-cı ildə Gürcüstanın Qori şəhərində Cənubi Qafqaz

səyləri nəticəsində 1879-cu ildə onun Azərbaycan şöbəsinin açılması müəllim çatışmazlığı problemini müəyyən qədər azaltmışdı. Seminariyanın Azərbaycan şöbəsinin məzunları arasında Üzeyir Hacıbəyli, Nəriman Nərimanov və Cəlil Məmmədquluzadə kimi nadir şəxsiyyətlər olmuşdur. 1881-ci ildə İrəvan Müəllimlər seminariyasının açılması da Azərbaycanda təhsilin sonrakı inkişafında mühüm rol oynamışdır. XIX əsrin ikinci yarısı Azərbaycanın mədəniyyət tarixində yeni ziyalı nəslinin meydana gəlməsi ilə əlamətdardır. Avropanın və Rusiyanın ali məktəblərini bitirmiş bu gənclər xalqın maariflənməsi, milli məktəblərin təkmilləşdirilməsi, yeni tipli dünyəvi təhsil müəssisələrinin yaradılması üçün böyük fədakarlıq göstərirdilər. Onların arasında Həsən bəy Zərdabi, Ağa bəy Yadigarov, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski və digər görkəmli şəxslər Azərbaycan tarixinin sonrakı dövrlərində də

həqiqi ziyalı və vətənpərvər olduqlarını göstərdilər. Milli burjuaziyanın görkəmli nümayəndələri bu dövrdə müsəlmanlar üçün dünyəvi məktəb yaradılması uğrunda gedən hərəkata başçılıq edirdilər. Fəhlə təbəqəsi içindən çıxmış H.Z.Tağıyev, M.Nağıyev, M.Muxtarov təhsilin vacibliyini və əhəmiyyətini öz şəxsi həyatlarının timsalında bilirdilər. Milli burjuaziya nümayəndələri həmçinin çarizmin Azərbaycanda təhsil sahəsində yürütdüyü ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Məhz Avropa təfəkkürlü milli ziyalıların və tərəqqipərvər milli burjuaziyanın vəhdətdə olması Azərbaycanda təhsil və mədəniyyətin inkişafına şərait yaratdı. “Üsuli-cədid” (yeni üsul) adını almış yeni tipli məktəblərdən birini Azərbaycan şairi Seyid Əzim Şirvani ilk dəfə 1869-cu ildə Şamaxıda açmağa nail oldu. Bundan sonra Mir Möhsün Nəvvab Şuşada, Məmməd Tağı Sidqi Naxçıvanda və Mirzə Həsən Rüşdiyyə Təbrizdə “üsuli-cədid” məktəbləri yaratdılar. Bu məktəblərin əvvəlkilərdən əsas fərqi “Quran”ın oxunmasında heca üsulunda nəəs üsuluna keçilməsi, bədən cəzalarının ləğv olunması idi. Azərbaycanın təhsil tarixində, xalqın maariflənməsində rus-Azərbaycan məktəbləri xüsusi yer tutur. Bu məktəblər ana dilində təlimi təhsilin ən mühüm əsası hesab edən mütərəqqi Azərbaycan ziyalılarının təşəbbüsü və inadkarlığı nəticəsində yaradılmışdır. Bakıda 1887-ci ildə Sultan Məcid Qənizadə və Həbib bəy Mahmudbəyov ilk rus-tatar (Azərbaycan) məktəbini açdılar. Əsas məqsədi azərbaycanlı şagirdləri orta məktəbə hazırlamaq olan bu tədris müəssisəsində Azərbaycan dili məcburi fənn kimi keçilirdi. XX əsrin əvvəllərində qızlar üçün də rus-Azərbaycan məktəbləri meydana çıxmağa başladı. 1901-ci ildə H.Z.Tağıyevin öz puluna tikdirdiyi binada azərbaycanlı qızlar üçün pansion tipli ilk məktəb açması böyük əks-sədaya səbəb oldu. Qız məktəbinin ilk müdiri Hənifə xanım Zərdabi olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində təhsil sahəsində yeni mərhələ başladı. Bu dövrdə Rusiya imperiyasının ictimai-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər fonunda Azərbaycan milli azadlıq hərəkəti müstəqillik uğrunda mübarizə mərhələsinə daxil

olurdu. Belə şəraitdə Azərbaycan ziyalıları H.Zərdabi, N.Nərimanov, S.M.Qənizadə, F.Köçərli, A.Şaiq, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir və başqaları Rusiyanın təhsil sahəsində yürütdüyü müstəmləkə siyasətini tənqid atəşinə tutur, mütərəqqi pedaqoji prinsiplər əsasında yeni məktəblər yaradılmasını, icbari və pulsuz təhsilə keçilməsini tələb edirdilər. Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı ildə baş tutan I Qurultayında təhsilin ana dilində aparılması, icbari ibtidai təhsilə keçilməsi barədə təkliflər

Abbasqulu ağa Bakıxanov

irəli sürülmüşdü. Bu dövrdə azərbaycanlı müəllimlərə ehtiyac artırdı. Artıq Qori Müəllimlər Seminariyası bu ehtiyacı ödəyə bilmirdi. Azərbaycan ziyalılarının böyük səyi nəticəsində Gəncə və Bakıda Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı. Məktəblərin sayca çoxalması, təhsilin genişlənməsi kitabxanalara tələbatı artırmışdı. İlk kitabxana-qiraət xanalar məktəblərin nəzdində yerləşirdi. Məktəblərlə yanaşı, ictimai və xüsusi kitab xanalar da fəaliyyət göstərirdi, amma bu kitabxanalar rus dilində kitablarla təchiz edilmişdi. 1894-cü ildə N.Nərimanov Bakıda ilk Azərbaycan qiraətxanası yaratdı. **Cənubi Azərbaycanda təhsil.** Qacarlar dövlətinin tərkibində qalan Cənubi Azərbaycanda mədəniyyət və təhsil sahəsində əsaslı dəyişikliklər ləng gedirdi. Təhsil, əvvəllər olduğu kimi, yenə də məktəb və mədrəsələrdə cəmlənmişdi. XIX əsrin ikinci yarısında yaradılan Təbriz Dövlət Mədrəsəsi təhsil sahəsində mühüm yenilik sayılırdı. Dövlətin təsis etdiyi bu yeni tipli məktəb proqramına ilk dəfə olaraq həndəsə, tibb, hərbi dərslərlə yanaşı, fransız dili də daxil edilmişdi. Cənubi Azərbaycanda təhsil sahəsində H.Rüşdiyyənin böyük əməyi olmuşdur. O, “Vətən dili”, “Ana dili” dərslikləri

hazırlamışdır. Elm. XIX əsr elm xadimləri arasında böyük mütəfəkkir, elmin müxtəlif sahələri üzrə qiymətli əsərlər yaradan Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794–1847) xüsusi yer tutur. Onun Azərbaycan tarixinə verdiyi ən böyük töhfə “Gülüstani-İrəm” əsəridir. Bakıxanov tədqiqat apararaq mənbələr əsasında Azərbaycan tarixini bütöv şəkildə əhatə edən bir əsər yaratmışdır. “Gülüstani-İrəm” bu tarixin ən qədim zamanlarından 1813-cü ildə bağlanan Gülüstani müqaviləsinə qədərki dövrünü əhatə edir. A. Bakıxanov əsərin giriş hissəsində yazırdı: “Tarix bizi xalqın təhsil dərəcəsi və onun əxlaqı ilə, birgə yaşayışın faydası ilə tanış edir və buna görə də onu ali mənəvi elmlərdən biri hesab etmək lazımdır”. XIX əsrdə ayrı-ayrı xanların və xanlıqların tarixinə həsr olunmuş bir sıra salnamə əsərlər yazılmışdır. Onların arasında Mirzə Adıgözəl bəyin “Qarabağnamə”, Mirzə Camal Cavanşirin “Qarabağ tarixi”, Kərim ağa Fətəhin “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi”, İskəndər bəy Hacınskinin “Qubalı Fətəli xanın həyatı” əsərləri xanlıqlar dövrünün öyrənilməsi üçün mühüm mənbə hesab edilir. XIX əsrin birinci yarısında coğrafiya sahəsində yeni əsərlər yaradılmışdı. Bu dövrün ən məşhur coğrafiyaçı alimi coğrafiyaşünas-səyyah Hacı Zeynalabdin Şirvani olmuşdur. Onun “Səyahət bağı” və digər əsərlərində Yaxın və Orta Şərqi, Hindistan,

Şimali Afrikanın coğrafiyası, etnoqrafiyası, tarixi, sosial-mədəni həyatı haqqında öz həmvətənlərinə qiymətli məlumatlar çatdırılmışdır. A. Bakıxanov bu sahədə də öz sözünü demişdir. O, “Ümumi coğrafiya” və natamam qalan “Kəşfül-Qəraib” əsərlərinin müəllifidir. Rusiyada şərqşünaslıq elminin təşəkkülü və inkişafında azərbaycanlı alimlərin mühüm xidməti və əməyi olmuşdur. A. Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” əsəri hökumət mükafatına layiq görülmüş və Rusiyada fars dilinin tədrisində istifadə edilmişdir. Rus şərqşünaslığının inkişafında Mirzə Cəfər Topçubaşov və Mirzə Kazım bəyin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Şərqşünaslıq

elminə verdikləri töhfələrə görə hər iki alim təkcə Rusiyada deyil, Avropada da tanınmışdı. Hər ikisi Böyük Britaniya Kral Cəmiyyətinin həqiqi üzvü seçilmişdi. Mirzə Kazım bəyin əsərləri alman, fransız və ingilis dillərinə tərcümə edilmişdir. Onun vəfatı münasibətilə yazılmış nekroloqda deyilirdi: “Nə qədər ki Şərq haqqında məlumatlar işlənəcək bu isə heç vaxt dayandırılmayacaq Kazım bəyin adı hörmətlə çəkiləcək”. XIX əsrin ikinci yarısı -XX əsrin əvvəllərində müxtəlif elm sahələrində alimlik dərəcəsinə yüksələnlər Rusiyanın və Avropanın ali məktəblərinin məzunları idilər. Bu alimlərin arasında Azərbaycanda neft kimyası üzrə ilk elmi laboratoriya yaratmış Mövsüm bəy Xanlarov öz istedadı ilə seçilirdi. O, Almaniya ali təhsil almış, kimya doktoru dərəcəsinə yüksəlmişdi. Xalqın maariflənməsində, mədəniyyətin və ictimai fikrin inkişafında əvəzsiz xidməti olan Həsən bəy Zərdabi Moskva Universitetinin təbiət elmləri şöbəsini bitirmişdi. Azərbaycana qayıtdıqdan sonra ictimai fəaliyyətlə yanaşı, biologiya, kənd təsərrüfatı və təbiət biliklərinin yayılması istiqamətində də çalışmışdır. XX əsrdə Azərbaycanda ziyalıların alimlərin yeni nəsli meydana gəldi. Şərqsünas alim kimi Avropada məşhurlaşan Əhməd bəy Ağayev Fransanın Sorbonna Universitetində təhsil almışdı. Coğrafiya elminin inkişafında böyük xidməti olan İbrahim ağa Vəkilov hərbi topoqrafiya üzrə görkəmli mütəxəssis idi. Bu dövrdə Qafur Rəşad Mirzəzadənin “Qafqaz coğrafiyasına dair” kitabı nəşr olunmuşdu. Tanınmış mütəfəkkirlər Əli bəy Hüseynzadə dünya ədəbiyyatının, fəlsəfə və müxtəlif dillərin bilicisi idi. XX əsrin əvvəlləri ədəbiyyatşünaslıq elminin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı yeni sahəsi yarandı. Onun əsasını görkəmli alim Firidun bəy Köçərli qoymuşdur.

Mətbuat. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanın mədəni həyatının ən mühüm hadisəsi milli mətbuatın yaranması idi. Bu yolda böyük zəhmət çəkən Həsən bəy Zərdabi 1875-ci il iyulun 22-də Azərbaycanda milli mətbuatın təməl

daşını qoyan “Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsini çap etdirmişdir. Bu qəzet Şərq dünyasında Avropa üsulunda dərc olunan ilk mətbuat orqanlarından biri idi. 1875–1877-ci illərdə işıq üzü görən “Əkinçi” milli mətbuatın təməl prinsiplərini müəyyən etdi. Xalqı maarifləndirmək, məktəblərdə yeni təlim və tərbiyə üsullarının tətbiq edilməsinə nail olmaq, milli dilin və mədəniyyətin inkişafına çalışmaq, demokratik ideyaları təbliğ etmək qəzetin əsas məqsədi idi. 1877-ci ildə Rusiyanın Osmanlı dövləti ilə müharibəyə başlamasından sonra qəzetdə siyasi məsələlərə toxunulmasından qorxan çar hökuməti onun bağlanması barəsində fərman verdi. “Əkinçi”nin nəşri dayandırılsa da, əsasını qoyduğu ideyalar davam etdirildi. 1879-cu ildə “Ziya” adlı həftəlik qəzet nəşrə başladı. Bir il sonra bu qəzet “Ziyayi-Qafqaziyyə” adı altında çıxırdı. Tiflisdə nəşr olunan qəzetin redaktoru Səid Əfəndi Ünsizadə idi. Onun qardaşı Cəlal Ünsizadə 1883-cü ildə “Kəşkül” qəzetini nəşr etməyə başladı. “Kəşkül” “Əkinçi”nin müəyyənləşdirdiyi istiqaməti davam etdirdi.

Ü.Hacıbəyli və b. səyləri nəticəsində qəzet və jurnalların sayı artdı. Bu dövrdə çıxan “Həyat”, “İrşad”, “Füyuzat”, “İşıq” (qadın jurnalı) kimi qəzet və jurnallar ziyalıların və milli burjuaziya nümayəndələrinin yaratdığı cəmiyyətlər (“Müsəlman cəmiyyəti-xeyriyyəsi”) xalqın maariflənməsində, milli şüurun və azadlıq hərəkatının güclənməsində böyük rol oynadı. Bu dövrün ən mühüm hadisəsi C.Məmmədquluzadənin redaktoru olduğu “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1906-cı ildə nəşrə başlaması oldu. Jurnal Azərbaycanda, Rusiyanın türkdilli xalqları arasında, həmçinin Yaxın Şərqdə satirik mətbuatın əsasını qoydu. O, Azərbaycanda demokratik fikrin inkişafında mühüm rol oynadı. Ədəbiyyat. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında çoxəsrlik tarixə malik ədəbi ənənələr davam etdirilir, qədim Şərq ədəbiyyatına bağlı olan klassik romantik poeziya üstünlük təşkil edirdi. Bununla belə, ölkədə baş verən ictimai-siyasi

hadisələr ədəbiyyata öz təsirini göstərirdi. Əsərlərdə daha çox humanist düşüncələr təşəkkül tapır, yenidən formalaşmağa başlayan maarifçilik ideyaları görünürdü. Bu xüsusiyyətlər, əsasən, A.Bakıxanovun və M.Ş.Vazehin yaradıcılığında hiss olunurdu. XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeirin əsası qoyulmuşdur və onun ən görkəmli nümayəndəsi Qasım bəy Zakir idi. Bu dövrdə lirik poeziyanın digər görkəmli nümayəndəsi kimi Mirzə Şəfi Vazehin adı xüsusilə qeyd edilməlidir.

XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycan mətbuatının yeni dövrü başladı. 1903-cü ildən M.Şahtaxtinskiyin redaktəsi altında nəşr edilən “Şərqi-Rus” qəzeti tez bir zamanda geniş oxucu kütləsi qazandı. 1905–1907-ci illər inqilabı dövründə milli burjuazianın (H.Z.Tağıyev, M.Muxtarov) və görkəmli ziyalıların (Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev, XIX əsrdə Azərbaycanda dramaturgiyanın əsasını qoymuş Mirzə Fətəli Axundzadə həm də maarifçi və ictimai xadim idi. Onun “Aldanmış kəvakib” povesti Azərbaycanda realist nəsrin ilk nümunəsi sayılır. XIX əsrin sonlarında “Mirzə Fətəli məktəbi”nin davamçıları olan Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəriman Nərimanov milli dramaturgiyanı yeni əsərlərlə zənginləşdirdilər. XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatda tənqidi-realist nəsrin ən görkəmli nümayəndəsi Cəlil Məmmədquluzadə hesab edilir. O, Azərbaycan ədəbiyyatında realist hekayəçiliyin əsasını qoymuşdur. Bu dövrdə satirik poeziyanın inkişafında Mirzə Ələkbər Sabirin rolu çox böyükdür.

İncəsənət. Memarlıq. XIX əsrdə milli musiqinin ənənəvi janrları olan aşığı və muğam sənəti inkişaf edirdi. İstedadına görə fərqlənən Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı aşığı şeiri ənənələrinin davam etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli mərhələ idi. Bu dövrdə muğam sənətinin görkəmli ifaçıları Hacı Hüsü, Xarrat Qulu, Cabbar Qaryağdıoğlu bütün Qafqazda ən məşhur xanəndələr kimi tanınırdılar. Təsviri sənətin görkəmli nümayəndəsi Mirzə Qədim İrəvani portret ustası kimi şöhrət

tapmışdı. O, İrəvanda Xan sarayının bərpasında çalışmış, binanın divarlarını “Oturan qadın”, “Abbas Mirzə” portretləri ilə bəzəmişdi. XIX əsr incəsənət tarixinin ən böyük nailiyyəti teatrın yaranması idi. 1873-cü ildə Bakı Realni məktəbində M.F.Axundzadənin “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” əsərinin tamaşaya qoyulması ilə Azərbaycanda milli teatrın əsası qoyuldu. 1883-cü ildə H.Z.Tağıyev daha bir xeyirli iş görərək teatr binası tikdirib onu azərbaycanlı aktyorların ixtiyarına verdi. Kapitalist münasibətlərinin inkişafı nəticəsində Bakıda əhali sürətlə artır, şəhər getdikcə böyüyürdü. Qala divarlarından kənarda Çəmbərkənd, Dağlı məhəlləsi, Quba meydanı adlandırılan yeni məhəllələr yaranırdı. Kortəbii tikilən bu məhəllələrin sakinlərinin çoxu Bakının kəndlərindən, Xızıdan və yaxın ərazilərdən iş tapmaq üçün şəhərə üz tutanlar idi. Yaranmış vəziyyət quberniya mərkəzi olan Bakının yeni planlaşdırılmasını tələb edirdi. Bu işi Bakının ilk memarlarından sayılan Qasım bəy Hacıbababəyov həyata keçirdi. O, relyefi, yerin topoqrafiyasını nəzərə alaraq şəhərin yuxarı hissəsini terraslara bölüb küçələri pilləvari şəkildə planlaşdırmışdı. Qasım bəyin layihəsinə Avropadan gələn memarlar heyran qalmışdılar. Bu dövrün digər görkəmli memarı Zivər bəy Əhmədbəyov olmuşdur. Bakıda varlı adamların, milyonçuların artması şəhərdə bir-birindən gözəl binaların inşa edilməsinə gətirib çıxardı. Avropadan Bakıya dəvət edilmiş memarlar milli və Avropa arxitekturasını uzlaşdıraraq bir-birindən gözəl memarlıq inciləri yaratdılar. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda incəsənətin yeni janrları meydana gəldi. Dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəylinin 1908-ci ildə səhnəyə qoyduğu “Leyli və Məcnun” operası müsəlman dünyasında ilk opera oldu. 1916-cı ildə ilk peşəkar aktyor olan Hüseyn Ərəblinskinin yaxından iştirakı ilə “Neft və milyonlar səltənətində” adlı ilk Azərbaycan bədii filmi çəkildi.

✱Cənubi Azərbaycan 1917-1920-ci illərdə✱

Narazılıqların artmasının səbəbləri. 1917-ci ildə Rusiyada Fevral burjuva-demokratik inqilabı qələbə çaldığı və çarizmin devrildiyi vaxt Cənubi Azərbaycan rus qoşunlarının işğalı altında idi. Buradakı demokratik qüvvələrin həm İran irticasının, həm də işğalçıların təzyiqi altında olması acı həqiqətlərdən biri idi. Odur ki Rusiyada çarizmin devrilməsi xəbəri İrandakı rus əsgərlərində inqilabi coşqunluq yaratmaqla yanaşı, Cənubi Azərbaycana da böyük ruh yüksəkliyi və ümidlər gətirdi. İran irticasının dayacağı olan çarizmin süqutu, burada bütün demokratik qüvvələr tərəfindən Tehran hakimiyyətinin yerlərdə, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda zəifləməsi kimi qəbul edildi. Cənubi Azərbaycanda əhalinin çıxışlarına əsas siyasi orqan olan İran Demokratik Fırqəsinin (Partiyasının) (İDP) Əyalət Komitəsi istiqamət verirdi. Fevral inqilabı baş verərkən Azərbaycan Əyalət Komitəsi İDP-nin nəzərəcarpacaq dərəcədə fəaliyyət göstərən yeganə təşkilatı idi. Komitəyə Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi. Fevral inqilabının qələbəsi xəbəri İDP-nin Azərbaycan Əyalət Komitəsinin işini də canlandırırdı. Azərbaycan Əyalət Komitəsi təşkilatın mətbuat orqanı kimi “Təcəddüd” qəzetini nəşr etməyə başladı. Qəzetin ilk nömrəsi 1917-ci il aprelin 9-da çıxdı. Bu mətbuat orqanı fars dilində nəşr edilir, nüsxələri Tehrana və ölkənin başqa şəhərlərinə də göndərilirdi. 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə İDP-nin Əyalət Komitəsinin konfransı açıldı. Konfrans Azərbaycan Demokratik Partiyasının aradıldığını elan etdi. Xiyabani başda olmaqla onun Mərkəzi Komitəsi seçildi. ADP Azərbaycanın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər görmək məcburiyyətində idi. İlk növbədə, başıpozuqluq, möhtəkirlilik və aclıqla mübarizə məqsədilə bəzi qurumlar yaradıldı. Bu qurumlar aşağıdakılar idi:

1. Ərzaq komissiyası imkanlı adamlardan taxıl alıb çörək bişirtdirir və onu çox ucuz qiymətə əhaliyə satırdı.

2. Məhəllə komissiyası yaşlı insanlardan təşkil olunmuşdu və məhəllələrdəki yoxsul ailələri müəyyənləşdirib onlara çörək çatdırılmasında Ərzaq komissiyasına yardım edirdi.

3. Yoxsullar evi yoxsul, kimsəsiz və qoca adamların yerləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu.

4. Yardım (İanə) komissiyası yoxsullar üçün yardım toplamaqla məşğul olur, bu məqsədlə varlılardan pul (ianə) toplayırdı.

Xiyabani şəxsən özü bu qurumların işinə nəzarət edir və vəzifəsini pis yerinə yetirən şəxslərin adlarını “Təcəddüd” qəzetində nəşr etdirir, eyni zamanda ADP-nin iclaslarında onları ifşa edirdi. “Təcəddüd” qəzetində bütün qurumların statistik hesabatları da dərc olunurdu. Xiyabani rəsmən iqtidarda olmasa da, Cənubi Azərbaycanda hər şeyi nəzarətdə saxlayırdı. ADP-də əhalinin, demək olar ki, bütün sosial təbəqələri təmsil olunmuşdu. Buraya orta və xırda burjuaziyanın, orta mülkədarların, ziyalıların və ruhanilərin aşağı zümrələrinin nümayəndələri, fəhlə və kəndlilər də daxil idi. Demokratlar əhalini xarici işğalçıların ölkədən qovulması və Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi uğrunda mübarizəyə çağırırdılar. Bunun sayəsində də Cənubi Azərbaycanda mübarizə əhvali-ruhiyyəsi getdikcə artırdı. Təbriz, Urmiya və Ərdəbildə dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı həyəcan və çıxışlar baş qaldırmışdı. Təbrizdə vəziyyət xüsusilə kəskin idi. Burada 1917-ci il iyunun 17-də başlanmış çıxışlar əhalini qarət edən vali Sərdar Rəşidə qarşı çevrildi. Sərdar Rəşidin şəhərdən qovulması təkidlə tələb edildi. Vəliəhd Məhəmməd Həsən Mirzə Sərdar Rəşidin istefaya çıxması haqqında fərmana qol çəkməyə məcbur oldu.

Siyasi fəallığın artması. 1917-ci ilin yayından sonra ADP-nin fəaliyyətində və onun başçısı Şeyx Məhəmməd

*Baş nazir Mirzə Həsən xan
Vüsuqüddövlə*

Xiyabaninin dünyagörüşündə, siyasi baxışlarında yeni bir mərhələ başlandı. Bu mərhələdə siyasi partiya başçısı kimi yetkinləşmiş Xiyabani o dövrdəki İran şəraiti üçün milli demokratik inqilabın tələblərinə cavab verən mövqedən çıxış edirdi. O özünün bu siyasi-nəzəri platformasını “təcəddüd”, yəni “yeniləşmə məsləyi” adlandırırdı. Artıq ADP-nin fəaliyyət dairəsi xeyli genişlənmiş, partiya Cənubi Azərbaycanda yetişən xalq hərəkatının rəhbər təşkilatı kimi formalaşmışdı. Tezliklə Cənubi Azərbaycanın bütün şəhərlərində partiyanın yerli təşkilatları yaranmağa başladı. Partiyanın ən güclü təşkilatlarından biri Bakıda təşkil olunmuşdu. Bu təşkilat “Azərbaycan” adlı qəzet nəşr edirdi.

1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və b. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə əhali ingilislərin əlində oynucağa çevrilmiş Vüsuqüddövlə hökumətinin istefa verməsini, demokratik hökumət təşkil olunmasını tələb edirdi. Təbriz və digər şəhərlərdə keçirilən mitinqlərin çoxunun təşkilatçısı ADP idi. Cənubi Azərbaycanı bürüyən və İranın başqa yerlərində də genişlənən çıxışlar nəticəsində müvəffəqiyyətlər qazanıldı, o cümlədən Vüsuqüddövlə və onun əlaltıları 1917-ci ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldular.

İngiltərə–İran münasibətləri. 1918-ci ilin əvvəllərində Rusiya öz qoşunlarını İrandan çıxardı. İngiltərə hərbi komandanlığı isə, əksinə, müstəmləkə siyasətini gücləndirməklə İrandan Osmanlı dövlətinə qarşı hücum meydanı kimi istifadə etməyi planlaşdırırdı. 1918-ci ilin yanvarında ingilislər general Denstervilin komandanlığı altında İrana xüsusi hərbi dəstə göndərdi. Bu dəstə Ənzəli və Rəşti, sonra isə Bakını işğal etməli idi. İngilislər Cənubi Azərbaycanda öz planlarını həyata keçirmək üçün ən təcrübəli məmurlarını göndərirdilər. 1918-ci ilin noyabrında Birinci Dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövləti Cənubi Azərbaycanda yerləşdirdiyi ordusunu buradan çıxartdıqdan sonra ingilislər İranın

şimal-qərbini də ələ keçirdilər. 1919-cu il avqustun 9-da ingilislərin İran hökuməti ilə bağladığı saziş isə Cənubi Azərbaycanda genişlənən milli azadlıq hərəkatının yeni pilləyə qalxmasına təkan verdi, əyalətdə ingilislər və şah hökumətinə qarşı mübarizə şiddətləndi. Ş.M.Xiyabani bütün çıxışlarında xalqı birliyə və açıq mübarizəyə çağırırdı. Hərəkata başçılıq edən ADP-nin bu dövrdəki fəaliyyəti üçün səciyyəvi cəhət o idi ki, partiya tədricən passiv mübarizə mövqeyindən uzaqlaşır, öz tələblərini hökumətə qəti şəkildə bildirir, xalqı daha ciddi mübarizəyə səsləyirdi. Belə ki partiyanın proqramında nəzərdə tutulan taktika dəyişilmişdi. Bu səbəbdən də dinc çıxışlarla yanaşı, silahlı üsyana hazırlaşmaq planı 1920-ci ilin yazında daha böyük inamla həyata keçirilməyə başlandı. Xiyabaninin aşağıdakı sözləri bu planı aydınlığı ilə açıqlayır: “Ağıllı bir xalq teleqrafxanaya toplaşıb öz qulluqçu və nöqərlərindən ədalət və azadlıq istəməz... Bu, dilənçilikdir, bu, zillət və əsarətdir. Bu, qəhrəman və diri xalqa yaraşmaz”. Xiyabaninin bu sözləri partiyada təkamüldən xəbər verir, inqilabi çağırışa qəti dönüş yarandığını göstərirdi. O, İranın demokratikləşməsinə və onun tərkibində Cənubi Azərbaycana geniş muxtariyyət verilməsini tələb edirdi.

Üsyanın başlaması və qələbəsi. 1920-ci il aprelin ilk günlərində ADP-nin üzvlərindən bir neçəsinin həbs edilməsi üsyanın başlamasına təkan verdi. Aprelin 7-nə keçən gecəni “Təcəddüd” qəzetinin yerləşdiyi redaksiya binasında keçirən ADP rəhbərliyi silahlı üsyan planını hazırladı. Üsyanın başlaması ilə Cənubi Azərbaycandakı milli azadlıq hərəkatı yeni mərhələyə daxil oldu. Hərəkat silahlı üsyan xarakteri aldı. Üsyana rəhbərlik etmək üçün İctimai İdarə Heyəti (İİH) təşkil olundu. Heyətə Ş.M.Xiyabani başçılıq edirdi. İİH-nin rəhbərliyi altında üsyançılar iki gün müddətində, demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Silahlı üsyan qan tökülmədən qələbə çaldı.

“Təcəddüd” qəzeti

İİH milli azadlıq və demokratik hüquqlar uğrunda mübarizə apardığını Təbrizdəki xarici dövlət konsulluqlarına rəsmən bildirdi. İİH öz fəaliyyətinə, ilk növbədə, Tehrandan göndərilmiş dövlət məmurlarını və hərbi qulluqçuları idarə işlərindən kənar edərək Təbrizdən qovmaqla başladı. Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən və Təbrizə gəlməyə cəsarət etməyən Eynüddövlə üsyanın başlanmasından sonra Tehrandan verilən göstərişə əsasən Miyanədən çıxaraq Təbrizə tərəf hərəkət etdi. Ş.M.Xiyabaninin təklifi ilə Azərbaycan adı “Azadıstan”la əvəz olundu. Demokratların tələblərini sözdə qəbul etmiş Eynüddövlə üsyanı yatırmaq haqqında mərkəzin göstərişini həyata keçirmək məqsədilə dərhal bir sıra tədbirlər görməyə başladı və ilk növbədə, Tehrandan külli miqdarda pul tələb etdi. O eyni zamanda üsyanın bir sıra iştirakçıları ilə gizli danışıqlara başlamaqla onları parçalamağa nail olmaq istəyirdi. Hərəkət öz hüdudlarını genişləndirməkdə davam edirdi. Təbrizdə başlamış üsyan tədricən Cənubi Azərbaycanın başqa mahal və şəhərlərini də əhatə edirdi. Bu hərəkətlərin çoxuna, bir qayda olaraq, ADP-nin yerli təşkilatları başçılıq edirdi. Artıq iyunun əvvəllərinə doğru üsyan Cənubi Azərbaycan çərçivəsində geniş bir ərazini – Zəncan, Marağa, Əhər, Xoy, Ərdəbil və s. əhatə edirdi. Təbriz üsyanı dövründə ingilislərə və daxili irticaya qarşı etiraz hərəkəti bütün İranı bürümüşdü. Uzaq və yaxınlığından asılı olmayaraq, İranın mühüm məntəqələrində Təbriz üsyanına qarşı açıq hüsnrəğbət və həmrəylik güclü idi. Denikin ordusunun qalıqlarını təqib etmək bəhanəsi ilə İranın Ənzəli limanına qoşun yeridən Sovet Rusiyasının İran kommunistləri ilə əlaqə yaradaraq Gilanda Sovet hakimiyyətini elan etməsi ADP-nin mövqeyini gücləndirdi. Gilan Respublikası ilə əlaqələr yaradılsa da, burada güclü təsirə malik olan rus-bolşevik qüvvələrin yardımı rədd edilmişdi. Ş.M.Xiyabaniyə başqa köməklər də təklif olunmuşdu. Bunlardan İrəvan quberniyasında daşnaklara qarşı fəaliyyət göstərən və sovet ordusu Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Mərəndə çəkilməyə məcbur olan Abbasqulu bəy Şadlinskiyin

yardım təklifini göstərmək mümkündür. Həmçinin Mustafa Kamal Atatürk də Xiyabaniyə hərbi kömək təklif etmişdi.

Milli hökumətin yaradılması. 1920-ci il iyunun 23-də ADP müvəqqəti hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərən İİH əsasında Milli hökumət yaratmağı qərara aldı. Mərkəzi dövlətin nümayəndəsi kimi bütün fəaliyyəti tamamilə iflic edilmiş vali Eynüddövlə də Təbrizi tərk etməkdən başqa çıxış yolu gör məyərək əhatəsindəki məmurlarla birlikdə şəhərdən çıxdı. Beləliklə, Təbrizdə mərkəzdən göndərilmiş bir nəfər də məmur qalmadı. MH-nin Alaqaçıya (valinin oturduğu bina) köçməsi Təbriz əhalisinin ümumi bayramına çevrildi. Milli hökumət kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, səhiyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahatlar və başqa tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Milli müdafiə qüvvələrinin təşkili üçün də layihə hazırlandı. Bu layihəyə əsasən şəhər əhalisindən və Təbrizə gəlmiş kəndlilərdən gələcəkdə ümumi sayı 12 minə çatdırılacaq qoşun hissəsi–milli qvardiyanın yaradılmasına başlanıldı. Hökumət şəhər əhalisindən yeni jandarm və polis dəstələri təşkil edərək nizam- intizam yaratdı. Bu qüvvələr Milli hökumətin əsas dayacağı idi. Təbrizdə xalça fabriki tikilməsinə başlanılmış, şəkər zavodu, toxuculuq və dəri fabriklərinin yaradılması, kənd təsərrüfatı bankının və milli bankın açılması, pul islahatının, şəhər əncüməninə seçkilərin keçirilməsi və s. planlaşdırılmışdı. Milli hökumətin mühüm sahələr-maarif, mədəniyyət, səhiyyə, ədliyyə, vəqf, hərbi işlər və s. üzrə idarə və nazirlikləri yaradılmışdı. Əhalinin savadlanmasına xüsusi diqqət yetirilir, şəhər və kəndlərdə pulsuz məktəblər açılırdı. Təbrizdə pulsuz qız məktəbinin təşkili bütün İran üçün nadir hadisə oldu. İdarə və müəssisələrdə “Azadistan” adı yazılmış yeni lövhələr vurulsa da, onların üzərində İran dövlətinin gerbi saxlanılmışdı. Milli hökumətin süqutu. İngilislər özləri üçün “təhlükəli” hesab etdikləri Cənubi Azərbaycandakı hərəkata qarşı planlar hazırlayırdılar. Vali Eynüddövlə vasitəsilə MH rəhbərliyi altında aparılan

danışlıqlar, general Edmondun köməkliyi ilə üsyana qarşı görülmən tədbirlər, o cümlədən demokratların mühafizəkar qrupunun Təbrizdə qiyamı, bölgələrdə isə feodal dəstələrin üsyan tərəfdarları üzərinə hücumu baş tutmadıqda onlar yeni planlar cızmağa başladılar. Danışlıqlarla üsyançılara təsir edə bilməyəcəyini görən İranın yeni Baş naziri Müşirüddövlə ingilislərin yaxından köməyi və bilavasitə rəhbərliyi ilə üsyançılara qarşı hücumu hazırlamaq qərarına gəldi. Hücumu təşkil etmək üçün Hidayət Müxbirüssəltənə sentyabrın ilk günlərində vali sifəti ilə Təbrizə daxil oldu. Müxbirüssəltənə Baş nazirin məktubunu Xiyabaniyə çatdırıb onunla “danışlıqlara” başladı. Danışiq davam etdiyi müddətdə isə Müxbirüssəltənə Təbrizin kənarında düşərgə saldı və MH tərəfindən tərk-silah edilməmiş İranın kazak briqadası qarnizonunun komanda heyətini öz tərəfinə çəkərək şəhərə birgə hücum planı hazırladı. Marağadakı kazak süvari dəstələri də Təbrizə çağırıldı. Müxbirüssəltənə eyni zamanda MH-nin silahlı qüvvələrini Təbrizdən uzaqlaşdırmaq üçün jandarm dəstəsinin rəhbəri Mir Hüseyn Haşimini ələ ala bildi. Mayor Haşimi şəhər ətrafındakı quldur dəstələri ilə mübarizə aparmaq bəhanəsi ilə silahlı qüvvələri MH-nin razılığını almadan şəhərdən çıxardı. Əks-inqilabi qüvvələr sübh çağı üsyançıların mərkəzini qəflətən bombalayaaraq hücumu keçdilər. ADP-nin silahlı üzvlərinin ciddi müqavimətinə baxmayaraq, əks-inqilabi qüvvələr 1920-ci il sentyabrın 12-də Alaqaşını ələ keçirdilər, sentyabrın 14- də isə “Təcəddüd” qəzetinin binasını dağıtdılar. Əks-inqilabi qüvvələrin sayca çox olmasına baxmayaraq, üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmancasına vuruşdular. İrticaçılar onlara amansız divan tutdular. Sentyabrın 14-də, başqa demokratlar kimi, Xiyabani də qəhrəmancasına həlak oldu. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda xalq hərəkatının yatırılmasındakı “xidmətlərinə” görə şah tərəfindən birinci dərəcəli “Taci-Kəyan”

nişanı ilə təltif edildi. Bir sıra məhdudiyyətlərinə və nöqsanlarına, üsyan zamanı buraxılan səhvlərə baxmayaraq, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş 1920-ci il Təbriz üsyanı və bütün hərəkət Cənubi Azərbaycanda və bütövlükdə İran tarixində parlaq bir dövrü təşkil edir. Üsyan məğlub edilsə də, bu hərəkət Cənubi Azərbaycan türklərinin İranda əcnəbi ağalığına, irtica özbaşınalığına qarşı mübarizəsində mühüm bir səhifə oldu. Üsyan nəticəsində əvvəlki hökumət istefa verdi və İranda Müşirüddövlənin başçılığı ilə yeni dövlət kabineti təşkil edildi. İngilislərə qarşı mübarizənin ən kəskin vaxtında hakimiyyət başına gələn Müşirüddövlə xalqın nifrət və qəzəbindən qorxaraq 1919-cu il İngiltərə-İran sazişinin həyata keçirilməsinin məclis tərəfindən təsdiq olunanadək təxirə salındığını elan etdi və bu qərar 1921-ci ildə sazişin ləğvi ilə nəticələndi. İran türklərinin öz milli varlığı və demokratiya uğrunda mübarizəsi tarixində Ş.M.Xiyabaninin rəhbərliyi ilə baş vermiş hərəkətin rolu və əhəmiyyəti böyükdür. Təbrizdəki üsyana və bütün hərəkətə başçılıq etmiş Ş.M.Xiyabani şəxsiyyəti isə Cənubi Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən formalaşan milli şüurun inkişafı prosesində xüsusi bir səhifə – mərhələ təşkil edir. Ş.M.Xiyabani İranda müstəqillik və demokratik azadlıqlar uğrunda mübarizə aparmış ictimai-siyasi xadimlər içərisində xüsusi yer tutur.

Cənubi Azərbaycan 1920-ci illərdə. 1920-ci illərin birinci yarısında ictimai-siyasi vəziyyət mütləq liberal-demokratların deyil, əks-təmayüllü qüvvələrin xeyrinə dəyişməyə başladı. Burada öz nüfuzunu yaymaq məqsədi güdən Böyük Britaniya fəal surətdə İranın daxili işlərinə qarışırdı. Əvvəlcə iri feodallara arxalanaraq yerini

möhkəmləndirməyə çalışan ingilislər tezliklə fikirlərini dəyişərək daha çevik olan və Sovet Rusiyasına nifrət edən Rza xan kimi hərbiçilərə üstünlük verdilər. Hələ 1920–1922-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkətin silah gücünə yatırılması

Rza şah Pəhləvi

zamanı buraya göndərilmiş hökumət qoşunları, əsasən, Hərbi nazir Rza xanın komandanlığı altında olan kazak diviziyasının hissələri Təbrizi və digər şəhərləri tutdular. Hərbi vəziyyət elan edildi. 1924–1925-ci illərdə Təbriz, Ərdəbil, Miyanə, Diklidaş nahiyələrində yaşayan tayfalar silahsızlaşdırıldı. 1925-ci ilin iyulunda Rza xan Cənubi Azərbaycana səfər edib Təbriz, Xoy, Salmas, Ərdəbil şəhərlərində oldu. O, səfərə çıxmamışdan əvvəl xüsusi bəyanatında bildirdi ki, 1924-cü ilin yazında və yayında bu səfəri Azərbaycanın fəvqəladə xidmətlərini nəzərə alaraq edir. Əslində isə məqsəd Azərbaycandakı bütün qüvvələri səfərbər edib Qacarları devirməyə hazırlaşdırmaq idi. İşsizlikdən, bahalıqdan, rüşvətxorluqdan, özbaşınalıqdan bezən geniş xalq kütləsi Rza xanın yağlı vədlərinə inanırdı. Nəhayət, 1925-ci ildə Qacarlar sülaləsi devrildi və hakimiyyətə Rza şah Pəhləvi gəldi.

Cənubi Azərbaycan Rza şahın hakimiyyəti illərində. 1920-ci illərin ikinci yarısı – 1930-cu illərdə Cənubi Azərbaycanda müəyyən sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni dəyişikliklər baş verdi. Bu dövrdə Cənubi Azərbaycanda xüsusi kapital əsasında onlarla xırda, orta və iri sənaye müəssisəsi tikildi. Bunların içərisində, əsasən, Təbrizdə təmərküzləşmiş trikotaj – corab, pambıq və yun parça, kibrit fabriklərini, düyü, pambıq təmizləmə, göndəri, taxta-şalban zavodlarını göstərmək olar. Bütün bunların nəticəsində Cənubi Azərbaycanda milli sənaye kapitalının əsası qoyuldu. Lakin Pəhləvi rejiminin təmsil etdiyi qüvvələr sosial-iqtisadi sahələrdə dərin dəyişikliklərin həyata keçirilməsini arzulamır, yalnız öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədi güdən səthi islahatlarla kifayətlənirdi. Bu dövrdə sosial strukturda baş vermiş dəyişikliklərdən biri də vaxtilə ən güclü və nüfuzlu təbəqələrdən olan ruhanilərin sayının azalması və mövqeyinin zəifləməsi oldu. Rza şah, bütün diktatorlar kimi, heç bir müxalif qüvvələrlə hesablaşmayan və zorakı

siyasətə üstünlük verən dövlət başçısı idi. Onun dövlət səviyyəsinə qaldırdığı və paniranizmə söykənən milli zülm siyasəti qeyri-fars xalqlara, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı maddi və mənəvi həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində həyata keçirilirdi. Əski türk kitabları, Təbriz şairlərinin çap olunmuş əsərləri və əlyazmaları toplanılıb yandırılırdı. Türkcə coğrafi adlar – dağ, çay, şəhər, kənd, tarixi türk əsərlərinin və abidələrinin adları və s. sistematik olaraq farslaşdırılırdı. Rza şahın mərkəzləşmiş güclü dövlət yaratmaq məqsədilə apardığı inzibati siyasət də qeyri-fars millətlərin varlığına, milli təmərküzləşməsinə qarşı çevrilmişdi. 1937-ci ildə təsdiq olunan yeni inzibati bölgüyə əsasən Azərbaycan ərazisində üç ostan – vilayət yaradıldı.

Rza şah diktaturasının süqutu. 1941-ci il avqustun 25-də SSRİ və Böyük Britaniya hökuməti öz qoşunlarını Almanıyanın əlaltısına çevrilməkdə olan İrana yeritdi. Sovet qoşunları şimal regionlarını, o cümlədən Cənubi Azərbaycanı tutdu. Demokratik qüvvələrin təzyiqinə dözməyən şah öz oğlunun xeyrinə taxt-tacdan imtina etdi. Rza şahın hərbi-polis rejiminin iflasa uğraması nəticəsində ölkədə real hakimiyyət parlamentə və onun təşkil etdiyi hökumətə keçdi. Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş bəzi təsisatların, siyasi azadlıqların qismən bərpaı, siyasi məhbusların həbsdən buraxılması İranda ictimai-siyasi həyatın canlanması üçün əlverişli şərait yaratdı. İlk vaxtlar kortəbii çıxışlar, mitinq və nümayişlər sonralar müxtəlif partiyaların, qəzet və jurnalların fəaliyyəti nəticəsində getdikcə mütəşəkkil ictimai-siyasi mübarizə formasını aldı.

Milli hökumətin yaranması və süqutu. 1945-ci ilin yayında Cənubi Azərbaycanda demokratik hərəkətin yeni ikinci mərhələsi başladı. Bu, əsaslı surətdə dəyişmiş beynəlxalq vəziyyətlə xeyli dərəcədə bağlı idi. Cənubi Azərbaycanın iri torpaq sahibləri, ticarət burjuaziyasının bir çox nümayəndələri demokratik hərəkətin qarşısını almaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar. Onlar kiçik silahlı dəstələr təşkil edib

terror hadisələri törədir, köçəri tayfalarla əhalini toqquşdurmağa çalışırdılar. Buna cavab olaraq Azərbaycanın müxtəlif yerlərində silahlı fədai dəstələri yaranmağa başladı. Bu mübarizənin gedişində bəzi yerlərdə müvəqqəti idarəetmə orqanları da meydana çıxdı. 1945-ci il sentyabrın əvvəlində Seyid Cəfər Pişəvəri başda olmaqla bir qrup tanınmış demokrat Azərbaycan Demokratik Partiyasının yaradılması haqqında bəyanatla çıxış etdi. Sentyabrın 13-də ADP təsisçilərinin ilk konfransı keçirildi. Konfrans 11 nəfərdən ibarət Müvəqqəti Komitə seçdi və partiyanın I Qurultayını çağırmağı qərara aldı. ADP-nin orqanı olan “Azərbaycan” qəzeti ana dilində çıxmağa başladı. ADP-nin yaranması əhalinin geniş təbəqələri arasında böyük rəğbətlə qarşılandı. Bir neçə həftə ərzində minlərlə adam partiya sıralarına daxil oldu. 1945-ci ilin oktyabrında ADP-nin I Qurultayı keçirildi. Qurultay partiyanın rəhbər orqanlarını seçdi və siyasi mübarizəni genişləndirməyi qəet etdi. Mərkəzi hökumətin hücumunun qarşısını almaq üçün bütün şəhərlərdə yeni hakimiyyət orqanları yaradıldı. Noyabr ayında xalqın tanınmış xadimlərindən ibarət Azərbaycan Xalq Konqresi çağırıldı və o özünü Müəssislər Məclisi elan etdi. Əsas tələb Milli hökumətin yaradılması oldu. Dekabrın 12-də başda S.C.Pişəvəri olmaqla Milli hökumət yaradıldı. Bu hadisə tarixə “21 Azər” hərəkatı kimi daxil oldu. Çünki 12 dekabr İran təqvimi ilə Azər ayının 21-nə təsadüf edir. Hökumət 10 nazirlikdən, Ali Məhkəmə və Baş Prokurorluqdan ibarət oldu. Milli hökumətin yaradılması ilə demokratik hərəkatın üçüncü mərhələsi başladı. Milli hökumət Azərbaycanın İranın tərkibində muxtariyyət prinsipi əsasında mübarizə aparacağını bildirdi. Milli hökumətin qarşısında duran əsas vəzifə yerlərdə yeni inzibati-ərazi orqanlarının yaradılması idi. Bu məqsədlə əncümənlərin formalaşdırılmasına başlanıldı.

Demokratik hərəkatın ən mühüm tədbirlərindən biri də zəhmətkeşlərin xeyrinə sosial-iqtisadi islahatların keçirilməsi idi. Buna görə də Milli hökumət 1946-cı il

fevralın 16-da Aqrar Qanun verdi. Bu qanuna əsasən, torpaqsız kəndlilər torpaqla təmin olunmalı idi. Bir qədər sonra – mayın 12-də qəbul olunmuş “Əmək haqqında” Qanun sosial sahədə digər mühüm addım oldu. Bu qanuna görə, fəhlə və qulluqçuların iş şəraiti xeyli yaxşılaşdırıldı, sahibkarlar tərəfindən istismar məhdudlaşdırıldı.

Lakin Milli hökumətin ən böyük nailiyyəti milli mədəniyyətin inkişafının əsaslarını yaratmaq yolunda atdığı addımlar oldu. Bu istiqamətdə birinci dərəcəli tədbir 1946-cı il yanvarın 6-da Milli Məclisin qəbul etdiyi “Dil haqqında” Qanun idi. 1946-cı ilin iyununda Təbriz Universitetinin təsis edilməsi, müxtəlif yaradıcı birlik və təşkilatların, muzeylərin yaradılmasına başlanması əsl milli mədəni inqilab üçün əsas yaradır, demokratik hərəkatın milli məzmununu möhkəmləndirirdi. Bütün bu hadisələrdən istifadə edən İran hökuməti hücumla keçməyi qərara aldı. Noyabrın 30-da hökumət qoşunları ilə fədailər arasında döyüşlər başladı. Sovet dövləti Cənubi Azərbaycanda İran qoşununa müqavimətin qarşısını almaq üçün ölkədəki nümayəndələri vasitəsilə dekabrın 11-də gecə ikən hərəkat rəhbərlərini, ilk növbədə, Pişəverini Sovet İttifaqına mühacirətə məcbur etdi. Hərəkatın yeni rəhbərliyi bütün silahlı qüvvələrə döyüş meydanlarını tərk etmək haqqında göstəriş verdi. Dekabrın 12-də Təbrizə daxil olan şah qoşunları minlərlə adamı güllələdi və ya həbs etdi. Kütləvi təqiblərə başlandı. Cəza tədbirlərindən qurtulmaq üçün on minlərlə vətənpərvər qaçmağa, mühacirət etməyə məcbur qaldı. 1941–1946-cı illər milli azadlıq hərəkatı məğlubiyyətə uğradı. Cənubi Azərbaycandakı milli demokratik hərəkat məğlub olsa da, ölkənin sonrakı tarixinə çox böyük təsir göstərdi, xalqda öz milli varlığı, tarixi və mədəniyyəti ideyasını möhkəmləndirdi, bu məqsədlər uğrunda gələcək mübarizə üçün təməl daşı qoydu.

Cənubi Azərbaycan və İran İslam İnqilabı

İnqilabaqədərki dövr. XX əsrin 50–60-cı illərində ağır ictimai-siyasi durumda olan İranda kəndlilərin çıxışları baş verirdi. Bu çıxışlar Cənubi Azərbaycanda xüsusilə güclü idi. Ölkədə sosial partlayış gözlənilirdi. Şah hökuməti genişlənən demokratik mübarizənin qarşısını hərbi yolla almaqla bərabər, islahatlar keçirməyə qərar verdi. Bu, İran tarixinə “Ağ inqilab” adı ilə düşdü. 1962-ci ildə keçirilmiş aqrar islahat nəticəsində tezliklə Cənubi Azərbaycan kəndlilərinin 80 faizi torpaq sahibinə çevrildilər. Buna baxmayaraq, kəndlilər fermer təsərrüfatı yaratmaq yolunda böyük çətinliklərlə qarşılaşdılar. Ölkədə inkişaf birtərəfli gedirdi. Cənubi Azərbaycan inkişaf tempinə görə İranın əsas sənaye mərkəzlərindən geri qalırdı. Aparılan islahatlar ölkənin inkişafını şərtləndirməklə yanaşı, İranda Qərb həyat tərzinin yayılmasına da yol açdı. İran İslam inqilabı ərəfəsində şah hökumətinin apardığı islahatlar, həmçinin mədəniyyət sahəsində modernləşdirmə cəhdləri, siyasi-hüquqi sferada qatı mühafizəkar siyasət yürüdülməsi ölkədə ziddiyyətləri daha da dərinləşdirdi. Eləcə də xarici dövlətlərin ölkənin daxili işlərinə qarışmaqla qarışıqlıq yaratmaq söyləri müxalif qüvvələrə fikirlərini açıq ifadə etmək, etiraz aksiyaları keçirmək imkanı verdi. Tezliklə inqilabi hərəkət başladı. Hərəkət şah üsul idarəsinə, eyni zamanda ölkənin ABŞ inhisarlarının xammal əlavəsinə çevrilməsinə qarşı yönəlmişdi.

İnqilabın başlanması. 1977-ci il dekabrın 12-də Milli hökumətin yaranmasının (1945-ci il) ildönümü münasibətilə Təbriz Universiteti tələbələrinin şah əleyhinə çıxışları başladı. 1978-ci il yanvarın 9-da Qum şəhərində Konstitusiya prinsiplərinə və qaydalarına riayət olunması, şahlığın ləğv edilməsi tələbi ilə çıxış edən nümayişçilərlə polis arasında toqquşmalar baş verdi. Toqquşmalarda həlak olanların dəfninin 40-cı günü – fevralın 18-də Təbrizin din başçılarından əhaliyə müraciəti hər kəsi ayağa qaldırdı. Nümayişlərdə 100 min nəfər iştirak edirdi.

Nümayişçilər islam və demokratiya istəyini özündə əks etdirən şüarlar irəli sürürdülər. Dinc etiraz aksiyası sonra mövcud quruluşa qarşı üsyana çevrildi. Bunu “29 bəhmən üsyanı” da adlandırırlar. Şah Təbrizə başqa şəhərlərdən əlavə nizami hərbi dəstələr göndərirdi. Qüvvələr bərabər olmadığından üsyan qəddarlıqla yatırıldı. Antişah və antiimperialist hərəkət olan 1978–1979-cu illər İran inqilabının sosial-siyasi mahiyyətini, əslində, elə 18 fevral Təbriz üsyanı müəyyən etmişdi. Təbriz üsyanı Pəhləvi monarxiyasına zərbə vuran ilk xalq çıxışı idi. Bu üsyandan sonra etiraz dalğası Tehran, İsfahan, Məşhəd, Əraq, Qum, Zəncan və başqa şəhərlərə də yayıldı. İnqilabın rəhbərləri arasında xeyli azərbaycanlı var idi. Bunlardan Ayətullah Kazım Şəriətmədarini, Müvəqqəti hökumətin başçısı Mehdi Bəzərqani və başqalarını misal çəkmək olar. Təbriz, 1978-ci il İnqilabın qarşısını almaq üçün şah bir neçə kabinet dəyişikliyi etdi. Lakin bunun elə bir faydası olmadı. Həmin ilin sentyabrında inqilabın ikinci mərhələsi başlandı. İlk çıxışlar ayın 7-də ölkənin 12 şəhərində, o cümlədən Təbrizdə kütləvi xarakter aldı. Sentyabrın 8-də – cümə günü hakimiyyətin nümayiş iştirakçılarını gülləbaran etməsi də üsyançıları öz yolundan döndərə bilmədi. “Qanlı cümə günü” adını almış həmin gün əhalinin şahı qarşı qəzəb və nifrətini daha da artırdı. Neftçilərin noyabr ayında həftəlik, daha sonra isə 1978-ci ilin dekabrından 1979-cu il fevralın əvvəllərində davam etmiş aramsız ümumi tətili şah hakimiyyətinə ağır zərbə vurdu və inqilabın taleyini həll etdi. Şah 1979-cu il yanvarın 16-da İrandan qaçdı. Fevralın 16-da şəhpərəstlərin son törtöküntüləri Təbrizdə və Cənubi Azərbaycanın başqa şəhərlərində tamamilə zərərsizləşdirildi, nəzarət xalqın əlinə keçdi. Beləliklə, inqilab başa çatdırıldı. 1978–1979-cu illərin İran inqilabı dövründə azərbaycanlılar 25 min nəfərə yaxın qurban verdilər.

Respublika qurulması yolunda. 1979-cu ilin fevralında dini-siyasi məzmunlu hərəkətin liderlərindən olan Ayətullah Xomeyninin Fransadan Tehrana gəlməsi ilə

İran İslam inqilabı bitdi. Bundan sonra ölkənin idarəçilik sisteminin hansı əsasda qurulması ilə bağlı fikir ayrılıqları yarandı. Tudə Partiyası başda olmaqla bir qrup sosialist respublikasını, daha çox ingilislərin təsir dairəsində olan başqa bir qrup (əsasən, dini qrup) İslam respublikasını, ABŞ yönümlü qüvvələr və xüsusən Milli Cəbhə tərəfdarı olanlar demokratik quruluşu müdafiə edirdilər. Ölkənin ən nüfuzlu dini liderlərindən biri, əslən azərbaycanlı olan Seyid Məhəmməd Kazım Şəriətmədarinin rəhbərlik etdiyi Müsəlman Xalq Respublikası Partiyası (MXRP) isə dinin siyasətdən ayrı tutulmasını istəyən, milli və etnik azlıqların haqlarını müdafiə edən, liberal dəyərlərə üstünlük verən idarəçilik sisteminin yaradılmasını istəyirdi. Lakin qələbənin ilk günündən hakimiyyət sükənini ələ alan Ayətullah Xomeyni tərəfdarları ümumxalq rəy sorğusu ilə 1979-cu il aprel 1-də İran İslam Respublikasını (İİR) elan etməyə nail oldular. İnqilab dövründə İranın heç bir xalqı milli tələblər irəli sürmədi. Yalnız inqilabın qələbəsi ərəfəsində və ondan sonra milli hüquqların təmin olunması məsələsi gündəmə gəldi. İnqilab zamanı Xomeyni başda olmaqla bəzi siyasi xadimlər məzlum xalqlara öz müqəddəratını təyin etmək haqqının veriləcəyini bildirmişdilər. Ruhanilər tərəfindən idarə edilən və ölkənin ən güclü dini-siyasi partiyası olan İslam Respublikası Partiyası da verdiyi bəyanatında hər xalqın dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və adət-ənənələrini qorumaq hüququnun olduğunu bildirmiş, etnik və milli ayrı-seçkiliyi haram saymışdı. Müvəqqəti hökumətin başçısı, əslən azərbaycanlı olan Mehdi Bəzərqan İranda etnik azlıqlara mədəni hüquqların verilməsinin tərəfdarı idi. O, İranın ərazi bütövlüyü daxilində əyalətlərin belə bir hüquqa sahib olmasını məqbul sayırdı.

Hüquqi mübarizə. Bununla yanaşı, İran daxilində Azərbaycana muxtariyyətin verilməsi, məktəblərdə tədrisin ana dilində aparılması, ana dilində dərsliklərin, kitabların, qəzet və jurnalların çap olunması kimi məsələləri gündəmə gətirən bir sıra təşkilatlar yaradıldı. Belə təşkilatlardan biri də Tehrandə meydana gələn

Azərbaycan Yazıçıları və Şairləri Cəmiyyəti idi. 1979-cu ilin aprelində cəmiyyət ana dili probleminin həlli ilə bağlı proqram qəbul etdi. Azərbaycan dilini Azərbaycan xalqının rəsmi dili elan edən bu proqramın başlıca maddələri İran universitetlərində bu dilin rəsmən tanınması, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedralarının yaradılmasına hazırlıq aparılması məsələlərini özündə əks etdirirdi. Eləcə də proqramda məktəblər üçün ana dili və ədəbiyyat müəllimlərinin hazırlanmasına başlanılması, milyonlarla azərbaycanlının yaşadığı Tehranda ikidilli məktəblərin açılması və dərs kitablarının çap olunması kimi məsələlərə də diqqət yetirilirdi. Əsasən, ziyalılardan ibarət olan bu qrupun fəaliyyəti 1980-ci illərin əvvəllərinə kimi davam etmişdir. Bu dövrdə İran azərbaycanlılarının haqları uğrunda mübarizə aparan siyasi təşkilatlar arasında MXRP də var idi. MXRP-nin Azərbaycan təşkilatı suveren İran dövləti daxilində Azərbaycan xalqının muxtar hüquqları uğrunda mübarizəni öz başlıca vəzifəsi kimi göstərir, eyni zamanda islam prinsiplərinə dayanaraq sosialist cəmiyyətinin əsaslarını qoymaq əzmini bildirirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, 1979-cu ilin dekabrında qüvvəyə minmiş Konstitusiya ölkədə ruhanilərin mütləq hakimiyyətini təsbit etmiş oldu.

Sonuncu üsyan. Konstitusiya layihəsinin yeni mətnindən milli əyalətlərin bəzi hüquqları ilə bağlı qeydlərin çıxarılması, həmçinin ibtidai məktəblərdə ana dilində təhsil hüququ əvəzinə fars dilinə icazə verilməsi kəskin etiraz doğurdu. 1979-cu il dekabrın 5-də İran MXRP-nin Azərbaycan bölməsi Təbriz əhalisini Konstitusiyaya etiraz etməyə, bəzi fiziki və mənəvi hücumlara məruz qalmış Şəriətmədariyə dəstək olmaq üçün mitinq və nümayişə çağırdı. Bu, Təbrizdə üsyanın başlanmasına təkan oldu. Konstitusiyanın 110-cu maddəsinə (bu maddə Xomeyniyə mütləq ali hakimiyyət hüquqları verirdi) etirazla başlanmış bu üsyan zamanı Təbrizdə dövlət idarələri, radio və televiziya stansiyaları, başqa kütləvi informasiya vasitələri, təyyarə meydanı ələ keçirildi. Cənubi Azərbaycan “Azərbaycan İslam

Respublikası” elan edildi. Bir neçə gün davam edən nümayişlər dalğası Təbrizdən kənara yayılsa da, elə bir uğur əldə edə bilmədi. Buna səbəb Şəriətmədarinin tələblərin yerinə yetirilməsi üçün şəxsi nüfuzundan və milli hərəkətin gücündən istifadə etməməsi və geri çəkilməsi oldu. Beləliklə, müxtəlif sosial-siyasi qüvvələr tərəfindən dəstəklənən iki dini başçı – Xomeyni ilə Şəriətmədari arasındakı ziddiyyətlər ikincinin tərəfdarlarının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Hakim İslam Respublika Partiyasının yerli təşkilatları geniş fəaliyyət meydanı əldə etdilər.

Hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi. 1980-ci ilin yanvarında prezident seçkiləri keçirildi. Mart-may aylarında parlament seçildi, avqust-sentyabrda isə yeni, daimi hökumət işə başladı. Yeni hökumət torpaq, işsizlik məsələsini həll edə bilmədi. İran İslam Məclisi torpaq islahatı haqqında qanunu qəbul etsə də (sentyabr, 1981), dövlət bu qanunu həyata keçirməkdə aciz oldu. Çünki islahata şamil edilən torpaq sahələrinin çoxu varlı ruhanilərin, Məclis vəkillərinin, yüksək vəzifə sahiblərinin

Ayatullah Xomeyni

mülkiyyətində idi. Elə bu səbəbdən də İİR rəhbərliyi işsizlik problemini həll edə bilmədi. 1980-ci illərin əvvəllərindən etibarən mövcud quruluşa zidd olan çevrələrə qarşı təqiblərə başlandı. Fəalların bir qismi həbs olundu, bəziləri məhv edildi, qalan hissə isə mühacirətə getmək məcburiyyətində qaldı. Lakin müəyyən qurumlar öz fəaliyyətlərini 1983-cü ilin əvvəllərinə qədər, gizli şəkildə də olsa, davam etdirdilər. Tezliklə gizli fəaliyyət göstərən təşkilatlara “mədəni inqilab” adı altında müxtəlif siyasi damğalar vuruldu və onlara qarşı aparılan təqiblər daha da genişləndirildi. Bununla yanaşı, 1983-cü ilin əvvəllərinə kimi mədəni təşkilatlar da azad nəşr imkanlarından məhrum edilib təqiblərə məruz qaldılar. Dövlət yerli dillərə yalnız farscanın yanında işlədilməsi şərtilə məhdud hüquqlar versə də, realıqda qeyri-fars xalqlar məktəblərdə milli ədəbiyyatların belə ana dilində tədrisini həyata keçirmədilər.

12. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti. Sovet totalitar rejiminin təşəkkülü. Kütləvi repressiyalar

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman-türk dünyasında Qərb demokr tik siyasi sisteminə əsaslanan ilk milli dövlət idi. Dövlət quruculuğu milli siyasi qüvvələrin fədakar səyləri və əhalinin yaxından iştirakı ilə baş vermişdi. AXC-nin hakimiyyət orqanları qarşısında müstəmləkə əsarəti dövründən yığılıb qalmış, həmçinin müharibənin ağır nəticələri ilə bağlı yaranmış mürəkkəb problemlərin aradan qaldırılması kimi vacib vəzifə qoyulmuşdu. Cümhuriyyətin bu sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər Azərbaycan tarixində yüzlərlə “ilk”lərin meydana çıxmasına səbəb oldu. Dövlət quruculuğu. “İstiqlal Bəyannaməsi” AXC-nin dövlət quruluşunu parlamentli respublika kimi təsbit etmişdi. Qanunverici orqan funksiyasını ilk dövrlərdə Müvəqqəti Milli Şura yerinə yetirirdi. Milli Şuradakı mövcud siyasi qüvvələr Azərbaycanın yalnız müsəlman əhalisini təmsil edirdi. İyunun 17-də fəaliyyətini dayandırmalı olan Milli Şura hökumətin qarşısında 6 aydan gec olmayaraq ümumi, birbaşa və gizli səsvermə əsasında Müəssislər Məclisinin çağırılması vəzifəsini qoymuşdu. Osmanlı qoşunları Şimali Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Bakıya gəlişi gözlənilən Antanta qüvvələrinin AXC-ni tanımaqdan imtina etməsi Azərbaycanın müstəqilliyini yenidən təhlükə altına aldı. Belə bir vəziyyətdə ölkənin bütün əhalisini təmsil edəcək qanunverici orqanın təxirə salınmadan çağırılmasına böyük ehtiyac var idi. Mudros barışıqından sonra 1918-ci ilin noyabrında fəaliyyətini bərpa edən Milli Şura özünü yenidən respublikanın yeganə qanunverici orqanı elan etdi. Noyabrın 20-də qəbul

edilmiş “Azərbaycan parlamentinin yaradılması haqqında” Qanun seçki əsasında və ölkədə yaşayan bütün millətlərin təmsil olunduğu bir palatalı parlamentin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Parlamentin yaradılması haqqında qanuna görə milli azlıqlara böyük güzəştlər edilirdi. Rus və erməni milli şuraları müxtəlif bəhanələrlə əvvəlcə Azərbaycan Parlamentini tanımayacağını bildirsə də, Bakıdakı Antanta hərbi komandanlığının təmsilçisi general Tomson dekabrın sonlarında parlamentə və hökumətə müsbət münasibətini bəyan etdikdən sonra onun işində iştirak etməyə məcbur oldu. 1918-ci il dekabrın 7-də fəaliyyətə başlayan AXC Parlamenti xalqın demokratik hakimiyyət prinsiplərinə verdiyi böyük dəyərin təzahürü idi. Parlamentin sədri vəzifəsinə o zaman İstanbulda Azərbaycanın fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri qismində fəaliyyət göstərən Əlimərdan bəy Topçubaşov seçildi. Lakin məlum səbəblərə görə bu vəzifəni onun müavinləri – 1920-ci ilin fevralına kimi Həsən bəy Ağayev, daha sonra isə Məmmədyusif Cəfərov icra etməli oldular. Parlamentin fəaliyyətə başlaması münasibətilə siyasi məhbuslara amnistiya elan edildi. Parlamentin ilk müzakirə etdiyi məsələlərdən biri hökumətin hesabatının dinlənilməsi və yeni hökumətin təşkil olunması idi. 1918-ci il dekabrın 26-da F.Xoyskinin rəhbərliyi ilə yeni koalisiya hökuməti təşkil edildi. Hökumət Azərbaycanın müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsini, ərzaq, nəqliyyat, aqrar, maliyyə və ordu sahələrində təxirə salınmaz islahatların keçirilməsini nəzərdə tutan bəyannamə ilə çıxış etdi. General Tomson bu hökuməti Azərbaycan hüduqlarında yeganə qanuni hakimiyyət orqanı kimi tanımaqla AXC-nin beynəlxalq aləmdə tanınması istiqamətində mühüm qərar qəbul etdi. Tomsonun bu bəyanatına baxmayaraq, ingilis komandanlığı Bakıda yaratdığı general-qubernatorluq və sitəsilə AXC hökumətinin daxili işlərinə kobud müdaxilələrə yol verirdi. Parlament və hökumətin fəaliyyətlərini çətinləşdirən

amillərdən biri burada təmsil olunan parti yaların arasında kəskin fikir ayrılıqlarının mövcudluğu idi. Parlamentdə bir neçə fraksiya və qrup fəaliyyət göstərirdi ("Müsavat" və bitərəflər, "İttihad", "Əhrar", sosia listlər, "Slavyan-rus" cəmiyyəti və s.). Lakin buna baxmayaraq, fəaliyyət göstərdiyi müddət ərzində AXC parlamenti 230-a yaxın qanun qəbul etdi.

1918-ci il iyunun 27-də türk (Azərbaycan) dili dövlət dili elan olundu. 1919-cu ilin avqustunda "Vətəndaşlıq haqqında" Qanun qəbul edildi. 1919-cu ilin iyulunda qəbul edilmiş Müəssislər Məclisinə seçkilər haqqında əsasnaməyə görə 20 yaşına çatmış bütün vətəndaşlara seçkilərdə iştirak etmək hüququ verilir. Lakin 1920-ci ilin aprelində ölkənin sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə əlaqədar seçkilərin keçirilməsi baş tutmadı. AXC hökuməti – Nazirlər şurası. Ali icra orqanı funksiyasını hökumət yerinə yetirirdi. AXC-nin ilk hökuməti Milli Şura qarşısında məsuliyyət daşısa da, ikinci hökumət Şuranın qanunverici səlahiyyətlərini də həyata keçirməli oldu. 1918-ci ilin yayında ölkə ərazisində hərbi vəziyyət tətbiq edildi, ilk dövlət bayrağı qəbul olundu, ümumi hərbi mükəlləfiyyət tətbiq edildi. Bütövlükdə AXC-nin mövcud olduğu beş hökumət kabineti təşkil edilmişdi. Onlardan ilk üçünə Fətəli xan Xoyski, son ikisinə isə Nəsim bəy Yusifbəyli başçılıq etmişdir. AXC-nin ərazisi 114.000 km² (onun 97.000 km²-i mübahisəsiz ərazi) idi.

Qarabağ general-qubernatorluğu. Qarabağda məskunlaşmış erməni əhalisi də Ermənistandan aldığı yardımın sayəsində fəallaşmışdı. Onların məqsədi əhalinin əksəriyyətini müsəlmanların təşkil etməsinə baxmayaraq, buranı zorla Ermənistanla birləşdirmək idi. Qafqaz İslam Ordusu bu dövrdə bütün söylərini Bakının azad edilməsinə yönəltdiyindən Qarabağda erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhalisinə qarşı qırğınları geniş miqyas almışdı. Bakının azad edilməsindən dərhal sonra AXC hökuməti Qarabağda sabitliyin yaradılması və

erməni quldur dəstələrinin tərk-silah edilməsi üçün Qafqaz İslam Ordusunun bir hissəsini buraya göndərdi. Qarabağda AXC- nin hakimiyyəti bərqərar oldu. Osmanlı qoşunlarının Şimali Azərbaycanı tərk etməsi ilə Ermənistan tərəfindən yardım alan quldur dəstələri yenidən fəallaşdı. Bu dəfə onlara qarşı mübarizəni AXC ordusu aparmalı oldu. 1919-cu ilin yanvarında AXC hökuməti Qarabağın azərbaycanlı əhalisini erməni quldur dəstələrinin vəhşiliklərindən qorumaq üçün Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağda general-qubernatorluq təsis olunması haqqın da qərar qəbul etdi. Bu vəzifəyə milli azadlıq hərəkatının görkəmli xadimlərindən biri, AXC-nin ilk hökumətində hərbi nazir olmuş Xosrov bəy Sultanov təyin edildi. Ermənistan hakimiyyətinin Qarabağda bu vəzifənin təsis edilməsinə və ermənilərin düşməni adlandırdığı X.Sultanovun bu vəzifəyə təyin olunmasına etirazı bir nəticə vermədi. Qarabağda AXC hakimiyyətinə qarşı pozucu fəaliyyət aparan erməni Milli Şurasının fəal üzvləri general Tomsonun yardımını ilə ölkə hədudlarından çıxarıldı. Ertəsi gün Şuşanın erməni əhalisi separatçıların fitnəkarlığına görə X.Sultanova məktub yazaraq onun şəxsində Şuşanın müsəlman əhalisindən üzr istədi. Avqustda Qarabağın erməni əhalisi AXC hakimiyyətinə tabe olduğu haqqında hökumətlə saziş imzalamaq məcburiyyətində qaldı. 1919-cu ilin payızında Zəngəzurdə müsəlman əhalisinin erməni basqınlarından müdafiəsinin gücləndirilməsi nəticəsində Ermənistan Respublikası bir müddət qəzanın işğalından əl çəkməli oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Ermənistan Respublikası arasında 1919-cu ilin noyabrında Tiflisdə imzalanmış sazişə əsasən hər iki tərəf qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxarmalı idi. Lakin saziş imzalandıqdan bir neçə gün sonra Ermənistan onun şərtlərini pozaraq öz qoşununu Zəngəzura göndərdi.

*** Naxçıvan general-qubernatorluğu.***

Erməni silahlı qüvvələri tərəfindən Naxçıvanın müsəlman əhalisinə qarşı qırğınların miqyası genişlənməkdə idi. Batum müqaviləsi əsasında 1918-ci ilin iyununda Naxçıvana gəlmiş Osmanlı qoşunları bölgənin müdafiəsini möhkəmləndirdi. Lakin Osmanlı hərbi qüvvələri Mudros barışıqına əsasən Naxçıvanı tərk etdikdən sonra erməni quldur dəstələri yenidən fəallaşdılar. Bölgənin dinc müsəlman əhalisinə qarşı vəhşilikləri yenidən artdı. 1918-ci ilin noyabrında bölgənin müdafiəsini təmin etmək və onun Ermənistan tərəfindən işğalına yol verməmək üçün mərkəzi Naxçıvan şəhəri olan Araz-Türk Respublikası (ATR) yaradıldı. 1919-cu ilin fevralında ATR-in “Cənub-Qərbi Azərbaycan” adı altında AXC-yə birləşməsi xahişini təmin edən hökumət Bəhram xan Naxçıvanskinin rəhbərliyi altında Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz və Vedibasar ərazisini əhatə edən Naxçıvan general-qubernatorluğu yaradılmasını qərara aldı. Lakin Cənubi Qafqazda ingilis komandanlığının Naxçıvan məsələsində ermənipərəst mövqeyi 1919-cu ilin mart-iyul aylarında brada erməni idarəçiliyinin fəaliyyət göstərməsinə şərait yaratdı. Bu işğal rejimi AXC-nin güclü diplomatik təzyiqi və yerli əhalinin qətiyyəti sayəsində ləğv edildi. 1919-cu ilin avqustunda Naxçıvan şəhərində Səməd bəy Cəmillinskinin başçılığı ilə general-qubernatorluq fəaliyyətə başladı.

❖*Milli Ordunun yaradılması.*❖ Mürəkkəb daxili və xarici şərait Azərbaycan Milli Ordusunun yaradılmasının sürətləndirilməsini tələb edirdi. AXC hökumətinin 1918-ci il 26 iyun tarixli qərarı ilə, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət olan Müsəlman Korpusu Əlahiddə Azərbaycan Korpusu adlandırıldı, bununla da Cümhuriyyət ordusunun əsası qoyuldu. Bu işi sürətləndirmək məqsədilə 1918-ci il noyabrın 1-də F.Xoyskinin rəhbərliyi altında hərbi nazirlik yaradıldı. Lakin ordu quruculuğu onun müavini, daha sonra isə Hərbi nazir vəzifəsini icra edən general Səməd bəy Mehmandarova tapşırıldı. Pərakəndə fəaliyyət göstərən milli hərbi

hissələrin idarə olunmasını mərkəzləşdirmək məqsədilə Baş Qərargah formalaşdırıldı. AXC parlamenti ordu quruculuğuna xüsusi diqqət yetirirdi. Belə ki 1919-cu ildə dövlət büdcəsinin təqribən, 1/3-i hərbi xərclərə ayrılmışdı. Ordunun şəxsi heyətinin hərbi bacarıqlarının artırılmasına, peşəkar milli zabit kadrlarının hazırlanmasına, nizam-intizamın gücləndirilməsinə, ordunun silah- sursatla tam təmin olunmasına böyük əhmiyyət verilirdi. Orduda Azərbaycan dilinin öyrədilməsi, savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində mühüm işlər görülürdü. Hərbi qulluqçuların geyim formasının milli üslubda hazırlanması döyüşçülərin milli ruhunun gücləndirilməsində əhəmiyyətli addım oldu. 1919-cu ilin iyununda imzalanmış Azərbaycan-Gürcüstan hərbi-müdafiə və hərbi-texniki əməkdaşlıq haqqında sazişlərin də Milli Ordunun formalaşdırılmasında mühüm əhəmiyyəti var idi. Ölkənin xarici təhdidlərdən təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə 1919-cu ilin iyununda Baş Qərargahın nəzdində Əks-inqilabla Mübarizə Təşkilatı yaradıldı. Lənkəran bölgəsində 1919-cu ilin mayında bolşeviklər sovet hakimiyyətinin qurulduğunu və Muğan Sovet Respublikasının yaradıldığını elan etdilər. Sovet Rusiyası separatçılara silah-sursat və pulla yardım edirdi. AXC ordusunun əsas hissələri bu zaman Qarabağın dağlıq ərazisində erməni separatçılara qarşı mübarizə aparırdı. Digər qismi isə şimaldan gələn təhlükə ilə bağlı sərhədlərin müdafiəsinə göndərilmişdi. Buna görə də yalnız 1919-cu ilin avqustunda bölgəyə gələn Milli Ordu hissələri separat Muğan Sovet Respublikasını ləğv etdi. 1919-cu ilin avqustunda Azərbaycanı tərk edən ingilis hərbi qüvvələri bütün ləvazimatını və Xəzər hərbi donanmasını sovet hökumətinə qarşı mübarizə adı altında ağqvardiyaçılara verdi. AXC hökumətinin öz dəniz sərhədlərini müdafiə etmək məqsədilə ingilis komandanlığına yardım müraciətləri qismən təmin olundu. Bakı şəhərinin liman idarəçiliyi, hərbi ləvazimatın və sursatın bir hissəsi, bir neçə hərbi gəmi AXC hökumətinə verildi. Bunların əsasında Xəzərdə Azərbaycanın hərbi donanması yaradıldı.

Sosial-iqtisadi siyasət. AXC-nin siyasi liderləri hesab edirdilər ki, demokratik cəmiyyət insanlar arasında siyasi bərabərliyi təmin etməklə yanaşı, sosial ədalətsizliyi də aradan qaldırmalıdır. AXC-nin iqtisadi siyasətinin əsas prinsiplərindən biri müxtəlif mülkiyyət formalarının inkişafı üçün bərabər imkanların yaradılması idi. Xüsusi mülkiyyətin toxunulmazlığının azad sahibkarlığın inkişafı üçün vacib olduğu fikrini qəbul edən AXC hökumətləri eyni zamanda da onun miqyasının ifrat dərəcədə artmasına qarşı idi. 1918-ci ilin iyununda hökumət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə ərzaq və bəzi xammal məhsullarının xaricə çıxarılmasına müvəqqəti qadağa qoydu. 1919-cu ildə Dövlət Bankı fəaliyyətə başladı. Artan inflyasiya şəraitində milli pul vahidlərinin möhkəmləndirilməsi və onların alıcılıq qabiliyyətinin qorunub saxlanması hökumətlərin başlıca vəzifələrindən biri idi. Qiymətli metalların ölkədən xaricə daşınmasına görə məsuliyyət müəyyən edildi. Daxili bazarın qorunması üçün xaricdən gətirilən bir sıra mallara qoyulan gömrük rüsumu artırıldı. Eyni zamanda ölkədən məhsulların xaricə azad şəkildə ixracı üçün zəruri qanunlar qəbul edildi. Xarici kapitalın ölkə iqtisadiyyatında iştirakını artırmaq məqsədilə tədbirlər həyata keçirildi. 1919-cu ilin dekabrında parlamentdə AXC-nin yeni hökumətinin başçısı qismində çıxış edən N.Yusifbəyli Azərbaycanın azad və müstəqil yaşamasının əsas şərti kimi güclü iqtisadiyyatın yaradılmasının zəruriliyini qeyd etdi. Azərbaycan neftinin xarici bazarlarda satışının kəskin azalması səbəbindən neft sənayesində böhran dərinləşməkdə idi. AXC-nin IV hökuməti, əvvəlki hökumətlərdən fərqli olaraq, Bakı neftinin əsas istehlakçısı kimi daim bu məhsula ehtiyac duyan və onun əsas bazarı hesab olunan Rusiya ilə münasibətləri bərpa etməyi nəzərdə tutmuşdu. Bakı-Batumi neft kəmərinə AXC hökuməti Versal sülh müqaviləsinin 89-cu maddəsinə əsasən istifadə etmək imkanı qazandı. Sənayenin inkişafına yardım tədbirləri ilə yanaşı, fəhlələrin problemləri ilə bağlı zəruri işlərin tam görülməməsi, eyni zamanda aqrar islahatın ləngidilməsi

AXC hakimiyyətinin sosial dayaqlarını zəiflədirdi. Şimali Azərbaycan kəndlərində bütün təsərrüfatların əksəriyyəti dövlətə məxsus idi. Kəndlilərin yarısından çoxunu kasıblar təşkil edirdilər. 1919-cu ildə aqrar islahat barəsində qanun layihəsinin hazırlanması üçün parlament komissiyası yaradıldı. Komissiya hazırladığı layihədə bütün torpaqlar dövlət mülkiyyəti elan edilir, mülkədarların ixtiyarında müəyyən olunmuş miqdarda torpaq sahəsinin saxlanılması nəzərdə tutulurdu. “Müsavat”ın parlamentə təqdim etdiyi aqrar islahat layihəsinin müzakirəsi siyasi çəkişmələr və hökumət böhranı ilə əlaqədar baş tutmadı. Azərbaycanın müstəqilliyinə düşmən olan siyasi qüvvələr isə təbliğatlarında aqrar məsələnin həll olunmaması faktından yararlandılar. AXC hökuməti sosial sahədə mühüm tədbirlər həyata keçirdi. İnflyasiya ilə əlaqədar bir neçə dəfə əhalinin müxtəlif təbəqələrinin məişətinin artırılması haqqında qərarlar qəbul edildi. Hökumət kasıb ailələrdən olan uşaqlara yardım edilməsi ilə bağlı qərar da vermişdi. AXC hökumətlərinin sosial siyasətlərində qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli əsas yerlərdən birini tuturdu. 1918-1920-ci illərdə erməni quldur dəstələrinin törətdikləri vəhşiliklər səbəbindən İrəvan, Zəngəzur, Şuşa və Şamaxıdan 300 min nəfərdən çox azərbaycanlı yurd-yuvalarından qovulmuşdu. Hökumət tərəfindən onlara ərzaq, pul və zəruri istehlak malları verilirdi.

Mədəni quruculuq tədbirləri. Xalq maarifi sahəsində ən başlıca vəzifələrdən biri təhsil sisteminin yenidən qurulması və milli kadrların hazırlanması idi. Təhsil sisteminin milli zəmin əsasında yenidən qurulmasında avqustun 28-də məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsinin mühüm əhəmiyyəti var idi. İbtidai məktəblərdə şagirdlərin ana dilində təhsil alması ilə yanaşı, dövlət dili kimi türk (Azərbaycan) dilinin tədrisi məcburi hesab olunurdu. Orta təhsil müəssisələrində isə tədris dövlət dilində aparılmalı idi. Təhsil

Bakı Dövlət Universitetinin ilk binası. 1919-cu il

müəssisələrində, dövlət idarələrində, orduda, məhkəmələrdə dövlət dilindən istifadə mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Bununla yanaşı, milli kadrların hazırlanmasına qədər dövlət idarələrində rus dilindən istifadəyə də icazə verilirdi. Ölkədə müəllim kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar təşkil edildi. AXC hökumətinin qərarı ilə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin bazasında Qazax Müəllimlər Seminariyası yaradıldı. Ali təhsilin təşkili və ali təhsilli kadrların hazırlanması məqsədilə müxtəlif yönümlü ali təhsil müəssisələrinin yaradılması nəzərdə tutulsa da, yalnız bir universitetin açılması mümkün oldu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Parlament Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun və 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına xarici ölkələrin (Almaniya, Fransa, Osmanlı, İtaliya, Böyük Britaniya, Rusiya) ali məktəblərində təhsil alması üçün göndərilmələri haqqında qərar qəbul etdi. Rusiyadakı vəziyyətlə əlaqədar nəzərdə tutulmuş 13 nəfəri oraya göndərmək mümkün olmadı. Mədəni sahədə keçirilməsi nəzərdə tutulan islahatlardan biri də əlifba ilə bağlı idi. 1919-cu ildə AXC hökumətinin qərarı ilə yaradılmış Əlifba İslahatı Komissiyası latın əlifbasına keçilməsi haqqında təqdim olunan layihəni bəyənsə də, sovet Rusiyasının ölkəni işğal etməsi səbəbindən islahatı axıra kimi həyata keçirə bilmədi. AXC dövründə 100-ə qədər qəzet və jurnal dərc edilirdi ki, onların da əksəriyyəti türk (Azərbaycan) dilində idi. Məsələn, “İstiqlal”, “Azərbaycan”, “Qurtuluş”, “Mədəniyyət” və başqalarını göstərmək olar. Hökumətin 1918-ci ilin noyabrında qəbul etdiyi qərara əsasən senzura ləğv edilmişdi. BDU-nun nəzdində yaradılmış “Müsəlman Şərqini öyrənən cəmiyyət” Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının öyrənilməsi və təbliğ edilməsində mühüm işlər görürdü. “Türk ocağı” cəmiyyətinin məqsədləri türk xalqları arasında mədəni əlaqələri inkişaf etdirmək, onları bir-birinə yaxınlaşdırmaq, qarşılıqlı yardımını daha da möhkəmləndirmək idi. Parlamentin binasında açılmış “İstiqlal” muzeyində Azərbaycanın azadlıq və istiqlalına dair

sənədlər, materiallar, arxeoloji tapıntılar, silahlar, rəsm əsərləri, xalçalar və s. toplanmışdı. AXC hökuməti əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində dövlət və kütləvi xalq kitabxanalarının açılmasına mühüm əhəmiyyət verirdi. Bakıda fəhlələr arasında mədəni-maarif işlərinin aparılması məqsədilə “xalq evləri” təşkil edilmişdi. AXC-nin yaranması ilə milli teatrın fəaliyyətində canlanma baş verdi, Dövlət Teatrı təşkil olundu. Onun səhnəsində ilk tamaşaya qoyulan əsər N.Nərimanovun “Nadir şah” faciəsi idi. Azərbaycan teatrının repertuarında müstəqillik uğrunda mübarizə tarixinə həsr edilmiş dram əsərləri mühüm yer tuturdu.

Xarici siyasət. “İstiqlal Bəyannaməsi”ndə AXC-nin xarici siyasətinin əsas prinsipi kimi beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə bərabərhüquqlu, qarşılıqlı faydalı əlaqələrin qurulması, həmsərhəd dövlətlərlə qonşuluq münasibətlərinin yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. AXC-nin qurulduğu ilk dövrlərdə xarici siyasətin qarşısında, ilk növbədə, dövlətin suverenliyinin qorunması və ərazi bütövlüyünün təmin olunması vəzifələri dururdu. Bu zaman əvvəlcə Osmanlı, daha sonra Böyük Britaniya dövlətlərinin Azərbaycandakı hərbi nümayən dələri ilə AXC hökumətlərinin normal münasibətlərinin yaradılması vacib idi. Beynəlxalq vəziyyətin sürətlə dəyişməsi AXC hökumətlərindən çevik xarici siyastin yürüdülməsini tələb edirdi. Birinci dünya müharibəsinin başa çatmasından sonra keçirilən sülh konfransında AXC-nin başlıca məqsədi beynəlxalq birliyin bərabərhüquqlu üzvü kimi tanınması və Millətlər Cəmiyyətinə üzv qəbul olunması idi. Mövcudluğunun ilk aylarında (1918-ci il may–oktyabr) xarici siyasətində Osmanlı dövlətinə meyil edən AXC 1918-ci ilin noyabr ayından Qərb dövlətləri, xüsusilə Böyük Britaniya ilə yaxınlaşmalı oldu. 1920-ci ilin yanvarında müstəqilliyinin de-fakto tanınmasından sonra AXC xarici siyasətini keyfiyyətə yeni, daha geniş miqyasda yürütməyə başladı. Osmanlı dövlətinin AXC-nin

təşəkkülünə, Azərbaycanın müsəlman əhalisinin fiziki cəhətdən məhv edilməsinə və ölkə ərazisinin erməni qəsbkarları tərəfindən ələ keçirilməməsi üçün göstərdiyi yardım misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Konstitusiyalı monarxiya olan Osmanlı dövlətinin respublika quruluşuna üstünlük vermiş Azərbaycan xalqına yardımı dünya tarixində nadir hadisələrdən biri sayıla bilər.

1918-ci il noyabrın 4-də Mudros barışığının AXC ilə bağlı maddəsinə görə Ə.Topçubaşovun Osmanlı dövlətinə etiraz etməsi iki dövlət arasında razılaşdırılmış addım idi. Bu sənəd AXC-nin Osmanlı dövlətinin siyasəti ilə razılaşmadığını, Azərbaycan dövlətinin milli dövlət maraqlarını bütün gücü ilə qorumağa hazır olduğunu Antanta dövlətlərinə nümayiş etdirməli idi. Böyük Britaniya qoşunları AXC ərazisinə 1918-ci ildə iki dəfə daxil olmuşdu. General Denstervilin qoşunundan fərqli olaraq, noyabrda Bakıya gələn ingilis qüvvələri AXC hakimiyyəti ilə əməkdaşlığa üstünlük verildilər. 1919-cu ilin yazında AXC hökuməti yaranmış mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə ingilis qoşunlarının qalmasını ölkənin müdafiəsində mühüm amil hesab edir və buna görə də onların Azərbaycanı tərk etməsini narahatlıqla qarşılayırdı. Paris sülh konfransında Qərbi dövlətlərinin Qafqazda himayəçiliyiməsələsinin müzakirəsində AXC hökuməti Böyük Britaniyaya üstünlük verirdi. 1919-cu ilin avqustunda ingilis qoşunlarının Şimali Azərbaycanı tərk etməsindən bir müddət sonra Paris sülh konfransında İtaliyaya AXC üzərində himayəçilik təklif edildi. İtaliyanın AXC ilə bağlı böyük iqtisadi maraqları olsa da, onu xarici təcavüzdən qorumaq üçün burada kifayət qədər hərbi qüvvəsi yox idi. AXC hökuməti İtaliya ilə iqtisadi və siyasi əlaqələri gücləndirmək məqsədilə nümayəndə heyətini Romaya göndərmişdi. 1920-ci ilin fevralında İtaliya hökuməti ilə AXC ordusunun və hərbi donanmasının silah-sursat, hərbi ləvazimat, hərbi texnika və geyimlə təchiz olunması barəsində saziş imzalandı. 1920-ci ilin yanvarından etibarən AXC hökuməti daha genişmiqyaslı xarici siyasət

yürütməyi planlaşdırırdı. Bu məqsədlə parlament Fransa, Böyük Britaniya, İtaliya, İsveçrə, Almaniya, ABŞ, Polşa və sovet Rusiya sında diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması barədə qanun qəbul etdi. Qanuna əsasən Paris sülh konfransında iştirak edən AXC sülh nümayəndəliyi fəaliyyətini dayandırdı. Qonşu dövlətlərlə münasibətlər. Təşəkkülünün ilk günlərindən etibarən AXC-nin xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə dostluq və qarşılıqlı anlaşma prinsipləri zəminində münasibətlərin qurulmasına, mübahisəli məsələlərin həllində zorakılıqdan imtina edilməsinə, qarşılıqlı etimadın yaradılmasına mühüm əhəmiyyət verilirdi. Bu prinsipə bölgənin digər dövlətlərinin də riayət etməsi Paris sülh konfransında Qafqazın yeni yaranmış milli dövlətlərinin tanınmasına mühüm yardım etmiş olardı. 1918-ci ilin mayında Cənubi Qafqazda yeni yaranmış 3 milli dövlətin hüdüdlərinin dəqiqləşdirilməsinin mürəkkəbliyi səbəbindən onların arasında mübahisəli ərazilər problemi meydana çıxdı. AXC-nin Rusiya, Gürcüstan və Ermənistanla mübahisəli əraziləri var idi. Əksər hallarda bu problemin ikitərəfli danışıqlar yolu ilə həlli mümkün olmadığı üçün sərhəd toqquşmalarına səbəb olurdu. Bu isə milli dövlətlərin istiqlaliliyyətinin möhkəmlənməsinə və iqtisadiyyatının sabit inkişafına ciddi maneçilik törədirdi. Ermənistanın bir dövlət kimi təşəkkül tapması üçün siyasi-inzibati mərkəzə ehtiyacı var idi. Ermənilərin belə bir mərkəz kimi nəzərdə tutduğu Gümrü (Aleksandropol) şəhəri Osmanlı qoşunlarının nəzarəti altında idi və komandanlıq bunu hərbi zərurət kimi izah edirdi. Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da keçirilən iclasında iştirak edənlərin əksəriyyəti İrəvan şəhərinin Ermənistana paytaxt qismində verilməsi haqqında qərarı “qaçılmaz acı bir həqiqət” və “tarixi zərurət” kimi qiymətləndirdi. Milli Şuranın üzvləri vətənin bir hissəsinin itirilməsi faktının ölkə əhalisində hakimiyyətə qarşı müəyyən inamsızlıq yarada biləcəyini dərk etsə də, Osmanlı dövlətinin göstərdiyi yardımın AXC-nin təşəkkülü üçün həyati vacib məsələ olduğuna əmin idi. Gürcüstan ilə ərazi mübahisələri olsa da, AXC bu

mübahisələri danışıqlar yolu ilə həll etməyə çalışırdı. Xüsusilə müsəlman əhalisinin çoxluq təşkil etdiyi Borçalı, Ahalkələk və Lori əraziləri mübahisəli ərazilər kimi qəbul edilirdi. Gürcüstanın da AXC-yə ərazi iddiaları var idi. Buna baxmayaraq, hər iki Qafqaz dövləti həlledici məqamlarda birbiri ilə ortaq məxrəcə gələ bilər, diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Gürcüstanın Bakıda, AXC-nin isə Tiflisdə səfirlikləri fəaliyyət göstərirdi. 1919-cu ildə çar generalı Denikin “vahid və bölünməz Rusiya” şüarı ilə Dağlı Respublikasını süquta uğradıb Cənubi Qafqazın müstəqil dövlətlərini təhdid edəndə AXC və Gürcüstan hökumətləri Denikin təhlükəsinə qarşı birgə mübarizə aparmaq üçün müqavilə imzalayıb ittifaq yarada bildi. 1919-cu ilin iyunun 16-da bağlanan hərbi-müdafiə paktına görə AXC və Gürcüstan dövlətləri təcavüzkarə qarşı üç il ərzində qarşılıqlı surətdə əməkdaşlıq etməli idi. Ermənistan isə nəinki ona təklif edilən bu pakta qoşuldu, əksinə, hakimiyyətdə olan daşnak hökuməti Denikinlə sövdələşməyə getməyə üstünlük verdi. Ümumiyyətlə, daşnak hökuməti özünün mövcudluğu dövründə hər iki qonşu dövlətlə AXC və Gürcüstanla, eyni zamanda Türkiyə ilə də müharibələr aparmış, Cənubi Qafqaz dövlətlərinin birliyi yolunda başlıca maneəyə çevrilmişdi. Rusiyanın parçalanması ilə təkcə Cənubi Qafqazda deyil, onun şimalında da müstəqil dövlətlər yaranmışdı. Onlardan biri AXC ilə sərhəddə yerləşən Dağlı Respublikası idi. İlk vaxtlar ərazi mübahisələri olsa da, sonralar bu iki müsəlman dövləti arasında mehriban qonşuluq münasibətləri yaranmışdı. Hətta Dağlı Respublikasının AXC ilə konfederasiya yaratmaq təklifləri də səslənirdi. Lakin 1919-cu ilin əvvəllərində bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan general Denikin Dağlı Respublikasının varlığına son qoydu. Bu Respublikanın qurucularından biri olan Rəşid bəy Kaplanov AXC hökumətində nazir kimi çalışmışdı. AXC yarandıqdan sonra Qacarlar dövləti ilk vaxtlar onu tanımaq istəməmişdi. Qacarların diplomatları Rusiya imperiyası dağıldığına görə Türkmənçay müqaviləsini qüvvədən düşmüş hesab edir və bütün Cənubi Qafqazın onlara qaytarılması iddiasını irəli sürürdülər.

Lakin AXC nümayəndələrinin Qacarlar ilə apardığı danışıqlar tezliklə öz nəticəsini verdi. Böyük Britaniyanın da söyləri nəticəsində ərazi iddialarından geri çəkilən Qacarlar dövləti 1920-ci ilin martında AXC ilə dostluq haqqında müqavilə imzaladı. Müqavilədə hər iki dövlətin müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq etməsi və qarşılıqlı surətdə səfirliklərin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan nümayəndə heyəti Paris sülh konfransında. AXC Paris sülh konfransında iştirak üçün rəsmi dəvət almasa da, ingilis komandanlığının və hökumətinin rəsmilərinin bununla bağlı bəyanatlarında Azərbaycan dövlətinin konfransda iştirak edəcəyi bildirilmişdi. 1918-ci il dekabrın 28-də AXC hökuməti Paris sülh konfransına göndəriləcək nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyənləşdirdi. Heyət sülh konfransında iştirakla yanaşı, Avropa və Amerika dövlətlərinə AXC haqqında ətraflı məlumat təqdim etməli idi. Fransa hökuməti tərəfindən AXC nümayəndələrinə viza verilməsində əngəllərin yaradılması səbəbindən onlar Parisə sülh konfransı başladıqdan 4 ay sonra gedə bildilər. AXC konfransda iştirak edən dövlətlərin dördüncü qrupuna (yeni yaranmış dövlətlər və bitərəf ölkələrə) aid olduğundan bilavasitə konfransın iclaslarında iştirak etmək hüququna malik deyildi. Buna baxmayaraq, nümayəndə heyətinin üzvləri konfransa gəlmiş digər dövlətlərin nümayəndələri ilə görüşlər keçirir, dünya ictimaiyyətinə AXC ilə bağlı məlumatları çatdırmağa çalışırdılar. Onların apardığı geniş təbliğat erməni dairələrinin AXC ilə bağlı Qərb ölkələrində yaratdığı mənfi təsəvvürü, əsasən, dəyişə bildi. Ə.Topçubaşovun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyəti 1919-cu ilin iyununda “Qafqaz Azərbaycanı Cümhuriyyətinin Paris sülh konfransına memorandumu” adlı sənədi ingilis və fransız dillərində çap edərək konfransın katibliyinə təqdim etdi. Sənəddən nümayəndə heyətinin sülh konfransı tərəfindən AXC-nin müstəqilliyinin tanınacağına ümidvar olduğu qeyd edilirdi: “...Biz Qafqazda artıq de-fakto mövcud olan dövlətlərin tanınması məsələsini müdafiə edirik. Onlardan biri də müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətidir. Biz bu

memoranduma belə bir inamla yekun vururuq ki, xalqımızın maddi qüdrəti və mənəvi keyfiyyətləri, onun əxlaqi sərvətləri, əməyə və təhsilə olan məhəbbəti, qayda-qanuna və dövlət prinsiplərinə hörməti Azərbaycanın müstəqil cümhuriyyət şəklində bundan sonrakı suveren mövcudluğuna ən yaxşı zəmanətdir”. ABŞ prezidenti V.Vilson 1919-cu il mayın əvvəllərində AXC nümayəndələrinin konfransın işində iştirakının əleyhinə çıxış etdiyi halda, mayın 28-də heyətin başçısı Ə.Topçubaşovla görüşmək qərarına gəldi. AXC barəsində hazırlanmış bütün sənədlər V.Vilsona təqdim olundu, Azərbaycanın bir daha Rusiya tərkibinə qatılmayacağı və müstəqilliyini müdafiə edəcəyi bildirildi, ABŞ-dən AXC-yə siyasi və iqtisadi sahədə yardım göstərilməsi ilə bağlı xahiş edildi. AXC nümayəndələri konfransda Gürcüstan, Latviya, Estoniya, Belorusiya, Ukrayna və Şimali Qafqaz nümayəndələri ilə sıx əməkdaşlıq edirdilər. Onlar birlikdə Antanta dövlətlərinin vahid Rusiyanın bərpasına yönəlmiş siyasi addımlarının əleyhinə çıxırdılar. 1919-cu ilin sonlarında sovet Rusiyasının hərbi qüvvələrinin hərbi-siyasi rəqiblərini əzərək Qafqaza doğru irəliləməsi sülh konfransının aparıcı dövlətlərini narahat etməyə başladı. Müharibə zamanı Yaxın və Orta Şərqdə yeni mövqelər əldə etmiş Böyük Britaniya sovet təhlükəsi haqqında daha çox düşünürdü. 1919-cu ilin noyabrından etibarən ingilis dövlət xadimləri Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının müstəqilliklərinin sülh konfransı tərəfindən tanınmasının mümkünlüyü qənaətinə gəldilər. 1920-ci il yanvarın 11-də sülh konfransının Ali şurası bununla bağlı müvafiq qərar qəbul etdi: “Müttəfiq və birləşmiş dövlətlər Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərini de-fakto səviyyəsində birgə tanıyır”. Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindən birini yazan AXC-nin sülh nümayəndə heyəti vətənin müdafiəsinin gücləndirilməsində Antanta dövlətlərindən yardım göstərməsini xahiş etsə də, buna nail ola bilmədi. Sovet Rusiyasının beynəlxalq hüququn normalarına riayət edəcəyinə və sülh konfransı tərəfindən müstəqilliyi de-fakto tanınmış Cənubi Qafqaz respublikalarının suverenliyinə

hörmətlə yanaşacağına ümid etmək sadələvhlük olardı. Paris sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasından sonra Belçika, İsveçrə, Hollandiya, Çexoslovakiya, Finlandiya və digər dövlətlər Bakıda öz diplomatik nümayəndəliyini açmağa başladı.

AXC – sovet Rusiyası münasibətləri. Paris sülh konfransının Ali Şurası Azərbaycan və Gürcüstan respublikalarının müdafiəsinə yardım məqsədilə qoşun göndərilməsi əvəzinə, yalnız silah və hərbi sursat göndərmək haqqında qərar qəbul etməsi sovet Rusiyasının AXC-yə qarşı təcavüz niyyətinin gerçəkləşməsinə əlverişli şərait yaratdı. Çünki 1919-cu ilin sonlarından etibarən sovet Rusiyasını narahat edən məsələlərdən biri Antanta dövlətlərinin Qafqaz respublikalarının müdafiəsinə hərbi hissələrini göndərməsi ehtimalı ilə bağlı idi. 1920-ci ilin fevralında Şimali Qafqazda Deni kinin ağqvardiyaçı qüvvələri sovet Rusiyası orduları tərəfindən darmadağın edildi. AXC-nin şimal sərhədlərinə kimi gəlib çıxmış sovet Rusiyasının niyyəti keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədlərini bərpa etmək idi. Sovet hökuməti özünün beynəlxalq aləmdə təqdim etməyə çalışdığı sülhsevər və demokratik dövlət obrazına zərər verməmək üçün bunu açıq müdaxilə yolu ilə etmək dən çəkinirdi. Bu məqsədlə diplomatik təzyiq vasitələrindən istifadə olunmasına qərar verən sovet Rusiyası 1920-ci ilin yanvar-mart aylarında AXC hökuməti ilə nota mübadiləsi apardı. Əvvəlcə sovet Rusiyası amiranə və hədələyici formada AXC-yə Şimali Qafqazdakı ağqvardiyaçı qüvvələrə qarşı birgə mübarizə aparmağı təklif edir, həmin qüvvələrin Azərbaycan dövləti üçün də təhlükə olduğunu söyləyirdi. AXC isə bunu Rusiyanın daxili işi hesab edərək proseslərə qarışmamağa üstünlük verdiyini və Rusiya ilə müstəqil dövlət kimi qarşılıqlı münasibət qurmaq üçün danışıqlara başlamağa hazır olduğunu bildirirdi. Sovet Rusiyasının növbəti notasında AXC-nin müstəqilliyinin tanınması üçün danışıqlara xeyli vaxt tələb olunduğu qeyd edilir, ağqvardiyaçılara qarşı ittifaq barəsində təklif

yenidən təkrarlanırdı. Cavab notasında AXC-nin xalqların öz müqəddəratını azad müəyyən etməsi prinsipi əsasında təşəkkül tapdığı, bu prinsipə sovet Rusiyasının da tərəfdar olduğu və bunun tanınması üçün uzunmüddətli danışıqların aparılması fikri ilə razılaşmadığı qeyd edilirdi. Bu dövrdə AXC-nin siyasi dairələrində sovet Rusiyası ilə siyasi və iqtisadi əlaqələrin qurulmasının vacibliyi bildirilirdi. Rusiya ilə iqtisadi əlaqələrin bərpaı AXC-nin iqtisadi inkişaf maraqlarına cavab verən mühüm addım ola bilərdi. Təsərrüfatı dağıdılmış və iqtisadi tənəzzül dövrünü yaşayan sovet Rusiyası üçün də bərpa işlərinin aparılmasında Bakı nefti həlledici amilə çevrilmişdi. Lakin sovet Rusiyası AXC ilə normal iqtisadi münasibətlərin yaradılması yolu ilə neft və neft məhsullarının alınması haqqında düşünmürdü, bu sərvəti tez bir zamanda qəsb etməyə qərar vermişdi. AXC hökumətinin nota mübadiləsində qətiyyətli mövqeyini görən sovet Rusiyası ona qarşı hərbi müdaxilə planının hazırlanmasına başladı və işğal prosesində yerli kommunistlərdən yararlanmaq məqsədilə 1920-ci ilin fevralında burada Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyasını yaratdı. Planlaşdırılan işğalı Azərbaycanın siyasi qüvvələrinin hakimiyyət uğrunda mübarizəsi kimi qələmə vermək istəyən sovet Rusiyası 1918-ci ildən fərqli olaraq, yerli kommunistlərə rəhbərliyi azərbaycanlılara həvalə etdi. Azərbaycanda geniş sosial dayaqları olmayan yerli kommunistlərin isə hakimiyyəti ələ keçirmək üçün kifayət qədər qüvvəsi yox idi və onlar sovet Rusiyasının müdaxiləsinə ümid edirdilər.

Yeni daşnak-bolşevik ittifaqı. AXC-nin şimal sərhədlərində ağqvardiyaçıların təcavüzü ehtimalına qarşı güclü müdafiə-istehkam sistemi yaradılmış və xüsusi qoşun hissələri yerləşdirilmişdi. Onların müqaviməti sovet təcavüzünə ciddi maneə yarada bilərdi. AXC-nin şimal sərhədlərinin müdafiəsinin zəiflədilməsi məqsədilə sovet hökuməti ermənilərin xəyanətkar xislətindən istifadə etməyi qərara aldı. Belə ki sovet Rusiyasının AXC-yə müdaxiləsi ərəfəsində Ermənistan Azərbaycan

ərazisi hesabına öz iddialarının təmin olunması şərtlə sovet hökumətinə yardımını təklif edirdi. 1920-ci il martın 22-nə keçən gecə Qarabağda separatçı erməni qüvvələri Ermənistanın yardımı ilə Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən Azərbaycan Milli Ordu hissələrinə eyni vaxtda hücum etdilər. Milli Ordumuzun Əsgəranda yerləşən 50 nəfərlik dəstəsi sayca dəfələrlə çox olan erməni quldurları ilə qəhrəmancasına vuruşaraq sona kimi döyüş meydanını tərk etmədi. Düşmən buranı ələ keçirsə də, digər istiqamətlərdə uğursuzluğa düçar oldu. AXC hökuməti Qarabağda erməni silahlı qüvvələrinin basqınlarının artmasının yaratdığı təhlükəni nəzərə alaraq ölkənin şimal sərhədlərində yerləşdirilmiş Milli Ordu hissələrinin böyük bir qismini Qarabağa göndərməli oldu. Aprelin 2-də Əsgəran yaxınlığında başverən döyüşdə Milli Ordumuzun hissələri erməni dəstələrini ağır məğlubiyyətə uğradaraq Əsgəran və Xocalını azad etdi. Düşmənin bir sıra mühüm dayaq məntəqələrini ələ keçirən Azərbaycan ordusu Şuşa yaxınlığında baş verən döyüşlərdə erməni dəstələrinin Qarabağda ən güclü dayaq nöqtəsi olan Keşiş kəndini də ələ keçirdi. Ermənistanın ordu hissələrinin Qazax və Naxçıvana basqınlarının artması ilə bağlı AXC hökuməti Milli Ordunun müəyyən hissəsini ölkənin qərb sərhədlərinin müdafiəsinə göndərməyə məcbur oldu. Hökumətin ölkə daxilində pozuculuq fəaliyyəti aparan siyasi qüvvələrə qarşı sərt tədbirlərindən narazı olan sosialist nazirlərin hökuməti tərk etməsi nəticəsində 1920-ci il martın 30-da N.Yusifbəylinin hökuməti istefa verdi. Hökumətin təşkili M.H.Hacınskiyə tapşırıldı. Sosialistlərin və “Müsavət” partiyasının bir hissəsinin hökumətə daxil olmaqdan imtina etməsindən sonra M.H.Hacınski kommunistlərin hökumətdə təmsil olunmasına səy göstərdi. Lakin bu zaman silahlı üsyana fəal hazırlaşan kommunistlər onun təklifini qəbul etmədilər. M.H.Hacınski aprelin 22-nə kimi davam edən siyasi məsləhətləşmələrin uğursuzluğu ilə əlaqədar hökumətin təşkilindən imtina etdi. Bununla da AXC-də işğal ərəfəsində hökumət böhranı daha da dərinləşmiş oldu. Sovet Rusiyasının müdaxiləsi təhlükəsinin artdığı bir şəraitdə

AXC hökuməti hərbi yardım barəsində Gürcüstan hökumətinə müraciət etdi. Qarşı tərəf yardım müqabilində Batum şəhəri və Batum vilayəti ilə bağlı qaldırdığı iddianın AXC hökuməti tərəfindən tanınmasını tələb etdi. AXC hökumətinin bu şərti qəbul etməsinə baxmayaraq, Gürcüstan hökuməti hərbi yardım göstərmədi. Mustafa Kamal paşanın başçılığı ilə Antanta müdaxiləçilərinə qarşı gərgin mübarizə aparan Türkiyə milli azadlıq qüvvələri sovet Rusiyası ilə sıx siyasi, hərbi və iqtisadi əlaqələr qurduğundan AXC-nin bu ölkədən də yardım alması mümkün deyildi.

AXC-yə hücum hazırlıqlarını tamamlayan sovet Rusiyasının XI ordusunun komandanlığı Bakının işğalı məqsədilə 1920-ci il aprelin 21-də əməliyyata başlamaq haqqında əmr verdi. Bir neçə gün sonra isə verilən yeni əmrdə artıq bütün Azərbaycanın işğalı nəzərdə tutulurdu. Aprelin 26-dan 27-nə keçən gecə XI ordunun hissələri AXC hüdüdlərinə soxuldu. Bir neçə saatlıq döyüşlərdən sonra Yalama və Xudat stansiyalarını ələ keçirən müdaxiləçilərin zirehli qatarları Bakıya doğru irəlilədi. Rusiyanın təcavüzü haqqında xəbər alan hərbi nazir S.Mehmandarov aprelin 27-də Qazax və Gəncədə olan Milli Ordu hissələrinin Bakının müdafiəsinə cəlb edilməsinə çalışsa da, sovet qoşunlarının Bakıya daxil olması və şəhərə giriş yollarına nəzarət etməsi buna imkan vermədi. AXC-nin hərbi donanması kommunistlərin tərəfinə keçmişdi. Aprelin 27-də Bakıda yerli kommunistlərin silahlı dəstələri, buradakı bəzi türk zabıt və əsgərləri silahlı çevriliş edərək mühüm məntəqələri ələ keçirdi. Parlamentin sonuncu iclasında hakimiyyətin yerli kommunistlərə təhvil verilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bununla da Azərbaycanın dövlətçilik tarixinin şanlı səhifəsini yazan AXC yadelli qüvvənin işğalı nəticəsində süqut etdi. 1920-ci ilin aprelində keçirilən San-Remo konfransında AXC nümayəndələri sovet Rusiyasının AXC-yə təcavüzü ilə

əlaqədar məlumat verərək ölkənin müstəqilliyinin bərpa olunmasına yardım üçün konfransa müraciət etsələr də, böyük dövlətlər bu hadisəni sükutla qarşıladı.

Bolşevik istilasından onun nəticələri. Azərbaycan SSR-in təşkili. 1920-ci ilin aprel işğalı nəticəsində AXC süqut etdi. Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi ölkənin tarixində özünə məxsus yer tutan yeni bir dövrün başlanması demək idi. Bu dövr yeni respublikanın adı ilə Azərbaycan SSR və ya sadəcə, sovet dövrü də adlandırılır. Azərbaycan SSR-in yaradılmasında yerli bolşeviklər də iştirak etdiyindən bu mərhələ tarixə İkinci Respublika dövrü kimi düşmüşdür. Zor gücünə AXC-nin varlığına son qoyan və hakimiyyətin yerli kommunistlərə verilməsini təşkil edən Sovet Rusiyası ilk vaxtlar işğal faktını ört-basdır etmək üçün nəinki milli müstəqilliyin əleyhinə çıxmış, əksinə, özünü onun qorunub saxlanılmasının “təminatçısı” kimi təqdim etməyə çalışmışdı. Müstəqilliyin saxlanılmasına ən tutarlı sübut respublikanın ali rəhbər orqanlarının Azərbaycan xalqının nümayəndələrindən təşkil edilməsi ola bilərdi. Bolşeviklər də burada öz hakimiyyətlərini qurmaq üçün elə həmin yolu seçmişdilər. Aprel işğalından sonra Azərbaycanda ilk dövrlərdə ali qanunverici orqan kimi Müvəqqəti İnqilab Komitəsi təşkil olundu. Onun tərkibinə ancaq azərbaycanlılar daxil edildilər. 1920-ci il aprelin 28-də Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yeni hökumətin Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin tərkibini təsdiq etdi ki, o da azərbaycanlılardan ibarət idi. N.Nərimanov XKS-nin sədri təyin olundu. Əslində, respublikanın siyasi həyatında aparıcı rol Azərbaycan Kommunist (bolşevik) Partiyasına (AK(b)P) məxsus idi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin Siyasi və Təşkilat bürosunun qəbul etdiyi qərarlar nəinki yerli partiya təşkilatları, eyni zamanda qanunverici və icraedici orqanlar tərəfindən məcburi şəkildə icra olunmalı idi. Dövlət və hökumət orqanları üzərində partiya nəzarəti onun üzvlərinin dövlət aparatının müxtəlif pillələrində yerləşdirilməsi yolu ilə həyata

keçirilirdi. Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin bir çox sahələrdə həlledici rolu kadr məsələsinin onun əlində cəmləşməsi ilə xeyli dərəcədə bağlı idi. İlk dövrlərdə, xüsusən partiyanın Bakı təşkilatında azərbaycanlılar ruslar və ermənilərdən az idilər. 1929-cu ilə qədər Azərbaycan Kommunist Partiyasının katibləri, əslində, bütün partiya aparatına rəhbərlik edirdilər. Onların sırasında qeyri-millətlərin nümayəndələri üstünlük təşkil edirdi (V.Naneyşvili, Y.Stasova, V.Dumbadze, Q.Kaminski, S.Kirov, L.Mirzoyan). 1929-cu ildə Moskva ilk dəfə birinci katib vəzifəsini təsis etdi. 1933-cü ilə qədər bu vəzifəyə yenə də Mərkəzin emissarları təyin olunurdu (N.Gikalo, V.Polonski, R.Rubenov). AKP isə Azərbaycan SSR-də Rusiya Kommunist (bolşevik) Partiyasının qəbul etdiyi qərarları həyata keçirən “filial” funksiyasını yerinə yetirirdi. Bu isə yeni yaradılan respublikanın müstəqilliyinin formal xarakter daşdığını göstərirdi. Tez-tez dəyişən partiya rəhbərliyi, arası kəsilməyən mübarizələr, intriqalar respublikanın iqtisadi və siyasi həyatına mənfi təsir göstərirdi. 1920–1930-cu illərdə ölkədə həyata keçirilən irimiqyaslı iqtisadi islahatlar şəraitində Mərkəzə Azərbaycanda bu çəkişmələrə və mübarizəyə son qoya biləcək güclü milli kadr lazım idi. 1933-cü ilin sonunda Mir Cəfər Bağırovun AK(b)P-nin birinci katibi vəzifəsinə təyin edilməsi heç də təsadüfi deyildi. Zaman göstərdi ki, o, partiya təşkilatını parçalayan prinsipsiz mübarizələrə, şəxsi qarşıdurmalara son qoya bildi və bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirərək, təxminən, 20 il Azərbaycan Kommunist Partiyasına rəhbərlik etdi.

Sovet hökumətinin ilk tədbirləri. 1920-ci il may-iyun ayları ərzində Azərbaycan İnqilab Komitəsi dövlət quruculuğu sahəsində Rusiya nümunəsini rəhbər tutaraq bir neçə mühüm qərar qəbul etdi. Belə ki yerlərdə qəza, nahiyyə və kənd inqilab komitələri, polisin əvəzinə “fəhlə-kəndli milisi” yaradıldı. Azərbaycan İnqilab Komitəsi Xalq Məhkəməsi haqqında dekret qəbul etdi.

Məhkəməyə ancaq fəhlə və kəndlilərin nümayəndələri üzv seçilə bilərdilər. Azərbaycanda əks-inqilabçılığa, təxribatçılığa qarşı Fövqəladə Komissiya yaradıldı. Keçmiş AXC ordusunun ləğvi məqsədilə Azərbaycan İnqilab Komitəsi ordunun və donanmanın yenidən təşkili haqqında qərar çıxardı. Qərara əsasən, yeni yaradılacaq Azərbaycan ordusu və donanması, əslində, Sovet Rusiyası Qızıl Ordusunun tərkib hissəsi kimi müəyyən edilirdi. Beləliklə, Müstəqil Azərbaycan Sovet Respublikası öz mövcudluğunun ilk anlarından dövlətçiliyin mühüm atributlarının birindən – ordu saxlanması hüququndan məhrum edildi. Respublikada cəmiyyətin təbəqələrə və mülki rütbələrə bölünməsi ləğv olundu. İlk qanunvericilik sənədləri arasında torpaq haqqında qərar xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bütün xan, bəy, vəqf və kilsə torpaqları müsadirə edilir və təmənnasız olaraq kəndlilərin sərəncamına verildi. Azərbaycanda hakimiyyətin bolşeviklərin əlinə keçməsi və faktiki olaraq Moskvadan idarə olunması ölkənin sərvətlərinə, ilk növbədə, neftinə yiyələnməsi üçün Sovet Rusiyasına əlverişli şərait yaratdı. Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 24 may tarixli dekreti ilə neft sənayesi yenidən milliləşdirildi, bir qədər sonra isə Xəzər Ticarət Donanması, zavodlar, fabriklər və digər sənaye müəssisələri dövlət mülkiyyəti elan edildi. Beləliklə, xalqın sərvətləri vətəndaş müharibəsi nəticəsində iqtisadiyyatı bərhad hala düşmüş Sovet Rusiyasına daşınmağa başladı. 1921-ci ilin may ayında Bakıda Birinci Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan SSR-in ilk Konstitusiyası qəbul edildi. Onun başlıca müddəaları, əslində, RSFSR-in birinci Konstitusiyasının təkrarı idi. Konstitusiya bəyan edirdi ki, Azərbaycanda ali hakimiyyət fəhlələrə və əməkçi kəndlilərə, öz əməyi ilə yaşayanların hamısına məxsusdur. Azərbaycan SSR Konstitusiyası vicdan, mətbuat və söz azadlıqlarını bəyan edirdi. Əsas qanunda irqindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bərabərlik təsbit edilir, milli azlıqların mənafeyinin qorunmasına təminat verilirdi. Konstitusiya təsdiq edildikdən sonra və onun tələbinə uyğun olaraq Azərbaycan

İnqılab Komitəsi ləğv edildi. Ali qanunverici hakimiyyət qurultayda seçilmiş Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin əlində cəmləşdi. Ali İcraedici hakimiyyət isə Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinə məxsus oldu. N.Nərimanov yenidən Azərbaycan SSR XKS-in sədri seçildi. Beləliklə, Azərbaycanda “sovet milli dövlət quruculuğunun” hüquqi cəhətdən təşəkkülünün ilkin mərhələsi başa çatdı. Azərbaycan SSR bütün müsəlman aləmində yeni tipli ilk sovet respublikası oldu.

Bolşevik işğalının nəticələri. Aprel çevrilişindən keçən bir il ərzində respublikada keyfiyyət baxımından mühüm dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər Rusiyada tətbiq edilən siyasi və sosial-iqtisadi sistemin Azərbaycanda da bərqərar olmasına xidmət edirdi. Eyni zamanda sovet rejimi ilk günlərdən respublikada siyasi repressiyalar həyata keçirdi. AK(b)P-dən başqa bütün siyasi partiyalar az vaxt içərisində qanundan kənar sayıldılar, onların mətbuat orqanları qadağan edildi. “Müsavət”, “İttihad”, “Əhrar” və başqa partiyalar zəhmətkeşlərin qatı düşməni kimi damğalandı, partiyanın görkəmli liderləri, hətta sırası üzvləri də təqiblərə məruz qaldılar. Tezliklə bu partiyaların fəaliyyəti qadağan edildi. AXC-nin tanınmış rəhbərlərinin bir hissəsi həbs olundu, digərləri isə vətəni tərk etməyə məcbur qaldılar. Güllələnənlər arasında tanınmış dövlət xadimləri və hərbiçilər – S.Sulkeviç, İ.Usubov, H.Səlimov, S.Tlexas, R.Şıxlinski, tanınmış ziyalılar və hökumət üzvləri –X.Rəfibəyov, İ.Ziyadxanov, tanınmış pedaqoq və alim F.Köçərli və başqaları vardı. Daşnak terrorçuları 1920–1921-ci illərdə F.Xoyskini və H.Ağayevi Tiflisdə, B.Cavanşiri isə İstanbulda qətlə yetirdilər. AXC-nin bir çox görkəmli xadimi (Ə.M.Topçubaşov, A.Şeyxülislamov, C.Hacıbəyli, M.Məhərrəmov, M.Y.Mehdiyev və b.) Paris konfransında iştirak etdiklərinə görə vətəndə qalmış həmfikirələrinin faciəli aqibəti onların başına gəlmədi. Həbs edilmiş M.Ə.Rəsulzadə isə N.Nərimanov və İ.V.Stalinin müdaxiləsi

nəticəsində bolşevik repressiyasından xilas ola bildi. Stalinin şəxsi vaqonunda Rusiyaya aparılan M.Ə.Rəsulzadə 1922-ci ildə oradan Finlandiyaya, sonra isə Polşaya mühacirət etməyə məcbur oldu. Azərbaycan SSR-də terroru həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə Komissiya idi. Xalq arasında “çeka” (rus dilində Fövqəladə Komissiya sözlərinin baş hərfləri), üzvləri isə “çekist” adlandırılan bu təşkilatın əli ilə ölkədə siyasi baxımdan şübhə doğuran şəxslər həbs edilir, əmlakları müsadirə olunurdu. “Şübhəli ünsür” anlayışı, ilk növbədə, buraxılmış partiyaların üzvlərinə, keçmiş sahibkarlara, bəylərə, tacirlərə və ümumiyyətlə, varlılara, ziyalılara aid olunurdu. Həbslər və sürətlə aparılan istintaqlar, adətən, güllələnmə, yaxşı halda isə sürgünlə nəticələnirdi. Bolşevik hakimiyyətinin yerli şəraiti nəzərə almadan apardığı sərt iqtisadi siyasət, amansız terror tezliklə siyasi böhrana və yerlərdə ciddi narazılıqlara səbəb oldu. Azərbaycan xalqı bolşevik hakimiyyətinə qarşı müqavimət hərəkətinə başladı. Artıq 1920-ci il may ayının sonunda Gəncədə, iyun ayının əvvəllərində Qarabağda yerləşən keçmiş milli ordu hissələri üsyan etdi. Qırmızı Ordunun qarətlərindən, rus əsgərlərinin özbaşınalığından cana gəlmiş Azərbaycanın digər bölgələrinin yerli əhalisi də bu çıxışlara qoşulmuşdu. Zaqatala, Lənkəran, Şəmkir və s. bölgələrdə də ard-arda bolşevik zülmünə qarşı üsyanlar baş qaldırmışdı. Ümumiyyətlə, 1920–1924-cü illərdə Azərbaycan SSR-də istilacı rus ordusuna, bolşevik rejiminə qarşı 60-dək silahlı üsyan baş vermişdi. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər olduğundan və vahid mərkəzdən idarə edilmədiyindən çıxışlar yatırılır, ələ keçən vətənpərvərlərə divan tutulur, güllələnir, şəhərlər və kəndlər qarət olunurdu. Məsələn, Gəncə üsyanı zamanı rus-bolşevik ordusu yerli əhaliyə amansız divan tutmuş, üsyan etmiş hərbiçilərlə yanaşı, onlarla dinc sakin qətlə yetirilmişdi. Qırmızı Ordunun idarəçiliyində xeyli sayda bolşevik libasına bürünmüş erməni daşnaklarının varlığı da qırğınların və terrorun daha geniş miqyas almasına səbəb olan amillərdən idi. Təəssüf doğuran digər məqam isə bu qəddar aksiyalarda yeni sovet “ağalarına”

yarınmağa çalışan bəzi Azərbaycan bolşeviklərinin də (H.Sultanov, Ə.Qarayev) xüsusi canfəşanlıq göstərməsi idi. Bolşeviklər yüzrlə adamı Solovetsk adalarına, Suzdala, Novqoroda və Rusiyanın digər ucqar yerlərindəki həbs düşərgələrinə sürgünə göndərirdilər. Buna baxmayaraq, üsyanların mühüm əhəmiyyəti ondan ibarət oldu ki, yeni hakimiyyət sarsındıldı və Azərbaycan xalqının müqavimət əzmi nümayiş etdirildi.

Totalitar sovet rejiminin təşəkkülü. Kütləvi repressiyalar

Sosialist yenidənqurmalarının nəticələri. 1920–1930-cu illərdə respublikada həyata keçirilən siyasi və sosial-iqtisadi tədbirlər ölkənin ictimai həyatının bütün sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb oldu. Azərbaycanda da tətbiq edilən Stalin islahatları totalitar sosialist dövlətin formalaşmasına gətirib çıxardı. İqtisadi sahədə bu, azad bazar iqtisadiyyatı elementlərinin və xüsusi mülkiyyətin tamamilə ləğv edilməsi ilə nəticələndi. Mülkiyyət və sərvətlər üzərində dövlət nəzarətinin qoyulması elə bir şərait yaratdı ki, heç kəs heç nə üçün cavab vermir, bacardığı qədər dövlət mülkiyyətini talan edirdi. İstehsalatda bərabərlik prinsipinin möhkəmləndirilməsi insanlarda əməyə olan iqtisadi marağı, şəxsi təşəbbüs hissini öldürürdü. Nəticədə azad bazar münasibətlərinə son qoyuldu, fəhlə və kəndli təbəqələrinin faktiki olaraq mülkiyyətdən ayrılması prosesi başa çatdırıldı. Tədricən xalq kütlələrində bərabərlik psixologiyası formalaşmağa başladı. Sovet ideoloji aparatı tərəfindən cəmiyyətdə var-dövlətə, pula və xüsusi mülkiyyətə nifrət ruhu aşılır, yoxsulların və yoxsulluğun təbliği genişləndirilirdi.

Siyasi idarəçilikdə də mühüm dəyişikliklər baş verdi. Rəsmən geniş səlahiyyətlərə malik olan ali hakimiyyət orqanı – Sovetlər bu dövrdə öz nüfuzunu tamamilə itirərək partiya qərarlarını yerinə yetirən quruma çevrildi. Təkpartiyalı sistem yaradıldı. Partiya aparatı dövlətin bütün sahələrinə müdaxilə və nəzarət

etmək imkanlarını artırdı. 1936-cı il dekabrın 5-də SSRİ-nin yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Stalin Konstitusiyası adı ilə məşhurlaşan bu hüquqi sənədi “qalib gəlmiş sosializmin Konstitusiyası” da adlandırırdılar. Burada “istismarçı təbəqələrin ləğv edildiyi”, cəmiyyətin fəhlə və kəndlilərdən, həmçinin onların sırasından çıxan ziyalılardan təşkil olunması tezisi təsbit olunurdu.

Konstitusiya ilə Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası da ləğv edildi. Zaqafqaziya federasiyasına daxil olan respublikalar müstəqil dövlət subyekti kimi birbaşa SSRİ-nin tərkibinə daxil oldular. 1937-ci ilin martında Azərbaycan Sovetlərinin IX Qurultayında Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. SSRİ-nin 1936-cı il Konstitusiyasının əsasında tərtib olunmuş Azərbaycanın yeni Konstitusiyasında respublika vətəndaşlarına geniş hüquq və demokratik azadlıqlar verilirdi. Lakin ümumi özbaşınalıq və qanunsuzluq mühitində, terrorun dövlət səviyyəsində aparıldığı bir şəraitdə Əsas qanunda vəd edilən hüquq və azadlıqlar yalnız kağız üzərində qaldı və simvolik təbliğat materialına çevrildi. 1930-cu illərin sonlarında Mərkəzin Azərbaycanda keçirdiyi dəyişikliklərdən biri də yerli əhalinin və dilinin adının dəyişdirilməsi oldu. Türk adı azərbaycanlı, türk dili isə Azərbaycan dili adlandırıldı. Bu fikir Azərbaycan SSR-in ikinci Konstitusiyasında da öz əksini tapdı. Birbaşa İ.Stalinin sifarişi ilə edilən bu düzəliş siyasi motivlərə əsaslanırsa da, obyektiv olaraq XIX əsrin sonlarından başlayan azərbaycançılıq ideyasının güclənməsinə səbəb oldu.

Repressiyalar başlayır. Stalinin ölkədə möhkəmlənmiş hakimiyyəti tədricən partiya aparatının siyasi hökmranlığına çevrildi. Artıq 1930-cu illərin ortalarında nəinki ölkə, həm də partiya daxilində onun siyasətinə qarşı çıxma biləcək bütün qüvvələr darmadağın edilmişdi. 1934-cü ildə Leninqrاد şəhər və Vilayət Partiya Komitəsinin birinci katibi S.Kirovun öldürülməsindən sonra mərkəzdə güclənən kütləvi repressiyalar Azərbaycanda da həyata keçirilməyə başlandı.

Azərbaycan SSR-də əsası 1936-cı ilin sonlarında qoyulmuş kütləvi siyasi repressiyaların qurbanı, ilk növbədə, rəhbər kadrlar oldu. 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsinin üzvləri seçilmiş və aprel işğalından sonra ilk hökumətin tərkibinə daxil olmuş R.Axundov, Ə.Qarayev, S.M.Əfəndiyev, Q.Musabəyov, D.Bünyadzadə, M.D.Hüseynov və b. keçmiş partiya rəhbərləri 1937-ci ildə xalqa xəyanətdə, əks-inqilabi casusluq fəaliyyətində təqsirləndirildilər. Beləliklə, totalitar sistem, ilk növbədə, onu quranları “yeməyə” başladı. Keçirmiş partiya elitasının məhvi ilə işə düşən kütləvi repressiya maşını tezliklə ziyalıları, hətta ətrafda baş verən hadisələri hələ dərinədən dərk edə bilməyən fəhlə və kəndliləri də öz mənəşinə aldı. Yüzlərlə fəhlə, kəndli və ziyalı millətçilikdə, xalqa xəyanətdə, İngiltərə, Almaniya, Yaponiya, Türkiyə və başqa ölkələrin kəşfiyyat orqanları ilə əlaqədə təqsirləndirilərək məhv edildi. Azərbaycanda repressiyaların daha da şiddətli tüğyan etməsində partiya və sovet orqanlarında yuva salmış erməni millətinə mənsub məmurların da xüsusi rolu olmuşdur. 1937-ci ildə Şamaxıda bir qrup kommunist və bitərəfin, başda H.Sultanov olmaqla, açıq məhkəmə prosesi keçirildi. 1938-ci ildə Gəncədə “əks-inqilabçı – casus-terrorçu” təşkilata qarşı istintaq prosesi başlandı. Bu proseslərdə müttəhim simasında çıxış edən keçmiş partiya elitası Vətənə xəyanətdə, SSRİ-ni dağıtmaq, kapitalizm qurmaq cəhdlərində təqsirləndirildilər. “Xalq düşməni” elan edilən şəxsin təkcə özü deyil, yaxın adamları, dostları, qohumları da cinayət məsuliyyətinə cəlb olunur, onlarla bağlı ağır cəza tədbirləri həyata keçirilirdi. R.Axundov və H.Sultanovla bağlı uydurma “əks-inqilabçı-üsyancı-terrorçu” mərkəzin işi ilə əlaqədar 1700 nəfər, “Azneft”də aşkar edilmiş “əks-inqilabçı-terrorçu təşkilatın” işi ilə əlaqədar 3300 nəfər, Xəzər Gəmiçiliyi İdarəsindən 200 nəfər rəhbər işçiye

Mikayıl Müşfiq

Yusif Vəzir Cəmənəminli

müxtəlif cəzalar verildi. Həbs olunanlardan işgəncə yolu ilə etiraf ifadələri alındı, ailə üzvləri isə təhqirlərə məruz qaldılar. Kütləvi repressiyalar Azərbaycan ziyalılarından da yan keçmədi. Repressiyaların ilk qurbanları içərisində H.Cavid, M.Müşfiq, T.Şahbazi, Ə.Razi, S.Mumtaz, Y.V.Çəmənzəminli, Ə.Cavad kimi istedadlı, savadlı ziyalılar da var idi. Həmçinin Azərbaycan elminə öz böyük töhfələrini vermiş görkəmli alimlər – B.Çobanzadə, Ə.Qubaydulin, Azərbaycan səhnəsinin aparıcı aktyorları – Ülvü Rəcəb və Abbas Mirzə Şərifzadə də repressiya edilənlər sırasında idi. Cəzalandırılanların hamısı müxtəlif ölkələrin xeyrinə casusluqda, pantürkizmdə, panislamizmdə, xalq işinə xəyanətdə ittiham olunmuşdular. Təkcə 1936-cı il oktyabrın 1-dən 1938-ci il iyulun 1-dək Azərbaycan SSR-də 25222 insan həbs olunmuşdu. Lakin repressiyaların miqyası əhəmiyyətli dərəcədə böyük idi. Qurbanların ailə üzvləri və digər yaxın qohumları da cəzalandırılaraq Rusiyanın şimal rayonlarına və Orta Asiyaya sürgün edilmişdilər. Bunlar nəzərə alınarsa, yalnız 1937–1938-ci illərdə repressiya qurbanlarının ümumi sayı 100 min nəfərdən çox olmuşdur. Ümumittifaq səviyyəsinə də həyata keçirilən cəza tədbirləri xüsusilə türk-müsəlman respublikalarında öz miqyası, xarakteri və qəddarlıq dərəcəsi ilə fərqlənirdi.

Güneyli soydaşlarımızın faciəsi. 1930-cu illərin ortalarında respublikada əslən Güney Azərbaycandan olan xeyli sayda insan yaşayırdı. Onlar sovet sənədlərində fars və ya İran təbəələri adlandırılırdılar və əksəriyyəti sovetləşməyə qədərki dövrdə Şimali Azərbaycana köçmüşdülər. 1930-cu illərin ikinci yarısında ailə üzvləri ilə birlikdə sayı 60 mindən çox olan bu insanların 46 mini Bakıda yaşayırdı və təsərrüfatın müxtəlif sahələrində çalışırdılar. 1930-cu illərin ikinci yarısında SSRİ-də siyasi rejimin sərtləşdirilməsi, beynəlxalq vəziyyətin, o cümlədən İranla münasibətlərin xeyli kəskinləşməsi

Salman Muntaz

Hüseyin Cavid

şəraitində güneylilər rahat hədəf seçilərək şübhəli elementlər kateqoriyasına aid edildilər.

1938-ci il yanvarın 19-da ÜİK (b)P MK Siyasi Bürosu İrandan gəlmiş azərbaycanlılara aid xüsusi qərar verdi. Bu qərara əsasən, sovet vətəndaşlığını qəbul etmək istəməyən və İran təbəəliyində qalması arzulayanlar 10 gün ərzində İrana köçürülməli, bundan imtina edənlər isə sovet vətəndaşı kimi bir ay müddətində Qazaxıstana köçməli idilər. Bu, deportasiya demək idi. Nəticədə on minlərlə Cənubi Azərbaycanlı seçim qarşısında qaldı: ya İrana köçmək, ya da sovet vətəndaşlığını rəsmiləşdirərək Qazaxıstana sürgün olunmaq. Əks halda onları həbs təhlükəsi gözləyirdi. Bu insanların xeyli hissəsi Azərbaycan SSR-in həddlərini tərk etməyə məcbur olub İrana köçdülər. Pəhləvi rejiminin hakim olduğu İranda isə onlara münasibət birmənalı olmadı. Şah rejimi bu insanlara sovet casusu gözü ilə baxırdı. Nə Azərbaycanın şimalında, nə də cənubunda özlərinə yaşamaq üçün yer tapa bilən azərbaycanlıların çoxu İranı da tərk edib mühacirətə getmək məcburiyyətində qaldılar. Bu, ayrı-ayrı dövlətlərin və müxtəlif ideologiyaların hökmranlığı altında əzilən insanların faciəsi idi. İki rejimin siyasəti nəticəsində onlar öz vətənlərindən didərgin salındılar.

13. Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsi illərində və müharibədən sonrakı illərdə (1945-1980-ci illər)

sentyabrında Almaniyanın Polşaya hücumu ilə İkinci Dünya müharibəsi başladı. Müharibənin əvvəlində SSRİ ilə Almaniya müttəfiq idi. İkinci Dünya müharibəsi Azərbaycan sərhədlərindən çox uzaqlarda başlansa da, onun elə ilk günlərindən neft Bakısı böyük diqqət mərkəzində idi. Həmin dövrdə SSRİ ilə Almaniya arasında bir-birinə hücum etməməklə bağlı paktın (1939) bağlanması Fransa və İngiltərəni daha çox narahat edirdi. Dünya mətbuatında SSRİ-nin Almaniyanı Bakı nefti ilə təmin etməsi haqqında yazılar verilirdi. Almaniya Bakı neftinə də nəzarət edə bilsə idi, Fransanı və İngiltərəni müharibədə tez məğlub etmək imkanı

qazanacaqdı. Bütün bu səbəblərə görə İngiltərə və Fransa Bakıya bomba zərbəsi endirmək planı hazırlamağa başladı. Fransa hərbi dairələri 1940-cı ildə öz hökumətinə təqdim etdiyi məruzədə qeyd edirdi ki, Sovet İttifaqının neftinin 75 faizini Bakı verir və onu sıradan çıxarmaq lazımdır. Geniş müzakirələrdən sonra İngiltərə və Fransa hökuməti bu qərara gəldi ki, Bakıya bomba zərbəsi endirmək əvəzinə sualtı qayıqlar vasitəsilə onun neftinin Qara dənizlə Almaniyaya göndərilməsinə mane olmaq daha əlverişlidir. Bakının bombardman edilməsi planının dəyişdirilməsində Böyük Britaniyanın o dövrdəki Hərbi-dəniz naziri Uinston Çörçillin və Fransa generalı Şarl De Qollun mövqeyi müsbət rol oynamışdır. 1939–1940-cı illərdə Finlandiya ilə müharibə Sovet Ordusunun dövrün “mühərrik müharibəsi” üçün zəif olduğunu göstərdi. Bunu dərk edən faşist Almaniya rəhbərliyi onu “ıldırımsürətli” müharibə” planı ilə məğlub etmək qərarına gəldi. Beləliklə, 1941-ci il 22 iyunda faşist ordusu qəflətən və böyük qüvvə ilə SSRİ-yə hücum etdi. Müharibənin ilk aylarında alman qoşunu sürətlə irəliləyərək böyük ərazilər işğal etməyə müvəffəq oldu. 1942-ci ilin əvvəlində Hitler qərara gəldi ki, Qafqaz neftini ələ keçirmədən müharibəni davam etdirə bilməyəcək. Moskva yaxınlığındakı məğlubiyyətdən sonra faşist ordusunun komandanlığı 1942-ci ilin yayında əsas hücumları Stalinqrad və Qafqaz istiqamətinə yönəltdi. Bu plana görə, həmin ilin sentyabrında Almaniya ordusu Qafqazdan keçərək İran-İraq əraziləri ilə Bağdad üzərinə hücumu davam etdirməli idi. Eyni zamanda Hindistanın zəbt edilməsi də nəzərdə tutulurdu.

Faşist Almaniya rəhbərliyi SSRİ-yə qarşı müharibənin başladığı ilk günlərdə hesab edirdi ki, tezliklə Bakı neftini ələ keçirəcək. Bunun üçün “Edelveys” adlı xüsusi plan hazırlanmışdı. Qafqaz regionunda iqtisadi və hərbi-strateji cəhətdən ən güclü respublika Azərbaycan olduğuna görə düşmənin əsas qüvvələri də bu istiqamətə yönəldilmişdi. Hitlerin tələbinə görə, Almaniyanın 1-ci

tank ordusu 1942-ci il 25 sentyabrda Bakını zəbt etməli idi. 1942-ci ilin iyununda faşist ordusunun Qafqaz üzərinə hücumu başladı. Sovet rəhbərliyi Bakının müdafiəsi üçün xüsusi qərar qəbul etdi. Cənubi Qafqazda hərbi vəziyyət elan olundu. Qafqaz uğrunda döyüşlər Stalinqradı müdafiə edən Sovet ordu hissələri üçün böyük kömək idi və Stalinqrad uğrunda əks-hücumlar, əsasən, bu zəmində başlandı. Almaniya ordusunun böyük bir hissəsi burada mühasirəyə alındı və təslim oldu. Yalnız bundan sonra faşist ordu hissələrinin Qafqaz istiqamətindəki hücumu dayandırıldı və 1943-cü ilin əvvəlində Sovet Ordusu əks-hücum keçdi. Şimali Qafqazdan başlanan bu əks-hücumda Azərbaycanın milli diviziyaları böyük döyüş rəşadəti göstərdilər.

Ön cəbhədə. Müharibənin ilk günlərində, bütün ölkədə olduğu kimi, Azərbaycanda da ümumi səfərbərlik elan edildi. Könüllü olaraq cəbhəyə getmək üçün 40 min nəfərdən çox adam ərizə ilə müraciət etmişdi. Sovet İttifaqının rəhbərliyi Bakının və bütün Azərbaycanın müharibə illərində strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq müvafiq göstərişlər vermişdi. Moskvanın müdafiəsinə göndərilmiş Bakı Zenit Artilleriyası Alayı qəhrəmancasına döyüşdü. 1941-ci ilin qışında Moskva ətrafında aparılan döyüşlər və alman faşist ordusunun burada darmadağın edilməsi İkinci Dünya müharibəsinin ən böyük hadisələrindən biri idi. Bu qələbə faşist ordusunun məğlub edilməzliyi haqqındakı əfsanələrə son qoydu. Moskva uğrunda döyüşlərdə tank hissə komandiri Həzi Aslanov, polkovnik Yaqub Quliyev, snayperçi Ziba Qəniyeva, təyyarəçi Züleyxa Seyidməmmədova və başqa azərbaycanlılar qəhrəmanlıq göstərmişdilər. Hərbi həkim Aliyə Rüstəmbəyova bir çox yaralı döyüşçünün həyatını xilas etmişdi. 1941-ci ilin dekabrında Novqorod vilayətinin Pustinka kəndi yaxınlığında baş

Züleyxa Seyidməmmədova

vermiş döyüşdə göstərdiyi igidliyə görə İsrəfil Məmmədova Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı verildi. O bu ada layiq görülmüş ilk azərbaycanlı idi. Azərbaycanlılar Stalinqrad uğrunda döyüşlərdə də fəal iştirak etmişdilər. Məhz burada göstərdiyi rəşadətə görə tank alayının komandiri Həzi Aslanov birinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ilə təltif edildi. Azərbaycanlı general Yaqub Quliyev 1942-ci ilin dekabrında Stalin qrad ətrafında keçirilən böyük hücum əməliyyatı zamanı qəhrəmancasına həlak oldu. Kiyev şəhərinin düşməndən azad edilməsində xidmətlərinə görə batalyon komandiri, mayor Xıdır Mustafayev Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Belarusiyanın azad edilməsində (1944-cü ilin yayı) Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, general-mayor Həzi Aslanovun komandiri olduğu 35-ci tank briqadası böyük şücaət göstərdi. O, hər b tarixində cinahlardan zərbə taktikasının mahir ustası kimi tanınmış sərkərdə olmuşdur. H.Aslanovun tank briqadası 1944-cü ilin yayında Belarusiyanın, Baltik ölkələrinin azad edilməsində qəhrəmanlıq göstərdi və ikinci dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı fəxri adı ilə təltif edilmək üçün təqdim olundu. Lakin düşmən qüvvələr onun sənədlərini gizlətdilər və bu ad H.Aslanova ölümündən uzun müddət keçdikdən sonra – 1991-ci ildə verildi. Təyyarəçi Adil Quliyev faşistlərin 18 təyyarəsini məhv etmiş, göstərdiyi bu şücaətə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüşdür. Stalinqrad döyüşlərində kəşfiyyatçı Əli Kərimov və baş leytenant Həmzə Sadıxov feldmarşal Paülsün əsir alınmasında fəal iştirak etdiklərinə görə “Qırmızı Ulduz” ordeninə layiq görülmüşlər. Ziya Bünyadov isə Polşa və Çexoslovakiyanın azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adını almışdır. Gəray Əsədov Rumıniyanın Markita şəhəri uğrunda döyüşdə öz bədənini düşmənin pulemyotuna sipər etmiş və əməliyyatın uğurlu olmasını təmin etmişdir. Bu misilsiz qəhrəmanlıq nümunəsinə görə o, Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı ilə təltif edilmişdir. Berlin uğrunda döyüşlərdə, Reyxstaqın alınmasında igidlik göstərmiş daha bir Sovet İttifaqı Qəhrəmanı da Yusif Sadıqov idi. Ümimiyyətlə, on minlərlə

azərbaycanlı qəhrəmanlığına görə orden və medallarla təltif olunmuşdur. 43 nəfər azərbaycanlıya isə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı verilmişdir. O da məlumdur ki, İkinci Dünya müharibəsi illərində Cənubi Qafqaz respublikaları arasından cəbhəyə daha çox adam Azərbaycandan getmiş, lakin onların qəhrəmanlığı layiqincə qiymətləndirilməmişdir. Halbuki bu insanların şücaəti barədə Ali Baş Komandanlığa təqdimatlar göndərilirdi. Ancaq mərkəz tərəfindən bəzi hallarda məhz azərbaycanlı olduqları üçün onlarla bağlı ayrı-seçkilik edilirdi. Mərkəzin məqsədyönlü şəkildə həyata keçirdiyi siyasət nəticəsində müharibə illərində Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığı layiqli qiymətini almamışdır. Ümumiyyətlə, 1941–1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam səfərbər olunmuşdu ki, onların 11 mindən çoxu qadın idi. 300 min nəfərdən çox azərbaycanlı isə döyüşlərdə həlak olmuşdur. Döyüşlərdə azərbaycanlı komandirlərdən Heybət Heybətov, Mahmud Əbilov, Hacıbaba Zeynalov, Tərlan Əliyərbəyov, Akim Abbasov və digərləri yüksək hərbi sərkərdəlik qabiliyyətinə malik olduqlarını sübut edərək general-mayor rütbəsinə layiq görülmüşdür.

Azərbaycanlı döyüşçülər partizan hərəkətində. Azərbaycanlı döyüşçülər partizan hərəkətində də fəal rol oynamışlar. Onlardan Azərbaycanın igid qızları Aliyə Rüstəmbəyovanın və Alfa Şirazinin adlarını qeyd etmək olar. Azərbaycanlı döyüşçülər partizan dəstələrinin tərkibində Avropanın bir neçə ölkəsində faşizmə qarşı müqavimət hərəkətində fəal iştirak etmişlər. İtaliyada 1944-cü ildə təşkil edilmiş böyük partizan dəstəsinin komandiri Cavad Həkimli, komissarı isə Mehdi Hüseynzadə idi. Onlar İtaliya və Yuqoslaviya partizanları ilə birlikdə faşizmə qarşı mübarizə aparırdılar. Azərbaycanlı partizan Vilayət Hüseynov İtaliyada Mussolinini həbs edən partizanlardan biri olmuşdur. 1944-cü ildə fransız və azərbaycanlı partizanlar Fransanın Rodez şəhərini faşistlərdən azad edə bildilər. Burada fəaliyyət göstərən partizan hərəkətində iştirak edənlərdən biri isə

Əhmədiyyə Cəbrayılov idi. 1944-cü ildə Paris şəhərinin faşistlərdən azad edilməsi münasibətilə keçirilən mitinqdə Əhmədiyyə Cəbrayılov da çıxış etmişdir. O və digər azərbaycanlı Danial Abdullayev Fransanın ən yüksək hərbi mükafatı olan “Hərbi Xaç” medalı ilə təltif edilmişdir.

İqtisadiyyat. Arxa cəbhədə də bütün işlər “Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün” şüarı ilə müharibənin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdı. Sənaye və kənd təsərrüfatında qadınlar, yeniyetmələr cəbhəyə gedənləri əvəz edirdilər. Müharibə dövründə, əsasən, Azərbaycan neftçiləri cəbhələri benzin və digər yanacaqqla təchiz edirdilər. Dünya tarixində ilk dəfə olaraq neft sisternləri gəmilərin arxasına bağlanaraq daşıyırdı. Azərbaycan neftçilərinin bu böyük tarixi xidmətləri hələ müharibə illərində Marşal G.Jukov və marşal K.Rokosovski tərəfindən minnətdarlıqla qeyd edilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Sovet İttifaqının “mühərrik müharibəsi”ndə əldə etdiyi tarixi qələbədə cəbhənin yanacağa olan tələbatının böyük hissəsini təchiz edən Bakı şəhərinə “Qəhrəman şəhər” adı verilmədi. Halbuki müharibə illərində Bakı SSRİ-nin əsas neft bazası olmaqla qələbənin qazanılmasına güclü təsir göstərirdi. 1941-ci ilin sonunda Bakı dünya neft sənayesi tarixində rekord həcmdə – 23 milyon tondan çox neft istehsal etmişdi. Müharibə dövründə Bakı ölkə neftinin 75-80%-dən çoxunu verirdi. İkinci Dünya müharibəsi illərində Bakının maşınqayırma zavodlarında bir çox silahlar hazırlanırdı, məşhur “Katyuşa” reaktiv qurğuları, döyüş sursatı və cəbhə üçün digər ləvazimatlar istehsal edilirdi. ABŞ və İngiltərənin SSRİ-yə yardımları İran ərazisindən məhz Azərbaycan vasitəsilə daşıyırdı. Bu isə nəqliyyat işinin yenidən təşkil edilməsinə səbəb olmuşdu. Müharibə illərində Bakı yaralı döyüşçülərin müalicəsi işində də yaxından iştirak edirdi.

Mədəniyyət. Müharibə mədəniyyətin də inkişafına təsir göstərmişdi. Ədəbiyyat və incəsənətdə müharibə mövzusu diqqət mərkəzində idi. Mədəniyyət xadimləri

cəbhəyə səfərlər təşkil edir, əsgərlərlə görüşür, onlarda döyüş əhvali-ruhiyyəsinin yaradılmasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirdilər. Elm sahəsində müharibənin tələblərinə uyğun tədqiqat işləri aparılır və istehsalata tətbiq edilirdi. Azərbaycan alimləri Yusif Məmmədəliyevin başçılığı ilə neft-kimya sahəsində yenilik olan yüksək oktanlı aviasiya yanacağını məhz bu dövrdə hazırladılar. 1945-ci ilin martında Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaradılması isə elmin inkişafına əsaslı bir təkan verdi.

Azərbaycan milli diviziyaları		
Diviziya	Yaranma tarixi	Fəaliyyəti
77-ci diviziya	1920-ci il	Azərbaycanın bu ilk milli diviziyası 1938-ci ildə SSRİ-dəki bütün milli hərbi hissələr kimi ləğv edilmiş, 1941-ci ildə yenidən bərpa olunmuşdur. Qafqaz cəbhəsində keçirilən hərbi əməliyyatlarda və Şimali Qafqazın düşməndən azad edilməsində fəal iştirak etmişdir. Diviziya "Simferopol diviziyası" fəxri adı verilmişdir. Krim, Ukrayna və Litvanın düşməndən azad edilməsi zamanı göstərdiyi şücaətlərlə fərqlənmişdir.
402-ci diviziya	1941-ci il	Qafqaz uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişdir. Təchizatı yaxşı təşkil edilmədiyi üçün qəhrəmancasına vuruşmasına baxmayaraq, tərkibinin bir hissəsini itirmiş, 416-cı diviziya ilə birləşdirilmişdir.
223-cü diviziya	1941-ci il	Diviziyanın fəaliyyəti Qafqaz uğrunda döyüşlərdən başlamışdır. Qafqazın, Ukraynanın, 1944-cü ildə Rumıniya, Bolqarıstan və Yuqoslaviyanın azad edilməsində yaxından iştirak etmişdir. Belqrad uğrunda döyüşlərdə fərqləndiyi üçün "Belqrad diviziyası" adını almışdır.
416-cı diviziya	1942-ci il	Şimali Qafqazın azad edilməsində iştirak etmişdir. Taqanroq şəhəri uğrunda gedən döyüşlərdə fərqləndiyinə görə ona "Taqanroq diviziyası" fəxri adı verilmişdir. Bu diviziya 1945-ci ildə Berlinə ilk daxil olan hərbi hissələrdən biri idi. Hətta qələbə bayrağını Brandenburq qapılarına bu diviziyanın döyüşçüləri asmışdılar.
271-ci diviziya	1942-ci il	Ukrayna, Polşa və Çexoslovakiyanın azad edilməsində iştirak etmişdir.

İqtisadi inkişaf. İkinci Dünya müharibəsi ölkənin təsərrüfatına ağır zərbə vurdu. Müharibədə Azərbaycanın sənaye istehsalının göstəriciləri kəskin sürətdə aşağı düşdü. Sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı illə müqayisədə 22% az idi. Neft hasilatı, təqribən, yarımbarı azalmış, istehlak mallarının istehsalı kəskin sürətdə enmiş, kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazası zəifləmişdi. İşğal olunmuş sovet əraziləri azad olunduqca respublikada xalq təsərrüatı bərpa edilirdi. Xəzər dənizində neftçixarma sənayesinin iqtisadi cəhətdən səmərəsiz olması iddialarına baxmayaraq, Azərbaycan alimlərinin, neftçilərinin gərgin əməyi sayəsində dünyada ilk dəfə olaraq Azərbaycanda açıq dənizdə neft çıxarılmasına başlanıldı. Dənizdə qazılan kəşfiyyat quyusu 1949-cu ildə fontan vurdu. Bu dövrdə Azərbaycanda Sumqayıt, Daşkəsən, Mingəçevir, Əli Bayramlı (indiki Şirvan) kimi

yeni sənaye mərkəzləri yaradıldı. Sumqayıt böyük kimya və metallurgiya şəhərinə çevrildi. Tezliklə burada Azərbaycan əlvan metallurgiyasının ilk müəssisəsi – Alüminium zavodu işə salındı. 1945–1954-cü illərdə Mingəçevirdə Cənubi Qafqazda ən böyük Su Elektrik Stansiyası, Daşkəsəndə Filiz saflaşdırma kombinatı tikilib istifadəyə verildi. 1951-ci ildə SSRİ-də ən böyük tikinti müəssisələrindən olan Qaradağ sement zavodu işə salındı. Respublikada yüngül və yeyinti sənayesində də yüksəliş müşahidə olundu. Azərbaycanda həyata keçirilən aqrar siyasət imperiya mənafeyinə tabe edilmişdi. Məqsəd həm daşınıb aparılan pambıq, ipək, tütün, habelə sonralar tərəvəz və üzüm istehsalını artırmaq, həm də respublikanın vacib ərzaq məhsullarına olan tələbatını mərkəzdən daha çox asılı vəziyyətə salmaq idi. Suvarılan torpaqların sahəsini genişləndirmək üçün 1950–60-cı illərdə Samur-Dəvəçi, Yuxarı Qarabağ, Yuxarı Şirvan, Baş Muğan, Abşeron kanalları kimi iri irriqasiya sistemləri inşa edildi. Bununla belə, əhalinin sosial rifahının yüksəldilməsinə də diqqət ayrılırdı.

Əhalinin sosial rifahı. Mühüm sosial dəyişikliklərdən biri şəhər əhalisinin sürətlə artımı olmuşdu. 1970-ci ildə əhalinin artıq 50 faizi şəhərlərdə məskunlaşmışdı. Buna səbəb şəhərlərin sürətlə inkişaf etməsi, habelə kolxozçulara pasport verilməsi idi. 1947-ci il dekabrın 14-də ərzaq və sənaye mallarına kartoçka sistemi ləğv edildi. İstehsalın ardıcıl olaraq artması əhalinin gəlirlərinin çoxalması ilə nəticələndi. 1967-ci il noyabrın 6-da Bakı metropoliteninin istismara verilməsi respublikanın həyatında böyük hadisə kimi yadda qaldı. Bu, Yaxın Şərqdə birinci metropoliten idi. Adamların maddi rifahının yaxşılaşması və səhiyyə sahəsindəki nailiyyətlər əhali arasında ölüm hadisələrini azaltdı. Totalitar rejim davam edir. Güclü totalitar rejimin təmin olunmasında Stalinin, Azərbaycanda isə Bağırovun şəxsi nəzarəti altında işləyən Dövlət Təhlükəsizlik və Daxili İşlər Nazirliklərinin mühüm rolu var idi. Çuğulluq, satqınlıq, adamlara qarşı etimadsızlıq, gizli izləmə,

düşüncələrə nəzarət daha da artmışdı. Tarix elmi üzərində hakim ideologiyanın təzyiqi gücləndirilmişdi. Şimali Azərbaycanın Rusiyaya könüllü birləşdirilməsi haqqında cəfəng uydurmalar irəli sürülür, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin xalqa zidd siyasət yürütdüyü iddia edilirdi. Akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş “XIX əsr Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” əsərində Şeyx Şamilin başçılığı ilə xalq hərəkatını çarizmin müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizə kimi qiymətləndirməsi “yuxarılar”a xoş gəlməmiş, bu əsərə görə ona verilmiş “Stalin mükafatı” geri alınmış, təqiblərə başlanmışdı. Türk dünyasının möhtəşəm orta əsr abidəsi “Kitabi- Dədə Qorqud” “irticaçı feodal-xan eposu” adı ilə damğalanmış, A.A.Bakıxanov fanatizmdə, xan və bəyləri müdafiə etməkdə, M.M.Kazım bəy “çarizmin sadıq qulu” olmaqda günahlandırılmışdı. Akademik M.A.Dadaşzadə “Türkiyə casusu” kimi damğalanmışdı. Bununla yanaşı, mərkəz azərbaycanlılara etibar etmir, mühüm vəzifələrin çoxuna, xüsusən güc orqanlarına başqa millətlərin, əsasəndə rus və ermənilərin nümayəndələrini cəlb edirdi.

Erməni fitnəkarlığı. Moskvanın fitvası və havadarlığı ilə erməni millətçiləri, kommunist-daşnaklar vaxtaşırı azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dəki tarixi etnik ərazilərindən sıxışdırılıb çıxarılması, birinci növbədə, Qarabağın qoparılıb Ermənistana verilməsi tələbi ilə çıxış edirdilər. Ermənistan K(b)P MK və XKS-i Qarabağ ərazisinin iqtisadi cəhətdən Ermənistan SSR-lə bağlı olduğunu Stalinə sübut etməyə çalışırdı. O vaxt Azərbaycan K(b)P MK-nın birinci katibi M.C.Bağırovun bu barədə rəyi soruşmuşdur. O, cavab məktubunda Dağlıq Qarabağın Ermənistana güzəştə gediləcəyi təqdirdə müxtəlif vaxtlarda Ermənistana, Gürcüstana və Sovet Rusiyasına verilmiş bir çox tarixi ərazilərin Azərbaycan SSR-ə qaytarılmasını vacib hesab etdiyini bildirmişdir. Məsələnin bu səpkidə müzakirə olunması ermənilərin planlarının pozulmasına səbəb olmuşdu.

Deportasiya. Qarabağ məsələsini öz xeyirlərinə həll etməyi bacarmayan ermənilər başqa bir fitnəyə əl atdılar. Onların fitnəkarlığı sayəsində 1947-ci il dekabrın 23-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və başqa azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 sayılı qərar verdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 10 mart tarixli daha bir qərarı ilə bu işi həyata keçirmək üçün konkret tədbirlər planı müəyyən olundu. Bu qərara görə, 100 min azərbaycanlı 1948–1950-ci illərdə “kənüllülük prinsipinə əsasən” Azərbaycana köçürülməli idi. Ermənistandan deportasiya olunmuş azərbaycanlılar Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığı və digər rayonlarında (Saatlı, Göyçay, İmişli, Əli Bayramlı, Zərdab, Salyan, Kürdəmir, Sabirabad, Yevlax, Ucar və s.) yerləşdirildilər. Ermənistan SSR-də etnik təmizləmənin bu mərhələsində 100 min nəfərdən çox azərbaycanlı zorla köçürüldü və ya köçməyə məcbur edildi. Eyni zamanda Azərbaycanda yaradılan yeni sənaye mərkəzlərinə – Sumqayıta, Əli Bayramlıya, Mingəçevirə, Daşkəsənə başqa respublikalardan minlərlə adam, o cümlədən erməni yerləşdirildi.

Siyasi rejimdə yumşalma. İ.D.Mustafayev. 1953-cü il martın 5-də totalitar sovet sistemini quran İ.V.Stalin vəfat etdi. N.S.Xruşşov 1953-cü ilin sentyabrında Sov.İKP MK-nın birinci katibi seçildi. M.C.Bağırov Azərbaycan KP MK və Bakı Komitəsinin birgə plenumunda (12–13 iyul 1953-cü il) ziyankarlıqda, qüsurlu rəhbərlik metodlarında, kadrlara səmərəli fəaliyyət üçün şərait yaratmamaqda və başqa əməllərdə təqsirkar bilinib vəzifəsindən kənar edildi. Tezliklə həbs edildi, xalq düşməni kimi ölüm cəzasına – güllələnməyə məhkum olundu. 1954-cü il fevralın 14–16-da Azərbaycan KP-nin XX Qurultayı keçirildi və akademik İmam Daşdəmir oğlu Mustafayev MK-nın birinci katibi seçildi. İ.D.Mustafayev və həmkarları yeni şəraitdə respublikanın, xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmağa, milli, mənəvi dəyərlərin, mədəniyyətin, elmin, təhsilin inkişaf etdirilməsinə, xalq

təsərrüfatının tərəqqisinə nail olmağa cəhd göstərdilər. Sənayenin sürətlə inkişafı, yeni iş yerlərinin açılması, kəndli gənclərin Bakıya axını nəticəsində paytaxtın iqtisadi-ictimai həyatında azərbaycanlı kadrların rolu artdı. Beynəlmiləl şəhər kimi məşhurlaşmış Bakıda yerli əhalinin tərkibi azərbaycanlıların xeyrinə dəyişməyə başladı. Respublikada kənd təsərrüfatına göstərilən diqqət nəticəsində ərzaq məhsullarının istehsalı artdı. Respublikada Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusunun təmin olunmasının mətbuatda açıq müzakirəsi keçirildi. 1956-cı ildə Azərbaycan SSR Ali Soveti 1937-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyaya respublikada dövlət dilinin Azərbaycan dili olması barədə maddə əlavə etdi. Kargüzarlıq işlərinin Azərbaycan dilində aparılması üçün konkret tədbirlər görüldü. 1956-cı ildə Bakı telestudiyası işə düşdü. Məhkəmə quruculuğu məsələləri, mülki və cinayət məəcəllələrinin qəbulu respublikaların öz ixtiyarına verildi. Repressiya illərində cəzaya məruz qalanların işlərinə yenidən baxılması üçün komissiyalar təşkil edildi və günahsız olduqları sübut edilərək onlara bəraət verildi. Minlərlə azərbaycanlının üzərindən “xalq düşməni” damğası götürüldü. Tezliklə Azərbaycan rəhbərliyinə qarşı təqiblərə başlandı. Dağlıq Qarabağ məsələsi növbəti dəfə ortaya atıldı. Ermənistan SSR Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsini tələb etdi. Bu respublikada antitürk əhvali-ruhiyyə yenidən qızıqdırıldı. Yerevan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölmələri bağlandı. Yerevan Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu Azərbaycanın Xanlar (indiki Göygöl) rayonuna köçürüldü. C.Cabbarlı adına Dram Teatrının, Azərbaycan dilində çıxan rayon qəzetlərinin və b. nəşrlərin fəaliyyəti dayandırıldı. V.Y.Axundov. Belə bir şəraitdə Sov.İKP MK-nın 1959-cu ilin iyununda keçirilən plenumu Azərbaycan SSR rəhbərliyini qondarma ittihamlarla ciddi tənqid etdi. İ.D. Mustafayev vəzifəsindən azad olundu. Vəli Yusif oğlu Axundov Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi seçildi. Milli dəyərlərə diqqət daha da artırıldı. 1966-cı ildə İranda yaşayan böyük Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın

“Heydərbabaya salam” poeması Bakıda çap olundu. Yaradıcı gənclər üçün “Ulduz” jurnalının nəşrinə başlandı. Novruz bayramı “Bahar bayramı” adı ilə rəsmi şəkildə qeyd edildi. 1962-ci il dekabrın 17-də 95 nəfərin iştirak etdiyi gizli yığıncaqda Milli Azərbaycan Qərargahı (MAQ) təşkil olundu. MAQ-ın rayonlarda şöbələri yaradıldı. Təşkilat üzvlərinin əksəriyyəti vəzifəli şəxslər idi. Başlıca məqsəd rəhbər vəzifələrdə azərbaycanlıların olmasına, respublika büdcəsinə ayırımların Moskvada deyil, Bakıda həll edilməsinə çalışmaq, milli oyanışa xidmət etmək idi. MAQ-çılar bir neçə mühüm vəzifəyə azərbaycanlı kadrların təyin edilməsinə nail oldular. Belə bir şəraitdə mərkəzin təzyiqi nəticəsində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 1969-cu il 7 may tarixli qərarı ilə sərhəd rayonlarında 2 min hektardan çox Azərbaycan torpağının Ermənistanə verilməsi haqqında hələ 1938-ci il mayın 5-də qəbul olunmuş qərarı təsdiq etdi. Lakin bir qədər sonra Azərbaycan rəhbərliyinə gəlmiş Heydər Əliyev bu qərarın icrasına yol vermədi.

İdarəçiliyin möhkəmləndirilməsi. 70–80-ci illərdə sosial-iqtisadi uğurlar

Azərbaycan KP MK-nın birinci Əliyev qısa müddət ərzində sistemini xeyli möhkəmləndirdi.

korrupsiyaya qarşı ciddi mübarizəyə başladı. Sosialist cəmiyyətində vəzifədən sui-

“Qoy ədalət zəfər çalsın”. Azərbaycan KP Mərkəzi Komitəsinin 1969-cu il iyulun 14-də keçirilən Plenumu Azərbaycan üçün böyük

tarixi əhəmiyyət kəsb edən taleyüklü hadisə idi. Plenumda Heydər Əlirza oğlu Əliyev katibi seçildi. Heydər respublikada idarəçilik Rüsvətxorluğa,

istifadə, korrupsiya kimi mənfi hallar olduğunu, onların aradan qaldırılmasının vacibliyini sovet hakimiyyəti tarixində ilk dəfə cəsarətlə elan etdi və bu hallara qarşı qəti mübarizəyə başladı. Tezliklə SSRİ rəhbərliyində böyük nüfuz qazanan Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun üzvlüyünə namizəd seçildi və Azərbaycanın inkişafı naminə bu vəzifənin verdiyi imkanlardan məharətlə istifadə etdi. O, 1982-ci ilin dekabrında Moskvaya yüksək dövlət və partiya vəzifələrinə dəvət olundu. Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçildi, SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi.

Hüquqi bazanın yaradılması. Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasət bütün sahələrdə olduğu kimi, qanunverici orqanlara da ən bacarıqlı və layiqli adamların seçilməsinə imkan yaratdı. Bu orqanların işi xeyli fəallaşdı, yeni komissiyalar formalaşdırıldı, onların səmərəli işləməsi üçün qayğı göstərildi. Azərbaycan Ali Soveti respublikanın iqtisadi, mədəni inkişafını təmin etmək məqsədilə hüquqi baza təşkil edən onlarla qanun qəbul etdi. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə partiya və dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların, ziyalıların respublikanın milli kadr potensialının möhkəmləndirilməsinə diqqəti artdı. Minlərlə azərbaycanlı gənc təhsil almaq üçün SSRİ-nin aparıcı təhsil və elm ocaqlarına göndərildi. 1978-ci il aprelin 21-də Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyası qəbul edildi. Bu Konstitusiya mövcud olan dar imkanlar daxilində xalqın mənəvi sərvətlərinin, xüsusən dilinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi əsasları genişləndirdi. SSRİ rəhbərliyinin etirazına baxmayaraq, H.Əliyevin siyasi iradəsi nəticəsində Azərbaycan dili respublikada dövlət dili statusunu saxladı. “Qoy ədalət zəfər çalsın!” – o zaman Heydər Əliyevin söylədiyi və bütün fəaliyyətinin mahiyyətini təşkil edən bu sözlər xalqın dilində şüara çevrildi. İrsə sahib çıxma, Milli-mənəvi sərvətlərin tədqiqi və təbliği, tarixi araşdırmaların geniş vüsət alması Heydər Əliyev dövrünün həyata keçirilən tədbirlərindən idi. 1977-ci ildə Nizami irsinin

yenidən öyrənilməsi haqqında qərar qəbul edildi. Bir zamanlar “pantürkist” kimi damğalanmış Hüseyn Cavidin cəsədinin qalıqları 1982-ci ildə İrkutsk vilayətindən gətirilib Naxçıvanda torpağa tapşırıldı. Heydər Əliyev Bakı neftinin İkinci Dünya müharibəsində faşizm üzərində qələbədə oynadığı ümumdünya tarixi əhəmiyyətli rolunun SSRİ rəhbərləri tərəfindən etiraf edilməsinə nail oldu. 1978-ci ildə Bakı Lenin ordeni ilə təltif edildi. Naxçıvan MSSR və DQMV-nin iqtisadi və mədəni tərəqqisinə diqqət artırıldı. Şuşa şəhərinin inkişafı üçün bir neçə xüsusi qərar qəbul edildi. Şəhərin tarixi abidələrinin bərpa olunmasına, yeni binaların tikilməsinə başlandı. 1980–1981-ci illərdə Molla Pənah Vaqifin qəbri üzərində böyük məqbərə ucaldıldı. Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün ev-muzeyləri açıldı. Natəvanın heykəli qoyuldu. Şəhərdə böyük mehmanxana, çoxmərtəbəli yaşayış binaları, inzibati binalar tikildi. Şuşa ümumittifaq səviyyəli kurort şəhərinə çevrildi. 1970-ci illərdə mərkəz ermənilərin təhriki ilə Kəlbəcər rayonunun perspektivsizliyi, buradan əhalinin köçürülməsi, torpaqların isə yaylaq kimi respublikalar arasında bölüşdürülməsi haqqında məsələ qaldırdı. Buna qarşı çıxan H.Əliyev 1977-ci ildən rayonun potensial imkanlarını genişləndirmək tədbirlərinin hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə nail oldu. İqtisadiyyat xeyli dirçəldi. Mərkəzin, erməni millətçilərinin niyyətləri alt-üst oldu.

İqtisadi inkişaf. Heydər Əliyevin siyasi dövlətçilik fəaliyyəti sayəsində 1970-ci illərdə – Sovet İttifaqında əsas orta iqtisadi göstəricilərin artım sürətinin aşağı düşdüyü bir vaxtda Azərbaycanda bütün başlıca iqtisadi göstəricilər durmadan yüksəlirdi. 14 ildə respublikada milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə artmış, 250-dən çox fabrik, zavod, istehsal sexləri tikilmiş, iki milyondan çox adamın mənzil şəraiti yaxşılaşdırılmışdı. Respublika elektrotexnika sənayesinin flaqmanı Sovet İttifaqının ən böyük zavodlarından biri – Bakı Məişət Kondisionerləri zavodu idi. Bu zavod 1975-ci ildə H.Ə.Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilmişdi. Aparılan islahatlar

nəticəsində Azərbaycan SSRİ-nin ən iri elektrotexnika sənayesi mərkəzlərindən biri oldu. Həmin dövrdə ölkənin bütün neft-mədən avadanlığının üçdə iki hissəsi, məişət kondisionerlərinin hamısı, sintetik kauçuk və bir sıra digər kimya məhsullarının xeyli hissəsi Azərbaycanda istehsal olunurdu. Respublikanın 350 növ yüksək keyfiyyətli məmulatı dünyanın 65 ölkəsinə ixrac edilirdi. Azərbaycan ərazisinin şimal-qərb hissəsini Bakı–Tiflis dəmir yolu xətti ilə birləşdirən Yevlax–Balakən (uzunluğu 162 km) dəmir yolu başa çatdırılıb istifadəyə verilmişdi.

XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq, əsasən, Sovet İttifaqının başqa ərazilərində, xüsusilə Qərbi Sibirdə yeni neft yataqlarından çox böyük həcmdə daha ucuz xammal çıxarıldı. Yanacaq sənayesinin inkişafına lazımi qədər vəsait ayrılmaması nəticəsində respublikada 1960-cı illərin ikinci yarısından neft hasilatı ildən-ilə aşağı düşməyə başladı. Lakin 1980-ci illərin ikinci yarısından onun hasilat səviyyəsi sabitləşdirildi. Bu illərdə Azərbaycanda təbii qazın çıxarılması sahəsində də uğur qazanıldı. Bakıda müasir texnologiyaya əsaslanan neft emalı üzrə yeni qurğuların yaradılması nəticəsində Azərbaycan qonşu respublikalardan gətirilən xam neftin də emalını həyata keçirirdi. Neft hasilatının respublikada sabitləşməsi fürsətindən istifadə edərək Azərbaycanın Xəzər sektorunda geniş miqyasda geoloji-kəşfiyyat işlərinin aparılmasına başlandı. Məhz həmin illərdə respublikanın neft sənayesinin Xəzər dənizi hesabına böyük gələcəyini nəzərə alaraq son dərəcə mühüm bir tədbir həyata keçirildi. Sovet İttifaqının ümumi vəsaitindən alınan 400 milyon dollar hesabına Bakıda Dərin Özüllər zavodu kimi çox nəhəng bir zavodun tikilməsi reallaşdırıldı. Zavod 1986-cı ildə fəaliyyətə başladı

Kənd təsərrüfatı. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqlar nisbətən məhdud olduğundan məhsuldar qüvvələrin mümkün ehtiyatından tam və hərtərəfli istifadə edilməsi vacib idi. 1970–80-ci illərdə bir çox hidrotexniki komplekslər və

dəryaçalar, o cümlədən Tərtərçay və Yuxarı Xanbulançay su təsərrüfatı kompleksləri, Araz, Arpaçay, Sirab dəryaçıları, Baş Mil, Lənkəran kanalları və başqa obyektlər istifadəyə verildi. Bu tədbirlər nəticəsində suvarılan əkin sahələri, təqribən, 30 faizə qədər artdı. Respublika 1970-ci illərin axırında üzüm istehsalına görə İttifaqda birinci yerdə, pambıq toplanışına görə dördüncü yerdə, barama istehsalına görə ikinci yerdə dururdu.

Memarlıq. Paytaxtın abadlaşdırılmasında və tikintisində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti sədrinin müavini Ə.C.Ləmbəranskinin böyük xidməti oldu. Bu dövrdə Dəniz kənarı park yenidən quruldu, ərazisində “Bakı Venesiyası” adlanan şəhərcik, şəhərin mərkəzi hissəsində Fəvvarələr meydanı yaradıldı. 1970-ci illərdə Bakı Dəniz vağzal, Lenin adına saray (indiki Heydər Əliyev adına saray), Respublika velotreki tikildi, Lenin adına meydanının (indiki Azadlıq meydanı) memarlıq ansamblı yaradıldı. 1980-ci illərdə “Gülüstən” sarayı, yeni zoopark, örtülü idman kompleksləri quruldu. Bakıda yeni mikrorayonlar, Əhmədli, Günəşli, Badamdar kimi yaşayış massivləri salındı.

Geriqləməyə doğru. Yüzlərlə xalqı və milləti zor gücünə özündə birləşdirmiş Sovet Sosialist Respublikalarının saxta “ittifaqı” kommunist nəzəriyyəsi ilə təcürbəsi arasında heç bir əlaqənin olmadığını açıq-aydın sübut edən nümunə idi. 1982-ci ildə SSRİ KP MK-nın baş katibi və ölkənin faktiki dövlət başçısı L.İ.Brejnev vəfat etdi. Bundan sonra 3 il ərzində MK-nın baş katibləri bir-birinin ardınca 3 dəfə dəyişdi. Nəhayət, 1985-ci ilin martında bu vəzifəyə M.S.Qorbaçov gətirildi. 1985-ci ildən sonra

Mixail Qorbaçov

SSRİ-nin süquta doğru getməsinin əlamətləri iqtisadi qüdrətinin ildən-ilə zəifləməsində özünü büruzə verməyə başladı. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında baş verən gərgin və təlatümlü hadisələr onu sarsıdaraq iqtisadiyyatın tənəzzülünü sürətləndirdi. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının, təsərrüfat sisteminin ahəngi 1988-ci ildə erməni millətçilərinin Dağlıq Qarabağ ətrafında başladıkları fitnəkarlıqla pozuldu. Sovet İttifaqının səlahiyyətli orqanlarında yüksək vəzifələr tutan erməni millətçiləri Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük zərbələr endirmək üçün öz xəyanətkar fəaliyyətlərini genişləndirdilər. Azərbaycana düşmən qüvvələr SSRİ-nin bu əsas üzümçülük respublikasında iqtisadiyyatın ildən-ilə yüksəlməsi üçün üzümçülük-şərabçılıq kompleksinin şərait yaratdığını heç cür qəbul edə bilmirdilər. 1985-ci ildə alkoqolizmə qarşı mübarizə pərdəsi altında üzümçülüyn ləğvinə başlandı. 1990-cı ilə qədər üzüm bağlarının ümumi sahəsi 107 min hektar azaldı. 1980-ci illərin ikinci yarısında Azərbaycan sənayesi ziddiyyətli, çox çətin və ağır dövr keçirirdi. Digər tərəfdən isə metodları yararsız olan yenidənqurma, millətlərarası toqquşmalar, Azərbaycanda rəhbərliyin zəifliyi iqtisadi inkişafa mane olurdu.

Sonuncu nəfəs. Cəmiyyətdə formalaşan meyarlara görə sovet dövlətinin başçısı üçün gənc hesab edilən, hakimiyyəti ələ keçirən Qorbaçov sosial-iqtisadi inkişafı sürətləndirmək, inzibati- bürokratik sistemin korrupsioner fəaliyyətini zəiflətmək, ictimai quruluşu durğunluqdan azad etmək və vətəndaşların Kommunist Partiyasına olan inamını bərpa etmək məqsədilə ölkədə bir neçə fəaliyyət xəttini (“sürətləndirmə”, “aşkarlıq”, “demokratikləşmə”) özündə birləşdirən və ümumi şəkildə “yenidənqurma” adlandırılan siyasi islahatlar həyata keçirməyə başladı. 1989-cu ildə ölkə tarixində ilk dəfə olaraq Xalq Deputatları Sovetinə alternativ əsaslarla seçkilər keçirildi. Azərbaycanlılar da bu seçkilərdə fəal iştirak etdilər. M.S.Qorbaçov Kommunist Partiyasının ideologiyası üzərində

möhkəmlənən sovet cəmiyyətinin siyasi dayaqlarına zərbə vuracaq təkliflərlə çıxış etdi. O, “hüquqi dövlət”in yaradılması, hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanan idarəçilik sisteminin seçilməsi, müxtəlif təsərrüfat formalarının tətbiqi, icarə sisteminin, kooperasiyaların formalaşdırılması kimi təkliflər irəli sürdü. Düzdür, iqtisadi baxımdan ortaya atılan təkliflər ölkədə, qismən də olsa, həyata keçirildi, lakin bu, sovet iqtisadiyyatının bölgələr arasında qarşılıqlı asılılığa əsaslanan sənayesini tamamilə sıradan çıxardı. Müəssisələr arasında iqtisadi münasibətlər pozuldu və tədricən yox dərəcəsinə endi. Proses çox qısa müddətdə yüzlərlə zavod və fabrikin müflisləşməsinə, işinin dayandırmasına gətirib çıxardı. İşsizlik davamlı bir problemə çevrildi. Bu baxımdan, “yenidənqurma”, əslində, SSRİ-nin iflasını daha da sürətləndirdi.

Demokratiya, yoxsa özbaşnalıq? “Yenidənqurma”, “aşkarlıq” və “demokratiya” imperiyanın qurbanlarına çevrilmiş xalqların milli özünüdərkinə böyük təsir göstərdi. İdeologiyanın qurbanı olan tarix yenidən öyrənilməyə başlandı. Saxtalaşdırılmış və “unutdurulmuş” tarixi məqamlar işıqlandırıldı. Azərbaycan xalqının milli oyanış prosesi sürətləndi. Mərkəzi hökumət xalqların milli dirçəlişindən bərk narahat idi. Buna görə də hər vəchlə yerlərdə milli və dini zəmində qırğınların törədilməsinə şərait yaradır, cinayətkar ünsürlərin əməllərinə qəsdən göz yumur, əhalinin diqqətini yayındırmağa çalışırdı. Ölkə ərazisində milli münaqişə ocaqlarını yaratmaq da bu siyasətin bir hissəsi idi. Belə bir münaqişə ocaqlarından biri də ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə başlamış milli qırğın siyasəti idi. Qarabağda başlanan separatçılıq hərəkəti SSRİ-nin dağılmasında böyük rol oynadı.

Deportasiya. Əslində, ermənilər bu münaqişəyə planlı şəkildə hazırlanmışdılar. “Demokratikləşmə” xətti başlayan-başlamaz qarşısına Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmək məqsədi qoyan millətçi “Daşnaksutyun” partiyası Ermənistanda

fəallaşdı. Müxtəlif mətbuat orqanlarında erməni ziyalıları tarixi faktların saxtalaşdırılması və azərbaycanlılara qarşı təhqiredici məlumatlarla çıxış edir, yalan informasiyanı həqiqət kimi verir, millətləri düşmənçiliyə səsləyirdilər. Azərbaycan xalqına qarşı cinayət əməlləri ilə “məşhur” olan Zori Balayan bu cür “ziyalılardan” biri idi. Onun yazdığı “Ocaq” kitabı “Ermənistanı türklərdən (azərbaycanlılardan) təmizləmək”, “dənizdən dənizə Böyük Ermənistan” kimi şüarlarla zəngin idi. Təəssüf ki, mərkəzi hökumət buna göz yumur, əksinə, ermənilərin hər cür cinayətinə rəvac verirdi. İş o yerə gəlib çıxdı ki, Moskva Azərbaycanın Qazax və Gədəbəy rayonlarından min hektarlarla torpaq sahəsinin Ermənistana verilməsinə belə, razılığını bildirdi. Lakin yerli əhalinin səyi nəticəsində bu plan həyata keçmədi. Bununla belə, ermənilər 1988-ci ilin yanvarından etibarən Ermənistanda yaşayan azərbaycanlıları öz tarixi yurdlarından qovmağa başladılar. İlk qaçqınlar Azərbaycan ərazisinə qonşu respublikanın Qafan və Mehri rayonlarından axın etdi.

Ermənistanda və Xankəndində (ermənilər bu şəhərə Stepanakert deyirlər) azərbaycanlılara qarşı etiraz mitinqləri keçirildi. Fevralın 28-də isə ermənilər Sumqayıtda əvvəlcədən hazırlanmış ssenari əsasında azərbaycanlıların adı altında öz millətlərinə qarşı qırğın (Sumqayıt fitnəkarlığı) törətdilər. Bu qırğına “Paşa” ləqəbli erməni E.Qriqoryan başçılıq edirdi. Mərkəzi hökumətin cinayətin əsl səbəbkarlarını araşdırmaması və hadisəyə düzgün siyasi qiymət verməməsi nəticəsində azərbaycanlılara qarşı informasiya müharibəsi genişləndi. Bundan sonra azərbaycanlıların Ermənistandan kütləvi surətdə köçürülməsi prosesi gücləndi. Artıq 1991-ci ildə Ermənistanın sonuncu azərbaycanlı kəndi olan Mehri rayonunun Nüvədi kəndi də boşaldıldı. Ermənistanda yaşayan 230 min nəfər azərbaycanlı öz tarixi torpaqlarından zor gücünə köçməli oldu. Beləliklə, Qərbi Azərbaycandan (Ermənistan SSR) azərbaycanlıların deportasiya prosesi başa

çatdırıldı. Sovet hökuməti “ədaləti qorumaq” adı ilə ermənilərin cinayətlərinə göz yumdu və yüz minlərlə köçkünün taleyinə biganə qaldı. Lakin Azərbaycan əhalisi ermənilərin bu cür özbaşınalığına sakit yanaşmayacağını elə ilk gündən nümayiş etdirdi. 1988-ci ilin noyabrından etibarən xalq Şuşa şəhəri yaxınlığında yerləşən Topxana meşəsinin qırılmasına etiraz etdi. Başlayan hərəkət, əslində, ermənilərin və mərkəzin antimilli siyasətinə qarşı istiqamətlənən xalq hərəkəti idi. Mərkəz bundan bərk təşvişə düşdü və respublikanın rəhbərlərini və sadə vətəndaşları müxtəlif fəndlərlə sakitləşdirməyə çalışdı. 1989-cu ilin yanvarında SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində “xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında” (XİK) qərar qəbul etdi. Bu komitə, başda rəhbəri A.Volski olmaqla, sözdə bir, əməldə başqa iş görərək utanmadan Qarabağın dağlıq bölgəsində yaşayan azərbaycanlıların köçürülməsi siyasətini yürütdü. Artıq həmin ilin yayında Xankəndində yaşayan bütün azərbaycanlılar şəhərdən çıxarıldı. XİK-in tezliklə ləğv edilməsinə baxmayaraq, Ermənistanın özbaşınalığı son həddə çatdı. Həmin ilin dekabrında Ermənistan SSR Ali Soveti bütün siyasi normaları kobudcasına pozaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə olan iddiasını rəsmi şəkildə bildirdi və Dağlıq Qarabağı Ermənistana birləşdirmək haqqında qərar qəbul etdi. Dağlıq Qarabağda başlanan separatçı hərəkət və özbaşınalıq mərkəzi hakimiyyətin nüfuzunu aşağı salmaqla “yenidənqurma” prosesinin iflasa uğramasında və SSRİ-nin dağılmasında böyük rol oynadı.

Xalq Hərəkəti.

Azadlığa gedən yol. Milli dirçəliş. Mərkəzin Qarabağ münaqişəsinə qeyri-obyektiv münasibəti və erməni azğınlığına şərait yaratması Azərbaycanda əhalinin etirazlarına səbəb oldu. Bununla belə, Moskva azərbaycanlıların etirazlarından da narahat olaraq əhalini müxtəlif

fəndlərlə fikrindən döndərməyə çalışırdı. Belə fəndlərdən biri də Azərbaycan Kommunist Partiyasının birinci katibi vəzifəsində dəyişikliyin edilməsi və xalqın milli təəssübkeşliyindən çox uzaq olan bir şəxsin – Əbdürrəhman Vəzirovun bu vəzifəyə təyin edilməsi idi. Onun qətiyyətsizliyi və Moskvadan açıq-aşkar asılılığı, əhalinin diqqətini gərəksiz məsələlərə yönləndirməsi xalqı bərk narahat edirdi. Tezliklə etirazlar ziyalıların çıxış etdiyi tribuna arxasından küçələrə keçdi. 1988-ci ilin yanvar ayında Ermənistanda və Xankəndində ermənilərin azərbaycanlılara qarşı etiraz mitingləri keçirildi, burada yaşayan soydaşların dədə-baba torpaqlarından qovulması prosesi başladı. Özbaşınalığın qarşısını almaq isə yüksək məmurların heç ağına belə gəlmirdi. Səbir kasası dolmuş Azərbaycan xalqı fevralın 19-da etiraz əlaməti olaraq küçələrə axışdı. Bakıda ilk mitinglər keçirildi və hərəkət

digər bölgələrə də təsir göstərdi. Hamı çox gözəl başa düşürdü ki, bu çıxışlar yeni bir dalğanın başlanğıcından xəbər verir. Azərbaycanda xalq hərəkəti yaranırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, hərəkət əvvəlcə kortəbii xarakter daşıyırdı. Prosesə bir qrup ziyalı rəhbərlik etməyə çalışsa da, istənilən nəticə əldə edilməmişdi. Dağlıq Qarabağda Şuşa şəhərinin ətrafındakı zəngin Topxana meşəsinin ermənilər tərəfindən məhv edilməsi noyabrın 17-də əhalini yenidən küçələrə çıxardı, o zamankı Lenin meydanı (indiki Azadlıq meydanı)

"Azadlıq" meydanında mitinq (keçmiş "Lenin" meydanı)

mitinqlərin mərkəzinə çevrildi. Bu dəfə Bakı sakinləri tələbləri yerinə yetirilməyincə meydanı tərk etməyəcəklərini bəyan etdilər. Xalq SSRİ rəhbərliyindən Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin və Azərbaycan torpaqlarına qarşı təcavüzünün dayandırılmasını istəyirdi. Mitinqdə Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra ilk dəfə olaraq “suverenlik”, “azadlıq”, “müstəqillik” kimi şüarlar səslənməyə başladı. Bu, xalqın milli həmrəyliyinə yüksək nümayişi idi. Bir neçə gün ərzində Azadlıq meydanına bölgələrdən də insanlar axışmağa başladılar. Meydan yarım milyonluq əhalinin izdihamına çevrildi. İlk dəfə olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı qaldırıldı. Bu hərəkət xalq tərəfindən “Meydan hərəkəti” adlandırılaraq tarixə düşdü. Moskva hərəkətin miqyasından və digər bölgələrə də yayılmasından bərk narahat idi. Tezliklə ölkədə komendant saati tətbiq olundu. Hərəkət yatırıldı, meydan boşaldıldı. Meydan hərəkətinin Azərbaycan dövlətinin tarixində xüsusi rolu olmuşdur. Məhz bu hərəkət xalqın birliyini göstərmiş, onun müstəqillik, azadlıq uğrunda əzmini ilk dəfə belə açıq şəkildə nümayiş etdirmişdir. Buna görə də 17 noyabr Azərbaycan tarixinə əbədi olaraq Milli Dirçəliş Günü kimi yazıldı.

XX əsrin 80-ci illərinin sonlarında Azərbaycan xalqının başına açılan müsibətlər göstərdi ki, respublikaya qətiyyətli rəhbər və lider gərəkdir. Xalq bunu dərk edir və Heydər Əliyevin yenidən respublika rəhbərliyinə gətirilməsini istəyirdi. Lakin Ə.Vəzirov və əlaltıları bu məsələdə Moskvanın mövqeyindən çıxış edərək Heydər Əliyevin Azərbaycanla

əlaqəsini hər vəchlə kəsməyə çalışırdılar. 1989-cu ilin iyununda Meydan hərəkatında liderliyi öz öhdələrinə götürməyə çalışan fəal ziyalılar Azərbaycan Xalq Cəbhəsi (AXC) adlı təşkilat yaratdılar. Təşkilatın təsis konfransında Əbülfəz Elçibəy (Əliyev) sədr seçildi. Əhalinin əksəriyyəti AXC-ni müdafiə edirdi, çünki o zaman respublikada xalqı öz arxası ilə apara biləcək heç bir qüvvə qalmamışdı. Lakin AXC liderləri bu sahədə təcrübəsiz idilər. Bu da təşkilatın səmərəli fəaliyyətinə əngəl törədirdi. Təşkilatlar arasındakı qarşıdurma və çəkişmələr xalq hərəkatına da mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, xalqın əsas tələbi respublikanın müstəqilliyi idi. Çünki hamı gözəl anlayırdı ki, məhz suveren dövlətə sahib olmaqla vətən torpaqlarını müdafiə edə və əhalini vəhşi ermənilərdən qorumaq mümkündür. Azərbaycan SSR KP MK-nın I katibi Ə.Vəzirov bu mübarizədə xalqın yanında olmağa cəsarət edə bilmədi, buna görə də mitinqlərdə artıq azadlıqla bərabər, birinci katibin istefası tələbi də səsləndirilirdi. Nəhayət, 1989-cu il sentyabrın 23-də Azərbaycan SSR Ali Soveti xalqın təkidi ilə tarixi bir addım atdı. “Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında” Konstitusiya qanunu qəbul edildi. Bu, xalqın qələbəsi idi. Ümumxalq hərəkatının təsiri ilə 1989-cu il dekabrın 30-da Gəncənin tarixi adı bərpa olundu, dekabrın 31-də isə Naxçıvandan başlayaraq Araz çayı sahilində və digər quru sahələrdə salınmış Sovet-İran sərhədinin qurğuları dağıdılaraq Cənubi azərbaycanlılarla canlı təmas yaradıldı. Bütün bunlar Sovet hökumətini bərk narahat edirdi. Moskva Ermənistanın işğalçılıq siyasətini daha da

qızıışdırmağa başladı. 1990-cı il yanvarın 15-də Xanlar (indiki Göygöl) rayonunun Quşçu kəndinə silahlı basqın olundu. Silahsız dinc əhali özünü müdafiə edə bilmədi. Bu hadisə AXC-nin Milli Müdafiə Şurası yaratmaq təşəbbüsünü reallaşdırmasına böyük təsir göstərdi. Tezliklə yanvarın 19-da ermənilər Naxçıvana da basqın etdilər. Naxçıvan Ali Soveti isə muxtar respublikanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Bu, SSRİ tarixində görünməmiş hadisə idi. Azərbaycanın müstəqillik uğrunda apardığı mübarizədə bununla Naxçıvan MSSR ilk qətiyyətli addımı atmış oldu. **Qan yaddaşımız.** **Qürur yerimiz.** Respublikanın rəhbərliyi isə Azərbaycanda baş vermiş hadisələrdən təşvişə düşən Moskvaya müraciət edərək Qarabağda fəvqəladə rejimin tətbiq edilməsini xahiş etdi. Moskva xahişi yerinə yetirərək yanvarın 15-də Azərbaycana silahlı qüvvələr yeritdi. Yanvar ayının 19-dan 20-nə keçən gecə xəbərdarlıq edilmədən Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olundu və dərhal da qoşunlara hücum əmri verildi. 20 Yanvar faciəsi adı ilə tarixə düşən hadisə nəticəsində bir gecədə Bakıda və ətraf rayonlarda aralarında azyaşlıların, qocaların və qadınların da olduğu 131 nəfər öldürüldü, 744 nəfər yaralandı, 400 nəfər həbs olundu. Xalq öz şəhidlərinin xatirəsini əziz tutub sovet rəhbərliyinin bu addımına etiraz əlaməti olaraq 40 günlük matəm tətilinə çıxdı. 40 gün ərzində Bakıda heç bir müəssisə, fabriklər, zavod işləmədi. Faciənin ertəsi gün Moskvada yaşayan Ümummilli lider Heydər Əliyev təzyiqlərə məhəl qoymadan Azərbaycanın daimi nümayəndəliyinə gəlib qəti

şəkildə sovet hökumətinin bu addımını pislədi və bunun fəsadları haqqında rəhbərliyə xəbərdarlıq etdi. Heydər Əliyev faciəni dünyaya fərqli şəkildə çatdırmaq istəyən erməni və sovet məmurlarının planlarını alt-üst edərək dünyanın diqqətini Bakıya çəkə bildi. Moskva isə ölkədə Əbdürrəhman Vəzirovu özünün digər sədaqətli nümayəndəsi Ayaz Mütəllibovla əvəz etdi. 1990-cı ilin may ayında prezident vəzifəsi təsis edilən kimi onu bu vəzifəyə “seçdi”. Halbuki xalqın nəzərləri Heydər Əliyevə yönəlmişdi. 1990-cı il iyulun 20-də Ümummilli liderin Bakıya gəlməsi A.Mütəllibovu narahat etdiyindən onun paytaxtda qalmasına imkan vermədilər. Lakin Naxçıvan MSSR Ali Məclisinə və Azərbaycan Ali Sovetinə üzv seçilən Heydər Əliyev tezliklə öz mübarizəsini deputat tribunasından davam etdirməyə başladı. Məhz onun səyi nəticəsində noyabr ayında Naxçıvan MR-in adından “Sovet Sosialist” sözləri götürüldü, üçrəngli bayraq isə ilk dəfə olaraq dövlət bayrağı kimi təsdiq olundu. Bakıda da tezliklə adekvat addımlar atıldı. 1991-ci ilin fevralında ölkə Azərbaycan Respublikası adlandırıldı, üçrəngli dövlət bayrağı xüsusi qanunla təsdiq olundu.

Bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan xalqı öz suverenliyinə gərgin mübarizə yolu ilə gəlib çıxmış, Heydər Əliyev isə bu mübarizənin Ümummilli liderinə çevrilmişdir.

Şəhidlər xiyabanı. 20 Yanvar faciəsi qurbanlarının məzarları

14. Birinci Qarabağ müharibəsi. Xocalı soyqırımı. Dövlət müstəqilliyinin bərpası. Milli Qəhrəmanlarımız

Qarabağ Azərbaycanın əzəli və ayrılmaz parçasıdır. Ermənilər onun dağlıq hissəsində 1923-cü ildə sovet rəhbərliyi tərəfindən yaradılmış muxtar qurumu daima Azərbaycandan ayırmağa çalışmışlar. 1980-ci illərin sonlarında onların

mövcud olan şəraitdən istifadə edərək fəallaşması Dağlıq Qarabağın və ətraf rayonların müvəqqəti olaraq itirilməsi ilə nəticələndi.

Qarabağ münaqişəsi. Ermənilər əvvəl sovet, sonra Rusiya hərbi qüvvələrinin köməyindən istifadə edərək Qarabağdakı fitnəkar əməllərini genişləndirdilər. Azərbaycanlılar sıxışdırılır və ərazidən zorla çıxarıldı. 1991-ci ilin sentyabrında ermənilər tərəfindən qeyri-qanuni qurumun–Dağlıq Qarabağ Respublikasının yaradıldığı elan edildi. Bu qanunsuz əmələ cavab olaraq Azərbaycan Respublikası həmin il noyabrın 26-da DQMV-nin statusunu ləğv etdi.

SSRİ-nin dağılmaqda olduğu bir vaxtda onlar öz havadarlarına və uzun müddətdən bəri hazırlaşdıqlarına güvənərək hərəkətə keçdilər. Düşmənin müvəffəqiyyətinin bir səbəbi də Azərbaycanda ordu quruculuğuna ciddi şəkildə başlanılmaması idi. Ermənilərin törətdiyi silahlı təxribatlara əhali arasından çıxan könüllülər və Azərbaycan milisi (polisin əvvəlki adı) cavab verməli olurdu. Azərbaycanda mövcud olan demokratik qüvvələrin təzyiqi 1991-ci ilin sentyabrında Müdafiə Nazirliyinin təşkil edilməsi, oktyabrın 9-da isə Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələri haqqında qanunun qəbul edilməsi ilə nəticələndi. Noyabrın 19-da 22 rayon və şəhərdə özünümüdafiə batalyonlarının yaradılması qərara alındı. Lakin qat-qat yaxşı silahlanmış və təlim görmüş düşməyə qarşı bu dəstələrlə mübarizə aparmaq çox çətin idi. Müharibənin ilk illəri. Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan məntəqələrinə ermənilər tərəfindən hücumlar genişləndirildi. 1992-ci ilin əvvəllərində Şuşa mühasirə vəziyyətində idi. Şuşanın mühasirəsini yarmaq üçün yanvarın sonlarında Azərbaycan ordusu “Daşaltı” əməliyyatı keçirdi. Lakin düzgün rabitə qurulmaması səbəbindən əməliyyat uğursuzluqla nəticələndi. Malıbəyli, Aşağı Quşçular və Yuxarı Quşçular kəndləri də işğal edildi. Fevralın ortalarında düşmən Qaradağlı kəndini ələ keçirdi. Kəndin müdafiəçilərinə və dinc sakinlərə vəhşicəsinə divan tutuldu. Fevralın sonunda isə

Xocalı soyqırımını törədildi. Azərbaycan dövləti Dağlıq Qarabağ münaqişəsini ATƏM-də müzakirəyə çıxardı. Münaqişənin həlli üçün yaradılan Minsk qrupu fəaliyyət göstərsə də, Dağlıq Qarabağdakı ərazilər bir-birinin ardınca ermənilər tərəfindən işğal edilirdi. 1992-ci il mayın 8-də Ermənistan Şuşa şəhərinin tutulması ilə Dağlıq Qarabağın, demək olar ki, bütün ərazisini ələ keçirmiş oldu. Bir neçə gün sonra Laçın rayonunun işğalı ilə Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında birbaşa əlaqə yaradıldı. Ölkəmizdə ordu quruculuğu prosesi də davam etməkdə idi. Fevral ayında Azərbaycan aviaeskadrilyası yaradıldı. 1992-ci ilin mayında imzalanmış Daşkənd müqaviləsinə əsasən keçmiş SSRİ-nin Xəzər donanmasının qüvvə və vəsaitinin 25 faizi Azərbaycan Respublikasının sərəncamına keçdi. Martın 25-də Azərbaycan Respublikasının o dövr üçün ən yüksək fərqlənmə dərəcəsi olan Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı müəyyən olundu. İyunun 5-də Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyinin 11 əməkdaşı göstərdiyi şəxsi igidlik və şücaətə görə ölümlərindən sonra bu fəxri ada layiq görüldü.

1992-ci ilin yay aylarında Azərbaycan ordusu bir sıra müvəffəqiyyətlər əldə etdi. İyul avqust aylarında Ağdərə rayonunun ərazisi, demək olar ki, azad olundu. Goranboyun düşmən tərəfindən tutulmuş torpaqları geri alındı. Avqustun əvvəllərində Ermənistanın Azərbaycan (Gədəbəy rayonunda) ərazisindəki anklavı–Başkənd düşməndən təmizləndi. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurası 30 aprel 1993-cü ildə qəbul etməyə məcbur olduğu 822 sayılı qətnamə ilə Kəlbəcər rayonunun işğalından narahatlığını ifadə etdi.

Respublikadakı siyasi böhran, Surət Hüseynovun hərbi qiyamı və ən əsası, ermənilərin cəzasız qalması düşməyə iyun ayının əvvəllərində güclü hücumla keçməyə imkan verdi. İyul ayında Ağdam, avqustda Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, oktyabrın sonlarında isə Zəngilan rayonları işğala məruz qaldı. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə bağlı olan 853, 874, 884

sayılı qətnamələr qəbul etdi. Həmin sənədlərdə ermənilərin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, tamamilə və qeyd-şərtsiz çıxarılması tələb edilsə də, Ermənistan müxtəlif bəhanələrlə bu tələbləri yerinə yetirməkdən boyun qaçırdı.

Müharibənin gedişində dönüş. Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyun ayında respublikanın rəhbərliyinə qayıdışı ordu quruculuğunda da ciddi nəticələrə gətirib çıxardı. Nizamsız hərbi hissələr ləğv edildi, güclü nizami ordu yaradılması prosesi başladı. 1993-cü il noyabrın 2-də Heydər Əliyev televiziya və radio ilə müraciət edərək xalqı düşməyə qarşı birləşməyə və mübarizəyə qalxmağa səslədi. Xalq öz rəhbərinin çağırışına səs verdi. Tez bir zamanda könüllülərdən ibarət taborlar yaradıldı və cəbhəyə göndərildi. Əfqanıstanda xidmətdə olmuş keçmiş döyüşçülər Prezidentə müraciət etdikdən sonra onlardan ibarət hərbi hissə yaradıldı. 1993-cü ilin noyabrında Ali Sovet Müdafiə haqqında qanun qəbul etdi. Prezident şəxsən cəbhə bölgələrində olub konkret tədbirlər müəyyənləşdirdi. Həmin il noyabrın ortalarında Azərbaycan ordusu artıq cəbhələrdə ermənilərin hücumlarına ciddi müqavimət göstərə bilirdi. Dekabrın ortalarında Azərbaycan əsgərləri Beyləqan istiqamətində böyük qəhrəmanlıq nümayiş etdirdilər. Akif Xanəliyev bir döyüşdə 50-yə qədər düşmən əsgərini məhv etdi, Etibar İsmayılov döyüşçü yoldaşlarını xilas edərək özünü düşmən tankının altına atdı və onu partlatdı. Ölümündən sonra o, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldü. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin gedişində təkcə azərbaycanlılar deyil, digər millətlərdən olan bir çox Azərbaycan vətəndaşı da qəhrəmanlıq gös tərmışdir. Onların arasından ölümlərindən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülmüş İsgəndər Aznaurovun, Yuri Kovalyovun, Albert Aqarunovun və başqalarının adlarını çəkmək olar. Azərbaycan öz suverenliyinə hörmət çərçivəsində Rusiyanın münaqişəni həll etmək səylərinə də sayğı ilə yanaşdı. Azərbaycan Respublikası 1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin,

o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolunu imzaladı. 1994-cü il mayın 12-də cəbhə xəttində atəşkəs əldə edildi. 1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan ordusu Füzuli rayonundakı mühüm strateji əhəmiyyətə malik olan Horadiz qəsəbəsini və 22 kəndi azad etdi. Hücüm genişləndirildi, Cəbrayıl rayonunun bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunun bir sıra yaşayış məntəqələri düşməndən təmizləndi. Döyüşlərdə düşmən 4 min əsgər və zabit itirdi. Nüfuzlu imperiyapərəst qüvvələr ermənilərə köməklərini daha da artırdı. Lakin Azərbaycan Silahlı Qüvvələri düşmənin bütün cəbhələrdəki hücumlarına sinə görə bildi. Birinci Qarabağ müharibəsində 20 min azərbaycanlı şəhid, 5 min nəfər əlil oldu, 100 min nəfər yaralandı. 4 minə yaxın Azərbaycan vətəndaşı itkin düşmüş hesab olunur. Qaçqın və köçkünlərin sayı isə 1 milyonu keçmişdi.

Xocalı soyqırımı Öz tarixində dəfələrlə ermənilər tərəfindən soyqırımına məruz qalan Azərbaycan xalqı 1992-ci ilin fevralında Xocalıda növbəti faciə ilə üzləşdi. Bu zaman əsrin ən dəhşətli hadisələrindən biri baş verdi və ölkənin tarixinə qara hərflərlə yazıldı.

Xocalı soyqırımının səbəbləri. Xocalı Xankəndidən 10 kilometr şimal-şərqdə, Ağdam- Şuşa və Əsgəran-Xankəndi yollarının üzərində yerləşir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ilk günlərindən etibarən Xocalı diqqət mərkəzində idi. Ermənistanda repressiyaya məruz qalaraq öz doğma torpaqlarından qovulan 1500 azərbaycanlı və Fərqanədən (Özbəkistandan) gəlmiş 495 Axıska türkü məhz Xocalıda məskunlaşmışdı. Həmin dövrdə Xocalıya qayğı göstərilirdi. Hələ 1988-ci ilin oktyabrında Azərbaycan hökuməti Xocalının sosial inkişafına dair xüsusi qərar qəbul etmişdi. Həmin qərara görə respublikanın müxtəlif rayonlarından Xocalıya tikinti materialları, işçi qüvvəsi göndərilir, şəhər sürətlə tikilir və genişlənirdi. Xankəndidən qovulan 18 min azərbaycanlının da bir qismi Xocalıya pənah gətirmişdi. Ermənistan tərəfindən

işğal olunmazdan əvvəl bu şəhərin əhalisinin sayı 7000 nəfərə çatmışdı. Ermənilər Xocalı aeroportu vasitəsilə Xankəndinə hərbi sursat daşıyırdılar. Xocalı polisi fədakarlıq edərək bunun qarşısını təcridən alırdı. Belə ki sənişin reyslərindən başqa, heç bir yük təyyarəsinin həmin aeroporta enməsinə yol vermirdi. Ermənilərin Xocalını əsas hədəflərdən biri kimi seçməsi təsadüfi deyildi. Düşmən Xocalını işğal etməklə bir sıra məqsədlər güdüdü: 1. Dağlıq Qarabağ regionunun digər şəhərlərini ələ keçirmək üçün strateji üstünlük qazanmaq;

2. Regionda yeganə mülki hava limanına malik olan mühüm kommunikasiya mərkəzini ələ keçirmək;

3. Xocalıda törədilən soyqırımı ilə psixoloji üstünlük əldə etmək və azərbaycanlıların iradəsini qırmaq;

4. Xocalıda və ətraf ərazilərdə olan tarixi izlərin onların ərazi iddialarını puça çıxartdığı üçün bu şəhəri yer üzündən silmək.

Xocalı soyqırımının törədilməsi. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-na keçən gecə güclü artilleriya atəşindən sonra SSRİ dövründə Xankəndi şəhərində yerləşdirilmiş 366-cı motoatıcı alayın zirehli texnikası və hərbi heyətinin köməyi ilə Ermənistan silahlı qüvvələri və yarım hərbi birləşmələr şəhəri ələ keçirmək üçün hərəkətə keçdi. Hücüm başladıqdan sonra şəhərdə qalan 2500-ə yaxın əhali azərbaycanlıların nəzarətində olan ən yaxın məkana çatmaq məqsədilə buranı tərk etməyə çalışdı. Lakin insanların ümidi boşa çıxdı. Şəhəri tərk edənlər pusquya salındılar, Naxçıvanlı və Pircamal kəndləri yaxınlığında erməni hərbi postları tərəfindən ya atəşə tutularaq qətlə yetirildilər, ya da əsir götürüldülər. Düşmən Xocalı soyqırımını törətməklə 613 nəfəri qətlə yetirdi; o cümlədən 63 uşaq, 106 qadın, 70 qoca, 8 ailə tamamilə məhv edildi; 25 uşağın hər iki valideyni, 130 uşağın isə bir valideyni öldürüldü. Həmçinin 487 nəfər yaralandı, 1275 nəfər girov götürüldü, 150 nəfər isə itkin düşdü. Yalnız çox az sayda insan Azərbaycanın

nəzarətində olan Ağdam şəhərinə çatdı. Xocalıda mülki əhalinin bilərəkdən, zorakılıqla qətlə yetirilməsini çoxsaylı faktlar sübut edir. Məsələn, həmin gün əhalinin xilas olmaq istəyən xeyli hissəsinin ərazidən çıxış yollarında əvvəlcədən hazırlanmış xüsusi pusqularda məhv edilməsi bunlardan biridir. Xocalı soyqırımının törədilməsinə işğalçı ölkə olan Ermənistanın rəhbərləri də xeyir-dua vermişdilər. Məsələn, 1992-ci ildə L.Ter-Petrosyan erməni ordusuna müraciətində demişdi: “Siz ermənilər düşməni öldürərkən ürəyi yumşaqlıq göstərməməlisiniz. Dağlıq Qarabağda azərbaycanlıları qırıb qurtarana və orada öz sivilizasiyamızı bərqərar edəne qədər sizin düşməne yazığınız gəlməməlidir”. Keçmiş Ermənistan prezidenti S.Sarkisyan Xocalı soyqırımını törədən qüvvələrə başçılıq edənlərdən, onları təşkilatlandıranlardan biri olub və soyqırımında bilavasitə iştirak edib. Onun Tomas de Vaalın “Qarabağ” kitabında verilən fikirləri erməniləri ifşa edir: “Xocalıya qədər azərbaycanlılar elə bilirdilər ki, bizimlə zarafat etmək olar, onlar elə fikirləşirdilər ki, ermənilər dinc əhaliyə əl qaldırmazlar. Biz o stereotipi sındırdıq”. Xocalının düşmən tərəfindən işğal olunması zamanı böyük şücaət göstərərək şəhid olmuş bir sıra igid vətən oğulları Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı fəxri adına layiq görülmüşlər. Bunların arasında Xocalı aeroportunun komendantı Əlif Hacıyevin, Xocalı ərazi özünü müdafiə batalyonunun komandiri Tofiq Hüseynovun, rota komandiri Aqil Quliyevin, silahlı dəstəyə başçılıq etmiş Ələsgər Novruzovun adlarını çəkmək olar. Xocalı soyqırımı zamanı dinc əhalinin xilas edilməsində fərqlənmiş və şəhidlik zirvəsinə yüksəlmiş Hikmət Nəzərli, Füzuli Rüstəmov, Canbulaq Rzayev, Araz Səlimov da ölümlərindən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adını aldılar. Xocalı həqiqətlərinin dünyaya çatdırılmasında Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Çingiz Mustafayevin çəkdiyi video çəkilişlərin rolu əvəzsizdir. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev Xocalı hadisəsi ilə bağlı demişdir: “Xocalı soyqırımı XX əsrin ən böyük insan faciələrindən biridir. Xocalıda misli

görünməmiş qəddarlıqla törədilmiş bu insan qırğınının Yer kürəsinin hər hansı bir guşəsində baş verməsinin qarşısını almaq üçün Xocalı soyqırımını həqiqətləri dünya ictimaiyyətinə hərtərəfli çatdırılmalı və humanizm ideallarına sədaqət nümayiş etdirən bütün insanların bu faciəyə öz qəti, birmənalı mövqelərini bildirmələri üçün ciddi və məqsədyönlü iş aparılmalıdır” Xocalı faciəsinə qiymət verilməsi. Məhz Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə qayıtmasından sonra Xocalı soyqırımına ciddi siyasi, hüquqi qiymət verilmişdir. Milli Məclis onun təşəbbüsü ilə 1994-cü ildə “Xocalı soyqırımını günü haqqında” qərar qəbul etmişdir. Həmin sənəddə hadisənin səbəbləri və günahkarları ətraflı şəkildə göstərilmişdir. Ulu öndərin 25 fevral 1997-ci il tarixli sərəncamı ilə hər il fevral ayının 26-sı saat 17.00-da Azərbaycan Respublikasının ərazisində Xocalı soyqırımını qurbanlarının xatirsinə ehtiram əlaməti olaraq sükut dəqiqəsi elan edilir. Xocalı faciəsinin soyqırımını kimi dəyərləndirilməsi və dünya ictimaiyyətinə təqdim edilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ardıcıl və sistemli tədbirlər həyata keçirir. Bununla bağlı Heydər Əliyev Fondu, xüsusən onun prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın fəaliyyəti də xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. 2008-ci ildə Heydər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla Əliyevanın təşəbbüsü ilə “Xocalıya ədalət” beynəlxalq maarifləndirmə kampaniyasına start verilmişdir. Kampaniya Xocalı soyqırımının dünya ölkələri tərəfindən tanınması, erməni cinayətkarlarının məsuliyyətə cəlb olunması, həmçinin Xocalı soyqırımını qurbanlarının yad edilməsi, onların xatirəsinin əbədləşdirilməsi və sağ qalmış ailələrə dəstək verilməsi məqsədi daşıyır.

Xalqın azadlıq mübarizəsi XX əsrin sonunda müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası ilə nəticələndi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikasının Ali

Soveti “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı”nı qəbul etdi. Bununla da Azərbaycan tarixinin Üçüncü respublika dövrü başlandı.

Müstəqilliyin bərpasına gedən yolda. Heydər Əliyev hələ 7 mart 1991-ci ildə – Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasındakı çıxışında SSRİ-nin saxlanılmasına münasibət bildirilməsi üçün keçiriləcək Ümumittifaq referendumunda iştirakın əleyhinə çıxış etmiş, Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi mövcud ola biləcəyini əsaslandırmışdı. Naxçıvan MR-in Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də SSRİ-nin saxlanılması barədə referendumda iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Bundan ruhlanan Azərbaycanın demokratik qüvvələri bütövlükdə həmin referendumu boykot etdi. SSRİ rəhbərliyinin yarıtmaz siyasəti, xüsusən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı qərəzli mövqeyi, həmçinin həyat səviyyəsinin getdikcə aşağı düşməsi müstəqillik ideyalarının respublika əhalisi arasında daha çox yayılmasına səbəb oldu. Həmin dövrdə Heydər Əliyev sovet imperiyasını qorumağa çalışan qüvvələrə, xüsusən SSRİ və respublika rəhbərliyinə öz etirazını bildirməkdən çəkinmir, çıxışlarında Azərbaycanın müstəqil dövlət ola biləcəyini əsaslandırırdı. Xalqın azadlıq mübarizəsinə rəhbərliyi Heydər Əliyev, parlamentdə müxalifətə rəhbərliyi isə “demokratik blok”un üzvləri həyata keçirirdi. Dağılmaqda olan SSRİ-nin mühafizəkar liderləri 1991-ci ilin avqustunda ölkə başçısı Qorbaçovu hakimiyyətdən kənarlaşdıraraq Dövlət Fövqəladə Vəziyyət Komitəsi yaratdılar. Lakin Rusiyada demokratik qüvvələr dövlət çevrilişinin qarşısını aldılar. Azərbaycanın da hər yerində mühafizəkarlara qarşı mitinqlər başladı. Avqustun 22-də fəvqəladə vəziyyətin hökm sürməsinə (bu zaman bir çox demokratik hüquqlar məhdudlaşdırılır, eyni zamanda kütləvi aksiyalar keçirilməsinə icazə verilmirdi) baxmayaraq, Bakının Nizami meydanında mitinq keçirildi və zorla dağıldı. Növbəti gün AXC binasının qarşısındakı mitinqə də

amansızlıqla son qoyuldu. Lakin xalqın qəzəbi gündən-günə artmaqda idi. Bakının Azadlıq meydanında bir milyona yaxın adamın iştirakı ilə mitinqlər keçirildi. Respublikanın başqa yerlərində, o cümlədən Naxçıvanda da izdihamlı çıxışlar oldu. Bu kütləvi aksiyalarda respublikadakı fəvqəladə vəziyyətin ləğv edilməsi, DQMV-də Azərbaycanın suveren hüquqlarının təmin olunması kimi cəsarətli tələblər irəli sürüldü. Nəhayət, xalqın tələbi ilə Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənənar sessiyası çağırıldı. 1991-ci il avqustun 30-u keçirilən bu sessiyada Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında Bəyannamə qəbul edildi.

Dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizənin genişlənməsi. Bundan sonra respublikada dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə daha da genişləndi. Sentyabrın 14-də Azərbaycan Kommunist Partiyası fəvqəladə qurultay keçirərək buraxıldığını elan etdi. Bu hadisə ilə bağlı Heydər Əliyev öz çıxışında demişdir: “Biz artıq Sovet imperiyasının, Kommunist Partiyasının dağılmasının şahidiyik... Bizim respublikamızın, Azərbaycan xalqının vəziyyəti daha çətin, daha ağırdır. Bunun əsas səbəbi respublikada hökm sürən Azərbaycan Kommunist Partiyasının diktatura rejiminin mürtəce siyasəti və buraxdığı kobud, bağışlanılmaz səhvləridir”. 1991-ci il sentyabrın 3-də Heydər Əliyev xalqın ısrarlı tələbi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri seçildi. 1991-ci ilin oktyabrında – o dövrlük iqtidar nümayəndələri ilə Azərbaycan Xalq Cəbhəsi liderlərinin görüşündə Milli Şuranın yaradılması haqqında razılaşma əldə edildi. Azərbaycan xalqının müstəqilliyə yönəlmiş səyi qanuni sonluqla nəticələndi və 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı” yekdilliklə qəbul edildi. Konstitusiya Aktında qeyd olunurdu ki, Azərbaycan dövləti müstəqil, unitar və dünyəvi dövlətdir. SSRİ-nin Azərbaycan ərazisindəki bütün daşınar və

daşınmaz mülkiyyəti Azərbaycan Respublikasının mülkiyyəti hesab olunur. Siyasi, iqtisadi və mədəni həyatını öz tarixi və milli ənənələrinə, ümumbəşəri dəyərlərə uyğun inkişaf etdirmək Azərbaycan xalqının inkar edilməz və bölünməz hüququdur. Azərbaycan xalqı Azərbaycan Respublikası ərazisində və ondan kənarda yaşayan, Azərbaycan dövlətinə və onun qanunlarına tabe sayılan bütün Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarından ibarətdir.

- Siyasi hakimiyyət xalqa məxsusdur, suveren hakimiyyət parlament, ali icra orqanı və məhkəmələr, ümumi, birbaşa, gizli, bərabər səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələr vasitəsilə həyata keçirilir.
- Respublikanın ərazisi və sərhədləri toxunulmazdır.
- Təbii ehtiyatlar Azərbaycan Respublikasına məxsusdur.
- İqtisadi fəaliyyət bazar münasibətlərinə və azad sahibkarlığa əsaslanır.
- Qanunla müəyyənləşdirilmiş hallardan başqa məcburi əmək qadağandır.
- Zəhmətkeşlərin qanunla tənzimlənən tətıl hüquqları vardır. Konstitusiyaya Aktında vətəndaşların seçib-seçilmək, siyasi partiya və birliklər yaratmaq hüququ, respublikanı müdafiə etmək, öz gəlirlərinə müvafiq olaraq vergilər ödəmək, qanunlara danışıqsız əməl etmək vəzifələri və s. təsbit olunurdu. Buna baxmayaraq, o dövrdəki Azərbaycan rəhbərliyi imperiyanın dağılacağına inamsızlıq nümayiş etdirərək respublikanın müstəqilliyinin referendumla təsdiq edilməsini ləngidirdi.

Müstəqilliyin hüquqi cəhətdən möhkəmlənməsi. 1991-ci il dekabrın 8-də Belarusun Brest şəhəri yaxınlığında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. Bununla da SSRİ beynəlxalq hüquq subyekti kimi tarix səhnəsindən

silindi. Azərbaycanın müstəqil dövlətə çevrilməsində daha bir həll edici addım dekabrın 29-da atıldı. Həmin gün keçirilən referendum bülleteninə “Siz “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiya Aktına tərəfdarsınız mı?” sualı yazılmışdı. Azərbaycan xalqı verilmiş suala yekdilliklə müsbət cavab verərək dövlət müstəqilliyinə tərəfdar olduğunu bildirdi.

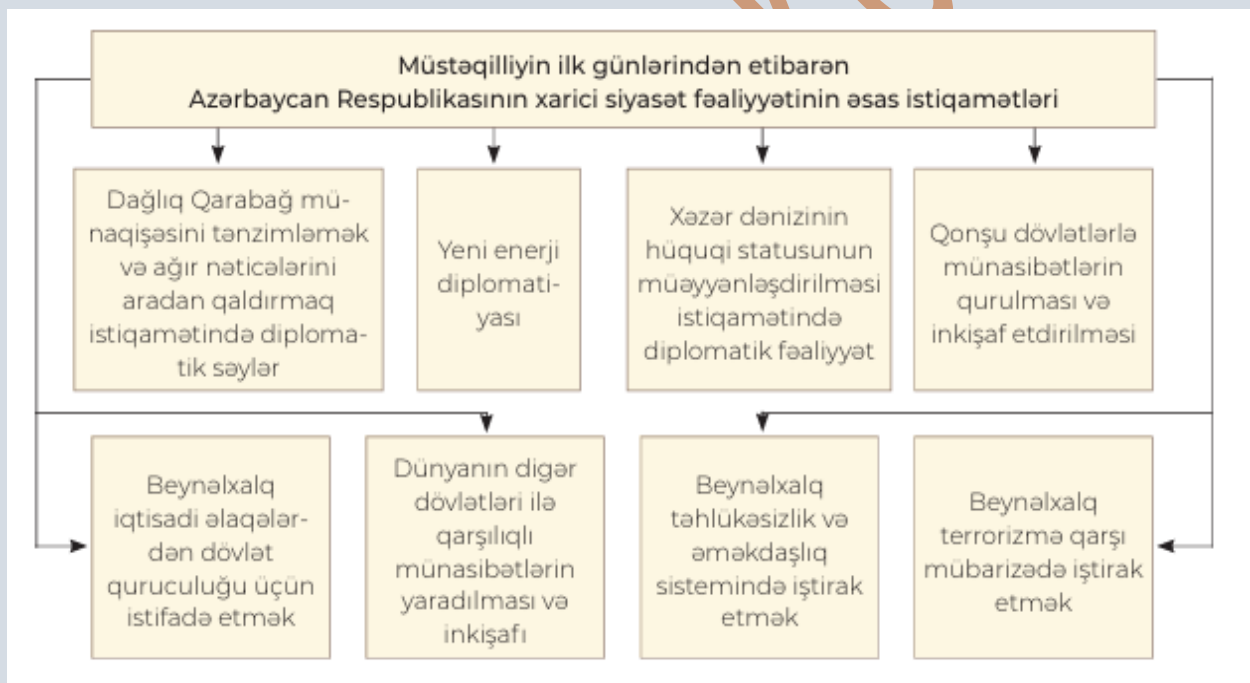
Dövlət atributlarının qəbul edilməsi. 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR adından “Sovet Sosialist” sözləri götürüldü, üç rəngli, ay-ulduzlu bayraq dövlət bayrağı kimi təsdiq edildi. Beləliklə, dövlət rəsmən Azərbaycan Respublikası adlandırıldı.

Milli Məclis 1992-ci ilin mayında musiqisini Üzeyir Hacıbəylinin, sözlərini Əhməd Cavadın yazdığı “Azərbaycan marşı”nı Dövlət Himni kimi qəbul etdi. 1993-cü ilin yanvarında isə Dövlət Gerbi təsdiq olundu. Beləliklə, Azərbaycan xalqı yaranmış tarixi şəraitdən düzgün və uğurla istifadə edərək XX əsrdə ikinci dəfə öz dövlət müstəqilliyini elan etdi.

Böyük əziyyət və qurbanlar hesabına əldə edilmiş dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək olduqca çətin idi. Azərbaycan Respublikası ilk gündən daxili və xarici siyasətdə müəyyən uğurlar qazansa da, siyasi hərc-mərclik və hakimiyyət uğrunda çəkişmələr ölkənin inkişafına maneçilik törədirdi.

Müstəqilliyin ilk addımları. Müstəqil dövlətə çevrilmiş Azərbaycan Respublikası olduqca mürəkkəb beynəlxalq şəraitdə fəaliyyət göstərməli idi. Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinin ali məqsədi dövlət müstəqilliyini tanıtmak və möhkəmləndirmək, ölkə daxilində səmərəli dövlət quruculuğunu həyata keçirmək, güclü bir dövlət qurmaq və vətəndaşlarının daha yaxşı yaşayışını təmin etməkdən ibarət idi. Müstəqillik əldə edilən kimi xarici siyasətdə ilk addımlar atılmağa başlandı. Ölkənin müstəqilliyini 1991-ci il noyabrın 9-da ilk olaraq Türkiyə Cümhuriyyəti tanıdı. 1991-ci ilin sonuna qədər Azərbaycan Respublikası Rumıniya, Pakistan, İsveçrə, İran tərəfindən tanındı. Bu proses 1992-ci ildə də davam etdi.

Azərbaycan Respublikası müxtəlif beynəlxalq təşkilatların üzvlüyünə qəbul edilməkdə idi. O, 1991-ci ilin dekabrında İslam Konfransı təşkilatına, 1992-ci ilin fevralında İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına, iyulunda isə Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinə (ATƏM) qoşuldu. 1992-ci il martın 2-də Birləşmiş

Millətlər Təşkilatına (BMT-yə) üzv olan Azərbaycan həmin təşkilatın qəbul və təsdiq etdiyi bir çox mühüm beynəlxalq sənədləri imzaladı. Respublikanın bir sıra ölkələrdə səfirlikləri açıldı.

Hakimiyyət uğrunda çəkişmələr. Bütün bunlara baxmayaraq, ölkə daxilində siyasi vəziyyət heç də sabit deyildi. 1991-ci il noyabrın 20-də Xocavəndin erməni quldurları tərəfindən tutulması ilə bağlı vəziyyətlə yerində tanış olmaq üçün Yuxarı Qarabağa getmiş nümayəndə heyətini Ağdama aparan vertolyot vurulub salındı. Həlak olmuş şəxslər arasında Dövlət katibi, Baş prokuror, respublikanın bir sıra yüksək rütbəli məmurları, habelə SSRİ Müdafiə Nazirliyinin nümayəndələri, Rusiya və Qazaxıstandan olan müşahidəçilər vardı. Bu hadisə respublikadakı siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Noyabrın 26-da Ali Sovetdə Milli Şura haqqında qanuna dəyişikliklər edildi. Yaradılan Milli Şuranın 50 üzvündən 25-i “demokratik blok”un üzvü, yerdə qalanlar isə deputatlardan ibarət idi. Bu, demokratik qüvvələrin ciddi uğuru kimi qiymətləndirildi. Ölkənin o dövrdəki prezidenti Ayaz Mütəllibov və onun yaxın ətrafı vəziyyətə tam nəzarət etməkdə çətinlik çəkirdi. Rusiyanın imperiypərəst dairələri var qüvvələri ilə Azərbaycanda öz təsirlərini saxlamağa çalışırdı. Xocalı faciəsi ölkədəki siyasi gərginliyi daha da şiddətləndirdi. Əhalinin çox hissəsi uzun müddət ərzində mühasirədə qalan şəhərə lazımı köməyin göstərilməməsinə, geniş hücum olacağı barədə məlumat alındıqdan sonra da Xocalının dinc əhalisinin təhlükəsiz yerlərə köçürülməməsinə görə respublika rəhbərliyini ittiham edirdi. Ali Sovetin binası qarşısında izdihamlı mitinq keçirən xalqın tələbi ilə parlamentin 1992-ci il martın 5–6-da keçirilən fəvqəladə sessiyası A.Mütəllibovun istefasını qəbul etdi. Parlamentin sədri Yaqub Məmmədov prezident səlahiyyətlərini daşımağa başladı. Elan edilmiş prezident seçkiləri hakimiyyət uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. Həm hakimiyyəti ələ keçirmək, həm də revanş almaq istəyənlər fəallaşmışdı. Həmin dövrdə

Konstitusiyanın 121-ci maddəsinin 2-ci bəndi prezident seçilməsi üçün yaş senzi müəyyən edirdi. Xalqın həmin bəndin dəyişdirilməsi, bununla da Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtmasına imkan verilməsi ilə bağlı çoxsaylı müraciətlərinə respublika rəhbərliyi məhəl qoymurdu. Hakimiyyət böhranı Şuşa və Laçının işğalından sonra yeni mərhələyə qədəm qoydu. A.Mütəllibov öz tərəfdarlarının köməkliyi ilə mayın 14-də keçirilən parlamentin sessiyasında yenidən öz vəzifəsinə qaytarıldı. O, dərhal ölkədə fəvqəladə vəziyyət tətbiq etmək, siyasi azadlıqları məhdudlaşdırmaq haqqında fərman verdi. Demokratik qüvvələr A.Mütəllibovun hakimiyyətə qayıtmasını hiddətlə qarşıladı. Mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin qərargahı qarşısında mitinq başlandı. Ölkədəki proseslərlə bağlı Heydər Əliyevin bəyanatı dəfələrlə orada səsləndirildi. O, növbədənəknar sessiyada qəbul olunmuş qərarları Konstitusiyaya zidd qərarlar kimi qiymətləndirdi, Naxçıvan Muxtar Respublikası əhalisinin keçmiş prezidentin yenidən hakimiyyətə gəlməsini müdafiə etmədiyini və Bakıda keçirilən kütləvi mitinqlərlə həmrəy olduğunu bildirdi.

Ayaz Mütəllibov

Əbülfəz Elçibay

AXC rəhbərliyinin A.Mütəllibovun Konstitusiyaya zidd rejimini tanınamamaqla bağlı çağırışına bütün müxalif qüvvələr qoşuldu. A.Mütəllibovu dəstəkləyənlər qüvvələr nisbətini görərək silahlı münaqişə törətməkdən çəkindilər. Demokratik

qüvvələrin yürüşü nəticəsində strateji əhəmiyyətli dövlət obyektləri ələ keçirildi. A.Mütəllibov ölkədən qaçmalı oldu. Ali Sovetin mayın 18-dəki sessiyası mayın 14-də parlamentin qəbul etdiyi qərarların qanuni olmadığını elan etdi. İsa Qəmbərov Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilərək prezident səlahiyyətlərini müvəqqəti olaraq həyata keçirməyə başladı. Beləliklə, AXC hakimiyyətə gəlişini legitimləşdirdi. Həmin sessiyada Ali Sovetin Milli Şurası Milli Məclis adlandırıldı və parlament səlahiyyətlərinə malik oldu. İyunun 7-də keçirilən Prezident seçkilərində AXC-nin sədri Əbülfəz Elçibəy qalib gəldi. AXC hakimiyyəti dövründə ölkənin pul vahidi manat dövriyyəyə buraxıldı. Ordu quruculuğu və vahid komandanlığın yaradılması istiqamətində əsaslı addımlar atıldı. Lakin hakimiyyətə gəlmiş qüvvələr tezliklə xalqın etibarını itirməyə başladı. Onlar hakimiyyəti möhkəmləndirə və ondan xalqın xeyrinə səmərəli istifadə edə bilmədilər. Bunun başlıca səbəbi Azərbaycanın düşmənlərinin xalqın hakimiyyətinin güclənməsini, ölkənin güclü dövlətə çevrilməsini istəməmələri idi. Rəhbərliyin kadr siyasətindəki səhvləri, idarəçilikdə yol verdiyi ciddi qüsurları xalqı ondan daha da uzaqlaşdırdı. Həm iqtidarın səriştəsiz siyasəti, həm də xarici güclərin təhrikçiliyi ölkə daxilində separatçı qüvvələri ruhlandırırdı. 1993-cü il iyun ayının əvvəllərində hərbi qiyam başladı. Surət Hüseynovun başçılıq etdiyi hərbi hissə ölkə rəhbərliyinə tabe olmaqdan imtina etdi. İqtidar hərbi müxalifətin öhdəsindən gəlməkdə çətinlik çəkdi. İyunun 4-də Gəncədə silahlı toqquşma baş verdi və hökumət qüvvələri məğlub oldu. Qiyamçılar Bakı istiqamətində irəliləməyə başladılar. Danışıqlar nəticəsində parlamentin sədri, Baş nazir, üç güc naziri istefa verməli oldu və ölkədə hakimiyyət boşluğu yarandı.

****Milli Qurtuluş****

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublika rəhbərliyinə qayıdışı, xalqın gözlədiyi kimi, ölkənin ən mühüm sahələrdə ciddi irəliləyişinə səbəb oldu və vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı. Azərbaycan xalqı haqlı olaraq onun ölkəyə yenidən rəhbərlik etməsinə Milli Qurtuluş adı verdi.

Heydər Əliyevin Naxçıvandakı fəaliyyəti. Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri Heydər Əliyev Muxtar Respublikaya olduqca çətin bir şəraitdə başçılıq edirdi. Ermənistan Naxçıvana gedən yolları bağlayaraq onu blokadada saxlayırdı. 1992-ci il mart ayında Heydər Əliyevin Süleyman Dəmirəllə görüşündən sonra Türkiyə Naxçıvana ərzaq, toxum, avadanlıq göndərirdi. Enerji çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Naxçıvan MR Türkiyənin elektrik şəbəkəsinə qoşuldu. 1992-ci ilin mayında Türkiyə ilə sərhəddə Sədərək- Dilucu “Ümid” körpüsü açıldı. 1992-ci ilin avqustunda Heydər Əliyev İranın prezidenti ilə görüşdü və Naxçıvanın bir sıra ehtiyaclarının ödənilməsi ilə bağlı razılaşmalar əldə etdi. Naxçıvan ərazisini İranla birləşdirən yeni körpü açıldı, İrandan elektrik enerjisi alınmağa başlandı. Ümummilli liderin Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi, Cənubi Qafqaz Hərbi Dairəsinin rəhbərliyi ilə apardığı danışıqlar nəticəsində Naxçıvanda yerləşən 75-ci diviziyanın ləğv edilməsi və onun bütün əmlakının Azərbaycan Respublikasına verilməsi barədə razılıq əldə edildi. Bu razılığın şərtləri 1992-ci ilin yayında həyata keçirildi. Naxçıvanda Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin Əlahiddə Motoatıcı Briqadası yaradıldı. Rusiyanın qoşun hissələrinin hərbi və təsərrüfat əmlakı Azərbaycanda yeni yaradılan Müdafiə Nazirliyinin hərbi hissəsinin sərəncamına verildi. Rusiya ordusunun hərbi hissələri avqustda Naxçıvanı tərk etdi. Azərbaycan Respublikası ilə İran və Türkiyə arasında – Naxçıvan ərazisindəki 215 km məsafədə olan dövlət sərhədinin mühafizəsinin də Azərbaycan

sərhədçilərinə həvalə edilməsi barədə razılaşma əldə olundu. Sentyabrın sonunda Rusiya sərhəd dəstəsinin sonuncu əsgər və zabıtləri səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Sərhəd Qoşunlarının 1-ci Sərhəd Dəstəsinə verərək muxtar respublikanı tərk etdilər. Beləliklə, ilk milli sərhəd qoşunlarının yaradılmasına da Naxçıvandan başlandı.

Yeni Azərbaycan Partiyasının yaranması. Ümummilli lider

Heydər Əliyev respublika ziyalılarının ona ünvanlanan çağırışına cavab olaraq mövcud ictimai-siyasi durumu ciddi şəkildə təhlil etdi və yaranmış ağır vəziyyətdən çıxış yollarını göstərdi. Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasının obyektiv zərurətə əsaslandığını və onun fəaliyyətində fəal iştirak etməyə hazır olduğunu bildirdi. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasında məqsəd Azərbaycan Respublikasını mövcud böhrandan xilas etmək idi. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrini təmsil edən nümayəndələrin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi. Konfransda partiyanın yaradılması haqqında qərar, həmçinin onun proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi. Beləliklə, xalqın həyatında mühüm rol oynayan və öz üzərinə böyük tarixi missiya götürən Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı. Heydər Əliyev çoxları tərəfindən təkcə YAP-in deyil, bütün Azərbaycan xalqının lideri kimi qəbul edilirdi. O öz müdrik məsləhətləri ilə xalqı yaxınlaşmaqda olan fəlakətlərdən qurtarmağa, o dövrdəki iqtidara, siyasətçilərə düzgün yol göstərməyə səy göstərirdi. Yeni Azərbaycan Partiyasının yaradılmasında məqsəd Azərbaycan Respublikasını mövcud böhrandan xilas etmək idi. 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvanda Azərbaycan Respublikasının bütün bölgələrini təmsil edən nümayəndələrin iştirakı ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının təsis konfransı keçirildi.

Konfransda partiyanın yaradılması haqqında qərar, həmçinin onun proqramı və nizamnaməsi qəbul edildi. Heydər Əliyev yekdilliklə partiyanın sədri seçildi. Beləliklə, xalqın həyatında mühüm rol oynayan və öz üzərinə böyük tarixi missiya götürən Yeni Azərbaycan Partiyası yaradıldı. Heydər Əliyev çoxları tərəfindən təkcə YAP-ın deyil, bütün Azərbaycan xalqının lideri kimi qəbul edilirdi. O öz müdrik məsləhətləri ilə xalqı yaxınlaşmaqda olan fəlakətlərdən qurtarmağa, o dövrdəki iqtidara, siyasətçilərə düzgün yol göstərməyə səy göstərirdi. Azərbaycan xalqının tarixində yeni bir dövrün başlanğıcı oldu. Ölkədəki ictimai-siyasi gərginlik davam etməkdə idi. Prezident Əbülfəz Elçibəy iyunun 17-dən 18-nə keçən gecə Bakını tərk etdi və Ordubad rayonunda yerləşən Kələki kəndinə getdi. O bunu paytaxtda qardaş qırğınının qarşısını almaq istəyi ilə izah etdi və ölkəni oradan idarə edə biləcəyini bildirdi. Ali Sovetin Prezidentə geri qayıtmaq təklifləri qəbul olunmadı. Belə olduqda Prezident səlahiyyətləri də Heydər Əliyevə həvalə edildi. 1993-cü ilin yayı və payızında xalq Ulu öndərin ətrafında daha sıx birləşdi.

Heydər Əliyev andiçmə mərasimində

Avqustun sonunda ümumxalq referendumunda Azərbaycan xalqı Əbülfəz Elçibəyə bir prezident kimi etimadsızlıq göstərdi. 1993-cü il oktyabrın 3-də Ümummilli lider Heydər Əliyev mütləq səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Beləliklə, Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə qayıtdı, onun müstəqilliyini möhkəmləndirdi, onu əbədi və dönməz etdi. Müstəqilliyini yenidən elan etmiş Azərbaycan Respublikasının müasir, demokratik, hüquqi bir dövlətə çevrilməsi vacib idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında ölkə

həmin istiqamətlərdə inkişaf edərək qısa müddət ərzində dünya dövlətləri arasında öz layiqli yerini tuta bildi.

Demokratik dövlət quruculuğuna başlanılması. Müasir Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin ilk illərindən etibarən demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət yaratmaq məqsədini elan etmiş və dövlət quruculuğu sahəsində ardıcıl, qətiyyətli tədbirlər həyata keçirmişdir. Belə bir dövləti yaratmaq üçün ölkə tarixi təcrübəyə, qədim dövlətçilik ənənələrinə, güclü iqtisadiyyata, lazımi elmi potensiala, ən əsası isə Heydər Əliyev kimi təcrübəli bir siyasi liderə malik idi.

Demokratik, hüquqi və dünyəvi respublika quruculuğu ilə bağlı həyata keçirilən tədbirləri mərhələlərə bölmək mümkündür. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdiyi 18 oktyabr 1991-ci ildən Heydər Əliyevin ölkədəki hakimiyyətə qayıtdığı 15 iyun 1993-cü ilə qədər davam etmiş dövrü bu prosesin birinci mərhələsi hesab etmək olar. Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri seçilməsindən Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının referendum yolu ilə qəbul edildiyi 12 noyabr 1995-ci il tarixinə qədər olan dövr demokratik dövlət quruculuğunun ikinci mərhələsi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu dövrdə Heydər Əliyevin 1993-cü ildə ümumxalq səsverməsi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi xalqın ona olan yüksək etimadını bir daha nümayiş etdirdi.

Azərbaycanda demokratiyanın, qanunçuluğun inkişaf prosesi 1990-cı illərin ikinci yarısında xüsusən sürətləndi. Ümummilli liderin dediyi kimi, “1995-ci ilin ortalarında Azərbaycan bütün qeyri-qanuni silahlı qüvvələrdən xilas olmuş, tamamilə möhkəmlənmiş, keyfiyyətə yeni bir mərhələyə daxil olmuş, dövlət quruculuğunda böyük işlərə başlamaq üçün möhkəm ictimai-siyasi sabitlik və qanunçuluq şəraitinə gətirilmiş dövlətə çevrilmişdi”.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 1995-ci ilin iyununda Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlamaq üçün Konstitusiya Komissiyası yaradıldı. Komissiyaya ölkənin tanınmış hüquqşünasları, qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti nümayəndələri cəlb olunmuşdu. Komissiya Heydər Əliyevin dəyərli məsləhətlərini, Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətlərini, qabaqcıl demokratik ölkələrin təcrübəsini nəzərə alaraq Konstitusiya layihəsini hazırladı. Layihə mətbuatda dərc edildi və ümumxalq müzakirəsinə verildi. Vətəndaşlardan və təşkilatlardan alınan təkliflər nəzərə alınaraq layihəyə düzəliş və əlavələr edildi. “Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası”nın layihəsinin yeni variantı əhalinin tanış olması üçün mətbuatda dərc olundu. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Əsas Qanunu – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də referendumla qəbul edildi. Seçicilərin mütləq əksəriyyəti Konstitusiya layihəsini bəyəndiyini bildirdi.

Demokratik dövlət quruculuğu prosesinin davamı. Müstəqil Azərbaycanın Konstitusiyasının qəbul edildiyi vaxtdan Ümummilli liderin 12 dekabr 2003-cü ildə vəfatına qədər olan dövr demokratik dövlət quruculuğu prosesinin üçüncü dövrü hesab edilə bilər. Bu dövrdə də Heydər Əliyev hüquqi-demokratik dövlət quruculuğu sahəsində mühüm tədbirlər həyata keçirmişdir. 11 oktyabr 1998-ci ildəki seçkilərdə Heydər Əliyev seçicilərin əksəriyyətinin səsini toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti oldu. Bu onun fəaliyyətinin xalq tərəfindən yüksək qiymətləndirilməsinin təzahürü idi. 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş referendumun nəticələrinə görə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında əlavələr və dəyişikliklər aparıldı. Bununla da ölkədə hüquqi və demokratik dövlət quruculuğunun konstitusiya əsasları möhkəmləndirildi. 1996-cı ildə qanunların beynəlxalq normalara uyğun hazırlanması məqsədilə Respublika

Prezidentinin yanında Hüquqi İslahatlar Komissiyası yaradıldı. Milli Məclis tərəfindən ölkədə siyasi- iqtisadi, mədəni prosesləri nizama salan yüzrlə qanun qəbul edildi. Prezident 1998-ci ildə insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının, söz, fikir, mətbuat azadlığının təmin edilməsi, senzuranın ləğv olunması haqqında fərmanlar verdi.

Ölkədə məhkəmə islahatı keçirildi. Ölüm cəzası Şərqdə ilk dəfə olaraq Azərbaycanda 1998-ci ildə ləğv edildi. Ölkədə aparılan siyasi, hüquqi islahatlar demokratik inkişaf proseslərini də sürətləndirdi. 12 dekabr 1999-cu ildə Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. 1998-ci ildə ölkədə Konstitusiya Məhkəməsi yaradıldı. 2000-ci ildən etibarən hakimlərin xüsusi imtahan verməsi təcrübəsi həyata keçirilməyə başlandı. Dövlət idarəetmə sistemində islahatlar reallaşdırıldı. 1995-ci, 2000-ci illərdə ölkədə parlament seçkiləri keçirildi. Azərbaycanda azad siyasi fəaliyyətə, plüralizmə şərait yaradıldı. Məsələn, ölkədə 2001-ci ildə rəsmi surətdə qeydə alınmış 39 siyasi partiya, 30-a yaxın hüquq-müdafiə təşkilatı mövcud idi. Demokratiyanın inkişafı, cəmiyyətin yetkinləşməsi onun bütün üzvlərinin ümummilli məsələlərdə yekdil mövqeyini formalaşdırdı. Milli Məclisin deputatı olan İlham Əliyevin başçılıq etdiyi, iqtidar və müxalifət partiyalarından olan nümayəndə heyətinin 2001-ci ildən etibarən Avropa Şurasındakı səmərəli fəaliyyəti deyilənləri təsdiq edirdi. Müstəqil Azərbaycanda, xüsusən Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində qadınların cəmiyyətdəki rolunun artırılması sahəsində mühüm işlər görüldü. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası “Qadınlara qarşı ayrı- seçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiyaya qoşuldu. Heydər Əliyev qadın hüquqlarının reallaşması və təminatı istiqamətində mühüm fərman və sərəncamlara imza atdı. 1998-ci ildə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradıldı. Azərbaycan 1990-cı illərin əvvəllərində, müstəqilliyin ilk dövründə çox ağır sosial-iqtisadi durumla

üzlənmişdi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən və müdrik siyasəti, onun rəhbərliyi altında aparılmış islahatlar nəticəsində ölkə çətinliklərdən üzəg çıxaraq sosial-iqtisadi sahədə böyük uğurlara imza atdı. Sosial-iqtisadi islahatların başlıca istiqamətləri. Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdarkən ilk iki ildə (1993–1994) dövlətçiliyin qorunub saxlanması və gücləndirilməsi, iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi və bazar iqtisadiyyatına keçilməsinin üç başlıca istiqamətini müəyyənləşdirdi:

1. Ölkədə siyasi sabitliyin bərpa edilməsi, dövlətçiliyin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsi; demokratik, hüquqi, sivilizasiyalı dövlət qurulması və inkişaf etdirilməsi;
2. Respublika iqtisadiyyatının düşdüyü dərin böhrandan çıxarılması, islahatlar aparılması, bazar iqtisadiyyatına keçilməsi və onun sürətlə inkişaf etdirilməsi;
3. Respublikanın iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına bağlanması, xarici investisiyaların, qabaqcıl elmi-texniki, texnoloji, təhsil və mədəniyyət yeniliklərinin, istehsal təcrübəsinin ölkəyə cəlb edilməsi.

Azərbaycan Respublikası Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hər üç istiqamətdəki problemləri ardıcıl olaraq, mərhələli şəkildə həll etdi. İslahatların birinci mərhələsi. 1993–1997-ci illəri əhatə edən I mərhələdə ölkə dərin, hərtərəfli böhrandan çıxarıldı, bazar iqtisadiyyatına və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın əsasları yaradıldı. Bu zaman torpaq öz sahiblərinə – kəndlilərə qaytarıldı. İlk növbədə, özəlləşdirilmənin normativ- hüquqi bazası yaradıldı. Torpağın kəndlilərə verilməsi kənd təsərrüfatının inkişafına imkan verdi. Bununla yanaşı, müxtəlif tabelikdə olan kiçik və orta istehsal, həmçinin xidmət müəssisələrinin özəlləşdirilməsinə başlandı.

Neft sənayesi iqtisadiyyatın qabaqcıl sahəsi kimi mühüm rol oynayırdı. O, iqtisadiyyatın digər sahələrini inkişaf etdirməkdə, xarici investisiyaları ölkə iqtisadiyyatına cəlb etməkdə və daxili investisiya imkanlarını genişləndirməkdə mühüm rol oynaya bilərdi. Neft amilinin ölkənin iqtisadi inkişafında və müstəqilliyin təmin edilməsindəki rolunu nəzərə alan Heydər Əliyev özünün neft strategiyasını müəyyənləşdirdi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında işlənib hazırlanmış yeni neft strategiyası Azərbaycanın neft sənayesində köklü islahatların aparılmasına, güclü infrastruktur yaradılmasına, neft sənayesinə müasir texnologiyaların, idarəetmə təcrübəsinin cəlb edilməsinə gətirib çıxardı.

1994–2001-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Neft Şirkəti 14 ölkənin neft şirkətləri ilə çoxsaylı müqavilələr imzaladı. Həmin müqavilələrə görə Azərbaycana 60 milyard dollar həcmində investisiya cəlb olunması nəzərdə tutulurdu. 1999-cu ildə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu təsis olundu. Bu fondla yığılan vəsaitlərin Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrinə də yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Fondan respublikanın iqtisadi və sosial rifahı naminə səmərəli istifadə etmək üçün xüsusi proqram hazırlandı.

1997-ci ildə “Əsrin müqaviləsi” üzrə neftin hasilatına başlanıldı. Azərbaycanda çıxarılan neftin daşıma marşrutları mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. 1997-ci ildə Rusiyadan keçən “Şimal” (Bakı-Novorossiysk) neft kəməri istifadəyə verildi. Ölkə iqtisadiyyatına qoyulan xarici investisiyanın miqdarı durmadan artırdı. Nəticədə ölkə iqtisadiyyatı böhrandan çıxıb sabit inkişaf yoluna qədəm qoydu. Aparılmış islahatlar bazar iqtisadiyyatının və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın əsaslarını yaratdı. Neft strategiyasının vəzifələri həyata keçirilməyə başlandı. İslahatların ikinci mərhələsi. Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının II mərhələsi 1998–2002-ci illəri əhatə edirdi. Bu mərhələ qısa və orta müddətli proqramlarla bazar iqtisadiyyatının əsaslarının möhkəmləndirilməsi, onun bütün sahələrində davamlı

inkişafa nail olunması və dünya iqtisadiyyatına integrasiyanın genişləndirilməsi ilə səciyyələndirilə bilər. 1999-cu ildə Gürcüstan istiqamətində Bakı-Supsa “Qərb” neft kəməri istifadəyə verildi. 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda xam neftin Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas boru ixrac neft kəməri vasitəsilə nəql edilməsi ilə bağlı saziş imzalandı. Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ərazilərindən keçməli olan bu kəmərlə əlaqədar bütün mübahisələrin uğurla həll edilməsi, ilk növbədə, Ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasətinin nəticəsi idi. 1999-cu ildə Azərbaycan Dövlət Neft Fondu təsis olundu. Bu fondada yığılan vəsaitlərin Azərbaycan iqtisadiyyatının başqa sahələrinə də yönəldilməsi nəzərdə tutulurdu. Fondan respublikanın iqtisadi və sosial rifahı naminə səmərəli istifadə etmək üçün xüsusi proqram hazırlandı.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında Avropa Birliyinin “TRASEKA” proqramı üzrə Avropa–Qafqaz–Asiya nəqliyyat kommunikasiyası olan “Yeni İpək yolu”nun işə düşməsinin də mühüm rolu oldu. 1998-ci ilin sentyabrında Bakıda “Böyük İpək yolu” Beynəlxalq konfransı keçirildi və “Bakı Bəyannaməsi” qəbul edildi. Böyük İpək yolunun mənzil qərargahı yaradıldı və onun Bakıda yerləşməsi haqqında qərar verildi. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq həyata keçirilən iqtisadi siyasətdə əhalinin sosial müdafiəsi tədbirləri və islahatların sosial yönümü əsas yer tuturdu. Prezident Heydər Əliyev bu məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlayır və bu sahədə müntəzəm iş aparırdı. 1994-cü ildə qəbul edilmiş “Əhalinin sosial müdafiəsi haqqında” Qanun əhalinin sosial müdafiəsini gücləndirməkdə böyük rol oynadı. Həmin ildə Əhalinin Sosial Müdafiəsi Fondu təsis olundu. Az təminatlı əhalinin rifahının yaxşılaşdırılmasında keçirilən əməkhaqqı islahatları və sosial müdafiə tədbirləri xüsusilə böyük rol oynadı. Əhalinin pensiya təminatı sahəsində əhəmiyyətli addımlar atıldı. Erməni qəsbkarları tərəfindən həyata keçirilən işğal nəticəsində qaçqına və məcburi köçkünə çevrilmiş vətəndaşların qaygıları daim dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdur. 1998-ci ildə onların problemlərini sistemli

şəkildə həll etmək və sosial müdafiələrini gücləndirmək üçün xüsusi Dövlət Proqramı qəbul olundu. Füzuli, Bərdə, Ağdam, Tərtər və s. rayonlarda 1998–2001-ci illərdə bu proqrama uyğun olaraq yaşayış məntəqələri salındı. Eyni zamanda qaçqın və köçkünlərin sosial müdafiəsi ilə bağlı çoxlu iş görüldü. Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində ölkədə sosial sahədə də ciddi irəliləyişə nail olundu və əhalinin maddi rifahı getdikcə yaxşılaşdı.

Yarandığı ilk gündən etibarən Azərbaycan Respublikası ümumbəşəri dəyərlərə, beynəlxalq münasibətlərdə qəbul olunmuş standartlara sadiqlik nümayiş etdirdi. Ağrılı problem olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həlli hər zaman Azərbaycanın xarici siyasətinin aparıcı xəttini təşkil etmişdir. Xarici siyasətin məqsəd və vəzifələri. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında xarici siyasət sahəsində taleyüklü addımlar atıldı. Azərbaycan dövlətinin əsas maraqları, xarici siyasətinin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildi.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğal olunması ilə bağlı qətnamələri ümdə əhəmiyyətə malik olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin beynəlxalq hüquqi əsasını təşkil edirdi. Sonrakı illərdə ATƏT, Avropa Şurası, İKT, NATO, Avropa İttifaqı və s. kimi beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən də oxşar qərarlar qəbul edildi. Bu rəsmi sənədlər də Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünü və onun gətirib çıxardığı acı nəticələri pisləyir, işğala məruz qalmış torpaqların azad edilməli olduğunu birmənalı şəkildə tələb edirdi. ATƏT-in 1994-cü ildə Budapeştdə, 1996-cı ildə isə Lissabonda keçirilmiş sammitləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli, beynəlxalq prinsiplərə əsaslandırılaraq həll edilməsinin vacibliyini təsdiq etdi. Bu işdə Minsk qrupu vasitəçilik etməli idi. Budapeşt sammitində Minsk qrupu

həmsədrələri təsisatı yaradıldı. Lissabon sammitində Heydər Əliyev siyasi uzaqgörənlik və iradə nümayiş etdirərək Azərbaycanın mövqeyinin dünyanın 53 dövləti tərəfindən tanınmasına və müdafiəsinə nail oldu. Zirvə toplantısının qəbul etdiyi və onun rəsmi sənədi elan olunmuş bəyanatda Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün tanındığı vurğulandı. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəs haqqında razılaşma əldə olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikası münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi yolundakı səyini, bir an da olsun, dayandırmamışdır. Bu zaman Azərbaycan münaqişəni tənzimləmək iddiasında olan beynəlxalq qurumlarla sıx əməkdaşlıq etmişdir. ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədr ölkələri olan ABŞ, Rusiya və Fransa ilə təmaslar xüsusilə vurğulanmalıdır. 1997–1998-ci illərdə Minsk qrupunun həmsədrələri münaqişənin tənzimlənməsi üçün müxtəlif təkliflər irəli sürdülər. Azərbaycan rəhbərliyi danışıqlarda daim konstruktiv mövqe nümayiş etdirir, işğal olunmuş torpaqların qaytarılması, ermənilərin ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşılmasını tələb edirdi. Lakin Ermənistanın Dağlıq Qarabağın qondarma müstəqilliyinin tanınmasına yönəlmiş qeyri-konstruktiv mövqeyi daim danışıqlarda ciddi nəticələr əldə edilməsinə mane olurdu. Azərbaycan ərazilərinin işğalından əl çəkməyən Ermənistan öz qeyri-qanuni əməllərinə son qoymurdu. Xarici dövlətlərlə münasibətlər. Ölkənin xarici siyasətində qonşu dövlətlərlə münasibətlər hər zaman mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan Respublikası Rusiya, Türkiyə, İran, Gürcüstan, Qazaxıstan və Türkmənistanla münasibətlərini beynəlxalq hüquq normalarına uyğun qurmuş və tarazlaşdırılmış siyasət həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdur. Respublika Avropa dövlətləri ilə münasibətlərə də önəm verirdi. Ulu öndər Heydər Əliyevin Avropaya ilk rəsmi səfəri 1993-cü ilin dekabrında Fransaya olmuşdu. Səfər zamanı yüksək səviyyəli görüşlər keçirildi. Azərbaycan Prezidenti səfər müddətində hələ 1990-cı ildə qəbul edilmiş Avropa üçün Paris xartiyasını imzaladı. Azərbaycan bu sənədə qoşulmaqla BMT nizamnaməsinə, beynəlxalq təhlükəsizlik, əməkdaşlıq

normalarına və prinsiplərinə əməl edəcəyini təsdiqləmiş oldu. Bununla da ölkə Avropa təhlükəsizlik sisteminə doğru ciddi şəkildə irəlilədi. 1991–2003-cü illərdə Avropanın Almaniya, Böyük Britaniya, İtaliya, İspaniya və digər ölkələri ilə də yüksək səviyyəli əlaqələr quruldu, səmərəli qarşılıqlı səfərlər həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsində Avropa ölkələri ilə münasibətlərin mühüm rolu var idi. ABŞ ilə münasibətlərin qurulması və inkişafı xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. ABŞ Konqresinin “Azadlığı Müdafiə Aktı”na 1992-ci ildə qəbul etdiyi 907-ci düzəliş* münasibətlərə ciddi maneə idi. Heydər Əliyevin uğurlu fəaliyyəti ABŞ-nin Azərbaycan siyasətində tədricən dönüş yaranmasına gətirib çıxardı. Son nəticədə ABŞ konqresi dayandırmaqla bağlı səlahiyyət verdi. Azərbaycanın xarici siyasətinin daha bir mühüm istiqamətini beynəlxalq və regional təşkilatlarla əməkdaşlıq təşkil etməsidir.

Azərbaycan Respublikası hələ 1992-ci ildə NATO-nun Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasına (həmin şura 1997-ci ildən etibarən Avropa-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurası – AATŞ adlanır) qoşulmuşdu. 1994-cü ildə Azərbaycan NATO-nun “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq” Proqramına da qəbul edildi. Azərbaycanın NATO ilə sıx əməkdaşlığı sonralar da uğurla davam etdirildi. Ölkəni təmsil edən hərbi hissə sülhməramlı qüvvələrin Kosovoda və Əfqanıstandakı əməliyyatlarında iştirak etdi. NATO Parlament Assambleyası 2002-ci ildə İstanbuldakı iclasında Azərbaycan Respublikasını NATO PA-nın assosiasiyalaşdırılmış üzvlüyünə qəbul etdi. Heydər Əliyev Azərbaycanın bu təşkilatda iştirakının əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Azərbaycanın yürütdüyü siyasət ölkənin nüfuzunun beynəlxalq səviyyədə artmasına və yüksək qiymətləndirilməsinə aparırdı. Avropa Şurası Parlament Assambleyasının siyasi məsələlər üzrə 2000-ci il 3 may tarixli iclasında qeyd olunmuşdur ki, “Azərbaycan rəhbərliyi ölkənin Avropa standartlarına çatması

üçün son dərəcə böyük səylər göstərir. Bu ölkədə rəhbərliyin və xalqın azad, çiçəklənən cəmiyyət qurmaq əzmi heyranlıq doğurur. 70 illik sərt rejimdən sonra Azərbaycan keçmişin irsindən əl çəkə bilmişdir və suveren, hüquqi dövlət qurur".

Xarici iqtisadi əlaqələr. 1991–2003-cü illərdə iqtisadiyyat məsələləri ölkənin xarici siyasətində mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan beynəlxalq maliyyə-bank qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edərək öz iqtisadiyyatında ciddi islahatlar aparmış, onu yeni əsaslar üzərində qurmuşdur. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr quraraq Avropa–Qafqaz–Asiya (TRASEKA) nəqliyyat dəhlizi layihəsini həyata keçirdi. Nəqliyyatla bağlı müxtəlif layihələrin reallaşdırılması nəticəsində Azərbaycan tranzit ölkəyə çevrilə bildi. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri də enerji diplomatiyası idi. Bu sahədə atılan addımlar külli miqdarda xarici sərmayənin respublikaya axmasına şərait yaratdı. Enerji diplomatiyasının uğurlu şəkildə aparılması Azərbaycanda sosial-iqtisadi və siyasi sabitliyin əldə edilməsinə və ölkənin müstəqil dövlət kimi möhkəmlənməsinə gətirib çıxardı. Azərbaycanın neft strategiyası ölkənin beynəlxalq nüfuzunun artmasına da səbəb oldu. Dövlət müstəqilliyinin tanınması, geniş diplomatik əlaqələrin qurulması, xarici siyasətin formalaşması, Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ölkə daxilində sosial-siyasi, iqtisadi, mədəni və digər sahələrdə dövlət quruculuğu üçün əlverişli beynəlxalq şəraitin yaradılması, ölkənin nüfuzlu bir dövlətə çevrilməsi 1991–2003-cü illərdə Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət sahəsində keçdiyi yolun başlıca yekunu hesab edilə bilər. Heydər Əliyev xarici siyasət sahəsində keçilmiş yola qiymət verərək 1998-ci ildə demişdir: "Azərbaycanın xarici siyasəti ötən illərdə uğurlu olmuşdur. Hesab edirəm ki, biz xarici siyasətimizi düzgün qurmuşuq, strateji xəttimiz düzgündür, təyin etdiyimiz istiqamətlər doğrudur. Bunların hamısı xarici siyasət sahəsində Azərbaycana uğur gətiribdir. Birinci növbədə, bunların hamısı Azərbaycan dövlətinin fəaliyyətidir və prezidentin apardığı xarici siyasətin nəticələridir. Bizim

əsas nailiyyətimiz ondan ibarətdir ki, ötən illər Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini təkcə xarici siyasət nəticəsində deyil, bütün fəaliyyətimiz nəticəsində gündən-günə möhkəmləndirmişik, öz suverenliyimizin, müstəqilliyimizin toxunulmaz, sarsılmaz olduğunu nümayiş etdirmişik. Artıq beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın tam müstəqil ölkə olduğu, tam müstəqil siyasət apardığı haqqında heç bir şübhə yoxdur”.

15. İkinci Qarabağ (Vətən) müharibəsi. Vətən müharibəsi qəhrəmanları.

Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli varisi İlham Əliyev 2003-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Onun hakimiyyət illəri ölkənin hərtərəfli inkişaf illəri kimi səciyyələndirilir. İlham Əliyevin prezidentlikdən əvvəlki fəaliyyəti. 15 oktyabr 2003-cü ilə təyin edilmiş Azərbaycan Respublikasının prezident seçkilərində Ümummilli lider Heydər Əliyevin namizədliyi növbəti dövr üçün qeydə alınmışdı. Lakin o, səhhətində yaranmış problemlərlə əlaqədar olaraq mövcud vəziyyəti düzgün təhlil edib qiymətləndirdi və öz namizədliyini həmin vaxt ölkənin Baş naziri olan cənab İlham Əliyevin xeyrinə geri götürdü. İlham Əliyev keçmiş SSRİ-nin ən nüfuzlu ali məktəblərindən biri olan Moskva Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutunda müəllim işləyərək elmi pedaqoji təcrübə toplamışdı. Heydər Əliyevin uzaq görən və müdrik rəbərliliyi altında uzun və hərtərəfli dövlətçilik təcrübəsi keçmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikasında Dövlət Neft

Heydər Əliyev Yeni Azərbaycan Partiyasının üzvlük biletini İlham Əliyevə təqdim edərkən. 6 may 2000-ci il

Şirkətinin Birinci vitse-prezidenti, Milli Məclisin deputatı, Milli Olimpiya Komitəsinin prezidenti, Avropa Şurasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı, Yeni Azərbaycan Partiyasının sədr müavini, Baş nazir və s. məsul vəzifələrdə böyük bacarıq nümayiş etdirmişdir. Yüksək elmi səviyyəyə, dövlət idarəçiliyində səriştə və peşəkarlığa malik olan İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyinə namizədliyi qeydə alındı. Ulu öndər İlham Əliyev haqqında Azərbaycan xalqına olan müraciətində yazırdı: “O, yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdıracaqdır. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm” Hələ 2002-ci ildə millət vəkili, ARDNŞ-nin Birinci vitse-prezidenti olarkən İlham Əliyev ABŞ-də rəsmi səfərdə olaraq yüksək səviyyəli görüşlər keçirmişdi. Görüşlərin birindən sonra görkəmli siyasətçi Brent Skoukroft demişdi: “...Mən Azərbaycanın gələcəyinə nikbin baxıram. İlham Əliyev bizə güclü siyasətçi təsiri bağışlayır”. İlham Əliyevin prezidentliyinin birinci dövrü. 15 oktyabr 2003-cü ildə alternativ, demokratik əsaslarla keçirilən seçkilərdə İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Demokratik dövlət quruculuğunun sonrakı mərhələsi Heydər Əliyevin siyasi varisi və layiqli davamçısı olan İlham Əliyevin fəaliyyəti ilə bağlıdır. Onun islahatlarının 18 mart 2009-cu ilədək davam edən birinci mərhələsi Azərbaycanda hüquqi və dövlət quruculuğunun davam etdirilməsi ilə səciyyələnir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklərin edilməsi, həmçinin ölkə iqtisadiyyatındakı nailiyyətlər keçid dövrünün məhz 2009-cu ildə başa çatmasının

təsdiqi kimi qəbul oluna bilər. İlham Əliyevin prezidentliyinin sonrakı dövrü. 2009-cu ildən sonrakı dövr isə Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət quruculuğunun daha da möhkəmləndirilməsi dövrü kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 21 fevral 2017-ci ildə Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti vəzifəsinə təyin edilməsi də bu istiqamətdə atılmış mühüm bir addımdır. İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilməsi ilə dövlətin xarici siyasətində yeni mərhələ başlandı. Bu mərhələ özündən əvvəlki dövrün təməlləri üzərində dayanır və onun davamını təşkil edirdi. Bununla yanaşı, həmin mərhələ məzmununa görə zəngin, mahiyyəti baxımından daha dərin, əhatəliliyinə görə daha geniş oldu. 2003-cü ildən etibarən Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində başlıca məqsədlər dövlətin hər cəhətdən müasir, rəqabətədavamlı ölkəyə çevrilməsi, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yollarla həll edilməsi, ölkənin beynəlxalq enerji, nəqliyyat-kommunikasiya və tranzit mərkəzlərindən biri olması prosesinin davam etdirilməsi, vətəndaşların rifahının daha da yüksəldilməsi üçün daha əlverişli beynəlxalq şəraitin təmin edilməsi və s. idi. Bu məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün çevik, tarazlaşdırılmış, səmərəli xarici siyasət xətti yürüdüldü. 2003-cü ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Cenevrədə keçirilmiş İnformasiya Cəmiyyəti üzrə dünya sammitindəki iştirakı onun ilk xarici səfəri oldu. Prezidentliyinin 2003–2008-ci illərini əhatə edən birinci dövründə İlham Əliyev xarici dövlətlərə səfərlər etmişdi. Bu səfərlər və xarici ölkələrin nümayəndə

*Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev
və Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan*

heyətlərinin Azərbaycana davamlı səfərləri xarici siyasətin nə qədər dinamik və səmərəli olduğunu nümayiş etdirir. İntensiv fəal xarici siyasət nəticəsində 2003–2017-ci illər ərzində ölkədə bir çox ikitərəfli, regional və beynəlxalq toplantılar keçirildi. Azərbaycan ölkələr arasındakı ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasında vasitəçilik etmək istiqamətində də səmərəli fəaliyyət göstərdi. Ölkənin beynəlxalq əlaqələri genişləndi, dünyadakı rolu artdı və mövqeyi möhkəmləndi. Azərbaycanın 2003–2017-ci illərdəki xarici siya sətində ölkənin BMT Təhlükəsizlik Şurasına qeyri-daimi üzv seçilməsi mühüm yer tutur. Hələ 2003-cü ildə İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Baş naziri olarkən BMT Baş Məclisində tarixi bir çıxış etmişdi. O öz çıxışında BMT-nin iş mexanizmi ilə bağlı təkliflər vermiş, həm də Şərqi Avropa ölkələrindən birinin BMT Təhlükəsizlik Şurasına üzv seçilməsi ideyasını irəli sürmüşdü. 2011-ci il oktyabrın 24-də Azərbaycan Respublikası 2012–2013-cü illər üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvlüyünə keçirilən seçkilərdə layiqli qələbə qazandı. Bu zaman Azərbaycanın BMT üzvü olan 193 dövlətdən 155-nin səsini toplaması böyük nəticə idi. Azərbaycan Respublikasının BMT Təhlükəsizlik Şurasındakı qeyri- daimi üzvlüyü 2012-ci il yanvarın 1-dən 2013-cü il dekabrın 31-nə qədər davam etdi. Bu müddət ərzində Azərbaycan dünya siyasətini müəyyən edən 15 dövlətdən birinə çevrildi. Azərbaycanın Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionundan Təhlükəsizlik Şurasının üzvü seçilən ilk ölkə olması da diqqətəlayiqdir. Azərbaycan Respublikası 2011-ci ilin mayından Qoşulmama Hərəkatının tam hüquqlu üzvü olmuş, 2018–2023-cü ildə bu təşkilata sədrlik etmişdir. İlham Əliyevin ölkəyə başçılıq etdiyi illərdə sosial-iqtisadi sahədə ciddi irəliləyiş müşahidə olunmuşdur. Onun hakimiyyətdə olduğu ilk 10 il ərzində iqtisadiyyat 3,4 dəfə, dövlət büdcəsi 19 dəfə artmış, iqtisadiyyata 110 milyard manat sərmayə qoyulmuşdur. İstismara verildiyi vaxtdan 2013-cü ilə qədər Bakı–Tbilisi–Ceyhan ixrac kəməri ilə 214 milyon ton neft, Bakı–Tbilisi–Ərzurum kəməri ilə 24 milyard kub metr qaz ixrac edilmişdir.

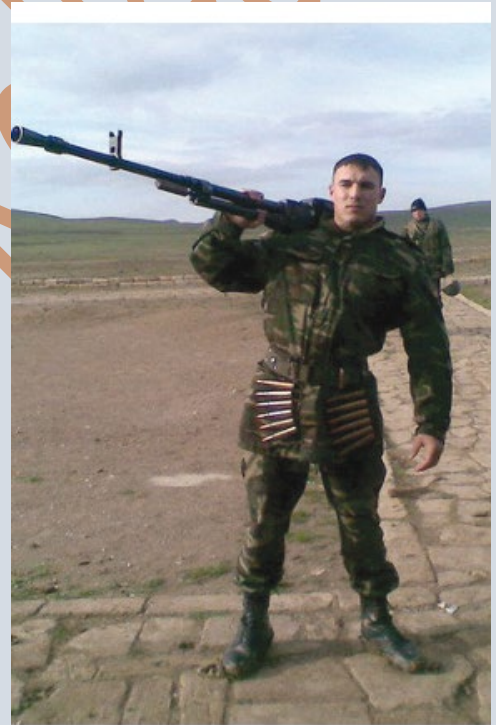
2003–2013-cü illərdə ölkədə beynəlxalq hava limanları, yeni avtovağzal kompleksləri və metro stansiyaları tikilib istifadəyə verilmiş, çoxlu miqdarda körpülər, avtomobil yolları, qaz kəmərləri çəkilmişdir. Yenə həmin illər ərzində əhalinin sosial müdafiəsi və təminatına çəkilən xərclər, əhalinin gəlirləri, əməkhaqları və pensiyalar bir neçə dəfə artmışdır. Erməni təcavüzünə məruz qalaraq qaçqın və məcburi köçkünə çevrilmiş azərbaycanlıların sosial problemlərinin həlli üçün 2003-2013-cü illərdə İlham Əliyev tərəfindən fərman və sərəncamlar imzalanmış, Dövlət Proqramı və ona əlavələr qəbul olunmuşdur. Məcburi köçkünlərin yaşadığı çadır düşərgələri və fin tipli qəsəbələr ləğv edilmiş, əvəzində yüksək standartlara uyğun yaşayış binalarından ibarət qəsəbə və məhəllələr salınmışdı. Məcburi köçkünlərin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması və işlə təmin olunması üçün tədbirlər görülmüşdü. Son 20 il ərzində bütün maliyyə mənbələri hesabına ölkə iqtisadiyyatına külli miqdarda əsaslı vəsait qoyulmuşdur.

2017-ci ilin 30 oktyabrında Bakı–Tbilisi Qars dəmir yolunun təntənəli açılış mərasimi keçirildi. O, Avropanı Asiya ilə birləşdirən ən qısa və etibarlı yol kimi qiymətləndirilir. Bu yol Avrasiyanın nəqliyyat xəritəsinin önəmli hissəsinə çevrilməkdədir. Çin, Qazaxıstan, Orta Asiya, Avropa ölkələrinin istifadə edəcəyi bu yolun çəkilişinin uğurla başa çatdırılması Azərbaycanın növbəti ciddi nailiyyəti kimi qiymətləndirilir. 2018-ci il 12 iyunda Türkiyənin Əskişəhər şəhərində TANAP-ın (Trans-Anadolu qaz boru kəməri) açılış mərasimi keçirildi. Bu kəmərin çəkilişi Azərbaycanın qaz ehtiyatlarının Avropaya nəql edilməsində mühüm bir addım oldu. İlham Əliyevin ölkəyə uğurlu rəhbərliyi Azərbaycan xalqının onu 2008, 2013, 2018-ci illərdə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifəsinə seçilməsində aydın təzahür edir. 2003–2017-ci illərdə ölkənin qazandığı uğurların baş memarı olan İlham Əliyev artıq xalqın tarixində qurucu Prezident olaraq özünə layiqli yer qazanmışdır.

Cəbhə xəttində toqquşmalar. 4 günlük müharibə

Elan edilməmiş Qarabağ müharibəsində atəşkəs əldə olunduqdan keçən müddət ərzində Azərbaycan rəhbərliyi və ictimaiyyəti münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsinə üstünlük vermişdir. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı sübut etdi ki, Ermənistan tərəfi Azərbaycan hökumətinin sülh istiqamətində təşəbbüslərini düzgün dəyərləndirə bilmədi. Qarabağ münaqişəsindəki atəşkəs dövrü. Cəbhədə atəşkəsin elan edildiyi 1994-cü ildən sonrakı dövrdə Azərbaycan Respublikası müvəqqəti itirilmiş torpaqlarının geri Ulu öndər Heydər Əliyev Dağlıq Qarabağ münaqişəsini mümkün qədər dinc vasitələrlə həll etmək xəttinə üstünlük verirdi. Eyni zamanda Azərbaycanın öz torpaqların qaytarılması uğrunda səylərini bir an da azaltmamışdır. Bu zaman həm ordu quruculuğuna, həm də Azərbaycanın haqq səsinin dünyaya çatdırılmasına və diplomatik fəaliyyətə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏM 1994-cü ildə keçirilmiş Budapeşt sammitindən sonra ATƏT adlanır) Minsk qrupunun fəaliyyətinin əhəmiyyətli şəkildə canlanmasına və münaqişənin həllinə marağın artmasına nail oldu. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Heydər Əliyevin beynəlxalq səviyyədəki görüşlərində daim əsas mövzulardan biri idi. Təəssüf ki, bu görüşlərdən sülh istiqamətində ciddi irəliləyişlər əldə edilmədi. Heydər Əliyev müxtəlif beynəlxalq təşkilatlardakı çıxışlarında və görüşlərində, demək olar ki, həmişə bu məsələyə toxunmuşdur. Bütün bunların nəticəsində Ermənistan Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həqiqi mahiyyəti dünya ictimaiyyətinə məlum olmuşdur. Heydər Əliyev ATƏT çərçivəsində də çox uğurlu fəaliyyət göstərirdi. ATƏT-in 1994-cü ildəki Budapeşt sammiti gələcəkdə regionda sülhməramlı beynəlxalq qüvvələrin yaradılacağı ilə bağlı qərar qəbul etdi. Təşkilatın 1996-cı ildə keçirilmiş Lissabon sammitində ölkənin ərazi

bütövlüyünü tanıyan bəyanat verildi. Lissabon sammitindən sonra Minsk qrupunun fəaliyyətində fəallaşma müşahidə olundu. Qrupa həmsədrlik edən ABŞ, Rusiya və Fransa heç də obyektiv mövqe tutmamışdı. Onların təklifləri də ya Azərbaycan üçün yolverilməz olur, ya da Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyinə görə qəbul edilmirdi. İşğalçı Ermənistan dövlətinə hər hansı bir təzyiqlər göstərilmirdi. Bu isə münaqişənin uzanmasına başlıca səbəb olmuşdur. Bütün bu illər ərzində Azərbaycan Respublikası münaqişənin həllinin yalnız onun ərazi bütövlüyünün təmin olunması və bu ərazilər üzərində suveren dövlət hüquqlarının tanınması şəklində mümkün olduğunu bəyan etməkdədir. Lakin Ermənistan Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qopardılmasına yönəlmiş söylərindən əl çəkmirdi. Atəşkəsdən sonra keçmiş uzun dövrdə Ermənistan və onun havadarları cəbhə xəttində saysız-hesabsız təxribatlara əl atmış, Azərbaycan hərbiçilərini və mülki şəxsləri atəşə tutmuşlar. Azərbaycan daim bu hərəkətləri beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırmış və dözümlü mövqe nümayiş etdirmişdir. Bu təxribatlar zamanı azərbaycanlı hərbiçilər böyük dəyanət və fədakarlıq göstərdikləri üçün ölkə rəhbərliyi daim onları dəstəkləmiş və yüksək qiymətləndirmişdir. 2010-cu ilin iyun ayında gizir Mübariz İbrahimov təkbaşına ermənilərlə döyüşə girmiş və çoxlu sayda düşməni məhv edə bilmişdir. Məhz bundan sonra Ermənistanda matəm elan olunmuşdur. Elə həmin ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə Mübariz İbrahimova ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verilmişdir. Bu, ermənilərə və onların havadarlarına konstruktiv mövqe tutmayacaqları halda, Azərbaycan

*Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Mübariz İbrahimov*

oğullarının edə biləcəkləri ilə bağlı tutarlı bir işarə idi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən daxili və xarici siyasət, ordu quruculuğundakı inkişaf Azərbaycanın haqlı mövqeyinin dəyişməzliyini təmin edirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində də münaqişənin sülh yolu ilə həlli üçün Azərbaycanın səyləri davam etdirilmişdir. 2016-cı ilin aprel döyüşləri. Ermənilərin həm kompromisə gəlməməsi, həm də arası kəsilməyən təxribatları Azərbaycanı qətiyyətli addımlar atmağa vadar edirdi. 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə və gün ərzində Azərbaycanın mövqeləri və yaşayış məntəqələri bütün cəbhə boyu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən növbəti dəfə güclü artilleriya atəşinə tutuldu.

*Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Şükür Həmidov*

*Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Murad Mirzəyev*

*Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı
Səmid İmanov*

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin komandanlığı bu hücumun qarşısının alınması, mülki əhəlinin təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün Ağdərə–Tərtər–Ağdam və Xocavənd Füzuli istiqamətində təxirə salınmaz cavab tədbirlərinin keçirilməsi barədə qərar qəbul etdi. Döyüş nəticəsində Goranboy rayonuna və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndi ətrafındakı yüksəkliklər azad olundu. Füzuli rayonu istiqamətində yerləşən, geniş ərazini nəzarətdə saxlamaq imkanı verən strateji əhəmiyyətli Lələtəpə yüksəkliyi də Azərbaycan ordusunun nəzarəti altına keçdi. Beləliklə, Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı kəndinin təhlükəsizliyi təmin olundu. Beynəlxalq qurumların müraciətləri və öz sülhsevər siyasətinin nəticəsi olaraq Azərbaycan dövləti hərbi əməliyyatları

birtərəfli qaydada dayandırdı. Ermənilər növbəti dəfə xəyanətkarlıq edərək əks-hücuma keçmək istədilər. Azərbaycan Silahlı Qüvvələri uğurlu əməliyyatlar apararaq erməni birləşmələrinin uzun illər ərzində mühəndis-istehkam baxımından möhkəmləndirdiyi müdafiə xəttini yardı, strateji əhəmiyyətli bir sıra mövqeləri düşməndən azad etdi. Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, erməni işğalçılarının silahlı təxribatlarının qarşısının alınması və düşmənin dinc əhaliyə hücumlarının dəf edilməsi zamanı göstərdikləri igidliyə görə Azərbaycan hərbiçilərinin böyük bir qrupu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən orden və medallarla təltif olundu. Şükür Həmidov, ölümlərindən sonra isə Murad Mirzəyev, Samid İmanov İlham Əliyevin fərmanı ilə Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görüldülər. 2016-cı ilin aprel hadisələri erməni qəsbkarlarına Azərbaycan dövlətinin və xalqının qətiyyətli mövqeyini və öz torpaqlarının azad edilməsi uğrunda mübarizəyə hazır olduğunu bir daha nümayiş etdirdi. Azərbaycan xalqı Qarabağ münaqişəsini, lazım gəlsə, silah yolu ilə həll etmək hüququnu daim özündə saxlayır. 2018-ci il mayın 20-dən 27-nə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun əks-həmlə əməliyyatı nəticəsində Şərur rayonunun Ağbulaq, Qızıqlaya yüksəklikləri, həmçinin Günnüt kəndi ordumuzun nəzarəti altına keçdi. Döyüşlər nəticəsində, ümumi olaraq, 11000 hektarlıq ərazi işğaldan azad edildi. Bu uğurlu əməliyyat Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə İrəvan–Gorus–Laçın–Xankəndi avtomobil yoluna nəzarət etməyə imkan yaratdı.

****Mədəniyyət****

Azərbaycan xalqı öz qədim və zəngin mədəniyyəti ilə dünya miqyasında tanınır. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının mövcud olduğu müddətdə də mədəniyyətin müxtəlif sahələrində ciddi irəliləyişlərə nail olunmuşdur. Müstəqillik

dövrünün bir sıra çətinliklərinə baxmayaraq, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində inkişaf müşahidə olunurdu. Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi bütün dövrlərdə xalqının tarixi keçmişinə, zəngin mənəvi dəyərlərinə, maddi-mənəvi irsinə, incəsənətinə öz qayğısını əsirgəməmişdir. Xalqın mənəviyyatını zənginləşdirən, onu bütün dünyada tanıdan milli mədəniyyətin hərtərəfli inkişafı, yüksəlişi daim onun diqqət mərkəzində olmuşdur. İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi illərdə də mədəniyyətin inkişafı böyük vüsət tapmış, ən müxtəlif sahələrdə ciddi nailiyyətlər əldə edilmişdir. 2004-cü ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin xatirəsinə xalqın ehtiramını ifadə etmək, onun zəngin mənəvi irsini əks etdirmək, azərbaycançılıq fəlsəfəsinin ölkə üçün əhəmiyyətini vurğulamaq, milli dövlətçilik ideyalarını yeni nəsillərə aşılamaq məqsədilə Heydər Əliyev Fondu yaradıldı. Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın başçılıq etdiyi bu qurum təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman, elm, texnologiya, ekologiya və digər sahələrdə müxtəlif layihələr həyata keçirir, bununla da ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında və yeni cəmiyyət quruculuğunda fəal iştirak edir.

Elm. Elm və təhsilə göstərilən qayğının artması, Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıtmasından sonra dərhal müşahidə olunmağa başladı. O, 1993-cü ilin sentyabrında Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasında ziyalılarla görüşdə demişdir: “Əmin ola bilərsiniz ki, Elmlər Akademiyası da, institutlar da fəaliyyət gös tərəcəklər və biz buna imkan yaradacağıq. Azərbaycanın elmi inkişaf etməlidir. Universitetlər, ali məktəblər də inkişaf etməlidir”. 15 may 2001-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Elmlər Akademiyası Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası adlandırılmağa başlandı. Prezidentin 4 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanı ilə Milli Elmlər Akademiyasının statusu və əhatə etməli olduğu fəaliyyət sahələri müəyyənləşdirildi, ölkə üzrə bütün elmi müəssisələrin və ali məktəblərin

elmi tədqiqat işlərinin əlaqələndirilməsi AMEA-ya həvalə olundu. Bu fərmandan sonra Azərbaycan Respublikası üzrə Elmi Tədqiqatların Əlaqələndirilməsi Şurası yaradıldı. Azərbaycan elminin inkişafı sonrakı illərdə də dövlətin daim diqqət mərkəzində olmuşdur. 2016-cı ildə Milli Məclis geniş müzakirələrdən sonra “Elm haqqında” Qanunu qəbul etdi.

Təhsil. 1998-ci ildə Heydər Əliyevin sərəncamı ilə Təhsil Sahəsində İslahatlar üzrə Dövlət Komissiyası yaradıldı. Azərbaycan Respublikasının Təhsil İslahatı Proqramı hazırlandı və 1999-cu ildə təsdiq olundu. Bu proqramda Azərbaycanın milli təhsil sisteminin strategiyası və konsepsiyası öz əksini tapdı. 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının “Təhsil haqqında” Qanununun Milli Məclis tərəfindən qəbul edilməsi Azərbaycanda müasir təhsilin qanunvericilik bazasının yaradılmasında və hüquqi təminatında mühüm rol oynadı. 2003–2013-cü illərdə dövlət büdcəsindən elmin inkişafına sərf olunan və təhsilə yönəldilən xərclər artırıldı. Müstəqillik dövründə Azərbaycan təhsil sistemində ali məktəblərə tələbə qəbulunun sağlam əsaslar üzərində qurulması sahəsində məqsədyönlü dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir. 1992-ci ildə yaradılmış Tələbə Qəbulu üzrə Dövlət Komissiyasının (TQDK) fəaliyyəti həm Ümummilli lider Heydər Əliyevin, həm də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin diqqət mərkəzində olmuş və daim təkmilləşdirilmişdir. Respublika üzrə test üsulu ilə tələbə qəbulunun həyata keçirilməsi bu sahədə şəffaflığa nail olunmasına, biliyin əsas meyara çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır. Tələbə qəbulu prosesində obyektivliyin təmin edilməsi təhsilə münasibətin əsaslı şəkildə dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Bütün bunlar tələbə qəbulu kimi mühüm işdə əsaslı nailiyyət sayıla bilər. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2016-cı ildə TQDK-nın bazasında Dövlət İmtahan Mərkəzi Publik hüquqi şəxsi yaradıldı. Bu sərəncam ali məktəblərlə yanaşı, dövlət qulluğuna işə qəbulla əlaqədar imtahanların və imtahan

götürülməsi tələb olunan digər fəaliyyətlərin də yüksək səviyyədə təşkilinə imkan verir.

İncəsənət. Azərbaycan Respublikası mədəniyyət sahəsində beynəlxalq əlaqələrin genişləndirilməsinə də daim önəm vermişdir. Əsas 1993-cü ildə qoyulan türkdilli dövlətlərin beynəlxalq təşkilatı olan TÜRKSÖY-un yaranması və fəaliyyətində Azərbaycanın əvəzsiz rolu vardır. Bu təşkilat regional mədəni inteqrasiyanın inkişafında mühüm xidmətlər göstərir.

Mədəni irsin qorunması sahəsindəki tədbirlər nəticəsində 2003-cü ildə Azərbaycan muğamı, 2007-ci ildə Qobustan Milli Tarixi Bədii Qoruğu, 2009-cu ildə aşıq sənəti və Novruz bayramı, 2010-cu ildə Azərbaycan xalça sənəti, 2012-ci ildə isə tar ifaçılıq sənəti UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Muğam sənəti hazırda özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayır. Azərbaycan muğamının UNESCO-nun “Qeyri-maddi mədəni irs inciləri” siyahısına daxil edilməsi Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü ilə baş vermişdir. 2009-cu ildən başlayaraq Bakıda “Muğam aləmi” Beynəlxalq Muğam festivalının keçirilməsi muğamın təbliğində mühüm rol oynayır.

*** * Ərəfə * ***

Azərbaycan ordusunun Aprel döyüşlərində və Günnüt əməliyyatındakı uğurları Ermənistanda böyük əks-sədaya səbəb olmuşdu. İşğalçı ordunun bir neçə yüksək rütbəli zabiti vəzifəsindən uzaqlaşdırılmış, bəzi vəzifəli şəxslərə qarşı isə cinayət işi qaldırılmışdı. Lakin bu kimi tədbirlər də mövcud rejimi xilas edə bilmədi. 2018-ci ilin yazında Soros fondunun və xaricdəki erməni lobbisinin dəstəyi ilə Ermənistanda çevriliş baş verdi, hakimiyyətə Qarabağ cinayətlərində birbaşa əli

olmayan qüvvələr gəldi. Bu, sülh danışıqları prosesinin sürətlənəcəyinə müəyyən ümidlər yaratdı. Lakin hadisələrin sonrakı inkişafı bunun əksini sübut etdi.

Zəfərə aparın yol.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və Ali Baş Komandan İlham Əliyev öz çıxışlarında dövlətimizin Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinin tərəfdarı olduğunu, lakin danışıqlar daha da uzadılsa, işğal altında olan ərazilərimizin Azərbaycan ordusunun hərbi yolla azad edəcəyini dəfələrlə bəyan

etmişdi. Ermənistanda hakimiyyətə gələn yeni qüvvələr üzdə ilk vaxtlar sülh tərəfdarı olduqlarını elan etsələr də, tədricən təhdid ritorikasına keçdilər. 2019-cu ilin martında Nyu-Yorkda erməni lobbisi ilə görüş keçirən Ermənistan müdafiə nazirinin “yeni ərazilər – yeni müharibə” şüarını səsləndirməsi, Baş nazir N.Paşinyanın isə Şuşada “andıçma” mərasimi keçirərək “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə!” iddiası ilə çıxış etməsi yeni hakimiyyətin əsil niyyətlərini ortaya qoydu. Ermənistan rəhbərliyinin qızıışdırıcı müharibə ritorikasına Azərbaycan Respublikası Prezidentinin cavabı 2019-cu ilin oktyabrın 3-də Rusiyanın Soçi şəhərində keçirilən “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun sessiyasında gəldi: “Qarabağ Azərbaycandır və nida!” Bütün Azərbaycanda məşhurlaşan bu kəlmə Vətən müharibəsində qəhrəman hərbiçilərimizin azad edilmiş ərazilərdən Ali Baş Komandana məruzələrinin tamamlayıcı hissəsinə çevriləcəkdi. N.Paşinyan hökuməti həmçinin illərlə davam edən sülh danışıqlarının formatının dəyişdirilməsi, Qarabağın erməni icmasının tərəf kimi qəbul edilməsi şərtini irəli sürdü. Bu isə ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin vasitəçiliyi ilə

Azərbaycan və Ermənistan arasında 1994-cü ildən aparılan sülh danışıqlarında razılaşdırılmış müəyyən məsələlərin əhəmiyyətsiz olması anlamına gəlirdi. Bütün bunların qanunauyğun davamı olaraq istər diplomatik səviyyələrdə, istərsə də cəbhə xəttində Ermənistanın təxribatçı davranışları artmağa başladı. 2020-ci ilin fevralında Münhen Təhlükəsizlik Konfransında N.Paşinyanın Qarabağın guya qədim erməni torpağı olması ilə bağlı iddialarını Prezident İlham Əliyev tarixi dəlillərlə ifşa etdi, Ermənistanın Baş naziri dünyanın gözü qarşısında gülünc vəziyyətə düşdü. Düşmən isə cəbhə xəttində, eləcə də münafişə zonasından uzaqda yerləşən sərhəd ərazilərində təxribatçı hərəkətlərini genişləndirirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Nikol Paşinyan Münhendə

Qələbənin başlanğıcı – Tovuz döyüşləri. 2020-ci il iyul ayının 12-də

Ermənistan silahlı qüvvələri Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində təxribata əl atdı. Düşmənin əsas məqsədi sərhəddə yerləşən

strateji yüksəklikləri ələ keçirməklə Azərbaycandan Gürcüstana keçən beynəlxalq neft və qaz kəmərlərini atəş nəzarət altında saxlamaq idi. Artilleriya qurğularından və digər ağır silahlardan mövqelərimizin atəşə tutulması ilə başlanan təxribatlar iyulun sonlarına qədər davam etdi. Azərbaycan ordusunun dəqiq atəşləri ilə qarşı tərəfin dayaq məntəqələri, artilleriya qurğuları, avtomobil texnikası və çoxlu sayda canlı qüvvəsi məhv edildi. Düşmən Tovuz rayonunun Ağdam və Əlibəyli kəndlərini müxtəlif çaplı silahlardan atəşə tutmağa başladı. Düşmən təxribatının qarşısını almaq məqsədilə ön xəttə gələn Azərbaycan ordusunun general-mayoru Polad Həşimov, polkovnik İlqar Mirzəyev və bir neçə döyüşçümüz qəhrəmanlıqla şəhid oldu. Əsgərlərinin sevimlisi olan generalın və digər hərbiçilərimizin şəhid edilməsinə ordumuzun cavabı sərt oldu: düşməyə məxsus müxtəlif təyinatlı texnikalar, komanda məntəqəsi, müdafiənin dərinliyindəki silah- sursat ehtiyatları və çoxlu sayda canlı qüvvə məhv edildi. Azərbaycan ordusunun isə 12 hərbi qulluqçusu və bir mülki şəxs şəhid olmuşdu.

Polad Həşimov

İlqar Mirzəyev

Qəhrəman Azərbaycan ordusu düşmənin Tovuz və Qazax rayonları ərazisindən keçən Bakı–Tbilisi–Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinə, Bakı–Tbilisi–Ərzurum qaz boru kəmərinə, həmçinin Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu xəttini təhlükə altına almaq kimi məkrli planlarını alt-üst etdi. Döyüşlərdə həlak olan Azərbaycan hərbiçilərinin, xüsusilə general-mayor Polad Həşimovun dəfn mərasimi pandemiya şəraitinə baxmayaraq, böyük izdihama səbəb oldu. Xalqımızın səbir kasası dolmuşdu. Əhali Ali Baş Komandana müraciət edərək işğalçıların daha sərt şəkildə cəzalandırılmasını, torpaqlarımızın tezliklə azad edilməsini istəyirdi. Azərbaycan xalqının illərlə davam edən danışıqlara etibarını tamamilə qırmışdı. Yurduvundan didərgin düşmüş insanlar isə nəyin bahasına olursa-olsun, tezliklə doğma torpaqlarına qayıtmaq istəyirdilər. Tovuz döyüşləri Azərbaycanı istəməyən qüvvələrə Ali Baş Komandan-Ordu-Xalq birliyinin ilk böyük nümayişi olmaqla yanaşı, sonrakı proseslərə də təkan verdi. İnsanlar Prezidentin çağırışı ilə axın-axın hərbi komissarlıqlara üz tutdular. Düşmən təxribatı davam edir. Tovuz döyüşlərindəki məğlubiyyətdən nəticə çıxarmayan Ermənistan hərbi “strateqləri” təxribatlarına ara vermirdi. 2020-ci ilin avqust ayında Qarabağ ərazisində təmas xəttini keçməyə çalışan kəşfiyyatçı-təxribat qrupu hərbiçilərimizin sayıqlığı nəticəsində zərərsizləşdirildi. Qrupun başçısı isə əsir götürüldü. Bütün bu hadisələr Ermənistanın yeni müharibəyə hazırlaşmasından xəbər verirdi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev baş verənlər haqqında beynəlxalq ictimaiyyəti məlumatlandırır və qonşu dövlətin yeni müharibəyə hazırlaşdığını diqqətə çatdırırdı. Lakin əvvəllər olduğu kimi, Minsk qrupunun həmsədr ölkələri, həmçinin digər beynəlxalq qurumlar bu xəbərdarlıqları “qulaqardına” vurur və Ermənistanı heç bir siyasi-diplomatik təzyiqlər etməirdi.

❖ Vətən müharibəsi ❖

2020-ci il sentyabrın əvvəllərindən etibarən silahlı qüvvələrin cəbhə

boyu təmas xəttində Ermənistan qoşunlarının aktivliyinin artması, ayın ortalarında isə döyüş hazırlığı tədbirlərinin həyata keçirilməsi kəşfiyyat məlumatları əsasında təsdiqləndi. Düşmənin artıq xırda təxribatlarla kifayətlənmək istəmədiyi, aktiv surətdə yeni müharibəyə hazırlaşması, “yeni müharibə, yeni ərazilər” kimi təcavüzkar ideyalarını reallaşdırmaq niyyətləri aydın sezilirdi. Sentyabrın 26-dan başlayaraq düşmən cəbhə xəttindəki mövqelərimizi, həmçinin mülki yaşayış məntəqələrini iriçaplı silahlar, mina atanlar və müxtəlif tipli artilleriya qurğularından intensiv atəşə tutdu. Nəticədə mülki əhali arasında ölən və yaralananlar oldu. Hər cür düşmən təxribatına qarşı döyüş hazırlığı vəziyyətinə gətirilən Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Ali Baş Komandanın əmri ilə sentyabrın 27-si səhər saat 6:00 da əks-hücum əməliyyatına keçdi. Bununla da tariximizə qızıl hərflərlə yazılan 44 gün davam etmiş Vətən müharibəsi başlandı. Azərbaycan ordusu II Qarabağ müharibəsində **“Dəmir Yumruq”** adını alan planı həyata keçirməyə başladı. Müharibənin ilk günündə Ağdərə, Kəlbəcər və Füzuli–Cəbrayıl istiqamətində əks-hücuma keçən Azərbaycan ordusu düşməyə ağır zərbələr endirdi. Füzuli rayonunun Qaraxanbəyli, Qərvənd, kənd Horadiz, Yuxarı Əbdürrəhmanlı, Cəbrayıl rayonunun Böyük Mərcanlı və Nüzgar kəndləri işğaldan azad edildi. Şimal istiqamətində isə ordumuz düşmən postlarını darmadağın edərək Ağdərə rayonunda bir sıra yüksəklikləri və Kəlbəcərin strateji əhəmiyyətli Murovdağ zirvəsini azad etdi. Elə ilk gündəcə ordumuzun sarsıdıcı zərbələri nəticəsində düşmənin 3 silah-sursat anbarı, 22 tankı, 15 ədəd “OSA” zenit- raket kompleksi, 8 artilleriya qurğusu, 550 nəfərdən artıq canlı qüvvəsi məhv edildi. “Qarabağ mücrüsü”. Düşmən atəşkəs dövründə işğal etdiyi Qarabağda və ətraf rayonlarda güclü müdafiə səddi yaratmışdı: postlar istiliyə həssas müşahidə

qurğuları və digər texniki vasitələrlə möhkəmləndirilmiş, qalın beton laylardan istifadə olunmaqla yeraltı və yerüstü bunkerlər tikilmiş, mövqelərarası əlaqələndirici tunellər, bəzi istiqamətlərdə isə 4 eşelonlu müdafiə xətləri qurulmuşdu. Üstəlik ərazi və relyef şərtləri də düşməyə əlavə üstünlük verirdi. Onlar dağlıq ərazilərdə mövqelər quraraq yüksəkliklərdən ordumuzun hərəkətini rahatlıqla izləyə və hədəfə ala bilirdilər. Azərbaycan ordusu isə işğal edilən əraziləri azad etmək, döyüş tapşırıqlarını icra etmək üçün düzən ərazilərdən yüksəkliklərə doğru hücumla keçmək kimi çətin bir vəzifəni icra etməli idi. Bu isə canlı qüvvə itkisinin çox olacağını qaçılmaz edirdi. Məhz bu amili nəzərə alan ordu komandanlığı düşmən üçün maraqlı bir “sürpriz” hazırlamışdı. Bu, “Qarabağ mücrüsü” adlandırılan əməliyyat planı idi. Müharibənin ilk günlərində Hərbi Hava Qüvvələrimiz dünya hərbi tarixində o vaxtadək görünməmiş yeni taktika tətbiq etdi: düşmənin Qarabağ ərazisində yerləşdirdiyi Hava Hücumundan Müdafiə sistemlərinin aşkara çıxarılıb məhv edilməsi üçün əvvəlcə köhnə və ucuz, pilotsuz uçuş təyyarələrinə çevrilmiş AN (Antonov-2: yüngül, çoxtəyinatlı təyyarə növü) təyyarələri havaya buraxılırdı. Hərbi məqsədlərə uyğunlaşdırılmış bu təyyarələrdən yalançı hədəf kimi istifadə edilirdi. İçərisində hərbi sursat olan AN təyyarələri vurulmazdysa, özü də hədəfə çırpıla bilirdi. Bunu həqiqi döyüş təyyarələri hesab edən düşmən isə “hədəfi” atəşə tuturdu. Beləliklə, düşmənin hava hücumundan müdafiə sistemləri aşkara çıxarıldı. Aşkar edilən atəş nöqtələri isə Türkiyədən alınmış “Bayraktar TB-2”, İsrail istehsalı olan “Harop” və Azərbaycanın yerli istehsalı olan “Zərbə” adlı PUA-larla (Pilotsuz Uçuş Aparatı) məhv edilirdi. İfadə edilirdi. İçərisində hərbi sursat olan AN təyyarələri vurulmazdysa, özü də hədəfə çır “Zərbə” adlı PUA-larla (Pilotsuz Uçuş Aparatı) məhv edilirdi. Müharibənin ilk günlərində Ermənistan Müdafiə Nazirliyi hər gün Azərbaycanın bir neçə qırıcı təyyarəsinin vurulduğunu fəxrlə bəyan edirdi. Əsil həqiqəti anlayanda isə artıq gec idi. Düşmənin Qarabağdakı hava hücumundan müdafiə sistemləri məhv edilmişdi.

Müzəffər Azərbaycan ordusu XXI əsrin müharibəsini aparır, düşməyə, sözün həqiqi mənasında, hərbi “dərs” keçirdi. Ermənistan ordusunun hava hücumundan müdafiə sistemləri – “OSA”, “S-300”, “TOR” qurğularının böyük hissəsi müharibənin ilk günlərində məhv edildi. Nəticədə Qarabağ səmasında Azərbaycan şahinləri böyük üstünlük əldə etdilər. Bu isə öz növbəsində moto atıcı birliklərimizin hücumunu asanlaşdırdı, canlı qüvvələrin itkisini də minimuma endirdi.

Düşməni çaşbaş salan taktika. Döyüşlərin ilk günləri hərbi əməliyyatlar şimal-şərq və şimal cəbhələrində Tərtər-Ağdam və Kəlbəcər istiqamətində keçirilirdi. Nəticədə düşmən əsas qüvvələrini cəbhənin məhz bu xəttinə yönəltdi. Bu isə Azərbaycan komandanlığının hazırladığı əməliyyat planına tam uyğun idi: düşməni ordumuzun əsas hücum istiqamətindən yayındırmaq məqsədi daşıyırdı. Azərbaycan ordusunun əsas hücumu cənub-şərq cəbhəsindən, Füzuli-Cəbrayıl istiqamətindən başladı. Sentyabrın 30-dək düşmən xeyli itki verərək bütün cəbhə boyu bir çox mövqelərindən geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu müddət ərzində Ermənistan ordusunun 30 hava hücumundan müdafiə vasitəsi, 1 ədəd “S-300” zenit-raket kompleksi, 200-dək tankı, 110-dan artıq avtomobil texnikası, 6 komanda – idarəetmə mərkəzi məhv edilmişdi. Suqovuşan (Madagiz) istiqamətində gedən döyüşlərdə xeyli canlı qüvvə və texnikasını itirən düşmən geri çəkilməyə məcbur oldu. Oktyabrın 3-də Suqovuşan azad edildi. Ağdərə ilə Ağdamı birləşdirən əsas təminat yolu hərbi qüvvələrimizin nəzarətinə keçdi.

Füzuli-Cəbrayıl istiqamətində döyüşlər. Cənub-şərq istiqamətində gedən bu döyüşlərdə düşməyə ağır zərbələr endirildi. Oktyabrın 3-dən başlayan hərbi əməliyyatlara Azərbaycan ordusunun generalları Mais Barxudarov və Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin komandanı Hikmət Mirzəyev rəhbərlik edirdi. Ordumuzun bölmələri oktyabr ayının 4-də Cəbrayıl şəhərini və həmin rayonun bir neçə kəndini

işğaldan azad etdi. Cəbrayılın azad olunması ilə Azərbaycan-İran sərhədinin böyük hissəsinə dövlət nəzarəti bərpa edildi. Həmçinin Xocavəndin cənub kəndləri və strateji əhəmiyyətli Hadrut qəsəbəsi istiqamətində hərbi əməliyyat keçirilməsi üçün geniş imkanlar yarandı. Ermənistan Müdafiə Nazirliyinin sözcüləri isə öz xalqını aldadır, işğalçı ordunun uğursuzluqlarını “taktiki geriçəkilmə” kimi təqdim edərək həlledici zərbə endirəcəklərindən dəm vururdular. Düşmənin mümkün hücum istiqamətlərini əvvəlcədən aşkar edən Azərbaycan Komandanlığı əks-hücuma cəhd edən işğalçı ordunun mövqelərimizin içrilərinə doğru irəliləməsinə mane olmadı. Hadrutdan cənuba Araz çayı istiqamətində hərəkət edən erməni silahlı birləşmələrinin əsas məqsədi qüvvələrimizi parçalamaq və ayrı-ayrılıqda məğlub etmək idi. Lakin Cəbrayıldan şimala yönələn hərbi birləşmələrimiz tarixi “Turan taktikasını” tətbiq edərək düşmənin hücum edən böyük bir qruplaşmasını mühasirəyə aldı. Rəşadətli ordumuzdan ağır zərbələr alan düşmən canlı qüvvə baxımından böyük itkilər verdi, müxtəlif növ döyüş sursatlarını və hərbi texnikalarını döyüş meydanında atıb qaçdı. Təkcə bu əməliyyatda 27 düşmən tankı qənimət kimi ələ keçirildi, onlarla hərbi texnika məhv edildi. Qarabağın qapısı, Şuşanın açarı – Hadrut. Müharibənin ilk günlərindən Hadrut qəsəbəsi ordumuzun əsas hədəfinə çevrilmişdi. Çünki ətraf ərazilərdəki erməni hərbi birləşmələrinin idarə olunması və təchizatı buradan həyata keçirilirdi. Hadrutda həm də Ermənistan ordusuna məxsus böyük silah- sursat və təchizat anbarları yerləşirdi. Yüksək peşəkarlıqla hazırlanan plana uyğun olaraq hərbi birləşmələrimiz cənub cəbhəində irəliləyərək Cəbrayıldan Hadrut istiqamətinə yönəldi. Düşmən bu hücumu gözləməirdi. Qoşunlarımızın bir qruplaşması erməni silahlı birləşmələrinin nəzarətində olan yüksəklikləri azad etdi. Digər qruplaşması isə Xocavənd istiqamətindən gələn yolları nəzarətə götürərək qəsəbəyə daxil oldu. Oktyabrın 9-da Hadrut qəsəbəsi düşməndən tamamilə təmizləndi. Bu qəsəbənin azad edilməsinin mühüm əhəmiyyəti var idi:

1. Azərbaycan ordusu düşmən üzərində böyük mənəvi-psixoloji üstünlük qazandı;
2. Cəbhənin digər istiqamətlərində də erməni silahlı birləşmələrinin müqavimət gücü sarsıldı;
3. Ordumuzun Şuşa üzərinə sürətli hücumuna əlverişli şərait yarandı

Düşmən isə Şuşaya hücumu Laçın dəhlizindən və Qırmızı Bazar istiqamətindən gözləyirdi. Oktyabrın 18-də Xudafərin körpüsü üzərində də Azərbaycan bayrağı dalğalanmağa başladı. İgid hərbiçilərimiz böyük şücaət göstərərək oktyabrın 17-də Cəbrayıl, Hadrut və Xocavənd istiqamətlərindən mühasirəyə aldığı Füzuli şəhərini də düşməndən təmizlədilər. Artıq Zəngilana və Qubadlıya yol açıldı. Uğurla başa çatan Cəbrayıl-Füzuli istiqamətindəki əməliyyatlar ilə ordumuz düşmən üzərində mühüm qələbə qazandı. Nə müharibə ərəfəsində Ermənistan hərbi rəhbərliyinin “keçilməz” deyə öyündüyü bir neçə xətdən ibarət müdafiə eşelonları, nə də 30 il ərzində qurduqları yeraltı-yerüstü istehkamları qəhrəman Azərbaycan oğullarının hücumuna əngəl ola bildi. Düşmənin uydurduğu və uzun illər ərzində təbliğ etdiyi “məğlub edilməz erməni ordusu”, “keçilməz Ohanyan səddi” haqqındakı mif cəmi bir neçə gün içərisində rəşadətli Azərbaycan ordusu tərəfindən yox edildi. Artıq işğalçı düşmən ordusu Azərbaycan əsgərinin ayaq səslərini eşidən kimi döyüş mövqelərini qoyub qaçırdı. Düşmən ordusunda idarəçilik itmiş, fərarilik isə kütləvi hal almışdı. Erməni mənbələrinin özlərinin etirafına görə, “məğlub edilməz ordu”nun 10 mindən artıq əsgər və zabiti fərarilik edərək döyüş meydanından qaçmışdı. Erməni hərbi komandanlığı baş alıb gedən fərariliyin qarşısını almağın çıxış yolunu əsgərlərini postlara zəncirləməkdə görürdü. Digər tərəfdən isə Ermənistan rəhbərliyi hərbi əməliyyatların gedişi haqqında düzgün məlumatlar vermir, hərbi həqiqətləri – cəbhə xəttində baş verənləri öz xalqından gizlədirdi. Döyüş meydanında aldığı ağır məğlubiyyətlərdən azğınlaşan düşmən təmas

xəttindən uzaqda yerləşən yaşayış məntəqələrimizi, dinc əhalini hədəfə alırdı. Tərtər, Bərdə, Beyləqan və Gəncə raket atəşinə tutuldu. Nəticədə 90-dan artıq mülki şəxs həyatını itirdi.

Zəngilan və Qubadlının azad edilməsi. Hücumlərini cənub-qərb istiqamətində də davam etdirən Azərbaycan hərbi birləşmələri Zəngilan-Qubadlı istiqamətində düşmənin daha bir hərbi qruplaşmasını darmadağın etdi. Oktyabrın 20-də Zəngilan, beş gün sonra isə Qubadlı rayonu işğalçılardan təmizləndi. Rəşadətli Azərbaycan ordusu torpaqlarımızı işğalçılardan təmizləməklə BMT-nin qəbul etdiyi, lakin 30 ilə yaxın dövr ərzində icra olunmayan qətnamələrinin qərarlarını da bir-birinin ardınca yerinə yetirir, bu nüfuzlu beynəlxalq təşkilatın imicini bərpa edirdi. Oktyabrın 22-də Zəngilanın Ağbənd kəndinin işğaldan azad edilməsi ilə Azərbaycan-İran sərhədi tamamilə ordumuzun nəzarətinə keçdi.

Əziz Şuşa, sən azadsan! Qubadlının azad edilməsindən sonra Azərbaycan ordusunun bölmələri Laçın istiqamətində hücum edərək Laçın-Şuşa yolunu nəzarətə götürmək planını həyata keçirməyə başladı. Bu da erməni hərbi rəhbərliyinin təşvişinə səbəb oldu. Ordumuzun Qubadlıdan Laçına doğru əməliyyatları genişləndirməsi erməni hərbi rəhbərliyində bu ərazilərin əsas zərbə istiqaməti olduğu təsəvvürünü yaratmışdı. Çünki Hadrut-Qırmızı Bazar yolu Ermənistan silahlı qüvvələrinin ciddi nəzarəti altında idi və düşmən inanırdı ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri buradan Şuşa istiqamətində hücum etməyəcək. Azərbaycan hərbi-siyasi rəhbərliyinin əsas məqsədi də erməni hərbi komandanlığında məhz belə bir aldadıcı gümanın yaradılması idi. Düşmən bu tələyə düşdü. Həmin gün Azərbaycan ordusu Tərtər, Ağdərə və Ağdam istiqamətində də hücum əməliyyatları həyata keçirərək Ermənistan silahlı qüvvələrinə ağır zərbələr endirdi.

Azərbaycan komandanlığının bu addımları düşmən qüvvələrinin bu istiqamətlərdən Şuşaya yardıma getməsinin qarşısını almağa hesablanmışdı və özünü doğrultdu. Düşmən ordumuzun hücumlarının qarşısını almaq üçün bu istiqamətlərdə “ilişib” qaldı. Noyabrın 6-da Şuşa uğrunda ağır və həlledici döyüşlər başlandı. Düşmən Pənahəli xanın əsasını qoyduğu bu şəhərin bütün giriş yollarında möhkəm müdafiə sistemləri yaratmış, çoxlu sayda canlı qüvvə, silah-sursat və ağır texnika cəmləşdirmişdi. Ermənistanın keçmiş müdafiə naziri, I Qarabağ müharibəsində əli dinc azərbaycanlıların qanına bulaşmış S.Ohanyan Şuşanın müdafiəsinin təşkilini öz üzərinə götürmüşdü. Lakin bütün bunlar Şuşanı azad etmək üçün alışıb-yanan rəşadətli Azərbaycan hərbiçilərinə mane ola bilmədi. Azərbaycan hərbi komandanlığı Laçın istiqamətində gərginliyi saxlayaraq, bir tərəfdən də Qırmızı Bazar istiqamətində düşmən qüvvələrini aldadıcı döyüşlərə cəlb etdi. Şuşaya əsas hücum isə Hadrut–Qırmızı Bazar yolunun qərbindəki yolsuz dağlıq və meşəlik ərazilərdən başlayacaqdı. Bu istiqamət hətta adi piyadalar üçün belə çətin keçilən ərazilər olduğundan ordumuzun buradan Şuşa istiqamətində hərəkət edəcəyi düşmən üçün inandırıcı görünmürdü. Lakin Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr və Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin digər bölmələri belə bir mürəkkəb relyefli ərazilərin keçilməsi tapşırığını uğurla yerinə yetirdi. Noyabr ayının 5-də ağır döyüşlərdən sonra Daşaltı kəndi və onun ətrafındakı bütün yüksəkliklər düşmən qüvvələrindən təmizləndi. Bu, Şuşa şəhərinə həlledici hücum üçün əlverişli mövqelərin qazanılması demək idi. Yalnız yüngül atıcı silahlarla silahlanmış və sayca ermənilərdən bir neçə dəfə az olan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrimiz sıldırım qayalıqlara dırmanaraq Şuşaya daxil oldu. Şəhərin daxilində qanlı döyüşlər başlandı. Noyabrın 7-də Şuşa düşmən qüvvələrindən təmizləndi, onun müdafiəsini öz üzərinə götürən S.Ohanyan şəhərdən qaçdı. Ermənistan silahlı qüvvələrinin şəhəri geri almaq cəhdləri isə heç bir nəticə vermədi. Noyabrın 8-də artıq bütün şəhər rəşadətli ordumuzun tam nəzarəti altına keçdi və Şuşa düşmən

tapdığından azad edildi. Azərbaycan bayrağını Şuşa Şəhəri İcra Hakimiyyətinin binası üzərinə Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin mayoru Gündüz Səfərlinin tabeliyində olan bölmənin döyüşçüləri sancdı. Şuşa uğrunda döyüşlərə qədər Azərbaycan ordusunun qələbələrini müasir silahlara, PUA-lara bağlayan hərbi ekspertlər, həmçinin dünya mediası hərbiçilərimizin peşəkarlığı və döyüş ruhu qarşısında heyrlərini gizlədə bilmədilər. Həmin gün müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev radio və televizya vasitəsilə Şəhidlər xiyabanından Azərbaycan xalqına müraciət etdi: “Böyük fəxarət və qürur hissi ilə bəyan edirəm ki, **Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir!** Bu münasibətlə bütün Azərbaycan xalqını təbrik edirəm.

Bütün şuşalıları təbrik edirəm... 28 il yarım işğal altında olan Şuşa azad edildi! Şuşa indi azaddır! Biz bu tarixi qələbəni döyüş meydanında qazandıq! 2020-ci il noyabrın 8-i Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır!... Bu tarixi gündə Azərbaycan xalqına bu müjdəni vermək mənim həyatımda ən xoşbəxt günlərdən biridir. Əziz Şuşa, sən azadsan! Əziz Şuşa, biz qayıtmışıq! Əziz Şuşa, biz səni dirçəldəcəyik! **Şuşa bizimdir! Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!** Şuşa azad edildikdən dərhal sonra 9 Noyabrda – Dövlət Bayrağı Günündə Azərbaycan ordusu daha 71 kəndi, 1 qəsəbəni və 8 strateji yüksəkliyi işğaldan azad etdi. Bununla da hərbi əməliyyatlar gedişində işğaldan azad edilmiş yaşayış məntəqələrinin sayı 300-ə çatdı. Şuşanın və ətraf yüksəkliklərin alınması düşmənin müqavimət gücünü tamamilə sarsıtdı. Bu qələbə Azərbaycan ordusunun həlledici üstünlüyünü təmin etdi.

Kapitulyasiya. Şuşanın azad edilməsindən sonra Qarabağdakı qondarma rejimin rəhbər vəzifəli şəxsləri başda olmaqla, demək olar, bütün sakinlər Xankəndini tərk etməyə başladı. Vəziyyətin çıxılmaz olduğunu anlayan Ermənistan rəhbərliyi Rusiyanın vasitəçiliyi ilə məğlubiyyəti qəbul etməyə məcbur oldu.

Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin birgə bəyanat qəbul etdilər. Bəyanatda nəzərdə tutulurdu:

1. 10 noyabr 2020-ci il tarixindən etibarən Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zonasında atəşin və bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması elan olunur. Azərbaycan Respublikası və Ermənistan Respublikası tutduqları mövqelərdə qalırlar.
2. 20 noyabr 2020-ci il tarixinədək Ağdam rayonu Azərbaycan Respublikasına qaytarılır.
3. Dağlıq Qarabağda təmas xətti və Laçın dəhlizi boyu Rusiya Federasiyasının odlu silahlı hərbi qulluqçuları, hərbi zirehli texnika, avtomobil və xüsusi texnikadan ibarət sülhməramlı kontingenti yerləşdirilir.
4. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingenti erməni silahlı qüvvələrinin çıxarılması ilə paralel şəkildə yerləşdirilir. Rusiya Federasiyasının sülhməramlı kontingentinin qalma müddəti 5 ildir və müddətin bitməsinə 6 ay qalmış hazırkı müddəanın tətbiqinə xitam verilməsi niyyətini Tərəflərdən hər hansı biri bəyan etməzsə, avtomatik olaraq növbəti 5 illik müddətlərə uzadılır.
5. Münaqişə tərəflərinin razılaşmalara əməl etməsinə nəzarətin səmərəliliyinin artırılması məqsədilə atəşkəsə nəzarət üzrə sülhməramlı mərkəz yaradılır.
6. Ermənistan Respublikası 15 noyabr 2020-ci il tarixinədək Azərbaycan Respublikasına Kəlbəcər rayonunu, 1 dekabr 2020-ci il tarixinədək isə Laçın rayonunu qaytarır. Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edəcək və bununla belə Şuşa şəhərinə toxunmayacaq Laçın dəhlizi (5 km. enliyində) Rusiya sülhməramlı kontingentinin nəzarəti altında qalır. Tərəflərin razılığı əsasında

növbəti üç il ərzində Dağlıq Qarabağla Ermənistan arasında əlaqəni təmin edən Laçın dəhlizi üzrə yeni hərəkət marşrutunun inşası planı müəyyən ediləcək və bununla da həmin marşrutun mühafizəsi üçün Rusiya sülhməramlı kontingentinin gələcək yardışması nəzərdə tutulur. Azərbaycan Respublikası Laçın dəhlizi üzrə hər iki istiqamətdə vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hərəkətinə təhlükəsizlik zəmanəti verir.

7. Daxili məcburi köçkünlər və qaçqınlar Dağlıq Qarabağın ərazisinə və ətraf rayonlara BMT-nin Qaçqınlar üzrə Ali Komissarlığının Ofisinin nəzarəti altında geri qayıdır.

8. Hərbi əsirlər, girovlar və digər saxlanılan şəxslərin, habelə cəsədlərin mübadiləsi həyata keçirilir.

9. Bölgədəki bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələri bərpa edilir. Ermənistan Respublikası vətəndaşların, nəqliyyat vasitələrinin və yüklərin hər iki istiqamətdə maneəsiz hərəkətinin təşkili məqsədilə Azərbaycan Respublikasının qərb rayonları və Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında nəqliyyat əlaqəsinin təhlükəsizliyinə zəmanət verir. Nəqliyyat əlaqəsi üzrə nəzarəti Rusiyanın Federal Təhlükəsizlik Xidmətinin Sərhəd Xidmətinin orqanları həyata keçirir. Tərəflərin razılığı əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Azərbaycanın qərb rayonlarını birləşdirən yeni nəqliyyat kommunikasiyalarının inşası təmin ediləcəkdir.

Bəyanatın imzalanmasından sonra noyabrın 20-də Ağdam, 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonları boşaldılaraq işğaldan azad edildi. Hava şəraitinin pis olması nəticəsində Vardenis (Basarkeçər) keçidində problemlər yarandığından Ermənistan tərəfinin Kəlbəcərin boşaldılması üçün daha 10 gün vaxt istəməsinə Azərbaycan dövləti humanist yanaşaraq razılıq verdi. Lakin I Qarabağ müharibəsi zamanı 1993-cü ildə Kəlbəcər rayonu Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal

edilərkən işğalçılar mülki əhaliyə bölgəni tərk etmək üçün cəmi 10 saat vaxt vermişdi. Vətən müharibəsindəki qələbənin səbəbləri. 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılan qələbə işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsinə hesablanmış məqsədyönlü daxili və xarici siyasətin nəticəsi idi. Birinci Qarabağ müharibəsi dövründən fərqli olaraq, ölkə iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf etdirilmiş, Azərbaycan Respublikası bütün göstəricilər üzrə Ermənistanı geridə qoymuşdur. Aparılan uğurlu xarici siyasət nəticəsində beynəlxalq müstəvidə Azərbaycanın müttəfiqləri və dost ölkələrin siyahısı durmadan genişlənirdi. Vətən müharibəsinin gedişində Türkiyə, Pakistan, İsrail, Ukrayna, Gürcüstan, Əfqanıstan və bir neçə başqa ölkə Azərbaycanın bu müharibədə haqlı tərəf olduğunu bəyan etmiş, onun ərazi bütövlüyünü tanıdıqlarını bildirmişdir. Xüsusilə, Türkiyənin mənəvi və siyasi dəstəyi, yüksək vəzifəli dövlət rəsmilərinin müharibə müddətində Azərbaycana çoxsaylı səfərləri diplomatik mübarizədə əvəzedilməz rol oynadı. Rusiya Federasiyasının Prezidenti V.Putin Ermənistan Baş nazirinin yardım etmək barəsində müraciətlərinə cavab olaraq müharibənin Azərbaycan ərazilərində aparıldığını, buna görə də Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının müharibəyə müdaxilə etmək üçün hərbi və siyasi əsasın olmadığını bəyan etdi. İran İslam Respublikası rəhbərliyi isə yalnız noyabrın 3-də, Vətən müharibəsinin taleyinə böyük ölçüdə aydınlıq gələndən sonra Azərbaycanın haqlı tərəf olduğu haqqında açıqlama yaydı. Ölkəmizin uğurlu xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də Qoşulmama Hərəkatı təşkilatının işində fəal iştirak etmək, bu təşkilata üzv ölkələrlə yaxın əməkdaşlıq münasibətləri qurmaqdır. 2019-cu ildən etibarən Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatı təşkilatına sədrlik edirdi. Məhz bu ölkələrin nümayiş etdirdikləri prinsipial mövqe sayəsində Vətən müharibəsi gedişində BMT Təhlükəsizlik Şurasında ölkəmizin mənafeyinə uyğun olmayan qətnamə layihəsinin qəbul edilməsinin qarşısı alınmışdır. Birinci Qarabağ müharibəsində isə Azərbaycan böyük dövlətlərin havadarlıq etdiyi Ermənistan ilə

müqayisədə, demək olar ki, müttəfiqsiz qalmışdı. 44 günlük müharibədə Ali Baş Komandan – Ordu – Xalq birliyi dəmir yumruğa çevrilərək Qələbəmizdə böyük rol oynadı. Dinindən, dilindən və irqindən asılı olmayaraq, bütün Azərbaycan vətəndaşları, burada yaşayan bütün xalqların nümayəndələri torpaqlarımızın azad edilməsi uğrunda mübarizədə həmrəylik nümayiş etdirdilər. İnformasiya mübarizəsində də Ermənistan məğlub edildi. 44 günlük Vətən müharibəsi başlayandan əməliyyatların sonunadək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türkiyə, Rusiya, ABŞ, İtaliya, Fransa, Almaniya, İngiltərə, Yaponiya və Qətərdən olan jurnalistlərə, həmçinin dün yada məşhur olan 30-a yaxın digər media agentliyinə müsahibələr vermişdir. Üç müxtəlif dildə verilən bu müsahibələr sayəsində beynəlxalq ictimaiyyət münaqişə və müharibə haqqında əsil həqiqətlər və Ermənistanın apardığı təcavüzkar siyasət haqqında ətraflı şəkildə məlumatlandırılmışdır. XX əsrin 90-cı illərindən fərqli olaraq, ölkədə güclü siyasi hakimiyyət və vahid komandanlıq vardır. On müasir silahlarla təhciz edilmiş peşəkar ordu formalaşdırılmışdır. İlham Əliyev 2003-cü ildə Prezident seçildəndən sonra ordu quruculuğuna diqqət daha da artırıldı, yeni hərbi doktrina qəbul edildi. Həmin ildən etibarən dövlət büdcəsindən orduya ayrılan xərclər bəzi illərdə ya Ermənistan büdcəsinə bərabər, ya da ondan çox olmuşdur. Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin yaradılması və onun peşəkarlığının daim yüksəldilməsi də Vətən müharibəsinin gedişində mühüm rol oynadı. Müxtəlif ölkələrdə təlimlərə və hərbi yarışlara qatılan Xüsusi Təyinatlılarımız çətin keçilən mürəkkəb dağlıq relyefdə döyüş aparmaq keyfiyyətlərini parlaq şəkildə nümayiş etdirdi. Çətin döyüş şərtlərinə, mürəkkəb relyefə və bütün strateji yüksəkliklərin düşmən əlində olmasına baxmayaraq, XTQ inanılmaz manevrlər edərək düşmən qüvvələrini çaşbaş salmış, “alınmaz” hesab edilən müdafiə xətlərini bir-birinin ardınca fəth etmişdir. Xalqın böyük dəstəyini kürəklərində hiss edən rəşadətli ordumuz, Vətən uğrunda şəhidliyi zirvə hesab edən Azərbaycan əsgəri saysız–hesabsız qəhrəmanlıq

nümunələri ilə 44 günlük müharibədə dastan yazdı. Düzgün seçilmiş taktika və strategiya da düşmən üzərində qələbədə, həmçinin itkilərimizin düşmən ilə müqayisədə az olmasında mühüm rol oynamışdır. Yüksəkliklərdə mövqe tutmuş düşmənin hərbi-müşahidə məntəqələri, möhkəmləndirilmiş döyüş postları, gizlədilmiş texnikaları, PUA və dəqiq artilleriya zərbələri ilə məhv edilir, mümkün itkilərin qarşısı alınır. Yüksək rütbəli zabitlərimiz isə öz əsgərləri ilə çiyin-çiyinə döyüşür, onları qələbəyə ruhlandırırdı. Təsadüfi deyil ki, Vətən müharibəsində şəhid olan üç minə yaxın şəhidin xeyli hissəsi zabit və gizirlərdir.

Böyük Zəfərin təntənəsi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti 2020-ci ilin sonlarında Vətən müharibəsinin yekunları ilə bağlı bir neçə fərman və sərəncam imzaladı. Bu sənədlərin əsasında:

- 8 noyabr **Zəfər Günü** və 27 sentyabr **Anım Günü** təsis edildi.
- Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü yolunda canlarını qurban vermiş Vətən müharibəsi şəhidlərinin əziz xatirəsi dekabrın 4-də saat 12:00-da bir dəqiqəlik sükutla yad edildi.
- Prezident Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün müdafiəsi ilə əlaqədar yaralananların və şəhid ailələrinin təminatına dəstək üçün “YAŞAT” Fondunun yaradılması haqqında Fərman imzaladı.
- “Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı” fəxri adı, “Zəfər” və “Qarabağ” ordenləri, “Cəsur döyüşçü”, “Döyüşdə fərqlənməyə görə”, “Suqovuşanın azad olunmasına görə”, “Xocavəndin azad olunmasına görə”, “Füzulinin azad olunmasına görə”, “Zəngilanın azad olunmasına görə”, “Qubadlının azad olunmasına görə”, “Şuşanın azad olunmasına görə”, “Kəlbəcərin azad olunmasına görə”, “Ağdamın azad olunmasına görə”, “Laçının azad olunmasına görə” və digər medallar təsis edildi.

Döyüşlərdə iştirak etmiş minlərlə hərbi müxtəlif orden, medal və fəxri adlarla təltif edildi.

- Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi, şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində Vətən müharibəsi memorial kompleksi və Zəfər muzeyinin yaradılması qərara alındı. 2020-ci il dekabrın 10-da Bakı şəhərində Azadlıq meydanında Vətən müharibəsinin yekunu olaraq hərbi parad təşkil edildi. Azərbaycanın böyük Qələbəsinə həsr olunmuş Zəfər paradında ölkə ordusunun şəxsi heyətinin və hərbi texnikasının, habelə müzəffər ordumuzun düşməndən ələ keçirdiyi hərbi qənimətlərin bir qismi nümayiş etdirildi. Zəfər paradında Şuşaya sancılmış Qələbə bayrağını Azadlıq meydanına Şuşanın azad edilməsində müstəsna xidmətləri olan, Qarabağ xanlığının, Şuşa qalasının əsasını qoymuş Pənahəli xan Cavanşirin nəslindən olan və Şuşa azad olunandan sonra şəhərin ilk komendantı təyin edilən general-mayor Zaur Məmmədov gətirdi. Paradda qardaş Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan və ölkələrimiz arasındakı qardaşlığın rəmzinin bariz nümunəsi kimi Vətən müharibəsində şəhid olan azərbaycanlıların sayı qədər də türk əsgəri iştirak etmişdir.

"Vətən uğrunda"
medalı

"Qarabağ" ordeni

"Zəfər" ordeni

"Vətən müharibəsi
iştirakçısı" medalı

Hərbçilərimizin torpaqlarımızın azad edilməsi barədə Ali Baş Komandana məruzələri

Cəbrayıl. 4 oktyabr 2020-ci il

Şuşa. 8 noyabr 2020-ci il

Füzuli. 17 oktyabr 2020-ci il

Ağdam. 20 noyabr 2020-ci il

Zəngilan. 20 oktyabr 2020-ci il

Kəlbəcər. 25 noyabr 2020-ci il

Qubadlı. 25 oktyabr 2020-ci il

Laçın. 1 dekabr 2020-ci il

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. Bakı, 1998-1999.
2. Həsən Qəniyev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2019.
3. İradə Nuriyeva. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2024.
4. Mehman Abdullayev. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2016.
5. Anar İsayev. Rəhim Məcnunov. Muxtar Abbasov. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2024-2025.

Bakı Texniki Kolleci